11 TEZ

SOSYALİZM PİYASA DEMOKRASİ

Korkut Boratav
Piyasa ve Sosyalizm

Tülây Arın
Perestroyka

Sungur Savran
Gorbaçov Reformları

Ernest Mandel
Sosyalizme Geçiş

Ömer Erzeren
NEP ve Kollektifleştirme

Ergun Aydınoğlu
Çin'de **"Demokrasi Hareketi"**

"Belge"
Afanasyef'le Görüşme

Şehmus Güzel / Yıldırım Koç
İşçi Hareketi Tartışması

Zekeriya Erdoğan
27 Mayıs Tartışması

Osman Akınhay
"Çimento" Üzerine

Oğuz Oyan
Osmanlı'da Üretim Tarzı

8

Die Philosophen haben die Welt
nur verschieden interpretiert, es
kömmt drauf an, sie zu verändern.

Filozoflar dünyayı çeşitli biçimlerde
yorumlamakla yetindiler; oysa, asıl önemli
olan dünyayı *değiştirmektir*.

Brüksel, İlkbahar 1845

ONBİRİNCİ TEZ

Sayı : 1988/1
Haziran 1988

Sahibi : *Ragıp Zarakolu*
Yazı İşleri Müdürü : *Nail Satlıgan*

Kapak : *Sertaç Ergin*
Kapak Baskı : *Orhan Ofset*
Dizgi / Baskı : *Final Ofset A.Ş.*

ALAN YAYINCILIK Tic. Ltd. Şti.
Başmuhasip Sokak Talas Han
302 Cağaloğlu İstanbul

Abone Koşulları (Yılda Dört Kitap) :

Yurtiçi :	12.000 TL.		
Yurtdışı :	ABD (Uçak postası ile)	:	$ 20
	Büyük Britanya	:	£ 10
	Federal Almanya	:	32 DM
	Fransa	:	110 FF

Banka veya posta havalelerinin *Alan Yayıncılık* adına gönderilmesi rica olunur.

Sosyalizm Piyasa Demokrasi

İÇİNDEKİLER

Sekizinci Kitap Üzerine

Sovyetler Birliği, Doğu Avrupa ve Çin'de Stalin'in ölümünden bu yana değişik zaman aralarıyla görülen «reform» dalgalarının bir yenisi, M. Gorbaçov'un Sovyetler Birliği Komünist Partisi (SBKP) Genel Sekreterliğine getirilişinden ve özellikle bu Partinin 27. Kongresinden sonra başladı. Sovyet yönetiminin en sadık müttefiklerine de yayılma eğilimi gösteren bu reform dalgası, sosyalizm-piyasa-demokrasi tartışmalarına da bir yeni ivme kazandırdı. Elinizdeki Kitabın ana temasını işte bu tartışma alanının bazı temel sorunları oluşturuyor.

Sekizinci Kitabın ana eksenini oluşturan Sosyalizm/Piyasa/Demokrasi konusundaki yazılardan ilki, K. Boratav'ın daha önce yayımlanmış olan bir yazısı. Boratav, ele aldığı sorunlar bakımından güncelliğini sürdüren bu yazısını, Onbirinci Tez için gözden geçirerek biraz genişletti. Boratav yazısına SSCB, Doğu Avrupa ve Çin toplumlarının yaşamakta oldukları tarihsel deneyim sürecinde «... ekonomik yapılar belli bir olgunluk ve karmaşıklık düzeyine ulaşınca, ekonominin yönetiminde ve plan uygulamasında piyasa mekanizmalarının oynadığı rolü genişletme(nin)» zorunlu olduğunu ileri sürerek giriyor; böyle bir durumda «piyasa ve bölüşüm süreçleri arasındaki ilişkiler bakımından» işletme düzeyinde karşılaşılabilecek üç ayrı modelin sosyalizmle bağlantılarını tartışıyor. Boratav'a göre, sosyalist toplum biçiminde üretim araçlarının mülkiyetinin fiilen topluma ait olması, bölüşüm alanında, kural olarak, tüm gelirlerin, «üretken ve yararlı emeğin nicelik ve niteliğine göre belirlenmesi(ne)» yol açar; «emekdışı gelir unsurlarının sistematik değil, ancak arızi olarak oluşabilmesi» gerekir. «Sistemin sosyalist niteliğini belirleyen asli ve belki de en önemli olgu» ise, «siyasi iktidarın sınıf içeriği»dir. Ele aldığı üç modelin ortak ve birbirinden ayrılan yanlarını ve sosyalizmle ilişkilerini bu bağlamda tartışan yazar, «meta üretiminin sosyalizmle bağdaşması için, bölüşüm ilişkilerinin piyasa süreçlerinden soyutlanması gerektiği» sonucuna varıyor. Bu ise, «ancak ve ancak toplumun öncü kadrolarına sosyalistçe davranış normları(nın) egemen olması» durumunda olanaklıdır. Boratav, varolan sosyalist toplumlarda «işçi sınıflarının, sosyalizmin somut edinimlerini kuvvetle benimsediğini» ve bu edinimlere yöneltilen saldırılara karşı güçlü bir muhalefet gösterdiğini belirtiyor. Bu toplumlarda «emekçiler demokrasisi»ni gerçekleştirmeye yönelik atılımların da zaman zaman gündeme geldiğine dikkati çeken yazar Çin'deki Kültür Devrimi, Polonya'daki Dayanışma Hareketi ve Sovyetler Birliği(SB)'ndeki Glasnost deneyimlerini «'varolan sosyalizmler'in emekçiler demokrasisi doğrultusunda dönüşmelerinin farklı örnekleri olarak» değerlendirmek gerektiğini düşünüyor.

Boratav'ın yazısını, SB'deki yeni reform hareketini inceleyen iki yazı izliyor. Bunlardan ilkinde T. Arın, SBKP Merkez Komitesi(MK)'nin Haziran 1987 plenumunda (genel toplantısında) kabul edilen ve Gorbaçov'a göre «belki de, Lenin'in 1921'de getirdiği Yeni Ekonomik Politikası'ndan son-

ra» SB'deki «en önemli ve en radikal ekonomik reform programı» olan iktisadi «yeniden-yapılanma» programını tartışıyor. T. Arın yazısında, SB' deki yeni yönetimin, Sovyet toplumunun karşı karşıya bulunduğu önemli sorunları nasıl tanımladığını sergiledikten sonra, tüm reformların temelini oluşturan iktisadi reform programının hedeflerini ve başlıca öğelerini ele alıyor. Yazısının son bölümünde girişilen reformların sosyalizmin gelişmesi açısından taşıdığı anlamı tartışan T. Arın, bu reformları, sosyalizmi daha ileriye götürmek için bir dizi temel alanda «bir ricat (geri çekilme) ve tarihsel toplumsal koşullara uygun pragmatik yöntemler bulma çabası» olarak yorumluyor. Önerilen çözümlerin, özellikle demokratikleşme atmosferi ve uygulamalarının, sosyalist üretim ilişkilerini geliştirmek bakımından «büyük önem» taşıdığını kabul eden, ama bugünkü durumuyla demokratikleşme hedefinin esas olarak verimliliği arttırmaya yönelik olduğunu düşünen yazar, uygulamaların, bu ricatı kapitalist ilişkilere doğru bir geriye dönüşe yöneltme potansiyeli ve tehlikesi taşıyabileceğine de dikkati çekiyor.

SB'deki yeni reform hareketini ele alan ikinci yazıda S. Savran, «yeniden-yapılanma» (perestroyka) ve «açıklık» (glasnost) politikalarını tarihsel ve nesnel bağlamları içinde bir siyasal ve kuramsal çerçeveye oturtarak eleştirel bakışla değerlendiriyor. Perestroyka'nın anlamını tarihsel bağlamında kavrayabilmek için önce Sovyet toplumunun ve devletinin çelişkili karakteri üzerinde duran S. Savran'a göre, sosyalizme geçiş sürecinin sonucu önceden belirlenmiş değildir. Bu süreç, burjuvazi ile proletaryanın dünya çapındaki mücadelesine bağlı olarak sosyalizmle sonuçlanabileceği gibi, şiddetli bir karşı-devrimi gerektirecek bir yolla kapitalizme dönüşü de getirebilir. Yazar daha sonra, perestroyka'nın anlamını, onu doğuran başlıca nesnel koşullar, piyasa sosyalizmi, Ekim Devrimi'nin kazanımları, glasnost ve sosyalist demokrasi bakımından tartışıyor. S. Savran, NEP döneminde piyasa ilişkilerinin yaygınlaştırılmasını Lenin'in bir zorunlu geri çekilme olarak sunduğunu belirtiyor; Gorbaçov yönetiminin piyasa sosyalizmine yaklaşımında ise «gerek teorik anlayış, gerekse siyasal üslûp açısından devrimci marksizmden bir kopuşun açık ifadesini» bulduğumuzu ileri sürüyor. S. Savran'a göre bugün Sovyetlerde uygulamaya konan politikalar, Ekim Devrimi'nin çalışma garantisi, emek harcamasından bağımsız bir sosyal koruma, temel ücret mallarına devlet desteği, eşitlik anlayışı gibi başlıca kazanımları bakımından da ciddi olumsuzlukları bağrında taşıyor. Savran, SBKP önderliğinin demokrasi anlayışına da eleştirel bir gözle bakıyor. Yazara göre bu, araççı bir demokrasi anlayışı. Her ne kadar, glasnost atmosferi (Lenin sonrası ?) Gorbaçov öncesi döneme oranla daha özgür bir ortamı temsil ediyorsa da, glasnost perestroyka'nın aracıdır ve onun «esas yapısal sınırı da buradadır.» Yazar SSCB'de demokratikleşme sürecinin «çok önemli» sınırlarına dikkati çekiyor. Bununla beraber, glasnost'la başlayan süreç, ona göre, Sovyet işçi sınıfının mücadele ve örgütlenme konusunda ortaya koyacağı kapasiteye bağlı olarak bugünkü Sovyet yönetiminin sınırlarını aşabilir. S. Savran, perestroyka ve glasnost politikalarının sınırlarını vurgulamakla birlikte, bugün reformcuların, muhafaza-

kârlara karşı son derece değerli bir mevzi kazandığını da kabul ediyor. Yazara göre yakın gelecek birden çok olasılığa açık. S. Savran, işçi devletlerinde yaşanan iktisadi/toplumsal bunalımı aşmanın sosyalist yolunu gerçek bir işçi demokrasisinin kurulmasını sağlayacak bir dünya devriminde görüyor.

S. Savran gibi E. Mandel'in de, sosyalizmin kurulması sorunlarına dünya devrimi ve sürekli devrim, Stalinizmin ve burokratik işçi devletlerinin eleştirisi ve «birleşik üreticiler»in sosyalist demokrasisi açısından yaklaştığı biliniyor. Nitekim Mandel'in bu Kitap'ta çevirisini sunduğumuz, ilk kez bundan yirmi yıl önce 1917 Ekim Devrimi'nin ellinci yılı münasebetiyle yayımlanmış olan yazısı da sosyalizme geçiş döneminin başlıca iktisadi sorunlarını böyle bir özgül perspektif içinde ele alıyor. Yazıyı bu özgül perspektifi nedeniyle değil, daha çok sosyalizme geçiş döneminin önemli ve kapsamı geniş iktisadi tartışma alanlarını derli toplu bir çerçeveye oturtarak ele alması nedeniyle yeniden yayımlanmaya değer bulduk. Mandel'in girdiği tartışma alanlarından biri, kapitalizmden sosyalizme geçiş döneminde meta ilişkilerinin (dolayısıyla piyasa ve para kategorilerinin) yeri ve rolü ile ilgili. Yazara göre bu kategorilerin geçiş döneminde yaşamaya devam etmesi kaçınılmaz olmakla beraber, marksist diyalektik, piyasa kategorilerinin olanaklı olduğu ölçüde ortadan kaldırılmasını cesaretlendirici iktisat politikalarını da gerektirir. Geçiş sorunlarına yaklaşımları bakımından Mandel ile Savran arasındaki koşutluk, her iki yazarın bu soruna yaklaşımlarında da görülüyor. Her iki yazar da, sosyalizmin kuruluşu sürecinde, maddi ve entelektüel kaynakların gelişmesine bağlı olarak bu kategorilerin aşılması yönündeki bir eğilimi önemli buluyor. Mandel, Boratav'ın tersine, piyasa kategorilerinin geçiş döneminde yaşamaya devam etmesinin nedenini, üretici güçlerin gelişme düzeyinin yükselmesine değil, —ya da Boratav'ın ileri sürdüğü gibi «ekonomik yapılar(ın) belli bir olgunluk ve karmaşıklık düzeyine» ulaşmasına değil— bu düzeyin yetersizliğine bağlıyor. Savran da yazısında, Boratav'ın bu konudaki görüşüyle aynı doğrultudaki bir görüşü Gorbaçov'un görüşünü eleştiriyor.

Gorbaçov'un ifadesiyle, SB'deki «en önemli ve en radikal» ilk iktisadi reform programının uygulandığı bir dönemin, NEP döneminin ve hemen sonrasının tarım ve sanayileşme tartışmaları, Ö. Erzeren'in yazısında ele alınıyor. SB'de, bu ilk sosyalist birikim döneminin iktisadi koşulları ve gerekleri karşısında Stalinist anlayışın egemen olmasının nedenlerini tartışan Erzeren'e göre, genç SB varlığını koruyabilmek, siyasal kitle desteğini yitirmemek ve işçi-köylü ittifakını sürdürülebilmek için NEP'i uygulamaya koydu; ilk sosyalist birikimi, kentlerin beslenmesini, SB'ye karşı uygulanan tecrit politikalarının yol açtığı sorunların üstesinden gelmeyi sağlamak üzere tarımdaki artı-ürünün devlet dolayımı ile kullanılmasında Sovyet yönetiminin karşılaştığı zorluklar ve tarımsal gelişme ile sınai gelişme arasındaki ters orantı NEP deneyimini tıkadı. SBKP'nin sol ve sağ kanatları arasındaki sanayileşme tartışmaları üzerinde duran yazar, 1929 yılına gelindiğinde partinin her iki kanadının da tasfiye edilmiş olduğuna dikkati çekiyor. Yazara göre, 1929'da tarımda iktisadi zor ve baskı yoluyla uygulamaya ko-

nan kolektifleştirme politikaları, toplumsal alanda bir ilerleme olarak değerlendirilmelidir; çünkü bu sayede, SB'nin maddi varlığını sürdürebilmesi bakımından can alıcı bir önem taşıyan tahıl, devletin elinde toplanabilmiştir. Partinin bürokratikleşmesi ve tüm yetkilerin Stalin'in elinde toplanması olgularını böyle bir çerçevede, «kendi tarihsel ve toplumsal bağlamları içinde» değerlendirmeyi savunan Erzeren, SB'de Stalinizmin gelişimiyle sosyalizmin biçimlenişinin iç içe geçmiş olduğunu, bu bağlamda Stalinizmin zorunlu bir geçiş dönemini simgelediğini ancak bu süreçte sosyalist demokrasinin hem hayatiyetini hem de eski müttefiğini yitirdiğini ileri sürüyor.

E. Aydınoğlu ise yazısında, Çin Halk Cumhuriyeti'nde 1978'in sonlarında, Deng önderliğindeki reformcu kanadın ÇKP yönetimine hakim olduğu bir dönemde duvar gazetelerinin ekleri olarak, resmi olmayan basın biçiminde başlayan, giderek özerk bir muhalefet hareketi görünümü kazanan ve 1982 yılında Deng ekibi tarafından tümüyle sindirilen bir özgül hareketi, Demokrasi Hareketi'ni anlatıyor. Yazara göre, marksizm zemini üzerinde, radikal bir bürokrasi eleştirisi ve demokrasi programı oluşturmaya yönelen Demokrasi Hareketi'nin esas çoğunluğu Çin marksizminde yeni bir yönelişin ifadesiydi. Aydınoğlu, bu Hareket'in militan ve sempatizanları arasında işçi kökenli aydınların öğretmenlerin ve öğrenci ya da işsiz gençlerin önemli bir yer tuttuğunu belirtiyor; ideolojik kaynaklarının çeşitliliğini ve bu çeşitlilik içinde Kültür Devrimi'nin özgül etkisini vurguluyor; hareketin militan kadrolarının hızlı kuramsal ve siyasal evrimleri içinde, bürokrasi ile en temel kuramsal değerlendirmelerde ve stratejik yönelişlerde ayrılıklarının derinleşmesine dikkati çekiyor ve bu ayrılıkların belirgin biçimde ortaya çıktığı alanlar olarak Mao Zedung, Kültür Devrimi, Çin devletinin karakteri, diğer «sosyalist ülkeler» ve «Dört Modernleşme» programı ve demokrasi ilişkisi sorunlarının Hareket içerisinde ne gibi değerlendirmelere konu olduğunu sergiliyor.

Bu Kitap'ta yer alan **Belge** başlıklı yeni bölümde, SB Ulusal Arşiv Enstitüsü Rektörü Yuri Afanasyev'le yapılan ve ilk kez **Sovyetskaya Kultura** adlı Sovyet dergisinde yayımlanan, bizim **Les Temps Modernes**'den alarak çevirdiğimiz bir görüşmeyi bulacaksınız. **Glasnost** anlayışının bir somut ürününü temsil eden ve Sovyet tarihçilerinin tarihe yaklaşımlarında yeniden-yapılanmanın gereğine ve anlamına dikkati çeken bu görüşmeyi ilgiyle okuyacağınızı umuyoruz.

Tartışma/Yankılar bölümündeki ilk iki yazıda M. Ş. Güzel ve Y. Koç, Türkiye'de işçi haklarının elde edilmesi konusunda daha önce başlattıkları tartışmayı karşılıklı olarak sürdürüyorlar. Bu bölümde okuyacağınız üçüncü yazının eksenini S. Savran'ın **Onbirinci Tez**'in 6. Kitabında yayımlanan, Türkiye'deki askeri darbelerle ilgili yazısında yaptığı 27 Mayıs yorumunun bir eleştirisi oluşturuyor. Z. Erdoğan, Savran'ın 1960 Darbesi'ne ilişkin çözümlemesinin yanılgılarla dolu olduğunu savunuyor. Erdoğan'a göre, S. Savran'ın en temel yanılgısı, 1960 dönemindeki egemen sınıfların iç çelişkisini ve işbirlikçi sanayi sermayesinin gücünü, inisiyatifini abartması, buna

karşılık orta sınıfların gücünü ve 27 Mayıs-12Mart arasında devlet kurumlaşmasındaki rolünü görmezlikten gelmesidir.

Değinmeler bölümünde ise, O. Ahınkay'ın bir yazısını bulacaksınız. O. Ahınkay, 1970'li yıllarda doğurduğu tartışma ve karşıt yorumlarla hatırlanan Fabrika (Çimento) romanının, kadın özgürlüğü sorununun güncelleştiği 80'lerin Türkiye'sinde yeniden tartışma gündemine —bu kez daha derinlikli olarak— alınmasında yarar görüyor.

Yayınlar bölümümüzde de, Şevket Pamuk'un Gerçek Yayınevi'nin «100 Soruda Dizisi» içinde yayımlanan son çalışması üzerine, O. Oyan tarafından kaleme alınan bir inceleme yazısına yer veriyoruz. Oyan incelemesinde, esas olarak, kitabın tüm dokusuna hâkim olduğunu düşündüğü on beş-on altı sorunun yanıtı üzerinde duruyor. Yazar, Pamuk'un «üretim tarzı» ve «toplumsal kuruluş» kavramlarıyla ilgili tanımını, Osmanlı toplumunun özelliklerini en iyi «vergisel üretim tarzı»nın yansıttığı görüşünü ve bu kavramı eleştiriyor; Batı Avrupa feodalizminin değişik aşamalarının farklı özellikler taşıdığına dikkati çekiyor ve 15.-16. yüzyıllardaki Osmanlı Devleti'nin feodal temeller üzerinde yükseldiğini savunuyor.

BİR DÜZELTME

11. Tez dizisinin 7. kitabında yayımlanan «Birikim Biçimleri ve Tarım» başlıklı yazımda, milli gelir serilerinden hareketle tarım ticaret hadlerini saptarken 1949-1961 yılları için hesaplama hatası yapmış olduğumu yazı baskıya verildikten sonra farkettim. Tablo IV'ün MG başlığı altına gelen 2. sütunda 1949-1953 yıllarına ilişkin doğru rakamlar, sırasıyla: 98.6 - 90,5 88,5 - 84,0 ve 79,9 olacak. Görüldüğü gibi bu rakamlarla, yayımlanan (ve yanlış) rakamlar arasında bu döneme ilişkin yorumu etkileyecek nitelikte fark —tesadüfen— yok. Buna karşılık, Tablo V'in MG başlığı altındaki 2. sütununda 1954-1961 rakamları yorumu etkileyecek boyutlarda değişiyor. Doğruları, sıra ile şöyle: 85.3 - 91.3 - 83.6 - 91.3 - 83.6 - 81.6 - 118.5 - 77.8. Bu, 1954-61 dönemi için yazının metninde yapılan iç ticaret hadlerine ilişkin yorumları etkileyecektir. Okuyucudan özür dilerim.

Korkut BORATAV

Piyasa ve Sosyalizm Üzerine ([1])

Korkut BORATAV

1. Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa ekonomilerinin tarihi deneyimi bu toplumların planlama yöntemlerinde ve ekonomik yönetimlerinde belli genel eğilimlerin varlığını kuvvetle telkin ediyor: Sanayileşmenin temel aşamaları ve savaş sonrası dönemlerin yeniden inşa süreçleri tamamlanıncaya kadar planların inşasına ve uygulanmasına merkeziyetçi yöntemler egemen olmakta; ekonomik yapılar belli bir olgunluk ve karmaşıklık düzeyine ulaşınca, ekonominin yönetiminde ve plan uygulamasında piyasa mekanizmalarının oynadığı rolü genişletmek er-geç zorunlu olmaktadır. Burada, sadece sözü edilen toplumların somut tarihi gelişimlerine ve «piyasa çözümü»nün gündeme geldiği anda üretim güçlerinin gelişmişlik derecesine bağlı bir «zorunluluk söz konusudur[2].

Ekonominin yönetiminde piyasanın rolünün genişlemesi tek başına planlamanın tasfiyesi anlamına gelmez; zira planlama, aslında, kısa ve uzun dönemli temel kaynak tahsisi kararlarının, örneğin sektörlerin üretim hacimlerinin, toplam yatırımların, kamu tüketiminin ve özel tüketimin hacim ve oranlarının, yatırımların sektörel

1. Bu yazı, daha önce *Economic Analysis and Workers' Management* adlı Yugoslav dergisinde İngilizce ve *İktisat Politikaları ve Bölüşüm Sorunları* başlıklı kitabımda Türkçe olarak yayımlanmış «Piyasa, Özyönetim ve Sosyalizm» başlıklı makalenin gözden geçirilmiş ve biraz genişletilmiş bir biçimidir.

2. «Piyasa sosyalizmi»nin en iyi bilinen teorik modelini 1936 yılında inşa etmiş bulunan O. Lange, ölümünden sonra (1967'de) yayınlanan bir makalesinde, üretim güçlerinin yaygın bilgisayar kullanımına imkân verecek bir gelişkinlik düzeyine geldiği sosyalist toplumlarda ekonomik yönetimde piyasa mekanizmasının gereksiz olacağı görüşüne kaymış görünmektedir: «(1936'daki) denememi bugün kaleme alsaydım,... Hayek ve Robbins'e şu yanıtı verirdim: Simultane denklemleri bir bilgisayara verelim; çözümü... kısa bir zamanda alırız. Hantal *tâtonnements*'ı ile piyasa süreci bugün demode görünüyor. Gerçekten de bu, elektronik-öncesi çağın bir hesaplama aleti kabul edilebilir.» («The Computer and the Market», *Socialism, Capitalism and Economic Growth: Papers Presented to Maurice Dobb*, Cambridge, 1967 içinde.)

dağılımının, ihracat ve ithalatın hacim ve bileşiminin merkezi bir otorite, yani son tahlilde siyasi iktidar tarafından belirlenmesi anlamına gelir. Ve bu anlamda, burjuva iktisatçılarının «tüketici egemenliği» dedikleri ve kaynak tahsisinin piyasaya yansıyan bireysel talepler tarafından sürüklendiği, biçimlendiği ve belirlendiği bir diğer mekanizmanın karşıtıdır. Tamamen merkezi yöntemlerle saptanan planların uygulanması (veya daha genel bir ifadeyle ekonominin yönetimi) ise farklı biçimlerde gerçekleşebilir: Ekonomik ajanlara «yukarıdan» intikal eden «merkezi direktifler» plan hedeflerini gerçekleştirecek araçlar olarak kullanılabilir; ya da büyük çoğunluğu çeşitli fiyatlardan oluşan parametreler üzerinde oynanarak ekonomik ajanların merkezi planın hedefleri doğrultusunda hareket etmelerine de çalışabilir. Bu ikinci ekonomik yönetim biçimi içinde işletmeler, işçiler ve tüketiciler merkezce belirlenen parametreleri veri kabul etmek koşuluyla kaynak tahsisine ilişkin kararlarını serbestçe alırlar ve diğer ekonomik ajanlarla yine serbesti içinde alış-veriş işe girme-işten çıkma gibi ilişkilere girerler. Bu çerçeve içinde, işletmeler arası ve işletmelerle tüketiciler arasındaki ürün akımları piyasa ilişkileri içinde gerçekleşmiş olur. Ve örneğin işletmeler kâr azamileştirmek için üretim yapmaya başlayabilirler. Beklenen, böylesine bir piyasa mekanizmasından çıkan sonuçların plan hedefleri ile uyum içinde olmasıdır.

Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa ülkelerinde yirmi küsur yıldır gündemde olan ekonomik reformlar, resmi olarak, «merkezi planlamanın tasfiyesi»ni değil; plan uygulamasında direktiflerle yönetimden, yukarıda açıklanan anlamda piyasa mekanizmasıyla yönetime geçiş çabasını ifade ediyor. Böyle bir geçiş niçin zorunlu olmuştur? Ekonomik yönetim mekanizmalarındaki bu dönüşüm, ekonomide merkezi otorite tarafından denetlenemeyen kaynak tahsisi süreçlerinin rolünü genişletir mi, daraltır mı? Yani, merkezi planlamanın etkisi, ekonomik yönetimde piyasanın rolü genişledikçe azalacak mıdır, artacak mıdır? Bazı öğelerini daha önceki bir çalışmamızda[3] tartıştığımız —ve esas olarak kaynak tahsisi sorunsalı içinde yer alan— bu soruları bu yazıda ele almıyoruz.

Bu yazının tartışma çerçevesini şöylece tanımlayabiliriz: üretim araçları üzerinde kamu mülkiyetinin kurulduğu bir toplumda ekonomik yönetime yukarıda özetlediğimiz doğrultularda piyasa mekanizmaları ve kâr için üretim (ya da meta üretimi) hâkim olursa piyasa ve bölüşüm süreçleri arasındaki ilişkiler bakımından üç ayrı

3. K. Boratav, *Sosyalist Planlamada Gelişmeler*, Birinci Baskı: SBF Yayını, Ankara 1973; İkinci baskı: Savaş Yayınları, Ankara 1982.

model söz konusu olabilir. Bazı güncel gelişmelerle de bağlantılandırarak bu modellerin sosyalizmle ilişkilerini tartışmak bu yazının ana konusunu oluşturuyor.

2. Sözünü ettiğimiz üç ayrı modelin özelliklerini şöylece özetleyebiliriz:

a) Birinci modelde üretim araçları üzerindeki mülkiyet hukuken topluma aittir, işletmelerin yönetimi, ilke olarak, işçiler tarafından yürütülür. Yönetici kadrolar dışarıdan atanmaz. Emekçiler kollektifi veya onun bir organı, sözleşmeli ve süreli olarak direktörü ve diğer yönetici-teknik kadroları seçer. Yöneticiler, emekçiler kollektifi adına ve onun denetimi altında, piyasa mekanizmasına göre ve bu mekanizmanın imkân verdiği her alanda serbestçe karar alırlar; kâr için üretim yaparlar. Sadece asgari ücretler garantilidir. Kârların bir kısmı, çeşitli biçimlerde (örneğin üretim araçları üzerinden hesaplanan bir faiz ödemesi biçiminde) toplanan vergilerle devlete intikal eder; geri kalan kısmı işletmenin tasarrufunda kalır. Bunun yatırımlar ve işletmenin cari üretim gereksinmesi için harcanacak bölümü ile bireysel gelirlere ayrılacak bölümü arasında paylaştırılmasında bazı genel kurallar veya işletme yönetiminin saptadığı ilkeler uygulanabilir. Böylece işçi ve yönetici gelirleri, devletçe garantilenen ve ödenmesinde zorunluluk olan taban ücretler ile dağıtılan kârlardan oluşur.

b) İkinci modelde üretim ve piyasa mekanizmaları açısından ilk model ile farklılık yoktur, işletme yönetimi, ilk modelden ayrı olarak, Merkezden atanır. Direktör ve yönetici kadro yönetime kural olarak egemendir. Üretimin miktarı ve bileşimi, girdi kullanımı, istihdam, belli istisnalar dışında fiyatlar ve işletme içi yatırımlar konusunda yönetimin karar serbestisi vardır. Kâr azamileşmesi hedeflenir, işçi gelirleri, Merkezden saptanan bir temel ücret ile işçinin verimlilik normlarını aşan bireysel katkısına bağlı primlerden oluşur. Buna karşılık yönetici gelirleri, Merkezden saptanan temel maaş ile kârlardan dağıtılan primlerden oluşur. Satış hasılatı ve kârlar kural olarak işletmenindir. Kârlardan belli oranlar vergi biçiminde devlete intikal eder.

c) Üçüncü model, mülkiyet ve piyasa mekanizmaları (kâr için üretim, bakımından ilk iki modele uymaktadır, işletme yöneticilerinin atanması veya işçiler tarafından seçilmesi bu model bakımından önemli değildir. Üretilen ürünler ve satış hasılatı tümüyle devlete aittir. İşçi ve yönetici gelirleri, önceden saptanmış ücret/maaş baremlerine göre hesaplanır. Primler sadece bireysel emekçinin (veya belli bir iş sürecini topluca yürüten işçi grubunun) nicel etkileri ölçülebilir üstün çabalarını (örneğin verimlilik normlarının aşılma-

sı halinde) ayrıca ödüllendirmek amacıyla ödenebilir ve ücretlerin bir uzantısı niteliğindedir. Kısacası bu modelde kâr için üretim yapılır ama kârlardan işletme personeli pay almaz. Böylece kâr bir başarı göstergesidir ama bir bölüşüm kategorisi değildir. Sadece muhasebe kayıtlarında kalan ve işletmenin ne derecede başarılı olduğunu gösteren «hesabi» bir kategoridir. Yönetici, esasen görevi olan iyi yönetmesinin karşılığını, bu göreve göre saptanmış olan maaşı ile elde eder.

Bu üç modelden birincisinin Yugoslav özyönetim sisteminin ana ögelerini taşıdığı söylenebilir. Ancak, bu yazıda özyönetim olgusu bizi piyasa-bölüşüm ilişkileri açısından ilgilendiriyor; doğrudan doğruya bir yönetim tekniği sorunu olarak değil. İkinci model, 1965'ten bu yana bazı Doğu Avrupa ülkelerinde uygulamaya konan ekonomik reformların bazı ögelerinden oluşan bir genellemedir. Bu reformlarda en inişsiz-çıkışsız evrimi 1968 sonrasında Macaristan gösterdiği için bu ülke bu modele en yaklaşan tekil örnek olarak kabul edilebilir[4]. Üçüncü model ise, direktiflere dayanan bir sosyalist plan uygulama modelinin tıkanması ve piyasa kategorilerine dayalı bir ekonomik yönetime geçilmesinin zorunlu görülmesi halinde düşünülebilecek olan ve meta üretimin sosyalizmin temel ilişkilerini bozmamasını hedef alan hipotetik bir modeldir. Farklı bir ifadeyle, yukarıda açıklanan doğrultuda bir ekonomik reform kaçınılmaz olarak gündeme gelirse ve piyasa ilişkilerinin genişletilmesi tek çıkar yol olarak görülürse, meta üretiminin sosyalizmin temel ilişkilerini bozmaması için ne yapmalıdır? Üçüncü modelimiz bu soruyu yanıtlamaya yöneliktir.

3. «Üretim araçları üzerinde mülkiyetin hukuken topluma ait olması» sistemin sosyalist karakterini kendiliğinden ve tek başına belirler mi? Mülkiyeti hukuki bir kalıp, bir form olarak değil de, gerçek ve fiili üretim ve bölüşüm ilişkilerinden türeyen bir toplumsal ilişki olarak alırsak; mülkiyetin topluma ait olup olmadığını hukuk biçimleri ötesinde ayrıca araştırmak gerekir. Topluma ait olduğu hukuken saptanmış üretim araçlarının belli bir biçimde kullanıl-

---

4. SSCB ve Doğu Avrupa ülkelerinde 1960'lı yılların ikinci yarısında kârlardan dağıtılan primleri öncelikle yönetici-teknik kadrolara tahsis eden yeni prim sistemleri için bk.: D.G. Soboleva, «New Soviet Incentive System», *International Labour Review*, Ocak 1970; R.D. Portes, «Economic Reforms in Hungary», American Economic Review, Mayıs 1970; United Nations, *Economic Survey in Europe in 1966* ve *Economic Survey of Europe in 1967;* A. Lipowski, «Interdependence Between Goals and Incentives in an Experimental System of Management», *Eastern European Economics*, Güz 1969; G.R. Feiwel (Ed.), *New Economic Patterns in Czechoslovakia*, 1968. Bu uygulamaların sonraki onbeş yıl içindeki evrimini ayrıntılı olarak izlemiş değiliz.

masından doğan kazançların (ve belki de kayıpların), bunları kullanma yetkisine sahip olanlara gelir (zarar) biçiminde intikali halinde, «mülkiyetin nemasından yararlanma hakkı»ndan sözedebiliriz. «Nemalanma hakkı», mülkiyetin yeterli değilse bile gerekli bir önşartı değil midir? Bu hakkın devredilebilirliği, özellikle miras yoluyla kuşaklar arası devri de —aşağıda kısaca değineceğimiz— ikinci bir şarttır. Mülkiyetin bir diğer fiili göstergesi kullanma hakkıdır; bizim konumuz açısından üretim araçlarının kullanılmasında, bunların üzerinde tasarrufta ne kadar geniş bir hareket serbestisi olduğu sorunu ile ilgilidir. Kullanma yetkilerine konulan sınırlamaları değerlendirirken, burjuva toplumlarında bile üretim araçları üzerinde kapitalistin tasarruf serbestisinin sınırsız olmadığı olgusunu gözden uzak tutmamak gerekir, üretim araçlarının neyi ve nasıl üretmek üzere kullanılacağı, yeni yatırımlarla genişletilmesi, eskiyenlerin satılması, ürünlerin hangi fiyatla ve kime satılacağı gibi sorunların kimin tarafından ve nasıl yanıtlandığı bu bakımdan önemlidir. Bu noktada en önemli bir sorun, üretilen ürünlerin (ve dolayısıyla satış hasılatının ve kârların) kime ait olduğu hususudur. Zira, biliyoruz ki, kural olarak ürünler üretim araçlarının sahibine aittir ve bu olgu fiili mülkiyet ilişkilerinin önemli bir göstergesi sayılabilir.

Sosyalist bir toplum biçiminde üretim araçları üzerindeki mülkiyetin fiilen topluma ait olması ile yakından ilgili bir bölüşüm sonucu, toplumdaki bütün gelirlerin kural oarak üretken ve yararlı emeğin nicelik ve niteliğine göre belirlenmesi; emek-dışı gelir unsurlarının sistematik değil, ancak arızi olarak oluşabilmesidir. Nihayet, siyasi iktidarın sınıf içeriği, sistemin sosyalist niteliğini belirleyen asli ve belki de en önemli olgudur. Tüm sosyal sistemlerin tanım ve belirlenmesinde önem taşıyan bu olgu, sosyalizmde artıkürünün dağıtım ve paylaşımı esas olarak devlet tarafından yapılacağı için ön plana geçmelidir. «Hangi sınıf egemendir?» sorusu, hiçbir zaman yönetici grupların soyut iddiaları ile ve formel beyanlarla yanıtlanamaz. Bu sorunu çözecek kuramsal ölçütler inşa etmek herhalde inkânsızdır. Ancak, örneğin işçi sınıfının egemen sınıf olduğu bir durum, toplumun dokusunda —ileride bir bölümünü örneklendireceğimiz— elle tutulurcasına farkedilen belirtilerle kendini ifade edecektir. Bu nedenle, devletin sınıfsal içeriğinin belirlenmesi için gereken kavramsal ölçütlerin inşasının, egemen sınıfları değil, sadece kuramcıları ilgilendiren bir alan oluşturduğunu söyleyebiliriz.

4. Piyasa mekanizmasına göre ve azami kâr amacıyla çalışan ve bunun gereği olan karar serbestisi ile donanmış bir işletmenin

personeli kârlara kısmen veya tamamen sahip çıkıyorsa, sözü geçen kâr ögeleri bireysel gelirlere yansır ve bunların içinde emek dışı gelir paylarının oluşması fiilen kaçınılmaz olur. Hiçbir panlama ve ekonomik yönetim biçimi, bu koşular altında işletmelerin toplumun diğer kesimlerinin aleyhine, tekelci diyebileceğimiz kâr ögeleri veya rantlar elde etmesine engel olacak yöntemleri uygulamada geliştirememiştir. «Kâr», üçüncü modelimizde olduğu gibi sadece bir başarı göstergesi olsa idi, sorun, sadece kaynak dağılımında bozukluklar olarak belirirdi; yani, tekelci avantaçlardan yararlanan ekonomik birimlerin haketmedikleri derecede başarılı görünmeleri bu işletmelerin veya endüstrilerin kaynak tahsisinde de avantajlı duruma geçmeleri sonucunu doğurabilirdi, o kadar... Ancak kâr, ilk iki modeldeki gibi, bir bölüşüm kategorisi olarak işletme personelinin tümüne veya bir grubuna intikal etmeye başlayınca, sosyalizmin temel ilkelerine yabancı bölüşüm ilişkilerinden sözetme imkânı doğar.

5. Bir özyönetim modelini, yani yukarıdaki modellerden birincisini bu çerçeve içinde ve daha somut düzeyde nasıl değerlendirebiliriz? İşletmenin tamamen tasfiyesi dışında sermaye mallarının dahi alınıp satılabildiği; üretilen ürünlerin, bunların satış hasılatının ve kârların işletmeye ait olduğu; devletin ise sadece vergi hakkı bulunan; kârların ise işletmenin tüm personeli, yani kol ve kafa emekçileri tarafından, önceden belirlenen normlara göre paylaşıldığı bir ekonomik örgütlenme biçiminin fiilen kamu mülkiyetine değil, grup mülkiyetine yakın olduğu söylenmelidir. Burada üretim kooperatifleri biçiminde bir grup mülkiyeti söz konusudur. Yani, ortaklar, üretime katıldıkları sürece ortaktırlar; ancak o zaman mülkiyetin nemasından yararlanırlar. Bu mülkiyet tipi, aslında, sosyalizmin çeşitli tarihi deneyimlerinde yer almış olan, ancak her zaman devlet mülkiyetinden daha geri bir toplumsal mülkiyet biçimi sayılmış olan «kolhoz» tipi tarım kooperatiflerinde de söz konusudur. Şu farkla ki, kolhozların aksine tamamen piyasa mekanizmasına tabi olan bir özyönetim modeli, kâr için üretim yaparken emek-dışı gelirlere el koyma (veya tamamen bunun zıddı olarak emek karşılığını elde edememe) durumları içinde yaşar. Bu modelin biraz aşağıda değerlendireceğimiz ikinci modelden üstünlüğü ise, işletme içinde, yani doğrudan doğruya üretim sürecinin bünyesinde hasmane çıkar çelişkilerinin doğmaması; işletmede çalışan tüm emekçilerin ekonomik çıkarlarının (emeğin niteliğine göre saptanmaya çalışılan «parametrik» paylaşım normları önceden belirlendikten sonra) ortak yönde olmasıdır, üretim sürecinin içinde, işletmenin bünye-

sinde sürekli ve sistematik ücret/kâr çelişkisini türetmeyen bir sistem ile kapitalizm arasında temelden farklılık olduğu ortadadır.

6. Yukarıda ana özellikleri ortaya konulan ikinci modelin piyasa mekanizmaları bakımından ve malların, satış hasılatının ve kârların kural olarak işletmeye ait olması açısından bir özyönetim modelinden farklı olmadığı söylenmelidir. Ne var ki, bu modelde, bireysel gelirlere dönüşen kârlar, kol işçilerinden ziyade yönetici-teknik kadroya veriliyorsa ve işletme yönetimi bu kadroların elinde ise, yani temel ekonomik kararları bunlar alıyorsa, ortaya çıkan temel bölüşüm ilişkisi, grup mülkiyetinden farklı ve sosyalizm açısından çok daha problemli olan bir ilişkidir. Temel ücretlerin saptanması merkezden yapılsa bile, işletme yönetiminin ücret fonunu fiilen belirlemesi bu modelde mümkün olabilir; işçilere dağıtılacak bireysel primlerin düzeyi ve işten çıkarma biçimiyle değilse bile işe alma kararları ile istihdam düzeyi işletme yöneticilerinin karar alanları içine girince, toplam ücret ödemeleri de fiilen işletme direktörü tarafından belirlenmiş olur. Bunun sonucu olarak ücret fonunu kısarak kârları —ve dolayısıyla yönetici/teknik kadronun gelirlerini artırmak mümkün olur. Bu da ücret/kâr çelişkisinin işletme düzeyine girmesi; üretim süreci içine hasmane bölüşüm ilişkilerinin yerleşmesi anlamına gelir. Bu model, bir yandan, (özyönetim modelinde olduğu gibi) piyasa mekanizmalarının ve kâr için üretimin zorunlu sonucu olarak toplumun diğer kesimleri aleyhine emek-dışı gelirler elde edilen (veya yarattığı değere kısmen diğer kesimler tarafından el konan) özellikler taşır, öte yandan da bu gelirlerin işletme içinde paylaşımında (özyönetim modelinin aksine) yöneticilerle işçiler arasında hasmane ve çatışan bölüşüm ilişkileri türetir. Dolayısıyla, soruna sosyalizm miyarı ile bakıldığında, bu model, özyönetim modelinin gerisinde sayılmalıdır. Burada çizilen çerçevenin bir adım ilerisi gibi görünen, fakat aslında çok daha ciddi bir nitelik değişmesi anlamına gelebilecek olan bir diğer «yenilik», ücret pazarlığını, yani ücret haddinin belirlenmesini de merkezden işletme düzeyine indirmek ve işten çıkarma yetkisini de tam anlamıyla işletme yönetimine vermek olacaktır. Bu ögelerin ikinci modele eklenmesi, işgücünün metalaşması doğrultusunda vahim bir dönüşüm anlamına gelirdi. Doğu Avrupa ve SSCB iktisatçıları arasında bu doğrultuda bir çözümü ötedenberi savunanlar varolmakla birlikte, bu adım henüz resmi olarak reform programlarına girmiş değildir.

7. Şimdi de bölüşüm sorunlarına üçüncü modelimizin mantığı içinde bakmaya çalışalım. «Kâr»ın en iyi başarı göstergesi olduğunu kabul etsek bile, bu biçimde saptanan «işletme başarısı»nın kârlar dağıtılarak ödüllendirilmesi niçin mantıkça zorunlu sayılsın? Mes-

leklerine ve ifa ettikleri göreve göre maaş ve ücret olan; yani «emeğe göre gelir» ilkesine tabi olan; ancak görevlerinin gereğini «en iyi» biçimde ve bu arada kârları da azamileştirerek gerçekleştiren yöneticilere kârlardan pay vermek niçin gereksin? Böyle bir durumda, işletmesinin azami kâr elde etmesini sağlayan yönetici, toplumun kendisinden beklediği görevi hakkıyla ifa etmiş sayılır ve emeğinin karşılığı olan maaşına da bu yüzden hak kazanır. Sosyalist bir ekonomide, toplumun kendisinden beklediğinin bilincinde olan; yönetsel ve teknik becerilerini, bilgisini (kısaca emeğini) buna göre toplumun hizmetine veren ve ekonomiye kattığı emeğin nicelik ve niteliğinin bir yansıması olan karşılığı (maaşı) toplumdan alan bir «kızıl direktör»den beklenmesi gereken doğal davranış biçimi de budur. Böyle olunca da, piyasa mekanizmasının kaynak tahsisine egemen olmasına rağmen üçüncü moedlimiz ne mikro, ne de makro düzeyde sosyalizme yabancı bölüşüm ilişkileri yaratmayacaktır.

8. Kâr, ilk iki modeldeki biçimiyle bir bölüşüm kategorisi olarak nasıl haklı gösterilebilir? Yugoslav ve nadiren de olsa Doğu Avrupa iktisat yazını, «kâr»ı meşrulaştırmak için neoklasik iktisadın «teşebbüs faktörü» kavramına dönüyorlar. Kârın «iyi yönetim»in getirisi olduğu, dolayısıyla emekten ayrı olarak ödüllendirilmesi; «sermayenin getirisi» olan faizle de karıştırılmaması gerektiği savları ileri sürülmektedir. Bu yoruma göre kâr, topluma yapılan ayrı ve belirli bir katkıyı ifade eder ve dolayısıyla bu katkıyı yapanlara ayrı bir gelir türü olarak intikal etmesi haklıdır. Aynı yorumculara göre, sosyalizmde üretim araçları üzerinde mülkiyet devletin olduğu için, devlet, mülkiyet payına sermaye malları üzerinden hesaplanan bir faiz (veya benzer bir mekanizma) ile toplanan vergi hakkı ile sahip çıkar. Teşebbüs ve yönetimin getirisi olan kâr ise yönetimi icra edenlere ait olmalıdır. Bu noktada özyönetim modeli, yönetim hakkını işçilerin tümüne ait kıldığı için **kârın tüm işletme personeline intikalini kural olarak almakta; ikinci model ise, yönetimi ayrı bir yönetici kadronun** işlevi olarak aldığı için işletme bünyesi içinde dağıtılacak kârları kural olarak onlara bırakmaktadır[5].

Bu yazıda bölüşüm sorunlarına neoklasik yaklaşımlarla eğilen

---

5. Özellikle bk. A. Bajt, «Property in Capital and in the Means of Production in Socialist Economies», (Rapallo'daki 4. CESES Semineri'ne sunulan tebliğ). Ayrıca: B. Levcik, «Wages and Manpower Problems in the New System of Management in Czechoslovakia», *Planning and Markets*, (Ed.: J.T. Dunlop ve N.P. Fedorenko), 1969, McGraw-Hill; A. Bachurin, «The Economic Reform in Operation», *Problems of Economics*, Nisan 1969; R. Uvalic, «Functions of the Market and the Plan in the Socialist Economy», *Yugoslav Economists on Problems of a Socialist Economy*, (Ed.: R. Stojanovic), 1964, International Arts and Sciences Press.

sözde sosyalist yazarlarla polemik yapmak amacında değiliz. Sadece, bu doğrultudaki bir muhakeme ile kârı meşrulaştırmak isteyenlerin kavramsal ve kuramsal dayanaklarının Marksist politik iktisatla taban tabana zıt olduğunu belirtelim ve neoklasik bölüşüm kuramının temel ideolojik işlevinin kapitalist bir toplumda kârları meşrulaştırmak olduğunu hatırlatalım. Öte yandan Doğu Avrupa ve SSCB'nin «ekonomik reform okulu»na mensup olanların çoğunluğu tamamen pragmatik bir yaklaşımla kârları işletme yönetimi için «en uygun özendirici» olarak görmekle yetiniyorlar. Kârlara, bir maddi özendirici olarak kazandırılacak bu yeni işlevin zorunluluğunu kabul edebilmemiz için, «hayatın bir gerçeği» olarak toplumun insan malzemesinde ve yönetici kadroların siyasi bilinçlerinde meydana gelen yozlaşma ve bozuklukları, kısacası bütünüyle sosyalizme yabancı davranış biçimlerini de kaçınılmaz telâkki etmemiz gerekir. Ne var ki, bu gereklilik reformcu iktisatçılar tarafından hiçbir zaman bu platformda savunulmamıştır. (Belli ölçülerde Gorbaçov'un bu konuda ilk kez açık yürekli bir eleştiri çizgisine yaklaştığı söylenebilir.) Bizim üçüncü modelimiz, sosyalizme yabancı bu tür davranış bozukluklarının toplumda egemen olmadığı varsayımından hareket ediyor; böylece yönetici-teknik kadroların emeklerini yüksek nitelikli emek türleri olarak ödüllendirmeyi öngörüyor ve dolayısıyla yöneticilerin «gereği gibi» davranmalarını sağlayabilmek için kârlara dayalı ayrı bir gelir türüne, ek bir ödüllendirmeye gerek duymuyor. «Kötü yönetme» halinde ise maaş kesme türünden maddi yaptırımlar ve son kertede görevden alma sözkonusu olacaktır.

9. Bu gözlemlerden hareketle, meta üretiminin sosyalizmle bağdaşması için bölüşüm ilkelerinin piyasa süreçlerinden soyutlanması gerektiği sonucuna ulaşıyoruz. Bu türden bir soyutlanma halinde, üretken birimler kârlarını azamileştirmek amacıyla piyasa göstergelerine ve ekonomik parametrelere göre veya onlara tepki göstererek davranırlar; ancak bu davranışlar ve tepkiler hiçbir zaman fiili gelir akımlarına yol açmaz. Gelirler, sosyalist bölüşüm ilkelerine göre belirlenir. Bu durumda, işletmelerin davranışlarını etkileyen piyasa kategorileri, esas olarak hesabi kategorilerdir. Ancak, böyle bir modelin hayata geçirilememiş olması, insanların bunu düşünememiş olmasında, ayni iktisatçıların ve siyasi liderlerin cehaletinde aranmamalıdır. Bölüşüm ilişkilerinin piyasa süreçlerinden soyutlanabilmesi, ancak ve ancak toplumun öncü kadrolarına sosyalistçe davranış normları egemense mümkün olurdu. Farklı bir deyişle, sözkonusu toplum bir toplumsal kuruluş olarak sadece formel mülkiyet ilişkilerinde değil, üstyapıda, özellikle devletin sınıfsal içe-

riğinde, siyaset ve ideolojide Marksizm ustalarının sosyalizm anlayışıyla büyük ölçüde uyum gösteren özellikler taşımakta ise, meta üretiminin genişlemesi sistemin temel ilişkilerini çözücü etkiler esasen icra edemez. Aksi durumda ise, böyle bir çözülme sürecinin doğması kaçınılmaz olacaktır.

10. İncelediğimiz modeller içinde sosyalizmle bağlantılarının en zayıf olduğu anlaşılan ikinci modeli bir toplum biçimi olarak nasıl nitelendirebiliriz? Bu modelde işletmelerin yönetici kadroların fiili mülkiyeti altında oldukları söylenebilir mi? Burada özel mülkiyetin bazı ögelerinin eksik olduğu saptanabilir. Atanması devlet tarafından yapılan ve sözü edilen bölüşüm ilişkilerinden sadece bu atama geçerli olduğu sürece yararlanabilen ve üretim araçlarından nemalanma hakkını miras yoluyla devredemeyen bir yönetici kadroya «fabrikaların fiili sahibi» demek elbette güçtür. Ancak, toplumun yönetici kadroları bir bütün olarak çeşitli ayrıcalıkları kuşaktan kuşağa aile içinde aktaran kendi içine kapalı bir toplumsal grup haline gelmiş olabilir. Bu gruba mensup kişiler, kendi çocuklarına, bizzat yönettikleri ekonomik birimlerin değilse bile farklı birimlerin veya toplumun komuta merkezlerinin yönetimini fiilen devredebiliyorlarsa, belki de çok özel bir anlamda miras hakkının da sosyolojik olarak doğmakta olduğundan ve bir «devlet burjuvazisi»nin toplumun egemen sınıfı olarak oluşumundan sözedilemez mi? Kuramsal olarak varolduğunu sandığımız böyle bir olasılığın, «varolan sosyalizm»i temsil eden somut ülkelerde gerçekleşmekte olup olmadığı, bu yazının sınırlarını aşan olgusal ve ampirik incelemelerle ve siyasi pratik içinde yanıtlanabilir.

11. Özyönetim, bizce, yukarıda açıklanan nedenlerden ötürü, piyasa ilişkilerinden doğabilecek hasmane bölüşüm ilişkilerinin doğmasını önleyemeyen, ancak bunların bir noktadan öteye gitmesini durduran bir model olarak önem taşıyor. Bir «katılma» ve «demokrasi» modeli olarak çok büyük bir önem taşıdığını sanmıyoruz. Yugoslav deneyiminin özyönetim kuramı ile hayatın gerçekleri arasında büyük kopukluklar taşıdığını sanıyoruz. Siyasete de yansıyan genelleşmiş bir «özyönetim» sisteminde işsizliğin Yugoslavya'daki kadar yaygın olması herhalde mümkün olamazdı. Öte yandan, mikro düzeye indiğimizde, Yugoslav işletmelerinin fiilen profesyonel yöneticiler tarafından yönetildiğini ve başarılı olanların sözleşmelerinin işçi kollektifleri tarafından sürekli olarak yenilendiğini söylemek, herhalde mümkündür. Ve bu durum, bizce, bir derecede doğal karşılanmalıdır. İşçiler, işyerindeki çalışma koşullarının ve bunları belirlediği ölçüde teknolojik ve ekonomik kararların ve keza işletme içinde belirlenebildiği oranda gelir bölüşümünün oluşumuna doğru-

dan katılmak isteyeceklerdir. Ancak işletme yönetiminin bunların dışında kalan pekçok karar alanının profesyonel yöneticilere ve teknik kadrolara bırakılmasının, işçi sınıfının demokrasi ve özgürlük özlemleriyle çatışan bir yanı herhalde yoktur. İşçiler fabrikalarında ürettikleri malların kalite farklılaşması hammaddelerin nereden satın alınacağı, nihai ürünün iç piyasaya mı, dış piyasaya mı ve hangi pazarlama yöntemleriyle satılacağı gibi sorunlarla fazla ilgili değildirler. Bu düzeydeki teknolojik ve ekonomik alternatifler arasında seçim yapmanın, «sanayi demokrasisi» ve «yönetime katılma» gibi yüce hedeflerin gerçekleşmesi anlamına geleceği son derecede şüphelidir.

Aslında, işletme düzeyinde özyönetim sorunları etrafında fazla yoğunlaşan reform tartışmaları, sosyalizmin geleceği ve içeriği açısından çok daha hayati bir önem taşıyan ve devletin sınıf içeriğini ilgilendiren farklı bir demokrasi sorununu gözardı etmek gibi olumsuz bir işlev ifa ediyor. Soruna, emekçi insanın günlük yaşam pratiği içinde bakacak olursak, bu insanlar için önem taşıyan ve sistemin niteliğini belirleyici göstergeler, toplum hayatının, siyasetin ve ekonominin bütün alanlarında temel kararların belirlenmesine işçi sınıfının ne ölçüde katılabildiği; yönetici kadrolarla kafa emekçileri lehine ve kol emekçileri aleyhine sistematik ayrıcalıkların doğup doğmaması; işbölümünün zorunlu kıldığı meslek ve görev farklılıklarının ve bunlara bağlı hiyerarşinin kuşaktan kuşağa geçmesine engel olacak siyasal ve kurumsal güvencelerin bulunup bulunmaması; işletmeler, yönetim birimleri ve siyasi organlar düzeyinde veya günlük hayatın her noktasında, yönetici-siyasi kadrolar ve aydınlarla işçiler arasında, aynı hayat tarzının ve aynı kültürel değerlerin paylaşılmasından türeyen işbirliğine, eşitliğe ve dayanışmaya dayalı insan ilişkilerinin kurulup kurulmaması; kısacası, hayatın her noktasında bir işçi sınıfı demokrasisinin —son derecede sağlam kurumsal güvenceleri ile birlikte— egemen olup olmaması olgularında aranmalıdır. Bunlar, siyasi iktidarın emekçi sınıfların elinde olup olmadığının ana göstergeleridir.

12. Bu yazıda tartışılan sorunların SSCB, Doğu Avrupa ve Çin toplumlarının uzun süredir gündeminde olduğu ve her ülkenin somut koşullarının farklı çözüm biçimlerini getireceği söylenebilir. Bir iki genel gözlem yapmanın ötesinde tartışmayı bu alana aktarmayı düşünmüyoruz.

İlk olarak, bu ülkelerde işçi sınıflarının sosyalizmin bazı somut edinimlerini kuvvetle benimsediğini ve bunlara karşı, yönelen saldırılara karşı güçlü direnmeler gösterdiğini söyleyebiliriz. İşgücünün metalaşmadığını simgeleyen «ne pahasına olursa olsun tam istih-

dam» ilkesi bunların başında gelir. Buna, temel ihtiyaç maddelerinin ucuzluğuna ve çeşitli sosyal haklara bağlı olarak yoksulluğun ortadan kaldırılmış olması eklenmelidir. Gelir dağılımında eşitlikçi gelenekler, istisnasız her ülkede işçi sınıflarının kültüründe derin kökler salmıştır. Bu çerçeve içinde, piyasaya açılan ekonomik reformlar, yukarıda sözü edilen ekonomik ve sosyal edinimleri tehdit eden bölüşüm özellikleri taşıdıkları ölçüde işçi sınıflarının direnciyle karşılaşmaktadır.

Ancak, öte yandan, sözü geçen toplumlarda, bazen ekonomik reformlarla eşzamanlı, bazen de bunlardan tamamen bağımsız olarak bir emekçiler demokrasisini gerçekleştirmeye dönük atılımlar da gündeme geliyor. Hepsi işçi sınıflarının desteğiyle karşılaşan, hatta bir bölümü doğrudan bu sınıfların sürüklediği hareketler tarafından gündeme getirilen bu atılımlar farklı biçimler kazanıyor: Tamamen tabandan gelen «kendiliğindenci» kitle hareketleri; lider kadrolarının bir bölümünün insiyatifiyle, ancak kitleleri aktif ve hatta isyancı bir biçimde düzenin yozlaşmasına karşı mücadeleye çağırması ile gerçekleşen yarı-güdümlü kitle hareketleri ve lider kadrosunun tabana açılan bir demokratik dönüşümü emekçilere vaadederek onların pasif desteğini sağlama girişimleri Polonya, Çin ve SSCB'de (Dayanışma, Kültür Devrimi ve Glasnost deneyimleri ile) «varolan sosyalizmler»in emekçiler demokrasisi doğrultusunda dönüşmelerinin farklı örnekleri olarak değerlendirilmelidir. Bu deneyimler bugüne kadar derin ve kalıcı başarılarla sonuçlanmamış olabilir. Ancak bu olumsuz saptamaya rağmen biz, bu deneyimlerin sosyalizmin tarihi gelişim dinamikleri ile aynı doğrultuda olduğuna ve «varolan sosyalizmler»in bu türden çalkantı ve dönüşümlerden geçe geçe Gotha Programı'nın Eleştirisi'nde bir ütopya olarak değil, bilimsel bir öngörü olarak ortaya konan sosyalist toplum biçimlerine dönüşeceğine inanmaktayız.

Sovyetler Birliği'nde Yeniden Yapılanma ve İktisadi Reform Programı

Tülay ARIN

SUNUŞ

Sosyalist toplumlarda üretim, bölüşüm, dolaşım ve tüketim kararlarının alınmasında, planlamanın biçimi ve toplumsal üretimin öncelikleri konusundaki tartışmalar, bu toplumlar ortaya çıktığından beri sürüp gitmektedir. 1920'lerde Shanin-Bukharin-Preobrazhensky arasındaki ve 950'lerdeki sektör öncelikleri üzerine tartışmalar, 1960'larda Mao ile Liu-Shao-Chi arasındaki kâr ve verimlilik artışı amacı karşısında siyasal dönüşüm amacı üzerine tartışmalar, ya da Doğu Avrupa'da merkeziyetçilik-ademi merkeziyetçilik, para biçimi-merkezi planlama tartışmaları, sadece sosyalizmin işleyişini değil, sosyalizmin ne olduğunu ve nasıl ilerleyeceğini ve dönüşeceğini de açıklamaya çalıştı. 1980'lerde sosyalist tartışmaların gündemine ise **ademi merkeziyetçiliğin içeriği** ile ilgili tartışmalar hakimdir. Gorbaçov Reformları olarak adlandırılan **«Yeniden yapılanma»** ve **«açıklık»** politikaları ise bir yandan merkeziyetçilik-ademi merkeziyetçilik, bir yandan da merkeziyetçiliğin içeriği ile ilgili reformlarda odaklanmaktadır.

Bu yazıda SSCB'de Gorbaçov'un Parti Sekreterliği'ne gelmesiyle birlikte başlayan reform hareketinin özellikle **iktisadi** yönü üzerinde durulacak. İlk bölümde reform gereğini ortaya çıkardığı savunulan sorunlar ele alınacak. Bu sorunların SSCB yönetimince nasıl tanımlandığı, özellikle bugün SSCB'de sosyalizmin niteliğinin ve gelişmişlik düzeyinin **resmi olarak** nasıl yorumlandığı irdelenecek. Burada irdelemenin iki odak noktası var. İlki, 1970'lerde SSCB'de geliştirilen «SSCB'nin **ileri sosyalizm** aşamasını yaşadığı»na ilişkin tezlerin bugün nasıl yorumlandığı ile ilgili. İkincisi ise 1960'larda özellikle Doğu Avrupa toplumlarında tartışılmaya başlanan «yoğun büyüme» rejimi ve bunun büyüme stratejisi olarak ne ölçüde

başarıya ulaştığı ile ilgili. «İleri sosyalizm» ve «yoğun büyüme», sosyalizmin işleyişi ve gelişmesi ile ilgili olarak son yıllarda ortaya çıkan kuramsal tartışmaların da odak noktasını oluşturuyor. Reformlar ve reformların temeli olan merkeziyetçiliğe karşı ademi merkeziyetçiliğin geliştirilmesi de doğrudan doğruya bu bağlamda anlam ve önem kazanıyor.

İkinci Bölüm'de SSCB'de hedeflenen reform programının iktisadi ögeleri inceleniyor. İktisadi reform aslında tüm reformların temelini oluşturuyor. «Yeniden yapılanma» programı «açıklık» politikasını doğrudan doğruya bir ön hazırlık olarak tanımlıyor. Reformlarda özellikle merkezi planlamanın yeniden tanımlanması ve işletmelerin özerkliği, meta-para ilişkilerinin alanının genişletilmesi hedefleri ön plana çıkıyor.

Üçüncü Bölüm'de işletme özerkliğinin ve meta-para ilişkilerinin alanının genişletilmesinin sosyalizmin niteliği ve gelişmesi açısından ne anlama geldiği üzerinde duruluyor.

I. SSCB'DE SOSYALİZMİN SORUNLARI VE REFORMLARIN TEMEL GEREKÇELERİ: RESMİ GÖRÜŞLER

A. Sorunların Ortaya Çıkış Biçimi:

SSCB'de sosyalizmin sorunları Gorbaçov'un çeşitli vesilelerle yaptığı konuşmalarda ifadesini buluyor ve kısmen de SBKP'nin, yeniden yazılmış haliyle Üçüncü Program'ında yer alıyor[1]. Bu sorunların somut olarak ortaya çıkış biçimleri şu şekilde özetleniyor: 1) ekonomik büyümenin hızla düşmesi, 1980'lerde tıkanmaya gir-

1) Gorbaçov sorunlarla ilgili görüşlerini en açık biçimde *Perestroika* başlıklı eserinde dile getiriyor. Fakat sorunlarla ilgili temel saptamaları SBKP MK 27. Kongre Rapor'una da yansıyor, yaptığı konuşmaların tümünde yer alıyor. Bkz. «Sovyetler Birliği Komünist Partisi (SBKP) Üçüncü Programı Yenilenmiş Basımı», Aslan Başer Kafaoğlu, *Dünyada Neler Oluyor içinde* (İstanbul: Broy Yayınları, 1987. Ek: VI) s. 178-257; Mihail Gorbaçov, *SBKP MK 27. Kongre Siyasal Raporu* (25 Şubat 1986) (Çeviren Fikret Arslan), İstanbul, Sorun Yayınları, Eylül 1987; Mihail Gorbaçov, *Yenilenme ve Kadro Politikası* (SBKP MK Genel Sekreteri Mihail Gorbaçov'un 27 Ocak 1987'de SBKP MK Plenumu'na Sunduğu Rapor) İstanbul: Bilim ve Sanat Kitapları, Haziran 1987; Mihail Gorbaçov, «SBKP MK Genel Sekreteri Mihail Gorbaçov'un Parti MK, Sovyetler Birliği ve Rusya Federal Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Yüksek Sovyetleri Birleşik Kutlama Oturumu'na Büyük Ekim Sosyalist Devrimi'nin Yetmişinci Yıldönümü Dolayısıyla Sunduğu Rapor», (2 Kasım 1987), *Toplumsal Kurtuluş*, sayı 6, Aralık 1987, s. 27-54; Mihail Gorbaçov, «*Perestroika (Değişim)*», (Yayıma Hazırlayan: Kasım Yargıcı), *Güneş Gazetesi*, 5 Kasım - 18 Kasım 1987. Ayrıca 2 Kasım 1987 günü yapılan konuşmadan alıntılar için bkz. *Görüş*, sayı 13, Aralık 1987, s. 13-14.

mesi; 2) üretimde etkinlik, ürünlerin kalitesi, bilimsel gelişme, ileri teknoloji üretme ve kullanma bakımından dünyanın ileri ülkeleri ile arasındaki açığın sürekli olarak büyümesi: yokluklar, gayrisafi üretim saplantısı, üretim yapılırken malzeme, işgücü, sermaye kullanımında sorunlar, glnel olarak israflı ve beceriksiz girdi kullanımı, bilimsel ve teknolojik yeniliklerin etkin uygulama eksikliği yüzünden başarısızlığa uğraması; 3) yoklukların ve kıtlıkların baskısı altında üretimi artırmak için getirilen maddi teşviklerin hakedilmemiş gelirler yaratması, herkese eşit ücret zihniyetinin yaygınlaşması, parazit tutumların artması, bilinçli ve kaliteli işçiliğin itibarının düşmesi; çalışma ile tüketim ölçüleri arasında ortaya çıkan dengesizliğin işgücü verimini düşürmesi ve sosyal adalet prensibini saptırması; 4) ekonominin mali bakımdan gittikçe sıkışması ve döviz sıkıntısı; 5) yukarıdaki nedenlerden dolayı temel gereksinimlerin karşılanmasında başarısızlık, hizmetlerde aksaklık; 6) düşünce, yapıcı girişim, kültür, sanat, eğitim, bilimde gerilemeler; 7) ideolojik boşluk, halkın moralinde çürüme, dayanışma duygusunun zayıflaması, disiplinsizlik, kayırma, sorumsuzluk, partinin rehberliğinin gevşemiş olması ve bazı hayati süreçlerde girişimin kaybolması[2].

Yukarıda özellikle durumu açıklığa kavuşturmak ve sorunların boyutunu sergilemek amacıyla uzunca tuttuğumuz özetten de anlaşılacağı üzere, SSCB toplumu iktisadi, siyasi ve ideolojik düzeylerde son derece ciddi sorunlarla karşı karşıya. Gorbaçov'un saptadığı bu sorunların genel tablosunu **«ekonomik tıkanma»** ve **«halkın moralinde çürüme»** olarak nitelerken vardığı sonuç **«ülkenin bir buhranın eşiğinde»** olduğudur. Fakat bu tahlile göre 1970'lerin ve 1980'lerin güçlükleri ve sorunları bir politik sistem olarak sosyalizm için bir çeşit buhran anlamına gelmemektedir. Sorunlar **sosyalizmin ilkelerinin uygulanmasında yeteri kadar tutarlılık olmamasının ve onları saptırmanın bir sonucu** olarak ortaya çıkmıştır. Sosyalist gelişmenin ilk başlarındaki bazı tarihi koşullardan doğan yönetim biçimine ve yöntemlerine devamlı olarak saplanıp kalınmıştır. 1930'ların derinliklerine kadar giden olaylar sonucunda değişimler sonuna kadar gidememiştir ve bütün hakim unsurları ile «geçmişin mirası'nın ağırlığı altında tutarlı olamamıştır»[3].

B. Katı Merkeziyetçilik ve «Yoğun Büyüme» ye Geçememe:

SSCB'nin yeni yönetimine göre sosyalizmin ilkelerinin uygulanmasındaki tutarsızlık birbirine bağlı temel **işleyiş bozuklukları** bi-

---

2) Özellikle *Perestroika*'ya bakınız. *Güneş*, 5, 6, 7 Kasım 1987.
3) *Ibid*, Güneş 8 Kasım 1987.

çimini almıştır. Bunlardan biri «katı merkeziyetçilik», diğeri ise «yoğun büyümeye geçememe»dir. Katı merkeziyetçilik zamanını doldurmuş sosyalist üretim ilişkilerini özetlemektedir ve bu, sosyalist üretici güçlerin gelişmesi için gerekli olan, «yaygın büyüme»den «yoğun büyüme»ye geçişi engellemiştir. Bunun kısa özeti şudur: Üretici güçlerin gelişmesi zamanını doldurmuş üretim ilişkileri tarafından engellenmiştir. «Zamanını doldurmuş sosyal kalıplar, çalışma yöntemleri ve tarzları ilerlemeyi engellemektedir»[4]. «Sosyalizmin yabancı olduğu tıkanma ve diğer olgular toplumun yaşamında belirlemeye başla(mış), ve ekonomik gelişmeyi engelleyen bir «fren mekanizması oluş»muştur[5]. Şimdi bu tıkanmaya yol açan iki temel nedene biraz daha yakından bakalım:

«Katı bir merkeziyetçilik»: Gorbaçov'a göre, sömürücü sınıfların düşmanca direnişine karşı sosyalizmi kurma mücadelesi döneminin yarattığı yöntemler o dönem için başarılı sonuçlar verdi. Sosyalizme geçiş döneminde, dış mali kaynaklara dayanmadan sosyalizmi kurmak ve sanayileşmek için katı bir merkeziyetçilikten başka yol yoktu. Fakat aynı zamanda söz konusu dönem bazı kayıplara da tanık oldu ve bu kayıplar tüm başarılarla ilgili kayıplardı. İnsanlar katı merkeziyetçiliğin evrensel geçerliliğine, herhangi bir sorunun ve tüm sorunların en kısa ve en iyi çözüm yolunun emirler ve komutlar ile olacağına inanmaya başladılar. Koşulların esas olarak değiştiği barışçı sosyalist kuruluş döneminde de bu yöntemler mekanik olarak varlığını sürdürdü. Bunun sonucu partide ve devlette direktifle yönetme sistemi ve bunun getirdiği güçlü bürokratikleşme oldu. Direktifle yönetme ve güçlü bürokratikleşme tüm sosyopolitik yaşam üzerine etkili oldu. Burada merkeziyetçiliğin ne anlama geldiğini kısaca özetleyelim: Karar almanın merkezileşmesi, iktisadi ilişkilerin hiyerarşik olması, işletmelerin işleyişi ile ilgili kararların merkezi olarak verilmesi bütün üretim ve dağıtım sisteminin yukarıdan verilen emirlerle işletilmesi, kararların ürünlerin üretilmesi ve kullanılmasında fiziksel denge (maddi bilançolar) sağlamak üzere alınması ve iktisadi hesaplamanın fiziksel birimler temel alınarak yapılması, üretim hedeflerinin fiziksel büyüklükler olarak saptanması, bu hedeflere ulaşmak için kullanılacak girdilerin üretimin teknik katsayılarına yani kullanılması kararlaştırılmış üretim tekniklerinin gerektirdiği katsayılara göre fiziksel büyüklükler olarak planlanması, fiyatların maliyetleri yansıtma amacını değil hesaplama birimi olma özelliğini taşıması ve idari

4) bkz. *27. Kongre Siyasal Raporu*, s. 18-19.
5) *Perestroika*, *Güneş*, 6 Kasım 1987.

olarak saptanması, bu nedenle de fiyatların ve maliyetlerin kaynakları ve gelirleri dağıtmak üzere rehber olma işlevi taşımaması, kaynak dağılımının ve gelir dağılımının merkezi kararlar tarafından belirlenmesi.

Gorbaçov'a göre, «sanayileşme süreci içinde şekillenmeye başlayan ve kollektifleştirme kampanyası ile yeni kan kazanan idari buyruklar düzeni ülkenin tüm toplumsal siyasal yapısı üzerinde etkili oldu [...] Bir kez ekonomiye ilişkin olarak oluştuktan sonra, onun üstyapısına sıçrayıp sosyalizmin demokratik olanaklarının gelişimini sınırladı ve sosyalist demokrasinin gelişimini geciktirdi»[6]. Gorbaçov'un dile getirdiği «kemikleşmiş üretim ilişkileri anlayışı uç vermiş, bu ilişkilerin üretici güçlerle diyalektik ilşkisi küçümsenmiştir»[7] görüşü, hem sorunların tanımlanması, hem de reformların yöneldiği hedefleri göstermesi bakımından büyük önem taşımaktadır.

Merkezi planlamanın ekonomiyi yönetirken her malın ve hizmetin miktarını saptamasının ve plan hedeflerinin tutturulmasında «gayrisafi üretim»i başarı kıstası olarak kullanmasının, 1980'lerin ortalarına kadar süren bir «israf ekonomisi»ni teşvik ettiği kabul edilmektedir. Bütün kaynakların oldukça da keyfi idari kararlarla dağıtıldığı bu koşullar içinde meta-para ilişkilerinin rolüne ve sosyalizmde değer yasasına karşı önyargılı tavır gelişmiş olması ve çok kere bunların sosyalizmin karşıtı ve yabancı olduğunun ileri sürülmesi buna ek olarak kâr-zarar muhasebesinin önemsenmemesi Gorbaçov tarafından etkin iktisadi işleyişi engelleyici temel unsurlar olarak görülmektedir. Gorbaçov'a göre, dar demokratik temelli yönetim sistemi halkın kamu mülkiyeti ve kendini yönetmesi bilincini olumsuz etkileyerek insan ilgisinin çeşitliliğinin ihmaline, çalışma isteksizliğine, ahlâkının bozulmasına, iktidarın kötüye kullanılmasına, yolsuzluğa yol açmıştır[8]. Fakat daha da önemlisi, uygulamalar yoğun büyümeye geçişi engellemiştir.

«Yoğun Büyüme»ye geçememe: Katı merkeziyetçilik, «yoğun büyüme»ye geçiş için aşılması gereken olumsuz olgulara bağlı olarak çok sayıda acil soruna gereken dikkatin gösterilmesini engellemiştir. Katı merkeziyetçilik ile şekillenmiş bugünkü üretim ilişkileri ve işletme yönetim biçimleri ile ekonomik rehberlik biçimi, esas olarak ekonomideki **«yaygın büyüme»** koşullarında oluşmuştur. Bu biçimler yavaş yavaş eskimiş, özendirici rollerini yitirmiş, zaman

6) 70. Yıldönümü konuşmasından, *Toplumsal Kurtuluş*. *a.g.e.*, s. 38.
7) *Yenilenme ve Kadro Politikası*, s. 12.
8) *Perestroika*, *Güneş*, 9 Kasım 1987.

zaman ayakbağı durumuna gelmişlerdir, çünkü son derece yüksek ve giderek artan maliyetlerle çalışmaktadırlar.

On yıllar boyunca pratik işlerin yürütülmesinde ve yönetilmesinde eskimiş yöntemler kullanılmaya devam edilirken, öbür yandan bazı çok verimli ve etkili ekonomi biçimleri haksız yere reddedilmiştir. Aynı zamanda üretimde ve dağıtımda toplumun reel olgunluk düzeyine uygun düşmeyen, bazı durumlarda toplumun yapısı ile çelişen ilişkiler geliştirilmiştir. Bu ilişkiler üretimde verimliliği ve etkinliği ihmal eden nicel büyümeyi ve yaygın büyümeyi sürdürmüştür. Üretimin ve emeğin primler yoluyla teşviki de genel olarak nicel ve yaygın büyümeye yönelik olmuştur[9]. Bu tahlile göre, yaygın büyüme biçimlerinin sonuçları şunlar: Üretimde niteliğe, kaliteye, etkinliğe ve verimliliğe prim vermeyen yönetim biçimleri, etkin çalışmayan işletmeleri etkin çalışanlardan, çalışma disiplininden yoksun işçileri iyi çalışanlardan ayırt etmiyor. Toplumdaki yüksek düzeyde sosyal koruma başlıca toplumsal başarılardan birisi, fakat bu koruma bazılarını gevşetiyor. İşsizlik yok, ücret eşitliği yaşamın bir özelliği haline gelmiş durumda. Katı merkeziyetçiliğin yarattığı bu koşullar altında ekonomik mekanizma kendini geliştirmek için bir itkeye sahip olmuyor. Plan verileri aracılığıyla görev yüklenen ve kaynak tahsis edilen, pratikte bütün masrafları karşılanan ürünlerine satış garantisi verilen, personelinin geliri ürün kalitesine ve kârlara dayanmayan işletmeler ve çalışanları ilerleme için çaba göstermiyor, kalitesiz mallar üretiliyor, yenilik ve atılım yapılmıyor ve iyi çalışan işletmelerin gelişmesi böylece frenlenmiş oluyor.

C. «İleri Sosyalizm» ve Yoğun Büyüme:

Gorbaçov'un SSCB toplumunun içinde bulunduğu durumu «ekonomik tıkanma», «moral çürüme» olarak nitelemesi ve «ülkenin bir buhranın eşiğinde olduğu» teşhisi, Sovyet toplumunun içinde bulunduğu sosyalist aşama ile ilgili olarak ne anlama gelmektedir? Aslında, kendilerinden öncekilerden farklı olarak, Gorbaçov ve ekibi sosyalist aşama ile ilgili kapsamlı bir kuramsal analiz sunmamaktadırlar. 1930'lardan beri süregelen uygulamalar, fakat özellikle Brejnev dönemine yöneltttikleri ağır eleştiriler ve kısa da olsa konuya doğrudan doğruya yapılan atıflar, **«ileri sosyalist toplum»** ya da «ol-

9) *Yenilenme ve Kadro Politikası*, s. 13.

gun sosyalist toplum»[10] gibi 1970'lerde Brejnev döneminde geliştirilmiş kavramlara[11] şüphe ile baktıklarını göstermektedir. Gorbaçov yönetiminin eleştirileri ve bunu izleyen reform önerileri, **ileri sosyalizmden ziyade, 1960'larda tartışılan ve NEP'den beri en kapsamlı iktisadi reform programını başlatan, «yaygın büyümeden yoğun büyümeye geçiş» sorunu ile çok daha yakından ilgilidir.** Sovyet sosyalist düşüncesinde ve kuramında son yirmi yılın temel gelişmeleri iki konuda ortaya çıkmaktadır: İlk olarak, Lenin'den beri sosyal ve siyasal kuramda en kapsamlı değişiklikler Brejnev döneminde geliştirilen **«ileri sosyalist toplum»**, bunun siyasal biçimi olarak **«bütün halkın devleti»** kavramları etrafında geliştirilen kuram çerçevesinde yer alıyor[12]. İkinci olarak ise, 1960'lardan beri sosyalist ik-
Thought, Ithaca ve Londra: Cornell University Press, 1985, s. 233.
tisadi gelişme stratejisi olarak tartışılan **«yoğun büyüme»** iktisadi büyüme ile ilgili sosyalist literatürün ana temasını oluşturuyor. 1970'lerde de «ileri sosyalist toplum»un iktisadi temeli «yoğun büyüme» biçimi olarak tanımlanmaya başlandı ve içeriği **«bilimsel teknolojik devrim»** olarak nitelendi. Böylece yaygın büyüme ve yoğun büyüme kavramları 1960'lardan itibaren merkezi planlamanın eleştirisinin ve iktisadi reform arayışlarının merkezinde yer aldı, 1970' lerden itibaren de «ileri sosyalizm»in kavramsallaştırılmasında yeni anlam ve içerik kazandı. Gorbaçov'un ve Parti'nin yukardaki kavramlar nasıl değerlendirdiğini incelemeden önce bu kavramları kısaca gözden geçirelim.

1) Yaygın Büyüme - Yoğun Büyüme[13]

«Yaygın (ekstansif) büyüme» ve «yoğun (ensantif) büyüme» kavramları sosyalist düşünceye ilk biçimiyle Marx tarafından, yaygın ve

---

10) Türkçe'de ve batı dillerinde «ileri sosyalist toplum» terimi yerine «gelişmiş sosyalist toplum» terimi kullanılmaktadır. Rusça dilini inceleyerek, kullanılacak terimin, «gelişmiş» değil «ileri» olması gerektiğini savunan görüş için bkz. Marie Lavigne «Advanced Socialist Society», *Economy and Society*, c. 7, No. 4, Kasım 1978, s. 369-370. Bize de bu daha doğru geliyor, çünkü «ileri» kavramı niteliksel gelişmeyi de kapsıyor. Sözkonusu yazar «olgun» kavramının daha ender olarak kullanıldığını ifade ediyor.

11) SSCB Komünist Partisi'nin 31 Ocak 1977 tarihli kararnamesi. Aktaran, Lavigne, *a.g.m.*, s. 368-369.

12) James, P. Scanlan, *Marxism in the USSR-A Critical Survey of Current Soviet Thought* Ithaca ve Londra: Cornell University Press, 1985, s. 233.

13) Bu kavram sadece sosyalist yazında değil, kapitalizmin gelişme aşamasını incelemek için de kullanıldı. Yaygın büyüme ve yoğun büyüme kavramları kapitalizmin gelişmesini açıklamak ve anlamak, dönemleştirmek için «düzenleme» okulunun kullandığı temel iki kavram. Bkz. Michel Aglietta, *A Theory of Capitalist Regulation*, Londra: New Left Books, 1979, özellikle, s. 65-110.

yoğun genişleyerek yeniden üretim arasında ayırım yaptığı zaman getirildi. Fakat bu sorunsal sosyalist yazarlar tarafından 1950'lerin ortasına kadar ilgi görmedi, sosyalist politika ile uğraşanların da 1960' lara kadar pek ilgisini çekmedi. 1970'lerde ise iktisadi büyüme ile ilgili sosyalist yazının odağına yerleşti[14].

Yaygın büyüme, Söz konusu yazında yapılan tanımına göre, saf biçimiyle, emek, sermaye ve toprak kullanımındaki miktar artışlarıyla sağlanır, yani teknoloji verilidir. Ya mevcut üretim araçlarının daha çok emek ile birleşmesine dayanır, ya daha çok üretim aracı aynı miktarda emek istihdam eder, ya da hem emek hem sermaye kullanımı artar. Bütün bu durumlarda üretim artışı emek ve sermaye kul lanımı ile orantısaldır.

Sosyalizmin kuruluşunun başlangıç dönemlerinde, büyüme ve sanayileşme, büyümenin yaygın kaynaklarına, esas olarak da geniş insan gücü rezervlerini kullanan yaygın büyüme modeline dayanmış tır. Bir yandan sermaye yetersizliği, bir yandan tarım kesiminin gizli işsizlerinin ve kentlerin açık işsizlerinin geniş bir içgücü oluşturma sı, bir yandan da emeğin istihdamı ve tam istihdamının sosyalist bir ekonominin amaçlarından olması; öte yandan emek maliyetini pek gözetmeden üretim hedeflerini gerçekleştirmenin zorunlu olduğunu kabul eden merkezi planlama felsefesi, bu tür bir modeli mümkün kılmıştır.

Sosyalist ülkelerin iktisatçıları arasında neredeyse genel kabul gören görüşe göre de, yaygın büyüme ve merkezi planlama yöntemi sosyalizmin kuruluşu aşamasında izlenebilecek tek yoldu. Üretici güçleri az gelişmiş bir ekonomide hızlandırılmış büyüme ve sanayileşme için, varolan fakat düşük kapasitede kullanılan kaynak rezerv lerini harekete geçirmek, hammadde, sermaye, işgücü alanlarında yeni kaynaklar yaratabilmek için ekonomide gerek duyulan yapısal dönüşümleri hızlı ve tutarlı olarak başarabilmek gerekiyordu. Bunun da en etkili yolu merkezileşmiş ve tepeden kararlarla yönetilen bir planlama idi. Belli fiziksel hedeflere ulaşmak bu yapısal dönüşüm için son derece önemli ve belirleyiciydi.

Gene genel kabul gören bir görüşe göre, merkezi planlama sisteminin fiziksel dengeleme yöntemi pek çok bakımdan başarısız idi. Belli fiziksel üretim hedeflerine ulaşılıyordu, fakat en uygun ürün yapısına ulaşılamıyordu. Özellikle, ürünün ihtiyacı karşılaması, ürün

14) Bkz. J., Wilczynski, *Socialist Economic Development and Reforms—From Extensive to Intensive Growth Under Central Planning in the USSR, Eastern Europa and Yugoslavia*. Londra: Macmillan, 1972, s. 25-46; Korkut Boratav, *Sosyalist Plánlamada Gelişmeler*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1973, s. 155-158.

kalitesi ve üretilen ürünlerin maliyetinin düşürülmesi bakımından başarısızlığa uğruyordu. Bazı eleştirilere göre ise merkezi planlama fiziksel dengelemeyi ve planın iç tutarlılığını bile sağlayamadı. Çünkü en alt düzeyde, üretimin yapılacağı işletmeler için en ayrıntılı kararların bile tepeden alınması doğru karar alma ihtimalini çok azaltıyordu. Ulaşılamayan hedefler planlanıyordu. Buna karşılık, muazzam hantal, insan hevesini kıran, yerel koşullara adapte olamayan, etkinlikten uzak, yeniliklere ve teknik ilerlemeye yatkın olmayan, esnek olmayan bir karar alma sistemi ortaya çıkmıştı.

Halbuki bir yandan da yaygın büyüme kaynakları yavaş yavaş tükeniyordu. Hem işgücü rezervleri artık azalıyor, hem de üretim hedeflerini gerçekleştirmek üzere emek maliyetini pek gözetmeden aşırı işgücü kullanan yöntemler aşırı işgücü talebi ortaya çıkarıyordu. 1960'larda işgücü yetersizliği ciddileşmeye başlamıştı. Öte yandan da işgücü verimliliğindeki artık çok düşüktü. Üretim artışı daha çok kaynak kullanmayı gerektiriyordu. Benzer şekilde, tarımsal arazinin kullanımında yaygın büyümenin de sınırlarına ulaşılmıştı. Varolan merkezi planlama sistemi büyümenin yeni kaynaklarını harekete geçirmede yetersiz kalıyordu, ya da bunu engelliyordu. Halbuki **yeni büyüme kaynaklarına gereksinim vardı, bu da yoğun büyüme idi.**

Büyüme, yoğun kaynaklarını, genel **üretkenlik artışından**, yani emeğin verimliliğinin artışından, sermayenin ve diğer üretim araçlarının daha etkin kullanımından sağlar. Yoğun büyüme daha etkin üretim yöntemlerini, yani yeni üretim süreçlerini, emek tasarrufu araçlarını, daha iyi fabrika örgütlemelerini vd. gerektirir. Bu da genellikle ek sermaye harcamaları ile beraber teknolojik yenilik ve gelişmelerle mümkündür. Yaygın büyüme de sermaye harcamasını gerektirdiğine göre, yoğun büyüme esas olarak **teknolojik ilerleme** ile özdeştir.

Merkezi planlama yönteminin sorunlarının yaşandığı sosyalizmin kuruluş aşamasını geçip yeni bir atılıma gerek duyulduğu dönemde büyümenin yaygın kaynaklarının sadece hakim olması değil, giderek önemini büsbütün artırıyor olması (yani verimliliğin giderek düşmesinden dolayı büyümenin yavaşlaması ve her birim büyüme için giderek daha çok kaynak gereksinimi doğması), 1960'lardaki iktisadi reform hareketini doğurdu. 1960'ların ilk yıllarında aşırı maliyet artışları ve büyümede duraklama iktisadi büyümenin yoğun kaynaklarını harekete geçirme gereği konusunda merkezi karar organlarını da ikna etti. Çünkü emek ve toprak rezervleri daralıyordu, bunlar aynı yöntemlerle kullanıldıklarında üretim artmıyordu ve gelecekte rezerv daralmalarının güçleneceği kabul ediliyordu.

Özellikle 1960'ların ilk yıllarından beri gerçekleştirilmeye çalışılan reformlar yoğun büyümeye uygun uygun koşulların yaratılması çabası olarak ortaya çıkmış ve yoğun büyümeyi hakim kılmak üzere ekonomileri harekete geçirmek amacını taşımışlardır. Bazı etkili iktisatçılar sosyalist toplumların komünizme doğru evrilmesinde vazgeçilmez bir aşamanın yoğun büyüme aşaması olduğunu savunmuşlardır.

1960'ların ilk yıllarında bütün sosyalist ülkeleri saran reform hareketleri[15] yoğun büyümenin yeni gereklerini karşılamayan merkezi planlama sistemini değiştirmeyi hedefledi. Bütün planlama ve yönetim reformları merkeziyetçiliği işletmelerin faaliyetleri düzeyinde hafifletme ve işletmelerin önemini ve özerkliğini arttırma yönünde gelişti. Merkeziyetçiliğin azaltılmasının merkezi planlama sisteminin en önemli iki zaafını hafifleteceği düşünüldü: mikro düzeydeki uygulamaların kararlarının merkezi olarak alınmasının yarattığı mantıksızlıklar ve tutarsızlıklar; planın karar alma ile uygulama düzeyi arasındaki hatalı bağlantıların yarattığı atalet, dinamizm yokluğu. İşletmelere özerklik verilmesinin önemli bir sonucunun işçilerin özyönetiminin güçlendirilmesi olduğu savunulageldi.

Merkeziyetçiliğin azaltılması merkezi planlamanın rolünün de yeniden tanımlanmasını gerektiriyordu. Merkezi planlama artık ekonominin tek tek her kesimini ve işletmesini planlamak yerine, geniş kapsamlı temel amaçlara ve hedeflere yönelecekti. Özellikle de modernleşme, ihtisaslaşma, konsantrasyon ve sınai işbirliği, araştırma, yenilik gibi alanlarda hedefler saptanarak, toplumun gelecekte nasıl bir yapıya kavuşacağına ve hangi yönlerde gelişeceğine ilişkin hedefler planlanacaktı. Merkezi planlama, esas olarak teknolojik gelişmenin ve yoğun büyümenin ortamını hazırlayacaktı.

Fakat 1960'ların reformları uygulamada merkeziyetçiliği tümüyle ortadan kaldırmadı. Ekonominin uzun dönemdeki yapısı piyasaya ve tüketici tercihlerine pek az önem vererek gelişti. Ayrıca işletmelerin hareket alanı genişletilirken bile dolaysız kontroller uygulanmaya devam edildi. İşletmeleri ve çalışanları özendirmek için uygulanan maddi teşvikler ve primler sistemi amaçlanan değişmelere ulaşmayı başaramadı. Fakat yoğun büyümeyi büyümenin hakim kaynağı haline getirmek o zamandan beri toplumsal programdaki yerini sürekli olarak korudu, «ileri sosyalizm» tartışmasıyla da yeni boyutlar kazandı.

---

15) Ayrıntılı incelemesi için bkz. Boratav, *a.g.e.*

2) «İleri Sosyalist Toplum»:

Bilindiği gibi sosyalist toplumlar kapitalizmden komünizme dönüşümde geçiş toplumları; bu nedenle de geçiş toplumlarına özgü çelişkili özellikler taşıyorlar. Sosyalizm bir geçiş süreci olarak kabul edildiği için, sosyalizmin ilerlemesi kapitalist üretim tarzından giderek daha çok uzaklaşılması ve tam komünizme giderek daha çok yaklaşılması biçiminde tanımlanıyor.

Komünizmin kurulmasında toplumun hangi aşamalardan geçeceği ile ilgili tahliller **sosyalist geçiş kuramını** oluşturur. Marx ve Engels **Manifesto**'da tek bir geçiş aşaması öngörmüştür. Komünist toplumun ilk aşaması devrimi komünizmden ayıran devrimci dönüşümler aşamasıdır, ikinci aşama ise komünist toplumun üst aşamasıdır. Lenin de Marx'ın ve Engels'in öngördüğü biçimde, tek bir geçiş aşaması öngörür (**Devlet ve Devrim**, Beşinci Bölüm). Lenin'e göre önce komüniz min ilk aşaması olan ve sosyalizm adı verilen aşama yaşanacaktır, sonra komünist toplumun üst aşamasına ulaşılacaktır. Sosyalizmin kurulması ve komünizmin ilk aşaması proletarya diktatörlüğü desteğinde gerçekleştirilecektir.

RSDİP'nin 2. Kongresi'nde (1903) kabul edilen Birinci Program, «acil demokratik hedefler»i içermesinin ötesinde, sosyalizmi partinin nihai amacı olarak ilan etti; 1919'daki RKP(B)'nin 8. Kongre'sinde kabul edilen İkinci Program «sosyalist toplumun inşa edilmesi»ne ilişkin görevleri saptadı. SBKP'nin 1961'deki 22. Kongre'sinde kabul edilen Üçüncü Program ise sosyalizmden komünizme geçişin ilk aşamasının tamamlandığını resmen ilan etti. (1959'daki 21. Kongre SSCB'nin komünist toplumun inşa edilmesi aşamasına ulaştığını belirlemişti. Bu Kongre'de seçilen komisyon yeni programı hazırladı). Böylece toplumun komünizmin kuruluşu aşamasına girdiği kabul edilmiş oluyordu. Program'a göre iki kısa aşama içinde komünizme geçilecekti. 1961-1971 döneminde kapitalizm yakalanacak ve geçilecek, bunu izleyen ikinci on yıl içinde de bütün halk maddi ve kültürel zenginlik bakımından bolluk dönemine girecekti. Üçüncü Programın yeniliği, bunun yanında, üstyapı alanında yer alıyordu. Sosyalizmin tam zafere ulaşmış olması, yani ilk aşamasını tamamlamış olması ve komünizmi kurma aşamasına girmiş olması ile beraber proletarya diktatörlüğü de tarihsel misyonunu tamamlamış ve **«bütün halkın devleti»**ne dönüşmüş oluyordu. Böylece işçi sınıfının diktatörlüğü, devletin orta dan kalkması döneminden önce, varolma nedenini yitiriyordu. Bu dönemde halâ devlet vardı ayrıca «ihtiyaçlara göre dağılım» ilkesini uygulamaya yetecek bolluğa henüz kavuşulmamıştı[16].

---

16) Bkz.Lavigne, *a.g.m.*, s. 376.

Komünizm-öncesi dönemin üst-yapısı böylece tanımlandıktan sonra alt-yapının modernleşmesine sıra geliyordu ve gerçekleştirilecek «bilimsel ve teknolojik devrim» toplumun maddi ve teknik temelini yenileştirecekti. 1966'daki 23. Kongre, üretici güçlerin geliştirilmesi için bilim ve teknoloji alanında sürekli atılımlar yapılmasının önemini vurguladı. 1960'ların ilk yarısı yaygın büyümeden yoğun büyümeye geçmek için reform tartışmalarının yapıldığı bir dönemdi ve 1961-1966 arasındaki iki kongre döneminde «bilimsel ve teknolojik devrim» kavramı ön plana çıkmıştı ve bu kavramla esas olarak maddi ve teknik temelin yenileştirilmesi kastediliyordu.

«Bilimsel ve teknolojik devrim» kavramı daha sonra «ileri sosyalist toplum» kavramıyla beraber kullanılmaya başlandı ve hedef, üretici güçlerin gelişmesiyle beraber, niteliksel olarak daha üstün üretici güçlere tekabül eden sosyalist üretim ilişkilerinin de kurulması olarak belirlendi. Yeni formülün ilk resmi ifadesi, 1967'de Brejnev'in Ekim Devrimi'nin Ellinci Yılı konuşmasında kavram geliştirilmeden sadece terim olarak ortaya çıktı. 1971'de SBKP'nin 24. Kongresi'nde ana tema ağırlığında kullanıldı ve SSCB'nin «ileri sosyalist toplumu kurduğu» ifade edildi. Konu bundan sonra yoğun olarak tartışıldı. 1976'daki 25. Parti Kongresi Siyasal Raporu'nda kesin bir ifadeyle yer aldı. Fakat 1971-1975 beş yıllık planının hayal kırıcı sonuçları karşısında biraz değişikliğe uğradı. «İleri Sosyalist topluma doğru güçlü bir ilerleme» ifadesi kullanıldı. Nihayet 1977'de SSCB Anayasası'nda SSCB'de ileri sosyalist toplumun «kurulmuş olduğu» yazıldı. Bundan sonra da, ileri sosyalist toplum kavramı sosyalist toplumları anlamak için büyük bir kuramsal ilerleme olarak görüldü. 1983'de Andropov çağdaş Sovyet toplumunun en önemli ögelerinin ileri sosyalizm kavramsallaştırılmasında bulunduğunu belirtti[17].

Brejnev döneminde geliştirilen ileri sosyalizm kavramı ve kuramı, açıkça belirtilmelidir ki, 1961'de Parti Programı'na konan, sosyalizmin yeteri kadar geliştiği ve komünizmin ilk aşamasına geçildiği ve bir kuşak içinde komünizme ulaşmanın amaçlandığı yolundaki değerlendirmeden çok farklı bir sosyalist toplum gelişmesi değerlendirmesidir ve buna dayanan yeni bir sosyal ve politik kuramdır. Çünkü ileri sosyalizm komünizme geçişte toplumsal aşamaları ve geçişin zamanlamasını yeniden tanımlamaktadır. Bu, Lenin'in öngördüğü ilk aşama

---

17) Bkz. Lavigne, *a.g.m.*, s. 376-377; Scanlan, *a.g.e.*, s. 232-240. Hemen belirtelim ki, «ileri sosyalizm» kavramı ve ileri sosyalizme doğru gidiş kavramı 1960-1977 yılları arasında bütün Doğu Avrupa toplumlarında görüldü ve SSCB'inde 1967'de resmen kullanılmasından çok önce, Çekoslovakya'da 1960'da, Macaristan'da 1961'de, Demokratik Alman Cumhuriyeti'nde 1967'de resmi belgelerde yer aldı. Bkz. Lavigne, s. 377-379.

ile komünist topluma ulaşılan nihai aşama arasına «ileri sosyalizm» adı verilen yeni ve uzun bir tarihsel dönem, yeni bir aşama koymaktadır. Böylece kuram birbirinden niteliksel olarak farklı üç sosyalist aşama olduğunu kabul etmektedir: «Kapitalizmden sosyalizme geçiş», «ileri sosyalist toplumun inşası», «ileri sosyalizm» aşamaları ve bundan sonra «komünist aşama». Bu yeni aşama için daha önce Üçüncü Program'da kullanılan «bütün halkın devleti» kavramına dayanan bir siyasal doktrin de geliştirilmiştir. Ek olarak, ileri sosyalizme özgü bir «sosyalist yaşam tarzı» fikri geliştirilmiştir.

Kurama göre SSCB'inde kapitalizmden komünizme geçiş birbirinden niteliksel olarak farklı üç aşamada sürmektedir. İlk aşama esas olarak sosyalizmin kuruluş aşamasıdır (1936'ya kadar). İkinci aşama «ileri sosyalist toplumu inşa» aşamasıdır ve 1960'ların sonuna kadar sürmüştür. (Bu tarih konusunda epeyce tartışma olduğu anlaşılıyor). 1936'dan sonraki ek inşayı gerekli kılan olgu yeni kurulmuş sosyalist ekonominin ve üstyapısının zayıf ve henüz olgunlaşmamış olmasıdır. Bu dönemde sömürücü sınıflar ortadan kalkmış olsa bile, verimlilik henüz yüksek değildi. Hala sosyalist olmayan üretim adacıkları vardı, köylüler kollektifleşmiş olmalarına karşın hala özel mülkiyet psikolojisinden kurtulamamıştı. Sosyalist topluma uygun siyasal kurumlar henüz çocukluk dönemindeydi. Toplumu iktisadi, sosyal ve siyasal bakımlardan güçlendirmeye gereksinim vardı. Ayrıca sosyalizmin uluslararası pozisyonunu da konsolide etme gereği vardı. «İleri sosyalizmi kurma» dönemi 1960'ların sonuna doğru tamamlandı.

Üçüncü ve içinde yaşanan dönem ise ileri ya da olgun sosyalizm aşamasını oluşturuyor. İleri sosyalizm dönüşmüş bir sosyalizm. Temeli **bilimsel ve teknolojik devrim.** Maddi ve teknik temeli yenilenmiş ve toplumda sosyalist üretim ilişkileri niteliksel olarak daha üstün üretici güçler temelinde gelişme içinde. Toplumun maddi ve teknik temelindeki değişme bilimsel ve teknolojik devrime dayanan **yoğun büyüme yöntemlerine doğru kesin bir dönüşü**, üretimin niteliksel olarak yeni bir düzeye ve ölçeğe yönelmesini ifade ediyor. Bilimsel ve teknolojik devrim üretimde konsantrasyonu entegrasyonu, otomasyon, mekanizasyon yöntemlerinin uygulanmasını, nihai olarak kafa ve kol emeği ayırımının azaltılmasını amaçlar. Emek verimliliğinin düzeyi yükselmiştir, farklı üretim kesimleri arasında eşitlenmiştir, fakat sektörlere göre profesyonel farklılıklar korunmuştur. İktisadi sistem üretim araçlarının sosyalist mülkiyetinin daha önceki aşamaya göre gelişmiş olmasına sosyalist mülkiyetin farklı biçimlerinin, yani devlet, kooperatif ve sosyal organizasyon biçimlerinin hâlâ korunmuş olmasına, fakat sosyalist üretim ilişkilerinin tam hakimiyet kurmuş olmasına dayanır. Ticari mübadele ve para biçimleri hâlâ kulla-

nılır. Fakat maddi temel geliştikçe devlet mülkiyeti ile kooperatif mülkiyet biçimleri arasındaki fark ortadan kalkacaktır. İktisadi mekanizma maddi ve moral teşviklere, üretimde demokrasiye ve işçilerin inisiyatifine dayanır. Maddi refah bakımından ileri sosyalizm kitlelerin refahının artması demektir, fakat tümden bolluk dönemi değildir. Öte yandan temel malların kıtlığı ortadan kalkmıştır, temel olmayan bazı gereksinimler eksik karşılanır. Dağılım ihtiyaca göre değil, yapılan işe ve herkesin katkısına göre yapılır, fakat sosyal tüketimin toplam içindeki payı artar[18].

İleri sosyalizm aşamasının hemen komünizme geçilmeden önce en az yarım yüzyıl sürebileceği, bağımsız bir tarihsel dönem olacağı ve giderek daha olgun düzeylere ulaşılacağı kabul edilmektedir. Bu kabulün anlamı açıktır. **1961'deki komünizmin kurulmasına geçildiği ve bunun kısa süreceği görüşü şimdi kabul edilmemektedir.** Nitekim Brejnev 1981'de buna atfen şöyle demektedir: «SBKP'nin program amaçlarının gerçekleştirilmesi için alınacak yol ve zamanlaması düzeltilmiş, somutlandırılmış ve uzun bir tarihsel dönem için strateji ve taktikleri tanımlamıştır». Sözkonusu ihtiyat, Andropov'un bu kuram konusundaki ilk önemli konuşmasında da sürmüş ve Parti'nin, «ülkenin komünizm aşamasına yakınlığı konusundaki muhtemel abartmalardan kaçınılması hususunda uyarıda bulunduğu» ifade edilmiştir[19]. Yani yanlış değerlendirmenin vebali partiye yüklenmemiştir.

3) SSCB'de Sosyalizmin Gelişme Aşaması ile İlgili Yeni Yorum:

«İleri sosyalizm»le ilgili yorumlar Gorbaçov'un yaptığı konuşmalarda önemli bir yer tutmamaktadır. Bu konudan sözedilen yerler esas olarak 27. Kongre Siyasal Raporu ve SBKP Üçüncü Programı'nın yeni redaksiyonudur. Gorbaçov ve ekibi SSCB'indeki sosyalist ilerlemeyi değerlendirmek üzere kapsamlı bir kuram geliştirmemişlerdir ama 1960'lardan beri sosyalist ilerleme aşamaları hakkında yapılan değerlendirmelere eleştirel yaklaşmaktadırlar. Bu yaklaşımlarında Brejnev ya da Andropov'dan çok daha ihtiyatlıdırlar.

Gorbaçov, 27. Kongre'de okuduğu Siyasal Rapor'da 1961'de kabul

---

18) Bkz. Lavigne *a.g.m.*, s. 383-388; Scanlan, s. 234-252. Biz burada «ileri sosyalizm»in sadece iktisadi yönlerini ele aldık. «Bütün halkın devleti» ve «sosyalist yaşam tarzı» ögelerine değinmedik.

19) Aktaran, Scanlan, *a.g.e.*, s. 239. Bilindiği gibi SSCB'inde ileri sosyalizm olmadığını savunan görüşler çok çeşitli ve sözkonusu dönemde oldukça da yoğun tartışmalara yol açmıştı — demokratik sosyalizm, plüralist sosyalizm, insancıl sosyalizm, piyasa sosyalizmi, özyönetim sosyalizmi, maoizm gibi sosyalizmler Sovyet sosyalizmine almaşık olarak sunulmuştu. İleri sosyalizm kuramının bu görüşlere karşı bir silah olarak da geliştirildiği düşünülebilir.

edilen SBKP Üçüncü Program'ından beri geçen süre için şunları söylemektedir: «Üçüncü Parti Program'ının kabulünden bu yana geçen çeyrek yüzyılda pek çok şey değişmiştir. Yepyeni bir tarihsel dene yim biriktirilmiştir. Tezlerin ve çıkarılan sonuçların hepsi doğrulanmamıştır. Komünizmi tam olarak kurmanın görevleri [ni'] doğrudan doğruya pratik çalışmalar düzeyine aktarma zamanı [nın] gelmediği ortaya çıkmıştır. Bir dizi somut sorunun çözüme kavuşturulması sü releriyle ilgili olarak tahmin yanlışları yapılmıştır»[20]. Buradan çıkarılacak sonuç Gorbaçov'un sosyalist ilerleme düzeyi ile ilgili olarak çok daha ihtiyatlı davrandığı ve ulaşıldığı iddia edilen aşamaya henüz ulaşılmadığını düşünmesidir.

Parti'nin Programı'nın ve Tüzüğünün yeni redaksiyon taslakları ile ilgili olarak yapılan ülke çapındaki geniş tartışmalara atfen, ileri sosyalizmin değerlendirilişi konusunda da şunlar söylenmektedir: «Kamuoyu ülkenin ulaştığı sosyal gelişme aşamasını ve Program'ın başarıya ulaşması sonucu varılacak hedefleri belirleyen Program Tezleri'ne büyük bir dikkatle eğilmiştir. Bu konuda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bunlardan bazıları gelişmiş [ileri] sosyalizm konusundaki tezlerin Program'dan bütünüyle çıkarılmasını önermekte, bazı ları ise tam tersine, bu konunun daha ayrıntılı bir şekilde ele alınması görüşündedirler (sic). Taslak bu konuda dengeli ve gerçekçi bir konumu ortaya koymaktadır. Çağdaş sosyalist toplum konusunda çıkarılan temel sonuçlar, ülkemizin gelişmiş sosyalizm aşamasına girmiş olduğunu doğrulamaktadır. Bunun yanında, öbür sosyalist ülkelerdeki kardeş partilerin program belgelerinde gelişmiş sosyalizmin kurulması görevinin öne çıkarılmasını da kavrıyoruz.

Aynı zamanda, gelişmiş sosyalizm tezinin ülkemizde, komünizmin kurulması görevlerinin başarıya ulaştırılma görevi ve yolları konusundaki basit fikirlere bir tepki olarak yaygınlaştığını hatırlatmak yerinde olur. Fakat daha sonra da, gelişmiş sosyalizmin yorumlanmasında yavaş yavaş ağız değiştirilmiştir. Çoğu zaman bu, başarıların saptanmasına indirgeniyordu. Oysa **ekonomiyi yoğunlaştırma rayları üzerine taşımak, emeğin üretkenliğini arttırmak, halkın beslenmesini iyileştirmek, olumsuz olguları aşmak zorunluluğuna bağlı olan çok sayıda acil soruna gereken dikkat gösterilmiyordu.** İster istemez bu, önemli görevlerin başarılmasında gevşekliği şu ya da bu şekilde haklı göstermeye yardımcı oluyordu. Bugün, parti, ekonomik ve sosyal ge lişmenin hızlandırılması politikasını ilan edip uygulamaya geçtiğinden, artık bu türden bir yaklaşıma yer yoktur...

Program'ın yeni redaksiyonunun getirdiği SBKP stratejisinin anlamı, toplumun gelişme dinamizmini hızlandırmanın, değişikliklerin

---

20) *27. Kongre Siyasal Raporu*, s. 147.

zorunluluğunda yatmaktadır. Toplumumuza yeni bir aşamaya geçme fırsatı verecek olan ekonomi ve toplumsal alandaki bu hızlandırmadır...»[21]

Bu uzun alıntıdan açıkça anlaşılacağı gibi, ileri sosyalizm kavramının parti programından çıkarılması önerileri bile gündeme gelmiştir; geçmiş yönetimler sosyalizmi ilerletme görevlerini yerine getirmemişlerdir; toplum yeni bir aşamaya geçme fırsatını ancak bu Program'ın uygulanmasıyla bulabilecektir. Yukarıdakilere ek olarak, kaldı ki, ekonomi henüz yoğun büyüme temeline bile geçmemiştir ki yoğun büyüme temelinde kurulacak yeni ilişkileri de içerecek ileri sosyalizm aşamasına geçmiş olsun. Bunu şu alıntıdan açıkça çıkarabiliriz: «Bilimsel ve teknik ilerleyişin hızlandırılışı sayesinde **ulusal ekonomiyi yoğun gelişme temeline oturtmak için önemli bir ileri adım olacak** 12. Beş Yıllık Plana, Program'ın gerçekleştirilmesinde önemli bir rol düşmesi doğaldır.»; «Geçmişte yapılmış tahmin yanlışlıkları bizim için bir derstir. Ama bugün, bu programın gerçekleştirilmesinin çağımızın sınırlarını aşacağı kesinlikle söylenebilir»[22].

Yukarıdaki alıntılar, 1960'larda literatüre giren ve 1960'ların ortalarındaki reformlara konu olan **yoğun büyümeye geçişin başarılamadığını kabul etmektedir.** Sözkonusu kaynaklar dışındaki resmi yayınlarda bundan da öte yorumlara rastlanmamaktadır. İleri sosyalizme geçildiğinin resmen kabulünden 15 yıl sonra, yoğun büyümeye geçilmesi gerektiğinin belirtilmesinden 25 yıl sonra, bugün, SSCB'inde **yaygın gelişme potansiyelinin bile gerilemiş olduğu** saptaması yapılmaktadır. SSCB Bilimler Akademisi üyesi Shatalin'e göre, objektif koşulların sonucunda (esas olarak doğal kaynaklar ve işgücü kaynakları biçimindeki) yoğun iktisadi büyüme potansiyelindeki düşme telafi edilmek bir yana, yaygın iktisadi büyüme potansiyelindeki düşme, üretim kaynaklarının kullanımındaki etkinliğin düşmesi sonucunda daha da ciddileşmiştir. Bunun sonucunda ulusal büyümede yoğun etmenlerin katkısı sürekli azalma eğilimi göstermiştir. Yaygın büyüme potansiyelindeki düşme etkin kullanılmayan kaynaklarla beraber özellikle yakıt, bazı kritik metaller, işgücü ve kritik alanlarda yatırım yetersizlikleri ve kıtlıkları biçiminde ortaya çıkmıştır[23].

Yukarıdaki saptamalar daha sonra göreceğimiz reform programının aldığı biçimi daha iyi açıklayacaktır. Orada göreceğimiz gibi,

21) *ibid*, s. 147-148. Altını ben çizdim.
22) *ibid*, s. 149-150. Altını ben çizdim.
23) S. Shatalin, «Social Development and Economic Growth», *Problems of Economics*, c. 30, no. 1, Mayıs 1987, s. 28-29. (Rusça metin *Komünist*, 1986, No. 14' de yayınlanmış).

reform programına, «ileri sosyalizm»in, sosyalist mülkiyet alanını genişletmek sosyal tüketim alanını genişletmek gibi öğeleri hakim değildir, 1960'larda «yoğun büyüme»ye geçiş için gerekli olduğu o dönemlerde tartışılmış ademi merkeziyetçilik ve para meta alanını genişletmek gibi öğeler hakimdir. Bu nedenle de öngörülen ademi merkeziyetçiliğin ve işletme özerkliğinin içeriği henüz esas olarak merkeziyetçiliğe karşı algılamalarla doludur. Esas odak noktası, işletme özerkliğini ileri boyutlara vardırmak isteyen, bu nedenle de kişilerin mülkiyete bakışını, işletmelerin hisse senedi alıp satmasını, sermaye piyasasının iyi işletilmesi, özel mülkiyet alanının çok daha fazla gelişmesi gereğini vurgulayan Macaristan'daki tartışmaların odak noktasından çok farklıdır. İşletmelerin özerkliği tartışmaları ve ademi merkeziyetçiliğin içeriğinin tanımlanması henüz merkeziyetçilik eleştirisi odağından yapılmaktadır, Macaristan'da olduğu gibi piyasa sosyalizmine ulaşma odağından değil.

Bu arada, Parti Programı'nın yeni redaksiyonundaki değerlendirmelere de kısaca değinelim. SBKP yeni reform dönemi için yeni bir program yapmak yerine, 1961'de kabul edilen Üçüncü Program'ın yeni bir redaksiyonunu yapmıştır. Buradaki bazı ifadeler 27. Kongre Siyasal Raporu'ndaki ifadelerle çelişiyor gibi görünmektedir. «Ülke gelişmiş sosyalizm dönemine girdi.»; «Üçüncü Program'ın kabulünden bu yana geçen süre programın teorik ve pratik önerilerinin esas noktalarda ne kadar doğru olduğunu göstermiştir.»; «SBKP'nin Üçüncü Programı bu yeni kaleme alınmış biçimiyle sosyalizmin planlanan ve her durumuyla geliştirilmiş, ülkenin hızlandırılmış sosyoekonomik yükselişi yoluyla Sovyet toplumunu komünizmin daha ileri aşamasına ulaştıracak bir programdır. Bir barış ve sosyal ilerleme için savaşım programıdır»[24]. Fakat daha sonra kullanılan ifadeler 27. Kongre Siyasal Raporu'ndaki görüşlerle paralellik taşımaktadır. Özellikle, «üretimin entansif hale getirilmesini nitel etkenlere öncelik vererek en iyiye götürmek üzere yeniden yönlendirmelidir. Ekonominin üstün örgütlülüğe ve üretici güçlerle üretim ilişkilerinin büyük ölçüde geliştirildiği verimliliğe ve ekonomik mekanizmanın sürtüşmesiz çalıştığı döneme geçiş sağlanmalıdır.»[25] ifadeleri, yeni döneme geçiş hedefini açıkça ortaya koymaktadır. Yani yeni döneme henüz geçilmediği kabul edilmektedir.

Resmi metinler yoğun büyümeye geçilememiş olması sorununu yanında, sosyalist gelişmenin içinde bulunduğu durumla ilgili olarak

---

24) SBKP Üçüncü Program'ının yeni redaksiyonu, Kafaoğlu, *a.g.e.* içinde,, s. 179 ve 180.

25) *ibid*, s. 204.

çok daha vahim sorunlara işaret etmektedir. Bu da siyasal bilinç, hatta ahlâk düzeyiyle ilgilidir. Bunların bir kısmı yönetici kadrolarla, bir kısmı ise doğrudan doğruya genel olarak insanlarla ilgilidir. Çok farklı metinlerde ve çok çeşitli vesilelerle kullanılan şu nitelemelere bakalım: sorumsuzluk, atalet, düşüncesizlik, tembellik, ilgisizlik, isteksizlik, adilik, zevksizlik, disiplinsizlik, saygısızlık, kişisel çıkar sağlama, yolsuzluk, yasadışı gelir elde etme, rüşvet, dalkavukluk, gözboyamacılık,uşa klık, politik flört, bol keseden ödül, ünvan, prim dağıtımı, ideolojik boşluk, vd.

Yazının en başında da belirttiğimiz gibi, mevcut durumun «ekonomik tıkanma», «halkın moralinde çürüme» ve «ülkenin bir buhranın eşiğinde» olması saptamalarıyla tanımlanması aslında **sosyalist aşamanın daha önce kabul edilenden daha geri olması ve daha da geri gitme tehlikesini taşıması anlamına gelmektedir.** Çözüm yolu da toplumun her düzeyini içine alması gereken yeni bir «devrim» olmalıydı. Şimdi «devrim» olarak adlandırılan reform programının içeriğine bakalım.

II. İKTİSADİ REFORM PROGRAMININ HEDEFLERİ VE ÖGELERİ:

A. Hedeflenen Reform Programı

Reformların yöneleceği alanlar kuşkusuz sorunların tanımlanması ile doğrudan doğruya ilgili. 1980'lerin başında ekonomiyi düzene koymak, disiplin kurmak, örgütlenme ve sorumluluk düzeyini yükseltmek gibi önlemlerin uygulanmaya konmasına ve iktisadi büyümedeki gerilemenin durdurulmasına rağmen, ekonomiye geniş çaplı bir dinamizmin kazandırılmadan sorunların üstesinden gelinemeyeceği anlaşılmıştı. Dolayısıyla kısmi ve geçici önlemlere değil, köklü değişmelere gerek vardı. «Yeniden yapılanma» (perestroika), ekonomisinin maddi temelinin yeniden kurulması, yeni teknolojiler kullanılması, yatırım politikasında değişme, yönetimde yüksek standartlara kovuşma olarak tanımlandı ve bütün bunlar «**bilimsel ve teknolojik ilerlemenin hızlandırılması**» olarak özetlendi. Bu, «**yoğun iktisadi büyüme**» stratejisinin yerleştirilmesi ile mümkün olacaktı. Yani yeniden yapılanmanın amacı üretimde verimliliği ve kaliteyi arttırmak, «yoğun bir ekonomiye, ekonomik büyümede yeni bir kaliteye gitmenin belirgin ve etkin yol ve araçlarını bulmak»[26]. (Bilimsel ve teknolojik devrim enerji alanında alternatif enerji kaynaklarının kullanımı, yeni materyaller kullanımı, materyallerin yeni yöntemlerle ve daha düşük

26) *Perestroika, Güneş*, 7 Kasım 1987.

maliyetle yönetimi, çevre bozulmasının azalması, yeni emek yöntemlerini içeriyor ve özellikle de mikro-elektronik, biyoteknoloji, otomasyon, haberleşme ve uzay teknolojileri, bilgisayarlaşma alanlarındaki yeni teknolojileri kullanma anlamına geliyor).

Yoğun büyüme ve bilimsel ve teknolojik ilerleme için ilk adım olarak açıklık (glasnost) politikası uygulamaya kondu. Açıklık, «halkın faal ilgi ve katılımını sağlamak, sosyal adalet ilkelerinin ihlallerinin açığa çıkması, herkesin söyleyeceğini söyleyebilmesi» için kısıtlamaların ve yasakların kaldırıldığının ilan edilmesiyle başladı. Toplumun bütün yönleriyle demokratikleşmesinin ilk adımı olarak kabul edildi. Yeniden yapılanma ile açıklık toplumun maddi temelini değiştirebilmek için kitle girişimini ve yaratıcılığını teşvik etmek, daha iyi bir düzen ve disiplin kurmak, bunu kişiye saygı duyarak yapmak ve halkın yaşam, çalışma, eğlenme, eğitim, kültür ihtiyaçlarının daha iyi karşılanmasıyla, dürüst ve kaliteli iş yapmanın yüceltilmesiyle mümkün kılmak şeklinde birbiriyle ilişkilendiriliyor. Açıklık kitle iletişimi yoluyla sorunlarla ilgili olarak açık tartışma ve demokratikleşme, eleştiri ve özeleştirinin geliştirilmesi ve genişletilmesi anlamına geliyor ve şimdiye kadar toplumsal gelişmeyi engellemiş tabuların bu yolla yıkılması amacını taşıyor[27].

1. Temel Reform Alanları

İktisadi reformların tümü «ekonomik mekanizmayı yeniden örgütlemek» olarak özetlenmektedir. Bu yeniden örgütlenmenin alması hedeflenen biçimler şöyle özetlenebilir:

1) **Ekonominin merkezi rehberliğinin etkinliğini yükseltmek:** Partinin iktisadi stratejisinin başlıca hedeflerine ulaşmakta ve ulusal büyüme hızlarını ve organlarını, onun dengeli gelişimini belirlemekte merkezi rolünü güçlendirmek: «Parti kendi ekonomik politikasının gerçekleştirilmesini sağlayan bir araç olarak 'planlama'nın etkili oluş derecesini arttırmayı zorunlu bulur»[28]. Bu ifadeler merkeziyetçiliğin artacağı anlamına gelmemektedir, çünkü merkezi planlamanın rolü ekonominin makro dengelerini sağlamak, genel gelişme yönlerini belirlemek olarak ortaya çıkmaktadır. Siyasal Rapor'a göre; «Gosplan ve ekonomi alanındaki öteki kuruluşlar, çabalarını, kısa vadeli planlama sorunları, ekonomide oranlı ve dengeli gelişmenin güvence altına alınması, yeniden yapılanma programının uygulamaya konulması, ulusal ekonominin her biriminde en yüksek sonuçlara ulaşma fırsatı veren ekonomik koşulların ve özendiricilerin üzerinde merke-

---

27) *ibid*, 7 Kasım 1987, 12 Kasım 1987.

28) *27. Kongre Siyasal Raporu*, s. 60, *Parti Programı*, Kafaoğlu, *a.g.e.* içinde, 2 213.

zileşmek zorundadır». Parti Programı'na göre de: «Merkezi yönetim birimlerinin dikkatleri toplumsal ve ekonomik gelişme hızını arttırma stratejisine, bilimsel ve teknolojik ilerlemeye, kapital yatırımlarına, ulusal ekonomideki yapısal değişikliğe, toplumsal üretimin hangi kesimlere yapılacağına, planlı devlet rezervlerinin güçlendirilmesine, üretici güçlerin dağılımına, işçiliğin karşılığının ödenmesine, sosyal güvenlik, fiyatlar, tarifeler, kamu maliyesi ve istatistiklere önem vermeye» yönelecektir[29]. Bu ifadelerden anlaşılan amaç merkezi planlamanın ekonominin makro düzeyde kaynak ve gelir dağılımını düzenlemesi ve uygulamalara genel rehberlik görevinin yüklenmesidir. Nitekim, merkezin rolünü güçlendirmekle «eş zamanlı olarak merkezin daha alt ekonomik halkalarının gündelik etkinliklerine müdahale uygulamasının üstesinden gelmek» de merkezi rehberliğin güçlendirilmesi amacının bir parçası olarak ifade edilmektedir ve bu, iktisadi yönetimde demokratik merkeziyetçiliğin yeniden yorumlanmış bir biçimi olarak sunulmaktadır.. Öte yandan, halâ fiyatlardan ve tarifelerden söz edildiğine göre merkezi kontrol tümüyle ortadan kalkmayacaktır. Fakat genel olarak kontrol biçimleri dolaylı olacaktır.

2) **Grupların ve işletmelerin özerklik sınırını kesinlikle genişletmek:** İşletme yönetimi ile planlamayı yetkinleştirmek, etkin ve yetkin çalışmalarını sağlayacak koşulları yaratmak. Yönetimi her açıdan demokratikleştirmek, emekçi kollektiflerinin rolünü arttırmak, tabanın denetimini güçlendirmek, organların çalışmasında hesap vermeyi ve açıklığı sağlamak, en yüksek nihai sonuçların alınmasında işletmelerin sorunluluğunu arttırmak, özerklik, verimlilik, otofinansman ilkelerini kabul ettirmek, kollektiflerin gelirlerini çalışmanın etkinliğinin doğrudan fonksiyonu haline getirmek.

İşletmelerin özerkliklerini arttırma hedefinin kapsamı içine şu ögeler girmektedir:

— İşletmelerin alım-satımda serbest olması; işletmelerin ve örgütlerin planlama fazlası ürettikleri ürünü ve kullanmadıkları hammaddeleri, gereçleri, donanımları vs. bağımsız olarak piyasaya sürebilmeleri, işlenecek maddeleri kendilerinin satın alması.

— Mali özerklik; merkezden sürekli olarak yardım isteme eğilimini ve «asalaklığını» özendirmemek, belirli gerileme gösteren işletmelerin, bakanlıkların, bölgelerin kayıplarının verimli birimlerin zararına merkezden karşılanamaması, zararlı işletmelerin kapanması, mali özerkliğe uygun olarak finans ve kredi sisteminin kullanılması, kredi fonlarıyla finansman, işletmelerin talebe fiyatlara, maliyetlere teknolojilere olan duyarlılığın arttırılması.

---

29) 27. *Kongre Siyasal Raporu*, s. 62, *Parti Programı*, s. 213.

— İşletmelere yatırım yetkisi; işletmelerde üretimin genişletilmesi ve teknolojinin çağdaşlatırılması için gerekli araçları bizzat kendilerinin sağlaması, yani otofinansman, üretim araçlarında toptan ticaretin geliştirilmesi.

— Fiyat esnekliği; mali özerklik sistemini etkinleştirmek, reel gelirleri arttırmak için fiyatları saptayabilme yetkisi, fiyatların düzeyinin sadece maliyetlere göre değil, malların tüketim özelliklerine, sosyal ihtiyaçları ve tüketici talebini karşılama derecesine göre saptanması, fiyat hadlerinden ve sözleşmeli fiyatlardan daha geniş ölçüde yararlanılması. Ayrıca hammadde ve sanayi ürünlerinin fiyatlarının da arz-talep yasasına göre belirlenmesi. Fiyat esnekliğinin etkileyeceği önemli bir alan konut, sağlık gibi sosyal tüketime dahil bazı mal ve hizmetlerin paralı olması ve fiyatlarının maliyete ve kaliteye göre farklılaştırılması, dağılımlarının miktar kısıtlamasına göre değil satınalma gücüne göre yapılması.

— Ücret fonunun işletme gelirlerine bağlanması; işletmelerin ücret fonunun malların piyasaya sürümünde elde edilen gelirlere doğrudan doğruya bağlı olması, yararsız, düşük kaliteli, satılmayan mallar üreten işletmelerin personelin ücret, prim ve öteki gelirlerinden yararlanamaması; verimlilikden, çalışmanın sonuçlarından sorumlu olunması ve buna göre maddi pay almanın ücret sistemini belirlemesi, ücretin yapılan işin kalitesi, miktarı ve verimliliğine uygun hale getirilmesi, aşırı ücret eşitliği eğiliminden kaçınılması.

— İş hacmine göre vergilendirme.

— Merkezi dış ticaret sisteminin gevşetilmesi ve bazı devlet kurumlarına ve işletmelere ihracat-ithalat yetkisi verilmesi.

— Gelişmiş kapitalist ülkelerle ortaklık ve modern teknolojilerin ithaline izin verilmesi.

— Ekonomik normların rolünün arttırılması; esas olarak verimlilik, kârlılık, kalite normlarının kullanılması (gayri-safi üretim miktarı normu, ya da net üretim miktarı normu yerine).

— İşletmelerde ve fabrikalarda yöneticilerin çalışanlar tarafından seçilmesi, işletmelerin yönetiminde çalışanların etkinliğinin artması.

3) **Bütünleşmiş iktisadi örgütler kurmak:** Yukarıda sözü edilen özerklik arttırıcı uygulamaları merkezi planlamanın hedeflerine uygun çalışmaya yöneltmek amacıyla, üretimde yoğunlaşmaya, uzmanlaşmaya ve işbirliğine yönelik olarak işletme yönetimini çağdaş örgütsel yapılarla donatmak, birbirleriyle ilgili sanayi kompleksleri, sektörlerarası araştırma ve teknoloji merkezleri, çeşitli ekonomik gruplaşma biçimleri olan yöresel üretim birimleri kurmak da hedeflenmektedir.

4) **Farklı mülkiyet biçimlerini teşvik etmek:** Kollektifleri, kooperatifleri, belli alanlarda ufak çapta özel mülkiyeti ve kişisel girişimi, işyerlerinde çalışma ekiplerini, yabancı firmalarla ortaklığı engellememek, çalışma alanlarını genişletmek.

Anlaşılacağı üzere, iktisadi alandaki reformlarla verimliliği arttırmak için işletmelerin üretim kapasitelerini arttırmak, teknolojik olarak yenilenmek, otomasyonu arttırmak, işletme yönetimlerini rasyonelleştirmek, ücrete verimliliğe göre disiplin getirmek amaçlanmaktadır. Nihai olarak, otomasyon sayesinde niteliksiz işleri azaltmak, iş saatlerini kısıltmak da hedefler arasındadır. Burada **reformların özü gerçekten işletmelere sorumluluk yüklemek.** Bunu başarabilmek için gerçekleştirilmesi gereken yöntemlerin felsefesi kısaca şöyle özetleniyor: **«Meta-para biçimlerini daha yaygın olarak kullanmak».**

2. Meta-Para Biçimlerinin Alanının Genişletilmesi

Para-meta ilişkilerini daha yaygın kullanmanın önemli olduğu görüşü reformların temel ilkelerinden birini oluşturuyor. Bu ilke, Parti Program'ında açıkça ifadesini buluyor: «Üretimde verimi arttırmak, bölüşüm, [mübadele] ve tüketimi daha iyiye götürmek için mal-para ilişkilerini daha yaygın biçimde kullanmak önemlidir. Ancak bu, sosyalizmin yeni kazandığı içerikle uygun olacak. Parasal araçlar kullanarak işin miktarı ve kalitesinde kontrolün ve daha [yüksek] ekonomik hareketliliğin sağlanması zorunludur. Ekonomik kaldıraç ve özendirmelerden ne varsa hepsini kullanmalı, devlet bütçesini sağlamlaştırmalı ve rublenin alım gücü arttırılmalıdır»[30]. Görüldüğü gibi, para-meta ilişkilerinin genişletilmesi üretimin maliyeti, bölüşüm, dolaşım ve tüketim gibi iktisadi faaliyet alanlarının işlemesini iyileştirmeye yönelik. Dolayısıyla bu ifade, genişletmenin gayet kapsamlı olmasının hedeflendiğini açıkça ortaya koyuyor. Nitekim maliye ve kredi sistemlerinin para dolaşım gücünü arttırmadaki rolünün güçlendirilmesi gereği de buna bağlı olarak ele alınıyor. Çünkü ekonomik bağlarda kararlılığın artması, arz ve talep arasında dinamik ilişkiler kurulması, mal ve para kaynaklarının dolaşımının iyileştirilmesi, aktif değerlerin cirosunun hızlandırması amaçlanıyor.

Para-meta ilişkilerinin genişletilmesi işletmelerin sorumluluğunu arttırmaya yönelik ve bu sorumluluğu gereği gibi yüklenebilmeleri için de özerkliklerinin arttırılması gerektiğine inanılıyor. Dolayısıyla **işletme yönetiminin demokratikleşmesi ve para-meta ilişkilerinin genişletilmesi esas olarak etkinliğinin arttırılmasının yolu olarak görü-**

---

30) *Parti Programı*, Kafaoğlu, *a.g.e.* içinde s. 212. Çeviride bozukluklar olduğu anlaşılıyor. Biz köşeli parantez kullanarak biraz düzelttik. Ayrıca bkz. s. 213.

lüyor. Öte yandan, bunun «yönetimde herşeyin üzerinde merkeziyetçliik ilkesi gözeti-lerek yapılacağı açıkça belirtiliyor, ayrıca bu ikenin merkezden yönetilme ile kuruluş ve işletmelerin bağımsızlık ve sorumluluklarının arttırılması ile uzlaştırılabilecek bir ilke olduğu açıkça ifade ediliyor.

Daha önce de değindiğimiz gibi, Gorbaçov bütün kaynakların oldukça da keyfi idari kararlarla dağıtıldığı ve fiziksel üretim hedeflerinin merkezden belirlendiği sistemin bir israf ekonomisi yarattığını söyleyerek katı merkeziyetçiliği eleştiriyor ve meta-para ilişkilerini önemsememenin sonuçlarını şöyle ifade ediyor; «bu koşullar içinde **meta-para ilişkilerinin rolüne ve sosyalizmde değer yasasına karşı ön**yargılı tavır gelişmiş olması ve çok kere bunların sosyalizmin karşıtı ve yabancısı olduğunun ileri sürülmesi, buna ek olarak kâr-zarar muhasebesinin önemsenmemesi etkin iktisadi işleyişi engellemiştir»[31]. Ayrıca; «Meta ve para ilişkileri konusunda önyargılı ve bu ilişkilerin planlı ekonomi rehberliğinde bütünüyle bir yana atılmasına son vermek zamanı gelmiştir. Bunların insanların daha iyi çalışmaya duyduğu ilgi ve üretim üzerindeki güçlü etkisinin önemini reddetmek maliyet muhasebesi sisteminin zayıflamasına, hatta daha başka istenmeyen sonuçlara yol açar. Tersine sosyalist bir temelde meta ve para ilişkileri sonuçları tam olarak kollektifin çalışma kalitesine, yöneticilerin becerilerine ve insiyatifine bağlı olan bir durumu ve ekonomik koşulları yaratabilir. Eskimiş, zamanını doldurmuş her şeyi mutlaka yeniden yapılandırma göreviyle karşı karşıyayız»[32].

Kısaca özetlersek, **katı merkeziyetçilik iktisadi tıkanıklığın asıl sorumlusu olarak görülüyor, katı merkeziyetçiliğe son vermek için işletmelerin özerkliğini arttırmak gerekli görülüyor ve özerkliğin artışı sosyalizmde para-meta ilişkilerinin alanını genişletmek, bu yolla işletmelerin sorumluluğu gereği gibi yüklenerek etkin çalışmalarını sağlamak hedefleniyor. Ek olarak, devlet mülkiyeti dışında farklı mülkiyet biçimleri özendiriliyor.** Burada kritik soru sözkonusu genişletmenin boyutu, ölçeği, hangi **alanları kapsayacağı.**

SSCB KP Kongresi'ne göre, «Özellikle cari tüketim mallarının üretimi ile hizmetler alanındaki işletmelerde örgütlerin özerkliğini genişletmek çok önemlidir. Bunların görevleri tüketici ihtiyaçlarını hızla karşılamaktır»[33]. Burada kıstas halkın gerçek talebi ile cari üretim arasında, ürünlerin miktarı, çeşitliliği ve kalitesi arasında denge kur-

---

31) *Perestroika*, *Güneş*, 9 Kasım 1987.
32) 27. *Kongre Siyasal Raporu*, s. 70.
33) 27. *Kongre Siyasal Raporu*, s. 65. Bu konudaki görüşler için, s. 65-67, s. 58-59; Ayrıca, *Parti Programı*, Kafaoğlu, *a.g.e.*, içinde s. 218.

mak. Bu nedenle de doğrudan doğruya kapsama dahil alanlar hafif sanayi (cari tüketim malları), tarım ve küçük hizmetler oluyor (fakat yukarıdaki alıntıdan bununla sınırlı kalmayacağı anlamı çıkıyor). Fakat aynı zamanda işletmeler arasında hammadde ve yatırım malları dolaşımının da merkezi değil yerel olarak kararlaştırılacağı anlaşılıyor.

Hafif sanayi alanında üretici işletmeler ile ticaret örgütleri arasında sipariş ve üretim sözleşmeleri sistemini geliştirmek, sektörlerarası ve endüstriyel ticaret grupları kurmak, uzmanlaşmış ticareti genişletmek hedefleri konuyor. Bunun yanında işletmelerin yatırım finansmanından ücret ödemelerine kadar özerkliği genişletiyor.

Perakende alış-veriş, lokantalar hizmet kesimi ve konut üretimi alanında özel girişimin alanının genişletilmesi öngörülüyor.

Tarım alanında kolhozların ve sovhozların özerkliğini önemli ölçüde genişletmek, maddi pay alma, verimlilik ve çalışmalarından sorumluluk, ürünlerinin önemli bir kısmını istedikleri şekilde kullanmaları, gerçek otofinansman, kişisel gelir getiren işletmeler, toprak dahil üretim araçlarından sözleşme ile saptanmış belli bir süre için yararlanacak ekip, grup, aile düzeyinde sözleşmeli ve götürü usul ödeme sistemlerinden sık sık yararlanmak gibi hedefler konuyor.

Bölgesel ve yöresel özerklik alanının da genişletileceği, tarım alanındakine benzer şekilde inşaat sektörü, sektörlerarası sanayiler, sosyal altyapı ve üretimin altyapısı ve tüketim malları alanında yetkilerin genişletilmesi öngörülüyor.

B. Uygulamaya Konulan Reformlar

Reform programının uygulanmaya konması, hatta bazı kritik alanlarda uygulama ilkelerinin saptanması süreci çok yeni başlamış durumda. 1987 yılında yapılan değişiklikler parça-bölük ve deneysel düzeyde kaldı ve ekonominin tümüne uzanmadan kısmi olarak uygulandı. 1 Ocak 1988'den itibaren yürürlüğe giren ve 1991 yılına kadar **dört yılda kademeli olarak uygulanacak** yeni ekonomik reform programı ise hedeflenen reformların neredeyse tümünü içeriyor[34].

Yeni teknolojilerin uygulanmaya başlamasına verilen önem, makina ve araçlar, elektrik ve bilgisayar alanlarına daha çok yatırım yapılmasıyla ortaya çıktı. Bu arada ekonominin merkezi yönetimini güçlendirici uygulamalar yapılıyor. Örneğin tarım, makina ve alet sanayii ve ihracat gibi üç alanda politika saptayan çeşitli bakanlıklar

---

34) Bkz. Terry Cox, «USSR Under Gorbachev, The First Two Years», *Capital and Class*, No. 32, Summer 1987, 7-15; *Spiegel*'den aktararak, *Cumhuriyet*, 15 Ocak 1988.

üç yeni, «süper bakanlık» olarak örgütlendi. Aynı zamanda üretim üzerindeki merkezi kontrolu güçlendirmek amacıyla, sanayi malları üzerinde çok daha sıkı kalite kontrolü normları getirildi. Bu, denetimin yeni kurulan devlet kurumları aracılığıyla yapılması ve kötü kalitede mal üreten işletmelere yaptırımlar uygulanması biçiminde yürürlüğe girdi. Düşük kaliteli mal üreten fabrikaların mallarının bu nedenle reddedilmesi durumunda, işçiler primlerini yitiriyor ve daha kaliteli mal üretme programını gerçekleştirebilmek için daha çok çalışmak zorunda kalıyor. Çalışma Komitesi Başkanı, kötü verimlilikle çalışan fabrikaların fabrika yöneticisine sadece prim değil, ücret kesintisi de yapma hakkını veren bir yönteme gidileceğini ilan ediyor.

Merkezileşme eğilimleri yanında işletme yönetimlerine önemli karar alma yetkileri devredilmiş durumda. Önce yerel yöneticilere devletten adıkları fonların dağılımı konusunda çok daha fazla yetki verildi ve üretim ve sosyal tüketim fonlarını, sermaye ve araştırma fonlarını, elde edilen kârları harcama konusunda büyük esnekliğe kavuştular. Daha sonra, yeni reform programı ile ekonomik ve yönetsel özerkliğe kavuştular. Fabrikalarda yöneticiler çalışanlar tarafından seçilecekler. İşletmeler işleyecekleri hammaddeleri ve yarı bitmiş malları kendileri satın alacak, böylece materyallerin merkezi yönetimi sona erecek, fiyatlarını saptanmış normlara göre kendileri belirleyecek ve kâr ederek çalışacaklar. Kâr eden kurumlarda çalışanlara özel primler ödenecek, zarar edenler ise artık devlet yardımı almayacaklar, kapanma ve işsizlik tehlikesiyle karşı karşıya kalacaklar. Yani bu özerklik büyük sorumlulukla birlikte geliyor. Ürettiği malı satamayan veya kalite standartlarını tutturmayan işletmeler bunun bedelini işletme fonlarından karşılayacaklar. Dolayısıyla prim fonları düşecek. Bu yöntemin özellikle ihracat sanayilerinde uygulanmasına büyük önem veriliyor. İhracat sanayilerinde çalışan birimler döviz tutabilecekler, kazandıkları dövizin bir kısmına sahip olabilecekler ve bunu makina ithalinde kullanabilecekler.

Yöneticilerin işletmelerin ücret fonunu kullanma bakımından daha çok yetkiye sahip olup olmaması konusunda sürekli ve yoğun tartışmanın henüz bitmediği anlaşılıyor. Ancak, kalite ve verimlilik normlarını tutturmak üzere yöneticilere sadece prim değil ücret kesintisi yapma yetkisinin de verileceğinin ilan edilmesi, yetkilerin bu yönde arttırılması hedefinin de mevcut olduğunu gösteriyor. Zarar eden işletmelerin devlet desteğinden yoksun kalması yönetime işçi çıkarma yetkisi verildiği anlamına geliyor. Fakat bu yetkinin bütün işletmelere yaygınlaştırılıp yaygınlaştırılmayacağı henüz açıklığa kavuşmamış durumda. Bu yöntem kısmi olarak örneğin kimya sanayiinde uzun yıllardır uygulanıyor ve yöneticiler işçi çıkarma ve bu yolla

yapılan tasarrufları geri kalan işçiler arasında dağıtma ya da verimliliği yükseltmenin başka yollarını finanse etme konusunda yetkili. Bu yöntemin farklılaştırılmış biçimleri başka endüstrilerde de uygulanmakta.

İşletmelerin özerkliğini sınırlandırdığı düşünülen bir başka merkezi uygulama da hafifletiliyor. İşletme kârlarından bakanlıklara ve üst organlara aktarılan, şimdilerde yüzde 50 dolayında olan, bazı dallarda yüzde 80'lere kadar çıkan payların üç yıl içinde üçte bir, hatta dörtte bir oranına indirilmesi kararlaştırılmış durumda. Buna paralel olarak merkezi yönetimin küçültülmesi ve çeşitli bakanlıklarda çalışanların sayısının yarı yarıya azaltılması öngörülüyor.

Fiyat serbestliği uygulamaya konan reform programının önemli bir alanı. Şimdiye kadar sosyal amaçlarla sübvansiyon verilerek fiyatları düşük tutulan temel gıda maddelerinin fiyatları artık arz talep koşullarına göre esnek olarak belirlenecek. Ayrıca hammadde ve sanayi ürünlerinin fiyatları da bu yöntemle saptanacak. Başbakan Rijkov reform programının tamamlanacağı önümüzdeki dört yılın sonunda «ulusal önem» taşıyan ürünlerin fiyatları dışında bütün fiyat kontrollerinin kalkacağını açıkladı.

Ek olarak, SSCB yönetimi çalışma örgütlenmesi bakımından üretim ekiplerini ve çalışma takımlarını teşvik ediyor. Bu gruplar hem kendi çalışmalarını örgütlemede daha özgür, hem de üretim hedeflerini gerçekleştirmede çok daha sorumlu. Yeni iktisadi önlemler konusunda sözü en çok edilenler arasında, ekonominin belli alanlarında özel girişimcilik üzerindeki sınırlandırmaları azaltma bulunuyor. Bu önlem Mayıs 1987'de uygulanmaya girdi ve yerel Sovyetler'e, esas olarak hizmetlerde ve küçük ölçekli üretim alanında çalışacak bireysel ya da aile mülkiyetine dayanan küçük işletmelere lisans verme yetkisi getirildi. Bu işletmelerin kârları yüksek oranlı vergilerle vergilendirilecek ve ücretli emek istihdamı yasadışı olacak. Bunun yanında, işçi kooperatiflerinin kurulması ve tarımda küçük özel toprak işletmelerinin çalışmaya başlaması kolaylaştırıldı. Bu yolla hem arzın artması, hem de devlet sektöründeki işletmelerin özel ve kooperatif girişimlerin rekabeti aracılığıyla daha iyi işlemesi hedefleniyor.

Kısacası, reformlar ekonomiyi dolaysız idari kararlarla yönetmek yerine genel kurallar ve yol göstericiler koymak, özendirici ve caydırıcı araçlar sunarak bu kurallara uyulmasını sağlamak, gerekli görülen yerde güçlü denetim ve yatırım yetkisini korumak ve sınırlamalar getirmek gibi yöntemlere dayanan bir ekonomik kontrol sistemi kurmaya çalışıyor.

III. REFORMLAR SOSYALİZMİ İLERLETECEK Mİ?

Yeni reformlar sosyalizmin gelişmesi açısından ne anlama gelebilir?

— Sorunların çözümüne sosyalistçe yeni yollar bulmak mı?

— Geçmiş yanlışların düzeltilmesi ve günlük sorunlara pragmatik çözümler getirmek amacıyla, komünizmin amaçlarına doğru ilerlemede bir **ricat** yani **geriye çekilme** ve kazanılmış mevzileri koruma çabası mı?

— **Kapitalizme doğru bir dönüş** mü?

Bu sorulara cevap verebilmek için sosyalişmin ne olduğuna ve sosaylist ilerlemenin ne anlama geldiğine bakmak gerekir. Bilindiği gibi, sosyalizm sürekli değil geçici bir formasyondur ve kapitalist üretim tarzından komünist üretim tarzına ulaşabilmek için yaşanması gereken bir geçiş sürecidir. Sosyalist geçişin başarısı kapitalist üretim tarzından uzaklaşarak komünist üretim tarzına ne kadar yaklaşıldığına bağlıdır. Komünist toplum sınıfsız bir toplumdur. Gerekli emek en aza indirilmiştir ve herkes geri kalan zamanını yaratıcı güçlerini ve insani potansiyelini gerçekleştirmek üzere kullanır. Bunun gerçekleştirilebilmesine olanak veren temel, üretici güçlerin büyük boyutlarda gelişmişliğidir. Gerekli emek herkes arasında eşit olarak dağılır. Bu da çalışanların üretim araçları üzerinde yeterli kontrole sahip olmasıyla mümkün hale gelir. Paylaşma ihtiyaca göre olur. Para ortadan kalkar, devlet giderek söner. Bu amaçlara ulaşmak üzere piyasa mekanizmasının giderek lağvedilmesi, toplumsal kaynakların ve gelirin dağılımında kâr, meta, para ilişkilerinin hakim olmaktan çıkması, özel girişimin ve emek dışı gelirlerin giderek ortadan kalkması gerekir. Fakat bunlar gerçekleşmeden önce, yani sosyalizm aşamasında, bütün bu özellikler henüz tam anlamıyla olgunluğa ulaşmamıştır, kapitalist öğelerin de komünist öğelerin de var olduğu çelişkili, tamamlanmamış bir dönem yaşanmaktadır.

Reformların sosyalizmi geliştirip geliştirmediğine karar verebilmek için sosyalist iktisadi yapının bazı temel öğelerine göre değerlendirme yapmak gerekiyor: Daha önce incelediğimiz **reformlar sosyalizmi açısından aşağıdaki argümanlarla savunulmaktadır:**

1) Toplumsal Mülkiyet: Sosyalizm kavramının tartışmasız en önemli öğesi üretim araçları üzerinde toplumsal mülkiyettir. Fakat sosyalizm bütün alanlarda aynı anda tümüyle toplumsal mülkiyetin kurulabileceği anlamına gelmez. Küçük özel mülkiyet hemen ortadan kalkmaz. Bu, zaman içinde mümkün olabilir ve tarihsel koşullar bunun varlığını gerekli kılabilir.

Özellikle köylülük ve tarım alanı bakımından, ilk orijinal kuramsal formülasyon köylülerin zaman içinde ücretli işgücü haline geleceği idi. Fakat sonradan Kautsky ve Engels köylülerin kooperatifleştirilmeleri ilkesini getirdi. Stalin döneminde uygulanan kollektifleştirme politikası, işgücünü hemen ücretli işgücüne dönüştürmese bile aşırı hızla kooperatifleştirmeye gitti. Bu **aşırı hızlı uygulamanın** hatalarını ve vahim sonuçlarını düzeltmek üzere, kooperatif mülkiyet ve özel mülkiyet biçimlerini korumak ve genişletmek gerekiyor. Sadece tarımda değil, küçük üretim ve hizmetlerde de buna gerek var. Sosyalist mülkiyet çeşitli bir içeriğe sahiptir. Önemli olan üretim, paylaşım ve yararlanmanın örgütlenmesi üzerinde çalışanların etkili olmasıdır. Sosyalist özyönetim bu nedenle önemlidir. Zaman içinde özel mülkiyet biçimi karma mülkiyet biçimine, kooperatif mülkiyet biçimine doğru gelişecektir.

2) **Toplumsal Planlama**: Marx ve Engels'e göre üretimin toplumsallaşması ve genişlemesi, mülkiyetin ve artık değeri mülk edinmenin özel olma niteliğiyle sadece çatışmakla kalmaz, aynı zamanda toplumsal planlamayı gerekli kılar. Sosyalizmin ayrılmaz bir niteliği toplumsal üretimi ve dağılımı planlamaktadır.

1920'lerin ve 1930'ların koşullarında savaş ekonomisi ve sanayileştirmeyi hızlandırma gereği ağır bir merkezi planlama sisteminin kurulmasını gerektirdi, fakat daha sonra da bu sistemi sosyalist planlamanın teorik ve pratik olarak mümkün tek biçimi olarak gören ideoloji yerleşti. Halbuki planlama gereği ile planlamanın somut biçimleri ve yönetimleri birbirleriyle özdeş değil. **Farklı planlama tarzlarının mümkün olduğu**, uzun yıllardan beri yapılan tartışmalarla ve uygulamalarla ortaya kondu.

Farklı planlama yöntemlerinden birisi işletmelere özerklik tanıyan ve toplumun genel gelişme yollarını ve yönlerini belirleyen planlamadır. Doğrudan direktifler yerine sürekli bir iktisadi yönetim sistemi (regülasyonlar) ve standartlar getirme yöntemi kullanılabilir. Bu yöntemin parçaları ademi merkeziyetçilik, işletme özerkliği, para ve meta ilişkileri ve maddi özendiricilerdir. Bunlar esas olarak tepeden gelme buyruklar yerine iktisadi ölçütleri kullanmaktır ve **bu yöntem planlı yönetim ilkelerinden sapma değil yöntemlerinde bir değişmedir.** Üretim birimlerinin sorumluluğunu, insiyatifini ve bağımsızlığını güçlendirmek, sosyalist meta üreticileri olarak rolünü arttırmak sosyalizmden bir ilke sapması değil, bir yöntem değişikliğidir. Bu sosyoekonomik gelişmeyi hızlandırmaya yardım ettiği ölçüde sosyalizmi de ileri götürür.

Aşırı merkeziyetçilik kararları bürokratlaştırıyorsa, işletme düzeyinde dinamizmi azaltıyorsa, çalışanları çalışma ve çabalarının so-

nuçlarından doğrudan doğruya yararlandırmıyorsa ve maliyetleri azaltmıyorsa, zaten merkezi direktife dayanan fiziksel planlama yöntemi işlevini tamamlamış, hatta gelişmeyi engellemeye başlamıştır. **Dolayısıyla bu yöntem değişikliği bir yandan geçmişin hatalarını düzeltmek, bir yandan da tarihsel koşullara uygun sosyalist yöntemler bulmak** anlamına gelir.

3) **Piyasa, Meta ve Para İlişkileri, Değer Yasası:** Marx, Engels ve Lenin'in pek çok yazılarında herkesi ve herşeyi eşit kılmanın olanaksızlığını vurgulamış olmalarına karşın uygulamalarda bu ilkelere uyulamamıştır. Lenin döneminde kısa süre uygulanan ve piyasa ve meta ilişkilerinin önemini kabul eden NEP'den sonra, Stalin dönemi uygulamaları bunun önemini tümüyle reddetmiştir. Para ve meta ilişkileri hemen ortadan kaldırılamaz. Bu ilişkilerin sistemi felç etmesine izin vermek yerine sosyalizme uygun olarak işletilmesi ve dönüştürülmesi gerekir.

Ticari mübadele ve para biçimlerinin kullanılması ve iktisadi mekanizmanın maddi teşviklere dayanması **sosyalizmin tamanlanmamış karakterini yansıtır ve sosyalizmin ayrılmaz bir parçasıdır.** Meta üretiminin etkinliği ile piyasa mekanizmasının işleyişi arasındaki ilişki özellikle fiyatların ve ücret gelirlerinin oluşumu ile ilgilidir. Aşırı katı merkeziyetçilik nedeniyle yapay bir fiyatlar sistemi ve buna tekabül eden bir ücretler sistemi gelişmiştir. Aslında bu sistem arz eksikliği içinde olan bir ekonomide gelişmişti, fakat sonradan en önemli sosyalist ilke ve norm olarak kabul edildi. Bu nedenle de sosyalist etkinlik ve sosyalist adalet ilkelerine ters uygulamalara yol açtı. Sosyalist etkinlik meta üretiminin etkinliğine, yani fiyatların üretim maliyetini ve talebi yansıtması ilkesine dayanmalıdır. Ücretler de «herkesten yeteneğine göre, herkese katkısına göre» ilkesine geri dönerek kurulmalıdır ve aşırı eşitlikçi eğilimlerden geri dönülmelidir.

Piyasa ile uyuşan sosyalist iktisat politikasının temeli ve merkezi planlamanın temeli, kaynak dağılımı ve gelir bölüşümü konularında hakim olması ve piyasa koşullarını belirlemede büyük güce sahip bulunması, fakat bu gücün fiyatların otomatik oluşumunu sınırlamamasıdır. Ekonomik kontrolün hangi biçimi alacağı sosyalist gelişme aşaması ve her ülkenin kendi özgül koşulları tarafından belirlenecektir. Sosyalizmde meta üretimi merkeziyetçi plan emirleri dışında yöntemlerle de gerçekleştirilebilir. **İlk kıtlık aşaması aşıldıktan sonra kaynak dağılımı piyasa ve meta ilişkilerinin önemini dikkate almak zorundadır.**

Sosyalizm meta ilişkilerinin önemini kabul ederken işçiler arasındaki refah dağılımını da sosyalist adalet ilkelerine göre belirlemek zorundadır. Sosyalizm sadece temel gereksinimlerin belli normlara

göre herkes için karşılanması anlamına gelir (beslenme, giyim, konut, sağlık, eğitim, kültür, sanat alanlarında). Bunun dışında, gelir, yapılan işin niteliğine ve katkısına göre belirleneceği için, ücret farklılıkları ve eşitsizlikleri olacaktır. Bu farklılıkları gözetmeyen aşırı eşitlikçi eğilimler sosyalist adalete ters düşer. **Aşırı eşitlikçi eğilimlere göre yapılan geçmiş uygulamalardan geri dönülmesi sosyalist etkinlik ve adalete ters düşmez.**

5) **Üretici Güçlerin Sürekli Geliştirilmesi:** Farklı nedenlerde de olsa bütün sosyalizm kuramı iktisadi büyüme ve üretici güçlerin geliştirilmesinin önemini vurgular. Üretici güçleri görece geri tüm toplumlarda sosyalist dönüşümde hakim motif ve tartışmasız öncelik iktisadi büyüme haline geldi. Bu bugün için de doğru. Fakat **ilk aşamanın büyüme stratejisini sürdürmek büyümeyi sağlamıyorsa stratejiyi değiştirmek gerekir.** Eğer üretim ilişkileri üretici güçlerin gelişmesinin önünde bir engel ve fren oluşturuyorsa bu ilişkileri değiştirmek gerekli. Bu dönüştürme her zaman ve her durumda ilişkilerin temel öğelerini değiştirmek anlamına gelmez, sistemin ikincil öğelerini, yani **sistemin iktisadi süreçlerinin yeniden örgütlenmesinin gerektirdiği ilişkileri değiştirmek** anlamına gelir. Daha az kaynak kullanan, verimliliği arttıran yeni bir büyüme stratejisi gereklidir.

SONUÇ

Yukarıdaki argümanlardan anlaşılacağı üzere, reformlar işe yaramaz hale gelmiş, tıkanmış hızlı ilerlemeyi engelleyen herşeyin radikal bir biçimde değişmesini, geçmişte uygulanan politikaların yanlışlarının düzeltilmesini hedefliyor. Böylece sosyalizmin gelişmesi önündeki engelleri aşmayı hedefliyor. Bu nedenle de ikili bir işlev ve içerik taşıyorlar.

Geçmişin yanlışlarının düzeltilmesi, yapılan bütün tahlillere baktığımızda şu anlama geliyor: Sosyalizmden komünizme geçiş için **çok aşırı hızlı, tarihsel toplumsal koşullara uymayan, bu nedenle de başarıya ulaşamamış uygulamaları tarihsel ve toplumsal koşullara ve gereklere uygun hale getirmek.** Mülkiyette aşırı hızlı toplumsallaşma, aşırı hızlı olarak meta ilişkilerinin daraltılması, aşırı hızlı olarak özel kesimin ortadan kaldırılması, aşırı hızlı eşitlik kurulması, aşırı hızlı olarak toplumsal tüketimin alanının genişletilmesi eğilimleri ve aşırı keyfiliğe dönüşmüş merkezi emirlerle bu işlevi yapmaya kalkmak. Yani **reformlar aşırılıkları ortadan kaldırmak için üretim hedefi dışındaki sözkonusu temel alanlarda bir ricat (geriye çekilme) ve tarihsel toplumsal koşullara uygun pragmatik yöntemler bulmak olarak yorumlanmalıdır.** Çünkü reformlar hiç kuşku götürmez bir şekil-

de piyasa mekanizmasının alanının daraltılması, özel girişimin ve emek dışı gelirlerin azalması, paranın ortadan kalkması ve toplumsal kaynakların daha ağırlıkla gereksinime göre dağılması gibi **temel sosyalist amaçlara doğru ilerleme yolunda bir geriye çekilmedir.**

Fakat bu pragmatik çözümlerin bir kısmı sosyalistçe uygulamalara dönüşme potansiyeli taşıyor, özellikle demokratikleşme atmosferi ve uygulamaları sosyalist üretim ilişkilerini geliştirmek bakımından büyük önem taşıyor. Bir kısmı ise, özellikle çürüme, ahlak bozuklukları, disiplinsizlik gibi sorunlara da pragmatik çözüm yolları olarak görülen maddi uyarıcılar ve fiyat sisteminin işleyişi, üretici güçlerini geliştirme ve üretimi arttırma hedefini gerçekleştirmeye yardımcı olabilir. Öte yandan, uygulanmaya kondukları biçimleriyle, işsizlik yaratma, sosyal tüketim alanını daraltma, eşitsizlikleri arttırma, kârlı olmayan sektörlerin ve yerel yönetim bölgelerinin geri kalması ve eşitsizliklerin artması gibi sorunların doğması potansiyelini taşıyor. **Fakat üretim artışı ile ilgili hedefler bütün reform programının en önemli önceliğe sahip ve büyüme ve teknolojik devrim amacıyla çelişebilecek bazı amaçların feda edilmesi tehlikesi de mvcut.**

Reformların henüz tam açıklığa kavuşmamış boyutları var. Eğer uygulamalar belirli yönlere doğru gelişirse artık bir geriye çekilişten bile sözetmek mümkün değil, **kapitalist ilişkilere doğru bir geriye dönüşten söz etmek gerekli.** Bu alanlar özellikle yatırımların yönlendirilmesi, işçilerin konumu ve toplumsal tüketimin alanı ile ilgili. İşletmelerin özerkliği durumunda mal akımlarına hakim olan değer yasasının işlemesi, toplumsal kaynakların dağılımının gereksinime göre değil kârlılığa göre yapılmasının alanını genişletir. Değer yasasının işleyişi giderek daha çok ürüne meta niteliği kazandırarak sosyal tüketim alanını nasıl daraltacak? İşletmelerde üretimden bireylere ayrılan fonla sosyal tüketim fonu nasıl dağılacak? Yatırımlar tek tek işletmelerin kârlılığından bağımsız olarak toplumda yapısal dönüşümleri sağlamak üzere ne ölçüde ve nasıl yönlendirilerek, işletmelerin özerkliğinin sınırı nerede konulacak? Verimliliği arttırmak üzere üretim süreci üzerindeki yönetici kontrolü ne yönde artacak? Bu özellikle yöneticilere kârları arttırmak amacıyla işçi çıkarma ve prim dışında temel ücretleri de düşürme yetkisinin verilmesi anlamına gelecekse, işsizlik tahdidi, kârlılığa göre ücret pazarlığı gibi ögelerle emeği metalaştırma ve yönetici-çalışan çatışmasını arttırma potansiyeli taşıyor.

Eğer sosyalist amaçlara doğru ilerleme yolunda geriye çekilme, kazanılan mevzileri koruma ve bu mevzilerden başlayarak ileriye git-

me çabasını gösterme anlamına gelirse, reformlar geliştirici olma potansiyelini taşır. Sonuç olarak sosyalizm de bir toplumsal biçimdir ve çatışmalarla doludur. Sosyalizm açısından önemli olan, doğası gereği dinamizm ve devrimci değişme özelliği taşıyan temel niteliklerini korumak ve geliştirmektir.

Sovyetler Birliği Nereye Gidiyor?

Sungur SAVRAN

Ölümünün 20. yıldönümünde
Can'ın anısına
(12.12.1944 - 1.4.1968)

«Biri yarı yarıya ölmüş, biri yarım yamalak yaşayan, biri de neredeyse konuşamayan üç önderin ardından, gençlik ve enerji dolu Gorbaçov'u görmek doğrusu çok sevindiriciydi.» Sovyetler Birliği Komünist Partisi (SBKP) Merkez Komitesinin kıdemli bir üyesinin bu sözleri[1] bu ülkenin 70'li yılların sonundan bu yana dünyaya yansıttığı imgeyi çarpıcı biçimde özetliyor. 1964 yılında Kruşçev'in görevden alınmasıyla Genel Sekreterliğe getirilen Brejnev'in Kasım 1982'deki ölümünü, Andropov (Kasım 1982-Nisan 1984) ve Çernienko (Nisan 1984-Mart 1985)nun kısa dönemleri izlemişti. İkibuçuk yıl içinde üç yaşlı Genel Sekreter'in ölümü, adeta Sovyet toplumunun 70'li yılların ikinci yarısından itibaren içine girdiği durgunluk ve çürüme atmosferinin bir simgesi gibiydi. Mart 1985'de Genel Sekreterliğe getirilen Mihail Sergeyeviç Gorbaçov ile birlikte, sadece (Stephen Cohen'in, iktisadın «azalan getiri yasası»na nazire olarak kullandığı deyimle) «azalan genel sekreterler yasası» tersine dönmüyordu[2]. Aynı zamanda, yeni Genel Sekreter'in yönetimi altında SBKP, yöneticisi olduğu toplumun derin ve köklü bunalımına bir çıkış yolu bulmak amacıyla onyıllardır ilk kez silkeleniyor, harekete geçiyordu. **Uskorenie** (hızlandırma), **glasnost** (duyurma, saydamlık, açıklık) ve **perestroyka** (yeniden-yapılanma) sözcükleri sadece Sovyet toplumunun gündeminin başına yerleşmekle kalmıyor, bütün dünya dillerinin sözlüklerine giriyordu.

Gorbaçov'un ve uygulamaya koyduğu perestroyka'nın bütün dün-

1) Aktaran: M. McCauley, «Gorbachev as Leader», M. McCauley (der.), *The Soviet Union Under Gorbachev*, Macmillan, Londra, 1987 içinde, s. 9

2) Aktaran: Zhores Medvedev, *Gorbachev*, Basil Blackwell, Oxford, 1986, s. 166. Cohen ünlü bir Sovyetolog'dur. En önemli yapıtı *Bukharin and the Bolshevik Revolution* başlığını taşır.

yanın ilgisini çekmesi o kadar şaşırtıcı değil; şaşırtıcı olan, dünya politikası bir bütün olarak düşünüldüğünde, başka her konuda birbirlerine şiddetli biçimde muhalefet etmesi beklenebilecek siyasal güçlerin SBKP Genel Sekreterini övmekte ve desteklemekte yarışması. Margaret Thatcher Gorbaçov'a hayranlığını açık biçimde ilân ederken, başbakanı olduğu ülkenin Avro-komünist eğilimli Komünist Partisi, göğsünde Gorbaçov'un gülümseyen yüzünün yer aldığı tişörtleri «son demokratik moda aksesuarı» olarak sunuyor reklâmlarda[3]. Batı Almanya'nın en azgın anti-komünistlerinden Bavyera eyaleti başbakanı Franz Josef Strauss, yıllardır istenmeyen adam olarak görüldüğü Sovyetler Birliği'ne 1987 sonunda davet edildiğinde, Gorbaçov'la buluşmasından coşku içinde çıkarak, «Batı'nın artık Rusların saldırgan niyetleri olduğu gibi bir korkusu olmamalı» derken[4], aynı ülkenin sol çevreci muhalif alanının ünlü teorisyenlerinden, «varolan sosyalizm» in Doğu Avrupa'dan çıkmış en önemli eleştirmenlerinden, eski marksist Rudolf Bahro, Strauss'un bu sevincine soldan yankı veriyor[5]. Henry Kissinger'den George Schultz'a Amerikan emperyalizminin sözcüleri Gorbaçov'u överken[6] sürgünde yaşayan Sovyet muhalifi Lev Kopolev de Gorbaçov'un demokratikleşme girişimini «içten» bularak destekliyor[7].

Sorunun Türkiye'de tartışılma biçimi de hayli ilginç. Herşeyden önce, dünya çapında görülen tuhaf saflaşmanın bir benzerinin Türkiye'de de oluştuğunu gözlemek olanaklı. Koç Holding'in Genel Koordinatörü Can Kıraç Gorbaçov reformlarını «çok olumlu» olarak nitelerken, solda da şaşırtıcı ortaklıklar bulmak mümkün: 70'li yıllarda «Sovyet sosyal-emperyalizmi» görüşünün şampiyonluğunu yapan Doğu Perinçek Gorbaçov'la birlikte Sovyet sisteminin «1917'de konan amaçlara doğru ilerleme» şansının doğup doğmadığını sorarken, Yalçın Küçük Gorbaçov'un gerek içeride, gerek dışarıda yapmış olduklarının hepsine olumlu baktığını belirtiyor[8]. Bunun dışında, solun oldukça

3) *Marxism Today*, Haziran 1987, s. 61.
4) *The Economist*, 9-15 Ocak 1988, s. 36.
5) Rudolf Bahro ile görüşme, «Moskova'da Şafak Söküyor», *Saçak* 41, Haziran 1987.
6) Kissinger şöyle diyor: «Gorbaçov çok zeki bir adam; yeni önderler hayatımda gördüğüm en esnek kadro.» Aktaran: *Correo Internacional*, Ano IV, No. 31, Kasım 1987, s. 8.
7) Lev Kopolev ile görüşme, «Gulag'tan Perestroyka'ya», *İkibin'e Doğru*, 3-9 Mayıs 1987, s. 22-23.
8) «Can Kıraç ile Görüşme», *Gökkuşağı*, 3, 1 Şubat 1988, s. 75; Doğu Perinçek, «Gorbaçov Baharı mı?» ve Yalçın Küçük ile Görüşme, *İkibin'e Doğru*, 3-9 Mayıs 1987. Y. Küçük, Ekim devriminin 70. yıldönümü nedeniyle TASS'a verdiği demeçte de şöyle diyor: «Perestroyka'yı 'İkinci Kuruluş' anlamında son derece doğru bir değerlendirme ve açılım olarak görüyorum.» *Toplumsal Kurtuluş*, 6, Aralık 1987, s. 26.

yaygın bir bölümü, perestroyka'nın en önemli yönlerine ya hiç değinmeyen, ya da bir-iki satır ayıran yazılar aracılığıyla Gorbaçov'a desteğini bildiriyor[9]. Bu yazıları birer siyasal tahlil örneği olarak kabul etmek zor: Gorbaçov'un kendisinin Sovyetler Birliği'nde (SB'de) sosyal bilimlerin içine düştüğü acıklı durumu anlatmak için kullandığı bir benzetmeyle, bunları «şerefe kaldırılan kadehler» gibi görmek daha doğru olur[10].

Öyleyse, çok karmaşık bir olay karşısındayız. Eğer Thatcher'den sosyalist sola kadar uzayan bir yelpazede yer alan çok farklı siyasal görüşler, aynı siyasal olguya olumlu ve iyimser gözlerle bakıyorlarsa, bu hem bunlardan bir bölümünün yanıldığını ya da olayı tek-yanlı olarak ele aldığını gösterir, hem de bu olgunun karmaşık ve çelişkili yönleri olduğunu.

Üstelik, gelip geçici, zaman ve mekânla sınırlı etkiler yaratacak bir olgudan da söz etmiyoruz. Gorbaçov yönetiminde SB'de süregitmekte olan perestroyka, birçok bakımdan dünya-tarihsel etkiler yaratabilecek bir süreç. Herşeyden önce, tarihin ilk ve hâlâ en önemli işçi devletinin sadece siyasal yaşamını değil bütün sosyo-ekonomik örgütlenmesini derinden etkileyebilecek bir süreçle karşı karşıyayız. Üstelik, bu değişim sürecinin SB'le sınırlı kalmaması, hem daha önce başlamış olan benzer gelişmeleri (Yugoslavya, Macaristan, Çin) derinleştirme, hem de bu tür süreçlerin henüz yaşanmamış olduğu ülkeleri (Bulgaristan ilk akla gelen örnek) etkileme yoluyla bütün işçi devletlerinde büyük yankılar uyandırması beklenebilir[11]. Ama perestroyka'nın etkisinin işçi devletleri alanıyla sınırlı kalacağını sanmak çok yanıltıcı olur: bugün SB'de yaşanan süreç, uluslararası işçi sınıfı hareketinin yeniden yapılanması açısından da muazzam etkiler yaratmaya adaydır. Sadece kapitalist ülkelerin komünist partileri ile de sınırlı kalmayacaktır bu etki. Sosyal demokrasiden devrimci eğilimdeki hareketlere kadar birçok siyasal yapı, olumlu ya da olumsuz biçimde ama mutlaka etkileneceklerdir SB'deki süreçten. Bu etki

---

9) Bu konuya eğilen yazılar arasında, görebildiğim kadarıyla, sadece üç Gorbaçov'a eleştirel bir mesafe ile yaklaşıyor: Tekin Yılmaz, «Sosyalist Demokrasi mi?», *Yeni Öncü*, 1; Dilek Fırat, «Gorbaçov Ne Vadediyor?», *İşçiler ve Toplum*, 1, Haziran 1987; A. Sanali, «Gorbaçov Neleri Değiştirmek İstiyor?», *Yeni Öncü*, 4, Haziran 1987. Ancak A. Sanali, Gorbaçov reformlarını «yapılması zorunlu hale gelen değişiklikler» olarak nitelemekten kaçınmıyor.

10) M. Gorbachev, *Reorganization and the Party's Personnel Policy*, SBKP Merkez Komitesi Plenumu'na Rapor (Ocak 1987), Novosti, Moskova, 1987, s. 43. (Bu rapor Türkçe'ye de çevrilmiştir: M. Gorbaçov, *Yenilenme ve Kadro Politikası*, Bilim ve Sanat Kitapları, 2. basım, İstanbul, 1987.)

11) Birçok kaynak arasında bk. Aleksei Zolotov, «Gorbachev's Glasnost: Thaw II», *Against the Current*, yeni seri, 10 Eylül 1987.

muhtemelen son derece çelişkili biçimler alacaktır: SBKP'nin yeni yönelimi, bir yandan, Stalinizm'in otuz yıldır ağır ağır gelişmekte olan bunalımını derinleştirirken,[12] bir yandan da, şimdiden gözlenebildiği gibi, çeşitli sosyalist akımlar içinde SB'nin prestijini yükseltme, bu ülkenin gelişmesi konusunda yeni umutlar doğurma yönünde de etkiler yaratacaktır.[13] Kısacası, sosyalist teori ve pratik açısından yakıcı bir önem taşıyan bir süreç ile karşı karşıyayız.

Bu yazı, bu süreci anlamaya ve tarihsel gelişme içindeki yerine yerleştirmeye yönelik bir ilk deneme niteliğini taşıyor. Konuya girmeden, biri apaçık olan, iki sınırdan söz etmeliyim. Apaçık olan şu: perestroyka, halen devam etmekte olan, adım adım ilerleyen bir süreç. İçinde yaşanılan bir tarihsel sürecin kavranması kuşkusuz tamamlanmış, geride kalmış tarihsel olayları yorumlamaktan daha güç. Ama sosyalist teori ile pratiğin ayrılmaz bütünlüğü, tarihsel süreçleri anlama çabasında olayların tamamlanmasını bekleme lüksüne izin vermiyor. Öyleyse, yapılması gereken, eldeki bütün verileri değerlendirerek, içinde bulunduğumuz anda ortaya çıkan gelişme eğilimlerini saptamak ve bu eğilimlerin doğurduğu farklı olasılıkları gözden geçirmek. Süreç geliştikçe ortaya çıkan yeni verilerle tahlili zenginleştirmeye (gerekiyorsa gözden geçirmeye) açık olmak bu yaklaşımın ayrılmaz bir parçası.

İkinci sınır, yazının kapsamı ile ilgili, SBKP'nin Gorbaçov önderliğinde girdiği yönelimin niteliği ve etkileri çok farklı boyutlar içeriyor. Bunlar arasında ayrıcalıklı konuma sahip üç boyuttan söz edilebilir: 1) Sovyet toplumundaki değişim ve bunun işçi devletlerinin tarihsel gelişmesi açısından anlamı; 2) bu değişimin, emperyalist ve azgelişmiş kapitalist ülkelerin sol hareketleri üzerindeki etkileri; 3) SB' nin yeni uluslararası politikası, özel olarak nükleer silahsızlanma, emperyalizmle ilişkiler ve «bölgesel sorunlar» (Afganistan, Nikaragua, Afrika vb.) ile ilgili yönelişler. Ben burada bu boyutlardan sadece ilkini ele alacağım: yani, SB'de perestroyka ve glasnost kavramlarıyla simgelenen değişim sürecini. Bunun sakıncası, öteki iki boyutla bunun arasındaki bütünselliği (böyle bir bütünsellik var çünkü) ihmal etmek. Ama konunun önemi göz önüne alındığında, tek bir yazının sınırları içerisinde başka türlüsü olanaklı değil.

---

12) Başlı başına bir yazı konusu olan bu bunalımı başka bir yerde ele alabileceğimi umuyorum. Konunun ayrıntılı biçimde incelendiği bir kaynak olarak bk. Fernando Claudin, *La crise du mouvement communiste*, Maspero, Paris, 1972.

13) Ramon Luna, «La falsa revolucion de Gorbachov», *Correo Internaçional*, Ano IV, No. 31, Kasım 1987, s. 7.

I. PERESTROYKA VE GLASNOST: GEÇİCİ BİR BİLANÇO

SB'de yaşanan süreci doğru kavrayabilmek ve yerine yerleştirebilmek için, Gorbaçov'un Genel Sekreter olduğu 1985 Mart'ından bu yana geçen yaklaşık üç yıl içinde SBKP'nin ne tür bir yeni yöneliş içine girdiğine ve iktisadî, siyasal, toplumsal, ideolojik vb. alanlarda ne gibi yeni uygulamaların ortaya çıktığına dikkatli ve soğukkanlı bir biçimde bakmak gerekiyor. Bunun için önce SBKP önderliğinin kendisinin 1980'li yıllarda SB'nin durumunu nasıl değerlendirdiğini, özellikle Gorbaçov'un rapor ve konuşmalarından yola çıkarak, görmekte yarar var.

Teşhis

Brejnev dönemi Sovyet ideologlarının ve dünya çapında SBKP' nin kapalı gözlerle savunusunu üstlenmiş sol teorisyenlerin çizdikleri tablonun aksine, Gorbaçov önderliği Soyet ekonomisinin ve toplumunun 70'li yıllardan itibaren çok ciddi sorun ve açmazlarla karşı karşıya kalmış olduğu saptamasından yola çıkar. Durumun vahametini vurgulamak için Gorbaçov, çeşitli konuşmalarında ve siyasal raporlarında, SB'nin içinde bulunduğu durumu **«bunalım-öncesi durum»** olarak niteler[14]. Batı okuyucuları için kaleme alınmış olan **Perestroyka** başlıklı kitabında ise, daha da ileri giderek, durumun, yenilenme süreci başlamasaydı, «ciddi sosyal, ekonomik ve politik bir buhrana» yol açacağını, «halkın moralinde de çürüme»nin başlamış olduğunu belirtir[15]. Anlaşılabileceği gibi, Türkiye'de solun bir bölümünün ileri sürdüğü görüşlerin aksine, perestroyka her bakımdan sağlıklı ve olumlu bir gelişme içinde olan bir toplumun, zinde ve neşeli biçimde daha ileri bir evreye sıçraması değildir, uygulayıcılarının gözünde: Gorbaçov'un deyimiyle «durgun sular»dan kurtulmanın, bir bunalımı savuşturmanın acil çözümüdür.

Bunalım-öncesi durumu Gorbaçov temel olarak iktisadi gelişmenin derinleşen sorunlarına (büyümenin yavaşlaması, emek üretkenliğinin yavaş artışı, teknolojik modernleşmenin geri kalması, üretim kalitesinin düşüklüğü, israf vb.) bağlar[16]. Ama temel sorun iktisadi

---

14) M. Gorbachev, *On the Tasks of the Party in the Radical Restructuring of Economic Management*, SBKP Merkez Komitesi Plenumu'na Rapor (Haziran 1987), Novosti, Moskova, 1987, s. 38 ve Ekim Devriminin 70. yıl Konuşması, *Toplumsal Kurtuluş*, 6, Aralık 1987, s. 40. (Bu konuşma daha sonra kitap halinde de yayınlandı: *Yolumuz Ekim'in Yolu Öncülerin Yoludur*, Dönem Yayıncılık, Ankara, tarih yok.) Gorbaçov, Ocak 1987 Merkez Komitesi Plenumu'na Rapor'unda ise «bunalım olguları»ndan söz eder. Bk. a.g.m., s. 10.

15) «Değişim (perestroika)», *Güneş*, 6 Kasım 1987.

16) M. Gorbachev, «On Convening the 27th CPSU Congress and the Tasks Involved in Preparing For and Holding It», SBKP Merkez Komitesi Plenumu'

olmakla birlikte, bunun dışındaki toplumsal ilişkiler de genel bir «yabancılaşma ve ahlâksızlık» girdabı içinde yuvarlanmaktadır[17].

Büyümenin yavaşlamasının ve öteki iktisadi sorunların temelini araştırırken Gorbaçov iki farklı yöntem benimser. Bunlardan birincisi, tekil, somut, konjonktürel bir dizi etkenin açıklayıcılığına başvurmaktır. Bunlar arasında birtakım dış etkenlerden (savunma harcamalarının büyümeyi sınırlaması, dünya çapında hızlı teknolojik değişim, hammadde fiyatlarındaki iniş çıkışlar vb.) ve iç etkenlerden (demografik gelişmeler dolayısıyla işgücü kıtlığı, petrol vb. çıkarımının pahalılaşması vb.) söz edilir[18]. Ama Gorbaçov'un zaman geçtikçe daha yüksek sesle vurguladığı esas etken, «öznel» etkendir. Yani, SBKP önderliğinin Brejnev döneminde ekonominin yönetiminde yaptığı hatalar, bu hataların ısrarla sürdürülmesi, «bunalım-öncesi durum»a rağmen eski yönetim tarzında diretilmesi[19]. Gorbaçov, 1987 Ocak ayında toplanan Merkez Komitesi Plenumu'na verdiği raporda, ilk kez belirtik biçimde, geçmişin başlıca sorumlusu olarak kabul ettiği Brejnev yönetimindeki SBKP Merkez Komitesi'ni ağır şekilde eleştirir[20].

Gorbaçov'un, SB'deki iktisadi duraklamaya getirdiği bir ikinci, bütünsel ve teorik açıklama da mevcuttur. Bu ikinci yaklaşımda pe-

---

na Rapor (Nisan 1985), *Selected Speeches and Articles*, Second Updated Edition, Progress Publishers, Moskova, 1987, s. 15-17. Gorbaçov'a gönderilerde bundan böyle (aksi gerekli olmadıkça) sadece kaynağın hangi toplantıya verdiği rapor olduğundan söz edeceğim; bu dipnotunda geçen kaynağı da *Selected Speeches* olarak anacağım. Bu kaynağın sözü edilmedikçe, raporlar bağımsız broşürler halinde basılmış demektir. Gorbaçov'un çektiği ilginin anlamlı bir göstergesi, konuşma ve raporlarının hızla Türkçe'ye çevrilmekte oluşu. Bu yazı tamamlandıktan sonra bunların en kapsamlısı yayınlandı: yukarıda sözü edilen *Selected Speeches* başlıklı kaynağın Fransızca versiyonunun ilk bölümünün çevirisi Şubat ayında piyasaya çıktı. Bk. *Seçme Konuşma ve Makaleler*, c. 1, çev. M. Coşkun, Amaç Yayınları, İstanbul 1988. Ayrıca Gorbaçov'un 27. Kongre'ye sunduğu rapor da Türkçe'ye çevrilmiş bulunuyor: *SBKP MK 27. Kongre Siyasal Raporu*, çev. F. Arslan, Sorun Yayınları, İstanbul, 1987.

17) 70. Yıl Konuşması, a.g.m., s. 40.

18) Bk. örneğin, SBKP Merkez Komitesi'nin Haziran 1985 Toplantısına Rapor, *Selected Speeches*, s. 100-101. Ayrıca bk. Abel Aganbegian, *Make the Economy Responsive to Innovations*, Novosti, 1986, s. 4-5.

19) *L'Humanité* gazetesi ile görüşme, *Selected Speeches*, s. 323-24.

20) «*Ana neden*,... SBKP Merkez Komitesi'nin ve ülke önderliğinin, esas olarak öznel nedenlerle, değişime olan ihtiyacı ve toplumda ortaya çıkan bunalım olgularını zamanında ve bütünüyle görememesi ve bunları aşma ve sosyalizme içkin olanakları daha iyi kullanma yolunda açık seçik bir politikayı biçimlendirememesiydi.» Ocak 1987 MK Plenumu'na Rapor, a.g.m., s. 10, vurgu benim.

restroyka, Sovyet tarihinin dönemleştirilmesi çerçevesinde ele alınır; bir «yeni aşama», bir «dönüm noktası» olarak sunulur[21]. Bu teorik yaklaşımı şu önermeler aracılığıyla özetlemek olanaklı[22]: (1) Sosyalist toplumda, üretici güçler ile üretim ilişkileri arasındaki uygunluk otomatik olarak doğmaz. Bir dönemde varolan uygunluk, üretici güçlerdeki değişme dolayısıyla başka bir dönemde ortadan kalkabilir[23]. (2) Bu yüzden, sosyalist üretim ilişkilerinin verilmiş bir andaki «pratik biçimleri» (somut ortaya çıkış biçimleri) mutlaklaştırılmamalıdır[24]. Başka biçimde söylenirse, farklı türden sosyalist üretim ilişkileri olanaklıdır. (3) Bugün SB'de varolan üretim ilişkileri 30'lu yılların ilk inşa sürecinin damgasını taşır, o dönemin mirasıdır. Bu ilişkiler sistemi «katı merkeziyetçilik, çalışmanın aşırı-merkezileştirilmesi, direktif emirler ve bütçe yoluyla mülkedinme» boyutlarıyla tanımlanabilir. 30'lu yılların özgül nesnel koşullarının bir ürünüdür bu sistem[25]. (4) Bu nesnel koşullar bugün değişmiş, üretici güçlerin gelişmesi farklı bir aşamaya ulaşmıştır. «Yaygın» iktisadi gelişmeden «yoğun» iktisadi gelişmeye geçiş,[26] «bilimsel-teknolojik devrim» (bilgi işlem, robotlar, telekomünikasyon vb.), «ulusal ekonomi»nin büyüyen karmaşıklığı ve çalışma yaşamına ilişkin etkenler, bu farklı aşamayı tanımlayan öğelerdir.[27] (5) Üretici güçlerin gelişmesi karşısında eski üretim ilişkileri sistemi bir ayakbağı haline gelir, ilerlemenin gerekleriyle çelişir[28]. (6) Bütün bunların sonucu olarak, sosyalizmin tarihinde yeni bir aşamadan söz etmek olanak kazanır. Gorbaçov'un deyişiyle, yeniden-yapılanmanın amacı sadece bazı eksiklikleri giderme değil, «sosyalist toplumun yeni bir nitel durumuna ulaşma» ola-

21) *L'Humanité* gazetesi ile görüşme, *Selected Speeches*, s. 322.

22) Gorbaçov kendi teorisini hiçbir yerde bu bütünsellik içinde ifade etmiyor. Ama, burada yer verdiğim her bir önerme Gorbaçov'un çeşitli rapor ve konuşmalarında mevcut. Her biri için gerekli kaynağı yeri geldikçe göstereceğim. Benim yaptığım, bu önermelerin arasındaki ilişkileri yeniden kurmak.

23) SBKP 27. Kongresi'ne Rapor, *Selected Speeches*, s. 387-89.

24) Ocak 1987 MK Plenumu'na Rapor, a.g.m., s. 11.

25) Haziran 1987 MK Plenumu'na Rapor, a.g.m., s. 38-39. Ama Gorbaçov o nesnel koşullar çerçevesinde dahi önderliğin «hatalı yaklaşımlarının ve öznel kararlarının» sistemin doğuşunda rolü olduğunu ekler.

26) Bu kavram çifti Sovyet yazınında 60'lı yıllardan beri kullanılmaktadır. Varolan üretim kaynaklarını harekete geçirme anlamında «yaygın» gelişme, üretim kaynaklarını nitel olarak değiştirmeye (teknolojik gelişme, emek üretkenliğinin artışı vb.) dayalı «yoğun» gelişmeden ayrılır. Genel kabul gören kanıya göre, Sovyet ekonomisi 60'lı yıllardan itibaren ilk evreden ikincisine yönelmiş bulunmaktadır. Bu konuda Tülay Arın'ın bu kitaptaki yazısına bakılabilir.

27) Haziran 1987 MK Plenumu'na Rapor, a.g.m., s. 39.

28) SBKP 27. Kongresi'ne Rapor, *Selected Speeches*, s. 387 ve «Değişim», *Güneş*, 9 Kasım 1987.

rak nitelenir[29]. (7) Geçmişin «aşırı merkeziyetçi» ilişkiler sistemine karşıt olarak, yeni üretim ilişkileri sisteminin başlıca özellikleri şunlardır: planın rolü devam etmekle birlikte işletmelerin «sosyalist meta üreticileri» olarak rolleri artacaktır; sosyalist toplumda farklı mülkiyet (kooperatif, özel bireysel) ve üretim araçlarına tasarruf (fabrika düzeyinde ve daha alt düzeylerde iş kollektifinin bağımsızlaşması) biçimleri gelişecektir; genel olarak meta ve para ilişkilerinin (yani piyasanın) rolü genişleyecektir.[30] (Perestroyka'nın somut yönlerinin bu yeni «üretim ilişkileri»ne nasıl uyduğunu birazdan göreceğiz.)

Gorbaçov önderliğinin perestroyka'nın bir teorik açıklaması olarak geliştirdiği bu çerçeve bir kez anlaşıldığında, Gorbaçov'un reformlara neden «devrimci bir karakter»[31] atfettiği de bir sır olmaktan çıkar. Gorbaçov Sovyet devletinin ve toplumunun sürekliliği içinde, perestroyka'yı Fransa'daki 1830, 1848, 1871 devrimlerine benzetir. Bu anlamıyla, perestroyka üretici güçlerin gelişmesi önündeki engelleri ortadan kaldırmaya yöneliktir.[32]

Vurgulanması gereken son bir nokta, Gorbaçov'un perestroyka'yı «alternatifsiz» bir strateji olarak sunmasıdır. Gorbaçov, her raporunda ve yazısında bu nitelemeyi tekrarlar.[33]

Çözüm Yolları 1: Perestroyka

Sovyet ekonomisinin ve toplumunun içine düştüğü «bunalım-öncesi durum»un aşılması ve üretici güçlerin yeni gelişme evresinin gerekli kıldığı yeni üretim ilişkileri aşamasına ulaşılması için gerekli reformların tümüne Gorbaçov perestroyka adını vermiştir. Perestroyka'nın başlıca boyutları şöyle özetlenebilir.[34]

(1) Teknolojik modernizasyon: Sovyet ekonomisinin teknolojik bakımdan gelişmiş kapitalist ekonomilerin çok gerisinde kalmış olması karşısında Gorbaçov önderliği, çağdaş bilimin yeni bulgularını

29) Haziran 1987 MK Plenumu'na Rapor, a.g.m., s. 6.
30) SBKP 27. Kongresi'ne Rapor, *Selected Speeches*, s. 387-89.
31) Ocak 1987 MK Plenumu'na Rapor, a.g.m., s. 17, 51 vd.; Haziran 1987 MK Plenumu'na Rapor, a.g.m., s. 38; 70. Yıl Konuşması, a.g.m., s. 40 vb.
32) «Değişim», *Güneş*, 9 ve 10 Kasım 1987.
33) Nisan 1985 MK Plenumu'na Rapor, *Selected Speeches*, s. 14; Haziran 1985 MK Toplantısına Rapor, a.y., s. 101; «Değişim», *Güneş*, 11 Kasım 1987 vb.
34) Buradaki sınıflandırma yer yer Gorbaçov'un rapor ve konuşmalarındaki sınıflandırmalar ile ortaklık taşımakla birlikte, bazı bakımlardan da farklılıklar gösterir. Gorbaçov'un kendisinin perestroyka'nın öğelerini genel olarak tasvir edişi için bk. Haziran 1985 MK Toplantısına Rapor, *Selected Speeches*, s. 105-126; SBKP 27. Kongresi'ne Rapor, a.y., s. 369-85; Haziran 1987 MK Plenumu'na Rapor, a.g.m., s. 43 vd.

sanayi ve tarıma uygulayabilmek, modern teknoloji kullanımını yaygınlaştırmak amacıyla hızlandırılmış bir teknolojik modernizasyona yönelmeyi amaçlar. Bu amacın gerçekleştirilebilmesi için öngörülen politikalar şunlardır: yatırım siyasetinin değiştirilmesi, yani varolan üretim teçhizatının modernizasyonuna yönelik yatırımların yeni yatırımlara oranının yükseltilmesi, makina sanayii lehinde yatırımlarda bir yeniden-yapılanmanın sağlanması ve modern takım tezgâhları, mikroelektronik, bilgisayar vb. ileri teknoloji taşıyıcısı sanayilerin hızla geliştirilmesi; bilimsel araştırmaların güçlendirilmesi için önlemler, bu arada bilim adam ve kadınlarına daha yüksek bir yaşam standardı; dış ekonomik ilişkilerin teknolojik yarar açısından geliştirilmesi. (Bu son noktaya daha geniş önemi dolayısıyla yeniden döneceğim.)

(2) «**Ekonomik mekanizma**»**da radikal reform**: Gorbaçov önderliği Sovyet ekonomisinin duraklamasının ve teknolojik bakımdan günün koşullarına uygun bir atılım yapamamasının temel sorumluluğunu varolan biçimiyle planlama mekanizmasına yükler. Hem işletmelerin etkinliğinin, hem de emek üretkenliğinin hızlı artışı yoluyla üretimin arttırılması ancak planlama mekanizmasının bu biçiminin terkedilmesiyle olanaklı olacaktır. Amaç her iktisadi ajanın (işletmeler, işletme birlikleri, işçi kollektifleri ve işçiler, tarım üretim birimleri vb.) gelirini kendi faaliyetinin sonuçlarına bağlamak, böylece bütün ajanları **kendi kısmî ve bireysel çıkarlarının itilimiyle** daha etkin ve üretken çalışmaya yöneltmektir. Bu da, **merkezî planlamanın öğelerinin yerine** gittikçe artan bir ölçekte **piyasa öğelerinin geçirilmesi** anlamını taşımaktadır. Ünlü Novosibirsk Raporu'nun ifadesiyle, varolan iktisadi sorunların çözümü için «idari yönetim yöntemlerinin, gerçekten iktisadî yönetim yöntemlerine geçiş lehine... terkedilmesi» gereklidir.[35]

Konunun büyük önemi dolayısıyla Gorbaçov reformlarının «ekonomik mekanizma»yı hangi yollardan köklü biçimde dönüştürmeyi hedeflediğini biraz daha ayrıntılı olarak ele almak gerekiyor:

• Başlangıç noktası, Sovyet ekonomisinin yönetiminde söz sahibi olan kurumlar hiyerarşisi içindeki güç dağılımının radikal biçimde değiştirilmesidir. Sovyet merkezi planlamasında temel olarak üç hiyerar-

---

35) «Novosibirsk Raporu», *Survey*, v. 28, No. 1, s. 3. Aktaran: David Lane, *Soviet Economy and Society*, Basil Blackwell, Oxford, 1985, s. 75. Bu rapor, Andropov döneminde (1983 yılında) SBKP yönetimine sunulmuş ve daha sonra Batı'ya sızdırılmış olan çok önemli bir metindir. Verilen bilgiye göre, raporun yazarı bugün Gorbaçov'un danışmanı olan Tatyana Zaslavskaya'dır.

şik düzeyden söz edilebilir[36]: planlama örgütü (Gosplan); her biri belirli üretim dallarının yönetiminden sorumlu iktisadî bakanlıklar; işletmeler ve işletme birlikleri. Gorbaçov reformlarının temel yönelimi, bu hiyerarşinin en alt düzeyini güçlendirmek, orta kademenin yetkilerini köklü biçimde azaltırken kurumsallaşmasında merkezileşmeye gitmek, üst kademenin yetki ve sorumluluklarını ise değiştirmektir. Yeni mekanizma çerçevesinde, Gosplan esas olarak uzun dönemli planlar üzerinde yoğunlaşacak ve ekonominin günlük çalışmasına müdahale etmeyecektir. İktisadî bakanlıklar giderek «süper-bakanlıklar» çerçevesinde toplanarak merkezileştirilecek ve böylece işletmeler ve birlikleri üzerindeki günlük denetim ve müdahaleleri asgariye indirilecektir. (Şimdiden, başta tarım ve makina sanayileri alanlarında olmak üzere yeni süper-bakanlıklar kurulmuştur.) Ekonominin günlük işleyişinde esas söz sahibi birimler ise işletmeler ve birlikleri olacaktır. (Gorbaçov reformlarının bu tür «süper-bakanlıklar»ın kuruluşunu içermesi, dünyada ve Türkiye'de, Gorbaçov'un ekonomiyi daha da merkezîleştirmeye yöneldiği yolunda bir yanılgı yaratmıştır. Oysa bu adım, tam da merkezin yetkilerinin **radikal biçimde** kısıtlanmasının bir yolu olarak düşünülmüştür.)

● İşletmelerin bağımsızlığı Gorbaçov reformlarının ana direğini oluşturur. (1987 yılı içinde Yüce Sovyet tarafından onaylanan Devlet İşletme (Birlik) Yasası aracılığıyla işletmelerin artan hak ve sorumlulukları yasallaştırılmıştır.) Amaç, her işletmeyi kendi faaliyetinin sonuçlarından tam anlamıyla sorumlu kılarak her bakımdan etkin çalışmasını sağlamak olarak sunulur. Bağımsızlığın ilk koşulu, **işletmenin kendi üretim ve pazarlama planını kendisinin yapmasıdır;** yani Sovyet merkezi planlamasının bir bakıma köşetaşı olan üretim miktar hedeflerinin merkezden belirlenerek direktifler halinde işletmelere iletilmesi uygulaması kalkacaktır.[37] Bunun anlamı üretim araçları üreten kesımde piyasa ilişkilerinin ortadan kaldırılması anlamına gelen «maddi bilançolar»a bağlı miktar planlamasının terkedilmekte olduğudur. Aynı yönelişin mantıksal bir uzantısı da, üretim araçlarının ve girdilerin plana bağlı olarak işletmelere tahsisinin (işletmeler arası teslimat) yerini **üretim araçlarında toptan ticaretin almasıdır.**[38] Bütün bunlar, işletmelerin piyasadaki başarısının gerçek

36) Sovyet-tipi planlama sürecinin teknik mekanizmalarını kavrayabilmek için Türkçe'de son derece yararlı bir kaynak mevcuttur: Korkut Boratav, *Sosyalist Plânlamada Gelişmeler*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1973.

37) Haziran 1987 MK Plenumu'na Rapor, a.g.m., s. 45.

38) A.y., s. 50-51. (Maddi teslimat ile üretim miktarlarının merkezî olarak planlanması arasındaki zorunlu ilişki için bk. Alec Nove, *The Soviet Economic System*, Third Edition, Allen and Unwin, Boston, 1986, s. 29-31.) Toptan ticaret sistemi devletin *ticarî* siparişleri aracılığıyla desteklenecektir.

kıstas haline gelebileceği bir durum için gerekli koşullardır. Esas amaç da işletmenin kâr/zarar hesabı yoluyla çalışması ve rekabet içinde ayakta kalabilmeyi sağlamasıdır: Stalin döneminden beri sözü edilen ama her zaman ancak kısmî bir anlam taşıyan **hozraşet** (iktisadî muhasebe) ilkesi ilk kez **tam olarak**, bütün sonuçlarıyla birlikte uygulamaya konacaktır. (1 Ocak 1987'den itibaren, birçok işletme tam **hozraşet**'e geçmiştir. 1988 başından itibaren Devlet İşletme Yasası'nın hükümleri sınaî işletmelerin % 60'ında uygulamaya konmuştur.) Tam **hozraşet**'in bir anlamı, başarısız işletmelerin iflasına izin verilmesi olacaktır. (İlk iflas 1987 yılı içinde 2000 işçi çalıştıran Leningrad İnşaat Birliği'nde ortaya çıkmıştır.) Öte yandan, işletmeler bundan böyle özfinansmana dayalı olarak çalışacak, modernizasyon ve genişleme yatırımlarını kendi kârlarından yapacaklardır. Devlet bütçesinden sadece özel öncelik taşıyan «devlet görevleri»ne yönelik yatırım fonları ayrılacaktır.[39]

• Yeni mekanizmanın özel öncelikli alanlar dışında yatırım kararlarını işletmelere bıraktığı ortadadır. Planlama örgütünün bu kararları etkileyebilmesi bir yandan ticarî siparişler yoluyla, bir yandan da kapitalist devletin de klasik yatırım politikası araçları olan vergi ve kredi/finansman politikaları aracılığıyla olanaklıdır. Bu yüzden, bir banka-kredi reformu perestroyka'nın asli öğelerinden biri olacaktır. Gorbaçov çeşitli konuşmalarında bu konuya tekrar tekrar dönmektedir. Üstelik amaç, «gelirin yeniden-dağılımını, geri kalan işletme, bakanlıklar ve bölgelerin zararlarının kârlı işleyenler aleyhine karşılanması biçiminde gerçekleştirme» uygulamasına son vermektir.[40] Yani, reform, **piyasanın hükmüne aykırı eğilimler yaratan bir kredi politikasını değiştirmeyi**, zayıf firmaları, geri bölgeleri ve zor durumdaki sektörleri piyasada kendi kaderleriyle başbaşa bırakan bir kredi politikası getirmeyi hedeflemektedir.

• Tam **hozraşet**'in ve piyasa koşullarına göre yatırım kararları alınmasının bir başka önkoşulu, fiyatların maliyet ve talep koşullarını «doğru» biçimde yansıtmasıdır. Oysa Sovyet fiyat sistemi ağırlıklı olarak merkezî kararlara bağlıdır ve bu koşulların etkisini ancak kısmen ve gecikmeli olarak yansıtır. Dolayısıyla, perestroyka'nın bir başka önemli unsuru da, fiyat sisteminde radikal bir reformdur. Burada sözkonusu olan, sadece varolan göreli fiyatların köklü biçimde değiştirilmesi değildir. Bu kendi içinde yeterince önemli bir adımdır, çünkü Gorbaçov ekibi ve uzmanları birçok mala yaygın olarak uy-

39) Haziran 1987 MK Plenumu'na Rapor, a.g.m., s. 46.
40) SBKP 27. Kongresi'ne Rapor, *Selected Speeches*, s. 382. Ayrıca bk. Haziran 1986 MK Plenumu'na Rapor, a.y., s. 555 ve Haziran 1987 MK Plenumu'na Rapor, a.g.m., s. 52.

gulanan ve temel ihtiyaç maddelerinin (konut, giyim, gıda, kültür vb.) düşük fiyatlardan satılmasını sağlayan sübvansiyonların köklü biçimde azaltılmasını öngörmektedir.[41] Ama Gorbaçov yönetimi göreli fiyat yapısını değiştirmenin ötesinde, **fiyat belirleme sistemini de** değiştirmeyi hedeflemektedir: en önemli ürünler dışında, **giderek** «sözleşme fiyatları»na geçilmesi öngörülmektedir.[42] Yani fiyatların belirlenmesi de büyük ölçüde **piyasa güçlerine terkedilecektir.**

• Tam **hozraşet**'in mantığı, işgücünün büyüklüğünün de **işletme** yönetimince saptanmasını, yani işletmeye işçi çıkarma (tensikat) **yetkisinin** verilmesini gerektirir. (Aşağıda yeniden değineceğim gibi, Sovyet sisteminin temel ayırıcı özelliklerinden biri işçilerin işten çıkarılmasının olanaksız denebilecek kadar güç olmasıdır.[43]) Sovyet iktisatçıları bu yetkiyi «işletmeye işgücü planlaması yetkisi» adı altında savunmaktadırlar.[44] Gorbaçov'un kendisi de tensikatın yeni ekonomik mekanizmanın mantığında içkin olduğunu en azından bir raporunda itiraf etmiştir.[45]

• İşletmelerin yanısıra, işçileri de doğrudan doğruya çalışmalarının sonuçlarından sorumlu kılmak ve bölüşümü neredeyse tek başına çalışma performansına bağlamak, perestroyka'nın bir başka hedefidir. Bu hedef **maddî özendiricilerin** üretkenliği ve iş disiplinini arttırıcı yönde kullanılmasına dayanır. Bu çerçevede, uzun süredir çeşitli bağlamlarda denenmekte olan **çalışma tugayları** uygulaması başlıca araçlardan biridir. Bu düzenlemede belirli bir işçi ekibi toplu halde yaptığı işin miktarına göre ödüllendirilir — böylece performans ile ücret arasında doğrudan bir ilişki kurulmakta, ama işçi kollektifi de bu süreçte birbirinden ayrılmış, çıkarları farklılaşmış gruplara bölünmektedir. Maddî özendiriciler sistemi bunun dışında şu unsurları kapsar : kârlı işletmelerin kârlarından ayrılacak işletme primlerinden işçilere ve yöneticilere düşen paylar, tekil işçilere çalışma performanslarına göre ödenecek primler, tüketim malları üretiminde tüketicilerin tercih ve beğenilerinin üretime daha çok yansıyabilmesi için piyasa

---

41) Gorbaçov kendisi sübvansiyonların «iktisadi bakımdan haklı gösterilemez» olduğu kanısında. (Haziran 1987 MK Plenumu'na Rapor, a.g.m., s. 49.) Uzmanları ise bu konuya tekrar tekrar dönüyorlar: bk. A. Aganbegian, a.g.m., s. 27-29; Tatiana Zaslavskaia, «Social Justice and the Human Factor in Economic Development», *Kommunist*, No. 13, 1986 (*Problems of Economics*, v. 30, No. 1, Mayıs 1987 içinde yeniden basımında, s. 22-24); S. Shatalin, «Social Development and Economic Growth», *Kommunist*, No. 14, 1986 (*Problems of Economics*'in aynı sayısında yeniden basımında, s. 41).

42) Gorbaçov, a.g.m., s. 49-50.

43) Bu konuda bk. David Lane, a.g.y., s. 37-40.

44 Bk. örneğin Shatalin, a.g.m., s. 34.

45) Bk. Haziran 1987 MK Plenumu'na Rapor, a.g.m., s. 59.

mekanizmasının geliştirilmesi, sosyal hizmetlerin giderek daha fazla işletme düzeyinde örgütlenmesi. (Bu konulara aşağıda döneceğim için burada değinmekle yetiniyorum.) Kısacası, perestroyka çerçevesinde emek üretkenliğini ve iş disiplinini yükseltmenin temel yöntemlerinden biri, **gelir farklılaşmasını ve eşitsizliği körüklemektir.**

(3) **Özel iktisadi faaliyetin alanının genişletilmesi** : Gorbaçov reformları, hizmetlerde ve tarımda özel faaliyetin kapsamını genişletir. Hizmetler kesiminde, tamircilik, lokanta, kahve, otel işletmesi gibi faaliyetlerin yanısıra doktor öğretmen vb. kategorilerin özel muayenehane açma ya da ders verme türünden faaliyetlerine yeni bir kararla 1 Mayıs 1987'den itibaren yetki tanınmıştır. Ancak bu faaliyetlerde sadece aile içi işgücü çalıştırılabilir; ücretli işçi çalıştırmak şimdilik yasaktır. İlk bakışta bazı marjinal hizmet dallarıyla sınırlı kalır gibi görünen bu yeni gelişme, sanıldığı kadar önemsiz değildir. Bu gelişme karaborsa (ve Sovyet terminolojisiyle yarı-yasak «gri» borsa) faaliyetlerinin yasal kapsama alınmasının bir adımıdır.[46] Bu tür faaliyetler ise özellikle hizmetler kesiminde çok yaygındır: Izvestia'nın tahminlerine göre hizmetler kesiminde devlet işletmelerinin cirosu 9,8 milyar ruble iken (1985), karaborsada gerçekleştirilen hizmetlerin değeri yaklaşık olarak 5-6 milyar rubledir (1984). Sovyetler Birliği'nin prestijli iktisat dergisi EKO ise özel otomobil tamirinin % 60'ının karaborsadan geçtiğini hesaplamaktadır.[47]

Tarım kesimine gelince : burada da piyasa mekanizmasına ve özel faaliyete açılışın derecesi, Türkiye solunda bazı yazarların ileri sürdüğünün aksine, «sovyet yurttaşlarının evlerinin önlerindeki küçük bostanlarında kendi hesaplarına tarımcılık yapması»[48] ya da «kırlarda kişilere ait bahçe üretiminin teşvik edilmesi»[49] ile sınırlı değildir. Tarım başlı başına bir alan olduğu için burada tartışmayı sorunun en önemli yönleriyle sınırlayacağım. Tarımda piyasa mekanizmalarını ve özel üretimi geliştirmeye yönelik başlıca araçlar şunlar : **hozraşet**; çiftliklerin banka kredileri yerine kendi fonlarına dayanmaları; «çalışma tugayları» çerçevesinde grup ve ailelere toprak da dahil üretim araçlarının verilmesi karşılığında belirli bir süre için yapılan sözleşmelere dayalı üretim; uzun dönemli toprak ve üretim araçları kiralama deneyleri. Bütün bunların ötesinde 1986 Mart'ında çıkarılan bir kararna-

---

46) A.y., s. 41. Bu sorun aşağıda daha ayrıntılı olarak tartışılacaktır.

47) Aktaran : Ernest Mandel, «The Significance of Gorbachov», *International Marxist Review*, v. 2, No. 4, Kış 1987, s. 20.

48) Yalçın Küçük, «Gecikmiş Çözümler İçin Gorbaçov'un Kütle Çağrısı», *Toplumsal Kurtuluş*, 1, Temmuz 1987, s. 20.

49) Mehmet Yılmazer, «Gorbaçov Ne Yapıyor?», *Çağdaş Yol*, 2, Temmuz 1987, s. 31.

me ile Gorbaçov'un Lenin'in NEP dönemindeki «Gıda Vergisi»ne benzediğini iddia ettiği bir çerçevede tarımda piyasa ekonomisinin işleyişine yaygın bir uygulama alanı kazandırılmış olmakta.[50]

Nihayet, bugüne kadar uygulamaya geçilmiş olan özel üretim alanları ne derece sınırlı olursa olsun, gerek Sovyetler Birliği'nde geçmişte başka alanlarda ekonomik yeniliklerin önce örnek deneyler halinde uygulamaya konmuş olduğu gerçeği, gerekse başta Macaristan ve Çin olmak üzere özel üretimin çeşitli işçi devletlerinde tedrici biçimde arttırıldığı göz önüne alınırsa, hizmetlerde ve tarımda özel faaliyetin genişlemesine daha sonra yaygınlaşabilecek bir deneme gözüyle bakmanın yanlış olmayacağı anlaşılır.[51]

(4) **Dış ekonomik ilişkilerde değişim** : Gorbaçov yönetimi, Sovyet ekonomisinin dünya ekonomisinin bir parçası olduğu saptamasından yola çıkarak, uluslararası işbölümü içindeki katılımının derinleştirilmesi gerektiği sonucuna varır.[52] Bu çerçevede öngörülen iki yenilik, SB'nin tarihsel gelişmesi içinde özel önem taşır. Bunlardan birincisi, emperyalist şirketleri SB içinde ortak girişim biçiminde (hisselerin % 51'i Sovyetlere ait olmak üzere) yatırım yapmaya özendirme çabasıdır. Bu çabanın ilk ürünü beş yabancı şirketin faaliyete başlamış olmasıdır. (Şu sırada 250 yeni başvuru da incelenmektedir.)[53] İkincisi ise Gorbaçov'un deyişiyle, «dış ticaretin adım adım yeniden-yapılandırılması»dır.[54] 1985 yılında çıkan bir kararname, işletme düzeyinde ihracat teşviki ve ihracat yoluyla kazanılan dövizin kısmen işletme tarafından kendi ihtiyaçlarına yönelik olarak kullanılması yolunda serbesti getirir.[55] Ağustos 1986 tarihli bir başka karar ise 21 bakanlığa ve 68 işletme ve birliğe dışarıyla doğrudan ticaret yetkisi verir.[56] Bütün bunların pratik anlamı, Ekim devrimiyle kurulmuş olan (ama son yıllarda delik deşik hale gelen[57]) **dış ticaret tekelinden yavaş yavaş vazgeçilmesidir.**

50) Zhores Medvedev, *Gorbachev*, a.g.y., s. 250-56. Medvedev yeni kararnamenin hükümlerinin Lenin'in «gıda vergisi» ile pek az benzerliği olduğuna dikkat çeker. Ayrıca, tarımdaki gelişmelerin «pratikte bireysel çiftçiliğe sınırlı bir dönüş» gibi görülmesi gerektiğini de belirtir. Sözü edilen öteki önlemler için bk. M. Gorbaçov, SBKP 27. Kongresi'ne Rapor, *Selected Speeches*, s. 377-79.

51) E. Mandel, «The Significance of Gorbachov», a.g.m., s. 25.

52) Gorbaçov, Haziran 1987 MK Plenumu'na Rapor, a.g.m., s. 52-53.

53) «Sovyetler'le Ortak Yatırım», *İktisat Dergisi*, 278, Ocak 1988.

54) SBKP 27. Kongresi'ne Rapor, *Selected Speeches*, s. 376.

55) Maria Huber, «The Prospects for Economic Reform», Christian Schmidt-Häuer, *Gorbachev, The Path to Power*, Pan Books, Londra, 1986'ya Ek, s. 174.

56) R. Luna, «La falsa revolucion de Gorbachov», a.g.m., s. 10.

57) W.E. Butler, «Law and Reform», M. McCauley, *The Soviet Union Under Gorbachev*, a.g.y., içinde, s. 66.

Çözüm Yolları 2: Glasnost

Gorbaçov reformlarının iktisadi yeniden-yapılanmanın yanısıra en belirgin yönü Sovyet toplumunda demokrasiyi bir ölçüde genişletmek yönünde girişimler. Glasnost (saydamlık) demokrasiyi genişletme programının sadece bir yönünü oluşturduğu halde, artık uluslararası tartışmada SB'deki demokratikleşme sürecinin bütününü simgeleyen bir terim haline geldi. Ben de burada terimi bu geniş anlamıyla kullanacağım.

Gorbaçov'un SB'de demokrasiyi geliştirmek için yaptığı başlıca önerileri şöylece sınıflandırmak olanaklı:[58]

• **İşyeri demokrasisi:** İktisadi alanda perestroyka'nın bir yandan işletmelere hozraşet temelinde bağımsızlık verirken, bir yandan da işçileri daha üretken ve disiplinli bir çalışmaya yöneltmeyi amaçladığını yukarıda görmüştük. Gorbaçov işyerinde demokrasinin gelişmesinin işçileri işe daha fazla bağlayacağı gerekçesiyle işyeri demokrasisinin genişletilmesini savunur. (İşletmelerin kendi kendini finanse etme ilkesiyle birlikte bu yaklaşım, Yugoslav modeline benzeyen bir yapılanmayı andırmakta.) İşyeri demokrasisinin bugüne kadar ileri sürülen (ve bazı işletmelerde şimdiden uygulamaya konmuş olan) en somut ilkesi işletme yöneticilerinin işçi kollektifince seçilmesidir[59].

• **Sovyetlerin yetkilerini arttırma, seçimlerini demokratikleştirme:** Gorbaçov, mevcut durumda sadece formel yetkilere sahip olan sovyetlerin çalışma yöntemlerinin islah edilmesini, yetkilerinin arttırılmasını ve seçim sisteminin geliştirilmesini (birden fazla aday, daha geniş bölge vb.) önermektedir. Nitekim 1987 Haziranındaki yerel sovyet (belediye) seçimlerinde bazı bölgelerde birden fazla aday yarışmıştır.

• **Parti-içi demokrasinin geliştirilmesi:** SBKP içindeki boğucu havayı, yürütme organlarının kongrelerce seçilmiş organlar üzerindeki mutlak hakimiyetini eleştiren Gorbaçov, parti içinde bütün üyelerin iradesinin etkili olmasını, bölge, cumhuriyet vb. sekreterlerinin çok aday arasından kapalı oyla seçilmesini, merkezi organların oluşumunun da demokratikleşmesini önerir. Bu konuda henüz herhangi bir somut uygulamanın izi yoktur.

• **Basına, sanata, bilime daha fazla özgürlük:** Glasnost hareketinin sağladığı en çarpıcı gelişmeler bu alandadır. Geçmişte yapıtları

---

58) Gorbaçov, demokratikleşme konusundaki en kapsamlı ve somut önerilerini Ocak 1987 MK Plenumu'na verdiği (Türkçe'de de yayınlanmış olan, bk. dn. 10) raporda yapmıştır. Bk. İngilizce kaynakta s. 28-43.

59) A.y., s. 28-31.

yasaklanmış şair ve romancıların (Pasternak, Bulgakov, Nabokov vb.) üzerindeki yasaklar kalkmaya, yasak romanlar yayınlanmaya (Ribakov'un Stalin'i ve Beria'yı yerden yere vuran, 60'lı yıllardan beri yasaklı **Arbat'ın Çocukları**), oyunlar sahnelenmeye (Şatrov'un Buharin ve Troçki'yi de karakterler olarak içeren **Brest Barışı**), filmler gösterilmeye (Abuladze'nin 1984'den kalan anti Stalinist **Pişmanlık'ı**, Panfilov'un 1979'dan kalan **Tema'sı**) başlanmıştır. Ayrıca, basın daha özgür ve eleştirel bir tarzda yayın yapmaya başlamış, **Moskova Haberleri** ve **Ogonyok** gibi glasnost'çuluğu bir çizgi olarak benimseyen yayınların dışında **Pravda**, **Literaturnaya Gazeta**, **Trud** ve başka yayınlar da eleştirel yazılara yer vermeye yönelmişlerdir. Sovyet aydınları da, Batılı gazeteler de eskiden beş dakikada okuyup bitirdikleri Sovyet gazetelerine bugün saatler ayırdıklarını belirtmektedirler[60].

• **Eleştiriye ve muhaliflere daha fazla hoşgörü:** Basındaki eleştirilere hoşgörünün yanısıra, Gorbaçov yönetimi göreve geldiğinden bu yana, ülkede sayıları 2000 dolayında olduğu bildirilen siyasal mahkûm ve tutukluların yaklaşık % 10'unu serbest bırakmıştır.[61] Özgürlüğüne kavuşanlar arasında Andrei Saharov ve Yosef Begun gibi ünlü muhalifler de vardır. Gorbaçov daha sonra fizikçi Saharov ile başbaşa bir görüşme de yapmıştır.

• **Yasa hakimiyetinin güçlendirilmesi:** Stalin döneminin keyfi ve yasadışı polis devleti uygulamalarının yarattığı terör, SB'de esen her göreli demokratikleşme dalgası esnasında «sosyalist legalite» sloganı etrafında yasaların üstünlüğünü gündeme getirmiştir. Gorbaçov döneminde bu yaklaşımın önde gelen örneği, 1987 yılı içinde yürürlüğe giren ve her yurttaşa devletin uygulamalarına karşı yargı yolunu açan idari yargı yasasıdır. Gorbaçov, ayrıca, genel bir hukuk reformu, yeni bir ceza yasası, yargıçların bağımsızlığının ve savcıların yasalara uymasının (!) sağlanması gibi vaadlerde bulunur.[62]

• **Toplumsal örgütlenmenin gelişmesi:** Nihayet, glasnost dönemi toplumsal kuruluşlar açısından da bir canlanmaya tanık olmuştur. Sanatçı ve yazar sendikalarının yönetimleri resmi görüşleri başkalarına dayatmaya hazır, sansürcü eğilimli kadrolardan, glasnost yanlılarına geçmiş, kadın konseyleri ve yeni kamusal örgütler kurulmuştur.[63] Ama bu gelişmelerden çok daha önemlisi, 1987 Ağustosunda tü-

---

60) Bk. örneğin «*Glasnost*», *Changes in the Soviet Union as Seen by Foreign Journalists*, Novosti, Moskova, 1987 içindeki tanıklıklar.

61) Justin Schwartz, «Reform and Bureaucratic Power», *Against The Current*, 10, Eylül-Ekim 1987, s. 51-52.

62) «Değişim»; *Güneş*, 15 Kasım 1987.

63) Gorbaçov, Ocak 1987 MK Plenumu'na Rapor, a.g.m., s. 28.

müyle devletten bağımsız biçimde oluşmuş bir takım derneklerin bir araya geldiği, «Perestroyka Çerçevesinde Sosyal Girişimler» konulu bir konferansın toplanmış ve bu konferans sonunda bir Sosyalist Toplumsal Kulüpler Federasyonu'nun kurulmuş olmasıdır. Federasyon'un kuruluş bildirisi Gorbaçov'cu olmakla birlikte, kulüplerden bazılarının sovyet vb. seçimlerine kendi platform ve adaylarıyla katılma talebi, SB'nin siyasal sisteminde eşi görülmemiş bir gelişme olarak kabul edilmelidir.[64]

II. PERESTROYKA'NIN ANLAMI

Gorbaçov reformlarının nasıl bir yönelişi temsil ettiğini bu ana kadar SBKP önderliğinin bakış açısından ve somut olgular aracılığıyla ortaya koymaya çalıştım. Şimdi sıra perestroyka'yı daha genel tarihsel bağlamına yerleştirmeye ve eleştirel biçimde değerlendirmeye geldi. Bu bölümde bir yandan Gorbaçov önderliğinin yenilikçi doğrultusunun ortaya çıkışının nesnel koşullarını irdelemek, bir yandan da perestroyka ve glasnost'un Sovyet toplumunun uzun dönemli tarihsel gelişmesi çerçevesinde nasıl bir anlam taşıdığını araştırmak istiyorum. Ama bunlara geçmeden önce, bu önderliğin ve bu süreçlerin içinde boy verdiği toplumun ve devletin karakterini en genel hatlarıyla da olsa saptamak zorundayız. Aksi takdirde, bugün yaşanan süreçlerin tarihsel yerine oturtulması çabası boşlukta kalmaya mahkûm olacaktır.

1. Sovyet Toplumunun ve Devletin Karakteri

1917 Ekim devriminden bu yana yetmiş yılı aşkın süre geçti. Tarihin ilk başarılı proleter devriminin ardından kurulan toplumun ve devletin karakteri, dünya sosyalist hareketi ve marksist teori içinde ta 30'lu yıllardan bu yana fırtınalı tartışmalara konu olmakta. Ben bu yazının sınırları içerisinde, bu tartışmalara hiç girmeden, sadece yazının geri kalan bölümünde yapılacak tahlile ışık tutmak üzere genel bir nitelendirme ile yetineceğim.

Bugünkü Sovyet toplumunu anlayabilmek için olaya önce dünya ölçeğinde bakmak gerekiyor. Ondokuzuncu yüzyılda kapitalizmin dev adımlarla gelişmesi ve yüzyıl sonundan itibaren emperyalist aşamaya girmesi, dünya ekonomisinin bütünleşmesine ve kapitalizmin çelişkilerinin dünya çapında patlak vermesine yol açtı. Birinci Dünya Savaşı'nın içinde ortaya çıkan Ekim devrimi, kapitalist özel mülkiyetin bu bütünsel sistemin en zayıf halkasında ilga edilmesiyle sonuç-

---

64) Bu kulüpler ve konferans hakkında bilgi için bk. *International Viewpoint*, 128, 26 Ekim 1987, s. 5-9.

lanıyordu. Ne var ki bu en zayıf halka, üretici güçlerin ve işçi sınıfının kültürel gelişmesinin daha üstün bir sosyo-ekonomik formasyona geçiş açısından olgunlaştığı bir Batı toplumu değil, yarı-feodal, geri, sanayileşmesi birkaç merkezle sınırlı, ezici biçimde bir köylü toplumu olan Rusya idi. Üstelik, Ekim devrimi ertesinde orta ve Batı Avrupa'da yükselen devrimci dalga başarısızlığa uğrayıp da, Sovyerler Birliği bir kapitalizm denizinde bir devrim-sonrası ada gibi yalnız kalınca, geriliğin bütün sorunları yeni toplumu istila edecekti. Böylece teorik olarak öngörülemeyecek özgün bir tarihsel konjonktür içinde çelişik karakterde yeni bir toplum ve devlet kuruluyordu. Troçki'nin özlü ifadesiyle, «Kendisi dünya çapında yüksek üretici güçler ile kapitalist mülkiyet biçimleri arasındaki çelişkilerden doğan Ekim devrimi, bu kez ulusal çapta geri üretici güçler ile sosyalist mülkiyet biçimleri arasında bir çelişkiye yol açtı.»[65] Başka bir biçimde söylenirse, Sovyetler Birliği'nin tarihsel gelişmesi ve karakteri, gelişmiş kapitalist ülkelerde sosyalist devrimleri başarısızlığa uğratan etkenlerden bağımsız olarak anlaşılamaz.

Dünya çapında sınıflar arasında ortaya çıkan bu özgün güç dengesi bileşimi, Sovyet toplumunun ve devletinin köklü biçimde çelişik bir karakter kazanmasına yol açtı. Şimdi ayrıntıya girmeksizin, bazı ana noktalara değinelim.

(1) Ekim devrimini izleyen toplumsal devrim süreci içinde Sovyetler Birliği'nde **kapitalizm ortadan kaldırılmıştır.** Büyük üretim ve dolaşım araçlarında **özel mülkiyet ilga edilmiş,** üretimin ancak kenarında kıyısında kalan özel faaliyet çerçevesinde ise ücretli emek çalıştırılmasına son verilmiştir. Sermayenin böylece mülksüzleştirilmesinin karşı kutbunda, **emekgücünün bir meta olmaktan çıkması** yeter. Çalışabilir durumdaki bütün Sovyet vatandaşlarına anayasal olarak ve fiilen sağlanan çalışma hakkı garantisi ve buna bağlı olarak işsizliğin ortadan kalkması, bir işgücü piyasasının oluşmasını engelleyerek emekgücünün fiyatını (ücreti) piyasanın yasalarından bağımsızlaştırmıştır. Dolayısıyla, ücret biçiminin bir meta kategorisi olarak varlığını sürdürüyor olması, özsel ilişkiler açısından emekgücünün bir meta olduğunu göstermez. Nihayet, toplumsal mülkiyetin alt bir biçimi de olsa devlet mülkiyetinin olanaklı kıldığı **merkezi planlama,** emeğin toplumsallaşmasının yeni bir biçimi olarak kapitalizmin hücre biçimi olan değer ilişkisinin yerine yenidenüretimin **hakim ilişkisi** haline gelmiştir.

(2) Kapitalizmin ilgası, Sovyetler Birliği'nde sosyalizmin **kurulmuş** olduğu anlamına gelmez. Gerek SB, gerekse günümüzün **öteki**

---

65) Leon Trotsky, *The Revolution Betrayed*, Pathfinder, New York, 1974, s. 300.

kapitalizm-sonrası toplumları, kapitalizm ile sosyalizm arasında birer geçiş toplumu karakterine sahiptir. «Özgür olarak birleşmiş üreticiler» toplumunun alt (ya da ilk) evresi olan sosyalizm, sınıfların ve meta üretiminin ortadan kalktığı, tüm emeğin dolayımsız biçimde toplumsallaştığı, planlanmış üretimin piyasanın etkilerinden tümüyle kurtularak toplumun ihtiyaçları için gerçekleştirildiği bir toplumdur. Devrim sonrasında böyle bir topluma giden yolda, uzunluğu özgül tarihsel koşullar tarafından belirlenen bir geçiş toplumunun varlığı gerek Marx, gerekse Lenin tarafından öngörülmüştür.[66] Lenin'in ifadesiyle, «bu geçişsel özelliklerle ayırdedilen **bütün bir tarihsel dönemin gerekliliği** sadece marksistler için değil, gelişme teorisiyle bir derece tanışıklığı olan herhangi bir aydın için bile açık olmalıdır.»[67] Bugün sınıfların hâlâ varlığını sürdürdüğü, meta üretiminin kısmen sürüp gittiği, üretimin sadece toplumsal ihtiyaçlara göre değil aynı zamanda dünya pazarının basıncına uyarlı olarak yapıldığı SB'nin sosyalist bir toplum olarak nitelenmesi mümkün değildir.

(3) Sovyet devleti, Ekim devriminden doğmuş olan bir **işçi devleti** niteliğine sahiptir. Marksist devlet teorisinin temel önermesi her devletin mutlaka bir sınıf hakimiyetinin ifadesi olduğudur. Her devlet, belirli bir sınıfın (sınıfların) toplum içinde hakim olan çıkarlarını başka sınıflara karşı korumanın bir aracıdır herşeyden önce. Ekim devrimiyle birlikte kapitalizmin ilga edilmiş olması, Sovyet işçi sınıfının kapitalistler (ve kapitalizm-öncesi mülksahibi sınıflar) tarafından sömürülmesine son vermiştir. Ekim devrimi, ayrıca, çalışma garantisi biçiminde emekgücünü meta olmaktan çıkararak, işten çıkartmayı hiçbir ülkede görülmemiş biçimde güçleştirerek, çalışmadan bağımsız olarak temel bazı gereksinimlerin (eğitim, sağlık, konut vb.) toplumca karşılanmasını güvence altına alarak, kadınların hemen hemen tamamının çalışma yaşamına girmesini sağlayarak vb. Sovyet işçi sınıfına büyük kazanımlar sağlamıştır. Daha sonraki bütün gelişmelere rağmen, bu kazanımları koruduğu ve Sovyet işçi sınıfının sermaye tarafından sömürülebileceği bir toplumsal yapıya karşı güçlü bir barikat oluşturduğu ölçüde Sovyet devleti bir işçi devletidir.

(4) Ancak, bu işçi devleti proleter demokrasisine dayanan bir işçi devleti değil, **bürokratik olarak yozlaşmış bir işçi devleti** karakterine sahiptir. Ekim devrimi ile kurulan, işçi konseyleri üzerinde yük-

66) K. Marx, «Critique of the Gotha Programme», *The First International and After*, der. D. Fernbach, Penguin/NLR, 1974 içinde, s. 355; V. I. Lenin, «Economics and Politics in the Era of the Dictatorship of the Proletariat», aktaran Paul Bellis, *Marxism and the U.S.S.R.* Macmillan, Londra, 1979, s. 38.

67) Lenin, a.g.m., s. 38. Vurgu benim.

selen proleter demokrasisi, 1920'li yılların ortalarından itibaren güç kazanan, yavaş yavaş üretim alanında, devlette ve SBKP içinde belirleyici mevzileri eline geçiren bir bürokratik katman tarafından ortadan kaldırılmış, bunun yerine bu bürokratik katmanın kısmî çıkarlarını korumaya ve geliştirmeye yönelik bir bürokratik diktatörlük kurulmuştur. Bu gelişmenin tarihsel nedenlerine bu yazı çerçevesinde girmek mümkün değil. Şunu belirtmekle yetinmek zorundayım: bürokratik yozlaşma, tüketim alanında her devrim-sonrası toplumda görülmesi kaçınılmaz olan mücadelenin, Sovyet toplumunun **geriliği** ve **yalıtılmışlığı** dolayısıyla muazzam ölçülere varan etkilerinin özgül siyasal gelişmelerle birleşmesinin bir ürünüdür. Bu yozlaşmanın sonucunda iktidarı ele geçiren bürokrasi hâlâ bir **işçi bürokrasisidir**: kendi çıkarları, Ekim'in ortaya çıkardığı sosyo-ekonomik formasyonun varlığının sürdürülmesine bağlıdır. Ama kendi siyasal hakimiyetini sağlamlaştırma ihtiyacı aynı zamanda birçok kazanımı da ortadan kaldırmasına yol açar. İki noktayla sonuçlandıralım: birincisi Ekim devriminin günümüzde varlığını sürdüren kazanımları (özel mülkiyetin ilgası, planlama, çalışma garantisi vb.) sosyalist devrimin işçi sınıfına getirdiği **kazanımların son kalıntılarıdır**.[68] İkincisi, bu kalıntıların varlığı, Sovyet devletine, hâlâ Sovyet işçi sınıfının çıkarlarını, bürokratik yöntemlerle olsa bile, kapitalizme karşı koruyan bir işçi devleti karakterini verir. Buna karşılık işçi sınıfı **devlet içindeki** yönetici güç olmaktan çıkmıştır.[69] Bu güce yeniden kavuşması ise ancak toplumsal ve iktisadî temelleri köklü biçimde değiştirmeksizin Ekim devriminin varolan kazanımları üzerinde yükselecek bir **siyasal devrim** ile olanaklıdır.

(5) Nihayet, kapitalizmden sosyalizme geçiş süreci, kiç de sonucu önceden belirlenmiş bir süreç değildir. Sosyalizmle sonuçlanabileceği gibi, kapitalizme geri dönüş olasılığı da mevcuttur. Yukarıda, SB'nin karakterinin burjuvazi ile proletaryanın dünya ölçeğindeki mücadelesinin bir ürünü olduğunu belirtmiştim. SB'nin (ve öteki işçi devletlerinin) geleceği yine dünya çapındaki mücadele tarafından belirlenecek ve onu belirleyecektir. Ama her halükârda, SB'nde kapitalizme dönüşün, işçi devletinin toplumsal temellerini yıkmayı hedefleyen şiddetli bir **karşı-devrimi** gerekli kıldığını akıldan çıkarmamak gerekir.

---

68) Ernest Mandel, «Défense de la révolution permanente», *Quatrième Internationale*, 41. yıl, 3. seri, No. 10, Ocak-Şubat-Mart 1983, s. 115-16.

69) Bk. Leon Trotsky, *Writings 1935-36*, New York, 1970, s. 37-39. Aktaran: P. Bellis, a.g.y., dn. 28, s. 248.

2. Perestroyka'nın Ortaya Çıkışının Nesnel Koşulları

SBKP yönetiminin Sovyet toplumunun içinde bulunduğu durumu ve reformların gerekliliğini nasıl açıkladığını yukarıda ayrıntılı biçimde görmüştük. Ne var ki, tarih hiçbir zaman tarihi yapanların kendilerini algılayışına ve sunuşuna bakılarak yargılanmaz. Maddeci bir yaklaşımın ilk görevi, nesnel süreçleri tarihsel bağlamı içinde incelemek, tarihin aktörlerinin kendilerine ilişkin bilincini de bu incelemenin ışığında değerlendirmektir. Oysa, SB'nin resmi görüşlerine karşı en ufak bir düşünce bağımsızlığı göstermeyen, SBKP'nin kendisi ve Sovyet toplumu hakkındaki bilincini gerçekliğin kendisiyle özdeşleyen bir bakışaçısı için böyle bir sorun yoktur: Sovyet toplumu geleceğe uzanan yolu üzerinde yeni bir evreye ulaşmış, Parti bunu görmüş, doğru kararları almış ve uygulamaya koymuştur. Çünkü parti tek bir iradeye sahiptir, herşeyi görür ve, tabii, yanılmaz.[70]

Perestroyka'nın ortaya çıkışının ve SBKP politikasına (şimdilik de olsa) hakim olmasının nedenleri kuşkusuz bu yaklaşımlardan daha ciddi biçimde ele alınmalı. Bu araştırma yapılırken Sovyet toplumunun genel niteliklerinin ötesinde, bu niteliklerin 70'li yıllarda ve 80'li yılların ilk yarısında doğan somut konjonktürde aldığı somut biçimlerle ilgilenmemiz gerektiği açık. Bu biçimler arasında, perestroyka'nın yükselişine etki yapan etkenlerin en önemlileri şunlar:

(1) **İktisadî bunalım:** Gorbaçov'un perestroyka'yı savunurken politikasına temel olarak sunduğu ana etkenin Sovyet ekonomisindeki duraklama olduğunu görmüştük. Gerçekten de, Sovyet ekonomisi 60'lı yılların sonundan itibaren soluğunu yitirmiş, bu; büyüme hızında, tüketim ve üretkenlik artış oranlarında ciddi gerilemeler biçiminde somutlaşmıştır. Tablo 1'deki sayılar 1970'li yılların başından itiba-

70) Bu yaklaşımı Türkiye solunun çok çeşitli temsilcilerinde görmek mümkün. Ama en aşırı ifadesini bir kalem sürçmesi sonucunda Yalçın Küçük koyuyor ortaya. Gorbaçov döneminde uygulamaya konan bütün reformların aslında Brejnev döneminden miras kalan önlemler olduğunu kanıtlama telaşı, Küçük'ü sonunda şu yargıya götürüyor: «Tezi yazıyorum: Sovyet sisteminde sorunlar kadar çözümler de önceden hazırlanıyor.» («Gecikmiş Çözümler...», a.g.m., s. 20.) Kalem sürçmesi olduğunu düşündüğüm şey bu elbette: Küçük, SBKP yöneticilerinin yapacak başka işleri olmadığı için kendilerine «önceden» (neden önce?) sorunlar «hazırladıklarını» düşünmez sanırım! Ama cümleyi çarpıcı hale getiren ve böylece daha da simgesel kılan bu sürçmeyi bir yana bıraktığımızda, bu «tez» yukarıda söylediklerimin çıplak ifadesi oluyor: «Parti» herşeyi «önceden» bilir ve tedbirini alır. «Sovyet sisteminde nesnel toplumsal yasalar ortadan kalkmıştır» da denebilirdi!

ren büyümede vb. ortaya çıkan gerilemenin sürekli olduğunu açıkça ortaya koymakta.

Tablo 1[71]

	1966-1985 arasında yıllık büyüme oranları (%)			
	1966-70	1971-75	1976-80	1981-85
Net Ulusal Ürün	7,1	5,1	3,8	3,2
Sınai Üretim	8,4	7,4	4,4	3,6
Sanayide Emek Üretkenliği	5,7	6,0	3,2	3,2
Yatırımlar	7,5	7,0	3,4	3,5
Kişi Başına Gerçek Gelir	5,9	4,4	3,4	2,2

Bunalımın varlığı kadar, ardında yatan nedenler de SBKP önderliğinin yönelişini etkilemek bakımından önem taşır. Bunların başında, emek üretkenliğindeki yavaş artış ve bununla ilintili olarak çalışma disiplin ve temposundaki zaaflar gelir.[72] Bunun yanısıra, Sovyet üretim yapısının teknolojik gelişmesinin son yıllardaki geriliği, iktisadi bunalımın ana nedenlerinden biridir. Bu konuda tek bir örnek yeterli olsa gerek: ABD ve Japonya'da 500'den fazla işçi çalıştıran hemen hemen bütün işletmeler bilgisayar kullanırken, Sovyetler Birliği'nde aynı tür işletmelerin sadece % 32'si bilgisayar kullanmaktadır.[73] Bunalımın bir başka önemli nedeni (ve perestroyka'nın dolaysız bir kaynağı) üretim yapısının son dönemde çok yavaş değişmesi olmuştur.[74] Nihayet Sovyet ekonomisinin dünya ekonomisi ile ilişkilerinden kaynaklanan nedenler vardır. Bunların bir bölümü konjonktüreldir (özellikle kapitalist dünyanın bunalımının Sovyetler Birliği üzerindeki etkileri); ama bir diğer bölümü, Sovyetler Birliği'nin dünya sistemi içindeki yapısal konumundan kaynaklanır. Şimdi perestroyka'nın bir başka kaynağı olarak bu noktaya bakalım.

(2) **«Tek ülkede sosyalizm»in sınırları:** Klasik marksizm için sosyalizm en azından modern üretici güçlerin gelişmiş olduğu kapitalist ülkelerin çoğunluğu çerçevesinde kurulabilecek bir yeni toplumdu. Bu

71) R. Luna, a.g.m., s. 15 Ayrıca bk. M. Haynes, «Understanding the Soviet Crisis», *International Socialism*, 34, Kış 1987, s. 14.

72) Üstelik bu yavaş artış olgusu mutlak olarak da düşük bir düzeyle birleştiğinden sorun daha da yakıcı hale gelir. Alanında otorite sahibi bir yazarın (A. Bergson'un) yaptığı hesaplamaya göre, 1960 yılında SB'de işçi başına gayrısafi maddi üretim ABD'ninkinin % 31'i dolayındaydı. Aktaran: David Lane, «Labour, Motivation and Productivity», McCauley (der.), *The Soviet Union Under Gorbachev*, a.g.y., içinde, s. 156.

73) E. Mandel, «The Significance of Gorbachov», a.g.m., s. 11.

74) Mike Haynes, a.g.m., özellikle s. 26-27.

anlayışın, bütün siyasal ve ideolojik etkenler bir yana bırakılsa bile, apaçık iktisadi bir nesnel temeli vardı. Sosyalizm, kapitalizmden üs tün bir toplumsal örgütlenme biçimi olarak ondan daha gelişkin bir üretici güçler sistemine, daha ileri bir emek üretkenliği düzeyine, daha çok boş zamana vb. sahip olmak zorundadır. Ne var ki, üretici güçlerin muazzam gelişmesi, yirminci yüzyılın başına varıldığında kapitalizmin kendisinin artık ulusal sınırları aşarak bir dünya sistemi haline gelmesine yol açmıştır. Dolayısıyla, tek bir ülke içine sıkıştırılmış bir «sosyalizm», kapitalizmden kaçınılmaz biçimde geri kalacağı için, olanaklı değildir.[75]

Sovyetler Brliği'nde 1930'lu yıllarda gelişen inşa sürecini «tek ülkede sosyalizm»in kuruluşunun tamamlanmasının bir örneği olarak düşünmek (1936 tarihli Sovyet Anayasası'yla Stalin sosyalizmin kurulmuş olduğunu ilân ediyordu) tümüyle yanlıştır. Sovyet Rusya'nın geri üretici güçlerinin yerine bir ilk atılımla modern sanayiye dayanan bir üretici güçler sistemi getiren Sovyet sanayileşme süreci ile inşa süreci sadece başlamıştır. Dış ticaret tekelinin, büyük üretim ve dolaşım araçlarında devlet mülkiyetinin, planlanmış ekonominin büyük üstünlükleri (ve ülkenin devasa boyutları) dolayısıyla, Sovyetler Birliği 60'lı yıllara dek (savaşın yıkımını da onararak) hızlı bir büyüme ve sanayileşme yaşamıştır.

Ne var ki Sovyet ekonomisinin de son tahlilde dünya ekonomisinin bir parçası olduğu gerçeği, üretici güçlerin çağdaş gelişme düzeyinde, kendini ergeç hissettirecekti. Bu gerçeğin ilk beliriş biçimi, dış ticarete yoğun bir biçimde açılma zorunluluğu olarak duyurur kendini. Bu zorunluluk, Doğu Avrupa'nın küçük ekonomilerinde daha erken hissedilmiş, büyük ölçekli üretimi daha kolay emen Sovyet ekonomisi ise bu duruma bir miktar gecikmeyle sürüklenmiştir.[76] Nitekim, Doğu Avrupa ekonomilerinden sonra Sovyetler Birliği'nin de kapitalist dünya ile ticareti son yirmi yılda hızla gelişmiştir. Sovyetlerin sadece emperyalist dünya ile ticareti 1970'li yıllarda üç katına yükselmiştir[77]. SB ve Doğu Avrupa bir bütün olarak alındığı takdirde, 1965-78 döneminde emperyalist ülkelerden ithalat 9 katına, aynı ülkelere ihracat ise 7 katına (değer olarak) yükselmiştir[78].

75) Burada kısaca özetlenen bu nokta, sosyalizmin kuruluşunun tek ülkede *tamamlanabileceğini* savunan Stalinist teorinin eleştirisinin sadece başlangıç noktasıdır. Bu teorinin asıl eleştirisi, ancak enternasyonalist bir *siyasal* temelde yapılabilir.

76) Bk. K. Boratav, *Sosyalist Plânlamada Gelişmeler*, a.g.y., s. 182-83.

77) M. Huber, «The Prospects...», a.g.m., s. 174.

78) Marie Lavigne, *Les relations économiques est-ouest*, Presses Universitaires de France, Paris, 1979, s. 90.

Dış ticaretin artışında bir etken büyük ölçekli üretim yapılarının uluslararası ticarete olan gereksinimi ise, bir diğeri de uluslararası teknolojik alışveriş zorunluluğudur; özellikle de Sovyetler Birliği gibi teknolojik bakımdan emperyalist ülkelerin gerisinde kalmış bir ülke için. (Gorbaçov reformlarının teknolojik modernizasyon amacıyla dış ekonomik ilişkilerin geliştirilmesini öngördüğüne daha önce değinmiştim.) İşte, dış ticarete zorunlu açılma, fiyat, döviz, borçlanma ilişkileri vb. etkenler aracılığıyla «tek ülkede sosyalizm»in planında ve dış ticaret tekelinde gedikler açarak, dünya piyasasının disiplinini ve önceliklerini planlı ekonominin kendine özgü disiplininin ve önceliklerinin önüne geçirme yönünde bir eğilim yaratır.[79] «Tek ülkede sosyalizm»in dünya kapitalizmine karşı direnci büyük bir yara alır bu süreçte.

Ama çelişkiler burada sona ermez. «Tek ülkede sosyalizm» tam da dış ticarete dönme zorunluluğuyla karşı karşıya kaldığında büyük bir paradoks çıkar ortaya: dış ticaret gereklidir ama «tek ülke»nin dünya pazarına ihracat yapması çok zordur. Bunun nedeni, ekonominin onyıllar boyu göreli olarak yalıtılmış olması sonucunda sanayinin üretkenlik, kalite vb. koşullar açısından yarışkanlığının (rekabet gücünün) geri kalmış olmasıdır. Sovyetler Birliği, bu çelişik mirasın olanca yükünü sırtında hissetmektedir bugün. Dünyanın ikinci büyük sınai üreticisi olan bu ülkenin, dünya pazarına ihracatı ezici biçimde madeni ve tarımsal ilksel maddelerden oluşmaktadır. Doğu bloku içinde dahi Sovyetler Birliği, kendinden önce dünya pazarına açılan bütün öteki bürokratik işçi devletlerinden daha geri bir konumdadır: 1975 istatistiklerine göre, makina, teçhizat ve ulaştırma malzemesi kalemlerinin toplam ihracat içindeki oranı, bütün Doğu Avrupa ve SB ortalaması alındığında % 32.5 iken, bu oran Sovyetler Birliği için %18.7'dir. (Aynı oran Çekoslovakya için %50'nin üzerindeyken, Bulgaristan gibi göreli olarak azgelişmiş bir ülke için bile %40'ı bulmaktadır.)[80]

İşte perestroyka, gerek emperyalist şirketlerle ortak girişimler, gerek ihracatı özendirme, gerekse piyasa mekanizmasını yaygınlaştırma yöntemleriyle, «tek ülkede sosyalizm»in bu çelişkilerine bir çıkış yolu aramaktadır.

(3) **Bürokratik planlamanın sınırları:** Bürokratik olarak yozlaşmış bir işçi devleti niteliğiyle Sovyetler Birliği'ndeki planlama sistemi başlangıçtan beri ciddi çarpıklıklar ve zaaflar içermiştir. Kesimler arasında orantısızlık, bürokratik olarak dayatılmış planın büyük

79) K. Boratav, a.g.y., s. 182-83.
80) Lavigne, a.g.y., s. 38.

ölçüde israfa dayanması, iktisadi davranış bozuklukları, kalitesiz üretim— bütün bu kusurlar Sovyet planlamasına 30'lu yıllardan beri musallat olan zaaflardır[81]. Ülkenin hızlı sanayileşmesi, bürokratik de olsa planlı bir ekonominin üstünlüğünün bir sonucudur ve bürokratik planlamanın bu zaaflarına rağmen gerçekleşmiştir.

Ne var ki, üretici güçlerin gelişmesi belirli bir düzeye vardığında, bürokratik yöntemlere dayanan ve işçi demokrasisini temel almayan bir planlamanın belirli sınırlara çarpması kaçınılmaz olmuştur. Burada sadece en önemli sınırdan söz etmekle yetineceğim. Sorun emek üretkenliği ile ilgilidir. Modern fabrika öncesi üretici güçlere sahip bir toplumda sınai bir yapının kurulması bizatihi bu süreç dolayısıyla emek üretkenliğinde dev bir sıçrama yaratır[82]. Ancak modern sanayinin bir kez yerleşmiş olduğu bir toplumda, emek üretkenliğinin bürokratik yöntemlerle arttırılabilmesi çok güçtür. Gerek siyasal düzeyde, gerekse fabrika düzeyinde köklü bir yabancılaşma yaşayan işçinin üretime karşı göreli bir kayıtsızlık içinde olması son derece olağandır[83]. İşçi devletinin getirdiği çalışma garantisi de işçiye belirli bir güvence sağlayınca sorun iyice çatallaşır. Bu durumdan çıkmanın iki yolu vardır: ya piyasanın disiplini işçiyi dışsal bir basınçla çalıştıracaktır; ya da işçi kontrolü, bunun daha üst bir aşaması olan işçi yönetimi ve işçi sınıfının merkezi siyasal iktidara hakim olmasıyla, proleteryanın kendi sınıf dayanışmasının yaratacağı bir içsel disiplin kurulacaktır. Bürokratik olarak yozlaşmış işçi devleti burada bir kez daha kendini geliştirmenin sınırlarına varmış durumdadır. Perestroyka'nın, bu sınırlar karşısında seçebileceği iki yoldan ilkini (yani piyasa disiplinini) seçtiğini biraz dan daha ayrıntılı olarak göreceğiz.

(4) Biçimin öze uyarlanması (piyasa ilişkilerinin kendiliğinden gelişmesi): Toplumsal ihtiyaçların bileşimi ile toplumsal üretimin bileşimi arasındaki her tür orantısızlık, ergeç özel mübadeleye ve (değişik biçimleri altında) meta ilişkilerine yol açar. Sovyetler Birliği'ndeki bürokratik planlamanın yarattığı orantısızlıklara, üretimin yeterince toplumsallaşmamış olduğu alanların (özellikle hizmetler kesimi) meta ilişkileri dışına çıkarılmasının güçlüğü ve dünya eko-

---

81) Bürokratik planlamanın ciddi zaafları birçok kaynakta ele alınmıştır. İyi özetler şu kaynaklarda bulunabilir: K. Boratav, a.g.y., tamamı; David Lane, *Soviet Economy and Society*, a.g.y., s. 73-79; Alec Nove, *The Soviet Economic System*, a.g.y., s. 20-31; E. Mandel, *Marksist Ekonomi El Kitabı*, c. 3, bölüm xv, çev. Orhan Suda, 2. basım, Suda Yayınları, İstanbul, 1975.

82) 1930'lu yıllarda sağlanan hızlı üretkenlik artışı için bk. Alec Nove, *An Economic History of the USSR*, Penguin, Harmondsworth, 1972, s. 231-33.

83) Bk. Ernest Mandel, *Revolutionary Marxism Today*, der. Jon Rothschild, New Left Books, Londra, 1979, s. 148-49.

nomisinin «tek ülkede sosyalizm» üzerindeki basıncı eklenirse, ülkede sürdürülen ekonomik faaliyetlerin azımsanmayacak bir oranının neden resmi kanallar dışına taştığı daha kolay anlaşılır. Planın bilinçli düzenlemesinden koparak gayrı resmi biçimde meta ilişkilerine tâbi olan bu faaliyetlerin bütününe verilen ad «gölge ekonomi» dir. Gölge ekonomi, devlet tarafından tahsis edilmiş malların bir bedel karşılığında özel kişiler arasında devri (örneğin ev ve daire kiralama), özel ders ve muayene, ev ve otomobil tamirinin özel kişilere yaptırılması gibi «masum» biçimlerden («gri» borsa), resmi fiyat üzerinden talebi arzını aşan malların (moda giysiler, mobilya, otomobil, inşaat malzemesi vb.) özel kanallardan daha yüksek fiyata satılmasına («kahverengi» borsa), nihayet ithal ve yasadışı malların (fabrikalardan çalıntı, döviz, altın, esrar, fahişelik hizmetleri vb.) satışına («kara» borsa) kadar geniş bir meta ilişkileri ağını kapsar[84]. Bu ekonominin boyutlarını kavrayabilmek için bir tek sayı yeterli olmalı: Ernest Mandel'in Sovyet kaynaklarına dayalı hesaplamalarına göre, 17 ila 20 milyon arası Sovyet vatandaşı işdışı saatlerinde hizmetler kesiminde çalışmaktadır[85].

Ne var ki, Sovyet ekonomisindeki gayrı resmi mübadele ve meta ilişkileri «gölge ekonomi» ile sınırlı değildir. Üretim araçları üretimi alanında da, planın yarattığı orantısızlıkların düzeltilmesine yönelik bir paralel ağ uzun zamandır kök salmıştır. Planın işletmelerin girdilerini düzenleyen maddi teslimat konusundaki aksaklıkları, işletmeler arası gayrı resmi takas[86] ve ikmal ve tedarik işlerinde pişmiş özel kişilerin («tolkaç»)[87] faaliyetleri aracılığıyla çözüme ulaştırılır.

Gayrı resmi meta ilişkileri son dönemde önemli bir atılımla üretim alanına girmiş ve devlet organlarıyla doğrudan ilişki kurma temelinde gelişmeye başlamıştır. **Şabaşniki** adı verilen kişiler ekipler halinde devlet kuruluşlarından inşaat ihaleleri alarak inşaat kesiminde büyük bir önem kazanmıştır. Bu tür özel ihale faaliyetlerinin boyutları konusunda eski İçişleri Bakanı General Fedorçuk'un **Literaturnaya Gazeta**'ya verdiği bir demeç yol gösterici olabilir: Fedorçuk'a göre, **şabaşniki**'nin çalışma tarzının yasadışı olup olmadığını sormak anlamsızdır, çünkü büyük kentler dışında binaların yarısının onlar tarafından yapıldığı bilinmektedir[88]!

---

84) Bu sınıflandırma aynen Katsenelinboigen'e aittir. Aktaran: D. Lane, *Soviet Economy and Society*, a.g.y., s. 64-67.
85) Mandel, «The Significance of Gorbachov», a.g.m., s. 20.
86) Nove, *The Soviet Economic System*, a.g.y., s. 94 vd.
87) Boratav, a.g.y., s. 175.
88) K.S. Karol, «Gorbachev's Great Gamble: An Interview», *Monthly Review*, Temmuz-Ağustos 1987, s. 14.

Bütün bunların gösterdiği şudur: perestroyka, bir yönüyle, devletin iktisat siyasetinin, ekonomideki kendiliğinden bir gelişmeye, resmen tanınmamış bir meta ilişkileri zincirine uyum sağlamaya çalışmasıdır. Başka bir deyişle, biçimin (politika) nesnel koşulların itişiyle oluşan öze (ekonomi) kendini uyarlamasıdır. Gorbaçov ve danışmanları perestroyka'nın bu yönünü açıkça vurgularlar[89]. Bu noktada şunu vurgulamak gerekir: Sovyet ekonomisindeki bu kendiliğinden gelişme hiçbir şekilde sosyalist planlamanın olanaksızlığını göstermez. Bu gelişme, bir yanıyla bürokratik planlama modelinin esneksizliğinin, bir yanıyla da Stalinist aşırı-merkeziyetçiliğin bir ürünüdür.

(5) **Öteki bürokratik işçi devletlerinin etkileri:** Gorbaçov reformlarını hazırlayan koşullar arasında, son olarak, öteki bürokratik işçi devletlerindeki (özel olarak da Doğu Avrupa ülkelerindeki) gelişmelere değinmek gerekiyor. Herşeyden önce, Avrupa'nın Doğu'sunda yer alan ve «Sovyet bloku» olarak anılan yedi ülkenin, dünya sistemi içinde, iktisadi/siyasal bir bütünselliği olan bir alt-sistem olduğunu hatırlamakta yarar var. Nasıl Batı Avrupa'nın bir ülkesindeki sınıf mücadeleleri ya da iktisadi gelişmeler bölgenin öteki ülkelerinde, dolaylı olarak da olsa, belirli etkilerde bulunuyorsa, aynı şey Doğu Avrupa için de sözkonusu. Bu bütünselliği anlatabilmek için bir örnek vereyim: Sovyetler Birliği'nde 1965 yılında uygulamaya konan Kosigin reformlarının tam anlamıyla uygulamaya geçirilemeyişinin nedenleri arasında 1968 «Prag Baharı» da var. Dubçek önderliğindeki Çek hareketi piyasa ilişkilerinin yaygınlaştırılmasına büyük önem verdiği için, piyasa ilişkilerine olumlu yaklaşan Kosigin reformları da Sovyet bürokrasisinin önemli bir bölümünün hışmını çekmiştir Çek deneyiminden sonra[90]. Böylece, Sovyetler Birliği ile Çekoslovakya arasındaki bir çelişki, aynı zamanda Sovyet bürokrasisinin kendi içindeki bir saflaşmayı da bir ölçüde belirlemiştir

«Sovyet bloku»nun bu bütünselliği göz önüne alındığında, son dönemin iki gelişmesinin Gorbaçov reformlarının ortaya çıkışı üzerinde ciddi etkiler yapmış olduğunu söylemek olanak kazanıyor. Bunlardan biri, Doğu Avrupa ülkelerinin bazılarının, özel olarak Macaristan'ın, bir süredir yürütmekte olduğu ve geleneksel Sovyet planlama sisteminden büyük ölçüde farklılaşan ekonomik mekanizma. 1968 yılında Prag'da Varşova Paktı'nın tankları Dubçek yöneti-

---

89) Gorbaçov, Haziran 1987 MK Plenumu'na Rapor, a.g.m., s. 41; T. Zaslavskaia, «Social Justice...», a.g.m., s. 10-11. Ayrıca bk. Z. Medvedev, *Gorbachev*, a.g.y., s. 249.

90) Bk. Moshe Lewin, *Political Undercurrents in Soviet Economic Debates*, Pluto Press, Londra, 1975, s. 185 ve 187.

minin iktisadi bakımdan piyasa ilişkilerine öncelik tanıyan, siyasal açıdan ise bir liberalleşmeyi içeren deneyimini ezerken, aynı yıl içinde Macaristan'da uygulamaya konan **Yeni Ekonomik Mekanizma** merkezi planın rolünü büyük ölçüde kısıyor, meta ilişkilerini yaygınlaştırıyor, ücretli emeğe dayalı özel üretimi zaman içinde artan ölçüde özendiriyor ve ekonomiyi kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleştirmekte ileri adımlar atıyordu. Macar modelinin SBKP'nin bugünkü yönetimi ve danışmanları üzerinde ciddi etkiler yaptığına ilişkin birçok belirti mevcut. Bazı Sovyet teorisyenlerinin, bu arada Gorbaçov'un danışmanlarından ünlü Zaslavskaya'nın, Macar modeline olumlu baktığı biliniyor[91]. Gorbaçov'un kendisi ise rapor ve konuşmalarında sık sık «kardeş ülkelerin olumlu deneyimi»ne atıf yapmakla kalmaz; Haziran 1987 Plenum'una raporunda, Sovyet reformlarını, Macar modeliyle özdeşleştirildiği için Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliği'nde çok özel bir anlamı olan «yeni ekonomik mekanizma» terimiyle anar tekrar tekrar[92]. Sovyetler Birliği'nin ardından Polonya ve Bulgaristan'ın da son dönemde piyasa mekanizmalarına yöneldiği, ayrıca «Sovyet bloku» dışında Yugoslavya ve Çin Halk Cumhuriyeti'nin de aynı doğrultuda gelişmelere sahne olduğu, nihayet Vietnam Komünist Partisi'nin de son bir yıl içinde benzer bir yöneliş içine girdiği düşünülürse, bürokratik işçi devletlerinde **yaygın ve genel bir eğilimden** söz etmenin yanlış olmayacağı ortaya çıkar.

Doğu Avrupa'nın siyasal/iktisadi yaşamı çerçevesinde, Gorbaçov'un reformlarını etkileyen öteki önemli gelişme 1980-81 Polonya olaylarıdır. 10 milyon işçinin (ve bu arada Polonya Birleşik İşçi Partisi'nin 3 milyon üyesinin) Dayanışma sendikası bağrında toplanarak siyasal yaşamın köklü biçimde demokratikleşmesi talebiyle mücadele vermesi, Doğu Avrupa'da daha önce de işçi ayaklanmaları yaşanmış olduğu halde, sırf boyutları nedeniyle olsa bile, işçi devletlerinin bürokratik yönetici katmanları için eşi görülmemiş bir kaygı kaynağı ve ders konusu olmuştur. Polonya olaylarından sonra SBKP'nin Sovyet sendikalarını işçi haklarını daha ciddi ve titiz biçimde korumaları için sıkıştırdığı yaygın olarak bilinen birşeydir[93]. Ama bunun da ötesinde, Gorbaçov reformları, özel olarak da glas-

---

91) Philip Hanson, «The Economy», McCauley (der.), *The Soviet Union Under Gorbachev*, a.g.y. içinde, s. 111. Farklı bir görüş için bk. Nove, *The Soviet Economic System*, a.g.y., s. 111.

92) A.g.m., s. 45, 46, 51, 59 vb. Bu noktanın önemine Nove de dikkat çekiyor. Bk. a.g.y., s. 334.

93) Bk. örneğin Lane, *Soviet Economy and Society*, a.g.y., s. 27 ve Nove, a.g.y., s. 232.

nost, Sovyet bürokrasisinin Polonya olaylarının yarattığı şoka getirdiği bir cevap olarak düşünülmelidir[94].

3. «Piyasa Sosyalizmi»

Sosyalizmin inşası sürecinde piyasa kategorilerinin (meta üretim ve dolaşımının) yeri sorunu, Ekim devriminin ardından, özellikle 20'li yılların NEP uygulamaları dolayısıyla, tartışılmaya başlayan eski bir sorundur. Bu sorun 60'lı yıllarda Sovyetler Birliği'nde ve bütün Doğu Avrupa ülkelerinde gündeme gelen reformlara ilişkin tartışmalarda yeniden canlanmıştır. Ama, Yugoslavya, Macaristan ve Çin'den sonra Sovyetler Birliği'nde de piyasa mekanizmalarının yaygın bir biçimde gündeme gelmesi, günümüzde sosyalizme geçişte piyasa kategorilerinin yerini sosyalistler için yakıcı bir sorun haline getirmiş bulunuyor. Bu yazı çerçevesinde, sosyalizme geçiş sürecinde piyasanın yerini ve yaygınlığını, plan/piyasa ilişkilerini vb. genel ve teorik bir anlamda derinlemesine tartışmak mümkün değil. Ama bugünkü SBKP önderliğinin piyasanın sosyalizme geçişte (onların sorunu koyuş biçimiyle sosyalizmde) rolü konusuna nasıl yaklaştığı dikkatle ele alınması gereken bir sorun.

Bu yaklaşımı ele almadan önce, bir efsaneyi ortadan kaldırmak gerekiyor. Türkiye solunun bir bölümünde, Gorbaçov reformlarının piyasa ilişkilerini yaygınlaştıran bir doğrultuda gelişmediği yolunda yaygın bir kanı var. Bu kanı, sadece (yukarıda sözünü ettiğim) süper-bakanlıkların kurulmasının ilk bakışta merkezileşmenin arttırıldığı türünden yanlış bir izlenim doğurmasından ileri gelmiyor. Daha önemlisi, SBKP'ye karşı imana benzeyen bir tavrın, somut verilerin incelenmesine tercih edilmesi. Yukarıda, perestroyka'nın bilançosunu çıkarırken ortaya konan tablonun, Gorbaçov reformlarının özünün planlı ekonomik faaliyetin alanını daraltarak piyasa mekanizmalarına dönüşe dayandığını açıkça ortaya koymuş olduğumu sanıyorum. Zaten Gorbaçov ve danışmanları da bu yönelimi (parti içindeki mücadelenin yarattığı gerilimlerin izin verdiği ölçüde) açıkça belirtiyorlar. Daha 1985 Haziran'ında, Genel Sekreterliğe getirilişinden sadece üç ay sonra, Gorbaçov meta-para ilişkilerinin, ekonomik yöntem ve özendiricilerin «tüm cephaneliği»ni kullanma

---

94) Bu açıdan 1984 yılında tarihçi Ambarzumov ile Bugayev arasında doğan polemik çok öğreticidir. Bu polemik çerçevesinde, Ambarzumov bir yanda Kronştadt ile NEP arasındaki ilişki ile öte yanda Polonya olayları ile günümüz Sovyet toplumunda NEP-türü reformların gerekliliği arrasında belirtik bir paralel kurmuştur. Bu konuda bk. Schmidt-Häuer, *Gorbachev...*, a.g.y., s. 34-35. Kronştadt ile ilgili olarak bk. Nail Satlıgan, «Kronştadt 1986», *Onbirinci Tez*, 2, Şubat 1986 ve orada eleştirilen kaynak.

amacında olduğunu açıkça belirtiyor[95]. Daha sonraki konuşmalarında ise piyasa («meta-para ilişkileri») karşısında oluşmuş olan önyargılarla mücadeleye çağırıyor Parti'yi[96]. Ekim devriminin 70. yılı dolayısıyla yaptığı konuşmada ise NEP'e sahip çıkarak, Lenin'in NEP hakkında yazdıklarından yararlanma gereğinden söz ediyor[97]. Piyasanın önceliğinin en ileri düzeye ulaşmış olduğu Macar modeline Gorbaçovcuların nasıl yaklaştığını az önce görmüştük.

Bir kez perestroyka'nın plandan piyasaya doğru bir yönelim içinde olduğu gerçeği saptandıktan sonra, sorun bunun Sovyet toplumunun tarihsel gelişmesi içinde ne anlama geldiğini tartışmak oluyor. Bu konunun çeşitli boyutlarına burada girmek olanaklı değil. Ben sadece sorunun genel çerçevesini çizmekle ve bugünkü SBKP yönetiminin konuya bakışını değerlendirmekle yetineceğim.

Klasik marksizm için, meta üretiminin anarşi ve yabancılaşması temelinde yükselen kapitalizme karşıt olarak, sosyalizmin meta üretiminin ilgası ve birleşmiş üreticilerin ekonomiyi demokratik bir biçimde planlamasına dayanacağı apaçık bir gerçekti. Marx'ın gerek Proudhon'la, gerekse Ricardocu sosyalistlerle yaptığı bütün polemiklere temel olan bu görüş, Lenin tarafından da aynen benimsenmişti. Lenin için meta üretimi kapitalizmin yatağıydı ve sosyalizm «meta ekonomisinin ilgası»nı gerekli kılıyordu[98]. Bu klasik görüşün sosyalizme geçiş dönemi açısından sonuçlarını çıkarsayan Preobrajenski'ye göre ise, geçiş döneminin temel iktisadi yasası, plan ilkesinin (toplumun iktisadi yaşamının bilinçli biçimde düzenlenmesinin)

---

95) Haziran 1985 MK Toplantısına Rapor, *Selected Speeches*, s. 119.

96) Bk. örneğin SBKP 27. Kongresi'ne Rapor, *Selected Speeches*, s. 389 ve «Değişim», *Güneş*, 9 Kasım 1987.

97) *Toplumsal Kurtuluş*, 6, Aralık 1987, s. 32. Gorbaçov'un Lenin'in NEP konusundaki görüşlerine ne kadar sahip çıktığını birazdan göreceğiz. Bu arada şunu kaydetmekte yarar var: Şubat ayı başında, Moskova duruşmalarının sanıklarından ondokuzu ile birlikte NEP'in baş savunucusu Buharin'in (kendi içinde son derece olumlu bir gelişme olan) rehabilitasyonu bu bakımdan son derece anlamlıdır. Buharin'in rehabilitasyonu, böyle bir gelişmeyi vurgulu biçimde «olanaksız» olarak niteleyen *Saçak* yazarı Mehmet Gündüz'ü yanlışlamıştır. Bk. «Sovyet Sistemi ve Gorbaçov Reformları», *Saçak*, 44, Eylül 1987, s. 52. Gündüz'ün yanılgısının bir rastlantı olmadığını, Sovyet toplumunun doğasını yanlış kavramasından kaynaklandığını da ekleyeyim. Nitekim kendisi de yargısını Sovyet bürokrasisinin «ideolojik ve sınıfsal temellerine» dayandırıyor.

98) V. I. Lenin, «The Agrarian Question», *Collected Works*, c. 15, s. 138. Aktaran: David Lane, *State and Politics in the USSR*, Basil Blackwell, Oxford, 1985, s. 142. Bu görüşü Marx da *Gotha Programının Eleştirisi*'nde aynı açıklıkla ifade etmiştir. Bk. «Critique of the Gotha Programme», a.g.m., s. 345.

değer yasasının (meta üretiminin, piyasanın anarşisinin) yerini bir süreç içinde almasıydı[99].

Kuşkusuz, klasik marksizm meta üretiminin, piyasa kategorilerinin ve değer yasasının hakimiyetinin akşamdan sabaha ortadan kaldırılabileceği türünden çocuksu bir yanılsama içinde değildi. Meta üretimi ve piyasa kategorilerinin ortadan kalkışı, aynen devletin ortadan kalkışı gibi, bir eriyip gitme (sönümlenme) süreci biçiminde olacaktır. Bu sürecin temel önkoşulu da, üretimin toplumsal düzeyde bilinçli bir biçimde düzenlenebilmesi için üretici güçlerde yeterli bir toplumsallaşmanın gerçekleşmesidir. Yeterli toplumsallaşmanın olmadığı yerde meta üretiminin ve piyasa kategorilerinin bastırılmasına yönelik çabalar çoğu zaman ya üretimin durmasıyla ya da karaborsa, rüşvet, yolsuzluk türünden dolaylı mübadele yöntemlerinin ortaya çıkmasıyla sonuçlanabilir. (Ama bazı durumlarda piyasayı dolu dizgin özgür bırakmaktansa karaborsa vb. olgular tercih edilebilir.) Yani, uzun bir geçiş dönemi boyunca, plan ile piyasa, bilinçli düzenleme ile değer yasası yanyana yaşayacaktır. Hatta bazı durumlarda, erken toplumsallaştırma çabalarından geri dönerek, meta ilişkilerini geçici bir dönem için yaygınlaştırmak bile, bütün sakıncalarına rağmen, gerekli olabilir. Ama her durumda, marksist bir önderliğin yapması gereken, piyasa kategorilerini üretici güçlerin gerekli kıldığı ölçüde muhafaza etmekle birlikte, uzun dönemde ortadan kalkışını özendirmek olmalıdır[100].

Eğer sosyalizme geçişte meta üretiminin rolüne ilişkin bu yaklaşım doğru ise, bundan iki sonuç çıkarmak olanaklıdır: (i) Meta ekonomisi ile inşası tamamlanmış bir sosyalizm, birbiriyle bağdaşmaz iki kategoridir. Dolayısıyla, «sosyalist meta ekonomisi» kavramı kendi içinde çelişik bir kavramdır[101]. (ii) Sosyalizme geçiş döneminin belirli bir tarihsel evresinde meta üretiminin ne kadar yaygın ve gerekli olduğu ile sosyalizme geçiş süreci ilerledikçe meta üretiminin yaygınlaşmasının gerekip gerekmediği, iki ayrı sorundur. Ben bu yazıda «piyasa sosyalizmi» kavramını, inşa süreci ilerledikçe üretici güçlerin gelişmesinin meta üretiminin yaygınlaşmasını gerekli kıldığı yolundaki görüşleri temsil etmek üzere kullanacağım. Bugün Batı'da sosyalizm üzerine yapılan tartışmalarda çok gözde bir kavram

---

99) Donald Filtzer, «Preobrazhensky and the Problem of the Soviet Transition», *Critique*, 9, Bahar-Yaz 1978.

100) Bu konuda Mandel'in bu kitaptaki yazısına bakılabilir.

101) Klasik marksizmin sosyalizm ile meta üretimi arasındaki ilişkiye yaklaşımına tümüyle aykırı olan bu kavram bugünlerde çok revaçta ama aslında Doğu Avrupa ve SB'de en az yirmi yıllık bir geçmişi var. Bu noktaya bu kitaptaki yazısında Mandel değiniyor.

olan «piyasa sosyalizmi», yukarıdaki tanımdan da anlaşılabileceği gibi, insanlığın uzak geleceğinde dahi hiçbir toplumun ekonomisini tümüyle bilinçli bir biçimde planlayamayacağı, meta ilişkilerinin yabancılaşmış, fetişist, atomize ve anarşik niteliğinin her zaman, kısmi biçimde de olsa, muhafaza edilmesi gerektiği sonuçlarını mantıksal olarak içerir.

SBKP'nin bugünkü önderliği, işte bu özel anlamıyla, «piyasa sosyalizmi»ne bağlıdır. Bu yaklaşım, Gorbaçov'un Sovyet toplumunun bugünkü durumuna ilişkin olarak geliştirdiği teorik yorumun ayrılmaz bir mantıksal öğesidir. Yukarıda, bu teorik açıklamayı tahlil ederken, Gorbaçov'un Sovyet toplumunun «sosyalizm»in nitel olarak farklı yeni bir aşamasına geçmesinin gerekliliğini savunduğunu vurgulamıştım. Burada önemli olan, Gorbaçov'un bu daha ileri aşamaya geçiş için geliştirdiği gerekçedir: bu yaklaşımda, merkezi planlamanın alanının daraltılması, buna karşılık meta ilişkilerinin alanının genişletilmesi, bugünün geniş ölçekli ve karmaşık ekonomisinin özelliklerine bağlanmaktadır[102]. Başka bir deyişle, üretici güçlerin gelişmesiyle birlikte planlama yetersiz kalmakta, daha yaygın piyasa ilişkileri gerekmektedir. Yani, meta üretimi plan ilişkilerinden daha yüksek bir toplumsal örgütlenme biçimidir. Bu, «piyasa sosyalizmi»nin ta kendisidir. Bu durumda, Batı'nın en etkili ve yetkili «piyasa sosyalizmi» şampiyonu Alec Nove'nin de Sovyet ideologlarının bu tahliline harfi harfine katılmasına şaşırmamak gerekiyor[103]!

Gorbaçov bir kez bu tür bir düşünce tarzını benimsediğinde meta üretimi ve piyasa konusundaki bütün öteki düşünceleri de kendiliğinden anlaşılır hale gelir. Meta-para ilişkilerinin ve değer yasasının «sosyalizmin karşıtı ve yabancısı olmadığı» görüşünden[104], piyasa üzerine kurulu bir üretim ilişkileri bütününün sosyalizm açısından bir «iyileşme» ifadesi olduğu önermesine[105], işletmelerin «iktisadi çıkarı ve iktisadi sorumluluğu»nun dengeli bir büyümeye «katkı» yapacağı türünden Adam Smith'e yaklaşan savunmalardan[106], sosyalizmde plan ile meta ilişkilerinin birbirlerini «diyalektik olarak» tamamlayacağı tezine[107] (klasik marksizmin bu ilişkiyi tam da bir mücadele diyalektiği olarak gördüğü hatırlansın), Gorbaçov'un

---

102) Bk. Haziran 1986 MK Planumu'na Rapor, ***Selected Speeches***, s. 533 ve Haziran 1987 MK Plenumu'na Rapor, a.g.m., s. 39.
103) *The Soviet Economic System*, a.g.y., s.3.
104) «Değişim», «*Güneş*, 9 Kasım 1987.
105) *L'Humanité* ile Görüşme, *Selected Speeches*, s. 322.
106) Haziran 1987 MK Plenumu'na Rapor, a.g.m., s. 47.
107) A.y., s. 41.

piyasa yanlısı bütün görüşleri, temel hareket noktasının mantıksal uzantılarıdır.

Bu tartışmayı kapatmadan önce, piyasanın rolünün genişletilmesinin bu tür bir teorik haklı gösterme işlemini hiç de gerektirmediğine değinmek istiyorum. Gerçekte. Sovyet tarihinde meta üretiminin yaygınlaşmasının bir iktisat siyaseti olarak benimsendiği ilk dönem NEP dönemidir (1921-1929). Nesnel süreçlerdeki bu benzerliğe rağmen, o dönemin önderliği (en başta Lenin) sürecin açıklanmasına Gorbaçov önderliğinden çok farklı bir biçimde yaklaşmıştır. Piyasa ilişkilerinin yaygınlaştırılmasını ve özel üretim üzerindeki denetimin gevşetilmesini Lenin bir **erdem** olarak değil bir **zorunluluk** olarak, bir **ilerleme** olarak değil bir **ricat** olarak sunmuştur. Amaç ekonomiyi içine düştüğü savaş-ertesi bunalımdan kurtarmak, üretimi düşmüş olduğu çok düşük düzeyden yukarıya çekmek ve köylülerle ittifakın bozulmasını engellemektir. Bu yüzden NEP köylülere bir taviz niteliği taşır; aynı zamanda da, «kapitalizmin yeniden tesisine doğru bir adım» olduğu için tehlikelidir Lenin'e göre[108]. Gorbaçov ise çok farklı bir çizgi izlemektedir. Burada, günümüzün SBKP önderliğinin gerek teorik anlayış, gerekse siyasal üslûp bakımından devrimci marksizmden kopuşunun açık bir ifadesini buluyoruz.

4. Ekim Devriminin Kazanımları

Meta ekonomisinin geçiş ekonomisindeki rolünün güçlendirilmesinin, üretimin piyasanın anarşik güçlerine tâbi olmaya başlaması iktisadi bunalımların dönemsel olarak tekrarlanması olasılığının yükselmesi, sosyalizme geçiş toplumunda tek tek ve bir bütün halinde insanların kendi toplumsal güçlerine yabancılaşmaları, toplumsal üretimin bilinçli ve siyasal önceliklere göre yönlendirilememesi gibi birçok olumsuz sonucunu burada uzun uzadıya tartışmak güç. Ama bütün bunların da ötesinde, piyasanın geçiş toplumunun ekonomisinde açtığı gedikler, Sovyet işçi sınıfının Ekim devrimi sonucunda elde ettiği kazanımların tehdit edilmesine yol açacağı için marksist açıdan son derece sorunlu bir nitelik taşıyor. Tersinden söylenirse, planlanmış bir ekonomi ile işçi sınıfının kazanımları arasında bir bütünsellik ilişkisi mevcut. Birine vurulan bir darbe, ötekilerin de tehlikeye düşmesine yol açıyor.

Şimdi Gorbaçov reformlarının Ekim devriminin Sovyet işçi sınıfına getirmiş olduğu ana kazanımlar karşısındaki durumuna bakalım.

---

108) A. Nove, *An Economic History...*, s. 19-20; M. Lewin, *Political Undercurrents...*, a.g.y., s. 42 ve 45-46; R. Luna, «La falsa revolucion...», a.g.m., s. 9.

(1) Çalışma garantisi: Sovyet proletaryasının her üyesine çalışma hakkının yasal olarak ve fiilen garanti edilmiş olmasının Sovyet işçi sınıfının temel kazanımı olduğuna yukarıda değinmiştim. Çalışma garantisi sadece tekil işçinin onurlu bir yaşam sürdürmesini güvence altına almakla kalmaz. Ayrıca, çok önemli iki iktisadi sonucu vardır. Birincisi, işgücü piyasasının oluşmasını engelleyerek emekgücünü bir meta olmaktan çıkarır. İkincisi, işçileri işyerlerinde güçlü kılarak çalışma koşulları üzerinde önemli ölçüde söz sahibi olmalarına yol açar. Ama tam da bu özellikleri dolayısıyla, çalışma garantisi ve onun sonucu olan tam istihdam, bürokratik işçi devletlerinde bürokrasinin ekonomiyi yönetiminin karşısına önemli bir engel olarak çıkar. Açıklayalım.

Tam istihdam, işçiyi öteki çalışma koşullarında olduğu gibi çalışma disiplini konusunda da güçlü kılar. İşten atılamayacağını ve her halükârda yeni bir iş bulabileceğini bilen işçi, emek sürecinde, emeğin yoğunlaştırılması, tekdüzeleştirilmesi ve disiplinin sıkılaştırılması yönündeki baskılara karşı çok daha kolay direnebilir. Nitekim, bugünkü SBKP yönetimi, Gorbaçov başta olmak üzere, Sovyet toplumunda yaygın olan iş disiplini eksikliğini doğrudan doğruya tam istihdama (ve işçi sınıfının öteki kazanımlarına) bağlar[109]. Ayrıca, piyasa mekanizmalarının işlediği bir bağlamda, çalışma garantisi ve tam istihdam iflaslara ve tensikata ciddi sınırlamalar getireceği için önemli sorunlar yaratır.

Tam istihdam konusunda bürokrasinin bütün şikâyetlerine rağmen Gorbaçov henüz Sovyet ekonomisinde bir miktar işsizliğin yararlı olacağını söylememekte, hatta tersine tam istihdamı bir kazanım olarak savunmaktadır[110]. Buna karşılık, bazı Sovyet teorisyenleri tam istihdamı karşılarına almaya ve açık ya da örtülü biçimde işsizliği savunmaya başlamışlardır. Örneğin, SBKP'nin teorik yayın organı Kommunist dergisinde yayınlanan bir makalesinde Şatalin «otomatik garanti» yerine «toplumsal ve iktisadi açıdan etkin ve rasyonel tam istihdam» kıstasını savunmaktadır[111]. Şmelyov adlı bir yazar ise Novi Mir'de bir miktar işsizliği, işçileri disiplin altına almakta yardımcı olacağı gerekçesiyle, savunmuştur[112]. SBKP'nin teorisyenleri artık Ekim devriminin kazanımlarına açıkça karşı çıkmaktalar! Gorbaçov'un parti yönetici organlarındaki siyasal denge-

109) Gorbaçov, «Değişim», *Güneş*, 7 Kasım 1987. Ayrıca bk. D. Lane, «Labour, Motivation and Productivity», a.g.m., s. 164.
110) *L'Humanité* ile Görüşme, *Selected Speeches*, s. 326 ve «Değişim», Güneş, 14 Kasım 1987.
111) S. Shatalin, «Social Development...», a.g.m., s. 34.
112) Aktaran: R. Luna, «La falsa revolucion...», s. 11.

leri hesaplamak zorunda olduğu hatırlanınca, partinin teorik organında yayınlanmış bir makalede dile getirilen düşüncelerin önemi daha da iyi anlaşılır.

Kaldı ki, halen yürürlükte olan 12. Beş Yıllık Plan (1986-1990) sanayi alanında çalışmakta olan 13 ila 19 milyon işçinin teknolojik gelişme vb. nedenlerle işinden ayrılmasını öngörmektedir[113]. Gorbaçov da tensikatların yeni ekonomik mekanizmanın ve teknolojik modernizasyonun mantığında içkin olduğunu kabul etmektedir[114]. 20 milyon işçiye hizmetler kesiminde yeterli sayıda iş bulunamayacağı kabul edilirse[115], yakın bir gelecekte Sovyetler Birliği'nde kitlesel işsizliğin doğması çok da şaşırtıcı olmayabilir. Sovyet sendikalar birliğinin önderi Şalaev de, Sovyet işçi sınıfının 20'li yıllardan bu yana ilk kez işsizlikle tanışacağını belirtmiştir[116]. Yugoslavya ve Çin'de işsizliğin yadsınamaz bir olgu olduğu hatırlanırsa (Macaristan'da şimdilik kitlesel işsizlik yoktur), bu konuda rehavete yer olmadığı anlaşılır.

(2) **Emek harcamasından bağımsız bir sosyal koruma:** Ekim devriminin bir başka temel kazanımı da işçi sınıfının bütün üyelerinin, yaş, sağlık durumu, çalışma kapasitesi ayırımı yapılmaksızın bazı ihtiyaçlarının (sağlık, eğitim, bazı belediye hizmetleri vb.) karşılanmasına ilişkin belirli garantilere sahip olmalarıdır. Üretim faaliyetine yaptığı katkıdan bağımsız olarak her birey bu alanlardaki hizmetlerden asgari bir düzeyde de olsa yararlanır. Bu tür bir sosyal koruma emek harcamasının nicel ve nitel yönlerinden bağımsız olduğu ölçüde, toplumsal olarak daha şevkli bir çalışma düzeyini uyarsa bile, tekil işçiler açısından bir **maddi özendirici** etkisini yapamaz. Sovyet toplumunda her gelir akımını üretimin daha disiplinli ve etkin yürütülmesini özendirip özendirmediği açısından değerlendiren yeni Sovyet teorisyenleri, sosyal korumanın bu haliyle «yararsız», hatta işçileri tembelleştirici etkiler doğurmak bakımından «zararlı» bir nitelik taşıdığını düşünürler. Bu bağlamda iki tür öneri yapılır: (i) Bazı malların (örneğin iyi kalite konut) devletçe tahsis edilip daha yüksek fiyat ödeme yoluyla satın alınamaması çalışma motivasyonunu azaltacağı için, parasız dağıtıma tâbi bazı mallar parayla satılır hale getirilmelidir[117]. (ii) Sosyal programların

---

113) D. Lane, a.g.m., s. 166-67. Gorbaçov'un kendisinin verdiği rakam 5 milyondur. Aganbegyan ise 2000 yılına kadar 30 milyon kol işçisinin «serbest kalacağını» belirtiyor: a.g.m., s. 14-16. Ayrıca bk. P. Hanson, «The Economy», a.g.m., s. 106.

114) Haziran 1987 MK Plenumu'na Rapor; a.g.m., s. 59.

115) P. Hanson, a.g.m., s. 106.

116) Aktaran: R. Luna, «La falsa revolucion...», s. 11.

117) T. Zaslavskaia, «Social Justice...», a.g.m., s. 24-25.

artan ölçüde işletmelerin sorumluluk alanına devredilmesi, böylece kârlı işletmeler çalışanlarına daha çok sosyal hizmet sağlayabileceklerinden, sosyal programların da birer maddi özendirici niteliği kazanması sağlanmalıdır[118]. Teorisyenlerin yaptığı bu öneriler SBKP yönetiminde de yankı bulmaktadır. Gorbaçov da çeşitli raporlarında, sosyal hizmetlerin de birer özendirici niteliği kazanabilmesi için işletmeler düzeyinde örgütlenmesini (yani bir anlamda özelleştirilmesini) savunmuştur[119].

(3) **Temel ücret mallarına devlet desteği:** Çalışanların toplumsal üretime yaptığı katkıdan bağımsız olarak sosyal koruma altına alınmasının bir yöntemi bedava hizmetlerse, bir başka yönü de temel geçimlik mal ve hizmetlerin fiyatlarının düşük tutulması yoluyla bunlardan, ücretinin düşük veya yüksek olmasından bağımsız olarak herkesin yararlanmasının sağlanmasıdır. Sovyetler Birliği'nde temel gıda maddelerinden konuta, belirli tür giyim eşyasından kültür ürünlerine (plak, kitap, gösteri sanatları ürünleri vb.) birçok mal, maliyetinin altında fiyatlardan satılmaktadır. Kuşkusuz, bunun koşulu devletin ilgili mal ve hizmetlerin üreticilerinin zararlarını kapatması, yani onlara sübvansiyonlar aracılığıyla destek olmasıdır. Sovyetler Birliği'nde sübvansiyonların ulusal bütçe içindeki payı %12 olarak hesaplanmıştır[120].

Sübvansiyonlar fiyatların maliyetlerle bağını koparttıkları için, işletmelerin tam hozraşet ilkesine ve kendi kendini finansmana dayalı olarak çalışacağı bir meta üreticileri ekonomisinin mantığıyla çelişir. Bu yüzden, perestroyka'nın teorisyenleri sübvansiyonların kaldırılmasını ve fiyat sisteminin köklü biçimde değiştirilmesini savunmaktadırlar[121]. Bütün bu yazarlar sosyal adaletin mutlaka gerektiği konusunda kayıtlar da koysalar, aslında sübvansiyonların kalkışı ve dolayısıyla temel gıda vb. maddelerinin fiyatlarının yükselişi, Sovyet işçi sınıfının alt katmanlarını mutlaka güç duruma düşürecektir. Polonya'da Ocak ayı sonunda çeşitli mal ve hizmetlere yapılan zamların ortalama %37'yi bulmasına karşılık işçilere %10 ek zam verilmiş olması, başka veri yokluğunda, önemli bir örnek olarak kabul edilmelidir. Sovyetler Birliği'nde 30 milyonu aşkın insanın (ortalama işçi ücretinin dörtte biri demek olan) ayda 50 ruble

---

118) S. Shatalin, «Social Development...», a.g.m., s. 37-38.

119) Haziran 1985 MK Toplantısına Rapor, *Selected Speeches*, s. 123 ve Haziran 1987 MK Plenumu'na Rapor, a.g.m., s. 60. Gorbaçov bu son metinde iş kollektiflerinin vb. bir «mülksahibine yaraşır biçimde» davranmasını istiyor!

120) Terry Cox, «USSR Under Gorbachev: The First Two Yerars», *Capital and Class*, 32, Yaz 1987, s. 14.

121) Aganbegian, a.g.m., s. 27-29); Zaslavskaia, a.g.m., s. 22-24; Shatalin, a.g.m., s. 41.

ile geçinmek zorunda olduğu hatırlanırsa durumun ciddiyeti daha iyi kavranabilir[122].

(4) **Eşitlik ve eşitsizlik**: Sovyetler Birliği'nin tarihinde toplumun değişik kesimleri ve bireyleri arasında gelir eşitliği sorunu çok farklı biçimlerde ele alınmıştır. Devrimin ilk yıllarında gelir ve ücret farklılıkları (özellikle «uzmanların» görevlendirilmesi sözkonusu olduğunda) kaçınılmaz ama arzu edilmeyen bir olgu olarak görülmüştür. Bu eşitlikçi yaklaşım Stalin'in «küçük burjuva eşitlikçiliği» ne saldırdığı ünlü 1931 konuşmasından sonra terkedilmiş, yeni ücret tarifeleri hazırlanmış, ücretler arasındaki farklar önemli ölçüde büyümüştür. Stalin'in ölümünden sonra Sovyet yönetiminin bu farklar konusundaki yaklaşımı değişmiş, Kruşçev ve Brejnev dönemleri boyunca Sovyet toplumunda ücret ve gelir farklılıkları (bürokratların ayni ayrıcalıkları ve illegal kazançlar dışında) önemli ölçüde azalmıştır. Brejnev-sonrası dönemde vurgu yeniden eşitlikçiliğe karşı bir yöne dönmüştür.

Bugünün SBKP yönetimi marksizmin eşitlikçiliğe karşı olduğu, gelir ve ücret farklılaşmalarının maddi özendirici rolü oynayacağı için desteklenmesinin yararlı olduğu, eski dönemin gelir farklarını «düzleyici» («levelling») yaklaşımının terkedilmesi gerektiği yolunda bir propagandayı yüksek sesle sürdürmektedir. Bu propagandaya dayanak olarak, Marx'ın birleşmiş üreticiler toplumunun alt ve üst aşaması arasında yaptığı ayırıma başvurulmaktadır. Bilindiği gibi, Marx alt evrede geçerli olan ilkenin «herkesten yeteneğine göre, herkese emeğine göre» olması gerektiğini söylemişti. SBKP yönetimi bu formülü «sosyalizmin temel ilkesi» olarak sunmaktadır. Gorbaçov, hemen her raporunda ve konuşmasında, eşitliğe saldırmak, gelir farklılaşmasını haklı göstermek için bu ilkeyi hatırlatmaktadır. Bu tavır çerçevesinde, sözkonusu formül gönül rahatlığıyla ve yüce bir ilke gibi sunulur. Örneğin, Gorbaçov bu ilkenin «işlemesini engelleyen bürokratik dizginlerin kaldırılması» gerektiğini büyük bir kahramanlıkmış gibi ilân eder[123]. Ama bu yaklaşımın en çıplak biçimde dile getirilişinin onuru Çernienko'ya aittir. SBKP'nin eski Genel Sekreteri bir konuşmasında bu ilkenin kendileri için «kutsal» olduğunu belirterek, ilkenin uygulanması ile sosyal adaletin «düş olmaktan çıkarak yaşayan gerçekliğe dönüştüğünü» ileri sürebilmiştir[124].

---

122) Mandel, «The Significance of Gorbachov», a.g.m., s. 13.

123) 70.Yıl Konuşması, a.g.m., s. 32. Gorbaçov'a göre, «Adaletin tek bir ölçütü vardır: gelirin namusluca kazanılıp kazanılmadığı.» (Haziran 1987 MK Plenumu'na Rapor, a.g.m., s. 59.)

124) Aktaran: Lane, «Labour, Motivation and Productivity», a.g.m., s. 165.

Brejnevci Çernienko'dan Gorbaçov'a SBKP önderliğinin farkedemediği bir küçük pürüz vardır bu yaklaşımda. Marx, birleşmiş üreticiler toplumunun ilk evresinde bu bireysel bölüşüm ilkesini, sosyalizm henüz kendi temelleri üzerinde gelişmemişken kaçınılmaz bir ilke olarak görür. Ama tam da bu nedenle bu evrede «eşit hak» hâlâ bir burjuva hakkıdır. Yani, sosyalizmin çaresizlik içinde, zorunlu olarak devraldığı bir burjuva kalıntısıdır sözkonusu olan[125]. Çernienko'nun «kutsal» sıfatıyla andığı ilke burjuva hukukuna dayanmaktadır yani! Gorbaçov burjuva dünyasının bir kalıntısını engelleyen bürokratik dizginleri kaldıracaktır!

Eşitlik sosyalizmin görebileceği nihai düş değildir kuşkusuz. Ama eşitsizliği eşitlik karşısında savunmak marksistlerin değil, hakim sınıf ideologlarının işidir[126]. **Stalin'le Gorbaçov'u birbirine bağlayan eşitlik düşmanlığı** ile örneğin bir Lenin arasında tam bir uçurum vardır. Lenin 1918'de «yüksek maaşların Sovyet görevlileri... ve işçi kitleleri üzerinde ahlâk bozucu bir etkisi olacağının tartışmasız»[127] olduğunu belirtirken, **zorunluluğu erdem olarak göstermekten** özel olarak kaçınıyordu. Burada da, piyasanın rolünde olduğu gibi, taban tabana karşıt iki farklı tavır sözkonusudur: sosyalizme geçiş toplumunda burjuva toplumunun kalıntılarıyla bir arada yaşamak kaçınılmaz olabilir ama devrimci marksist bir önderlik bunun yaratabileceği sorunları açıkça ifade eder. SBKP yönetimi ise tam tersine uygulamak istediği burjuva ilkelerini **yüceltmektedir.**

5. Glasnost ve Sosyalist Demokrasi

Gorbaçov'un perestroyka'sının Sovyet işçi sınıfının kazanımları açısından ciddi bir tehdit oluşturduğu, bürokratik olarak yozlaşmış bir işçi devleti olan SB bağlamında dahi geri bir adımı temsil ettiği açıkça ortaya çıkmış durumda. Buna karşılık, Gorbaçov reformlarının öteki yönü, glasnost ya da demokratikleşme, dünyada ve Türkiye'de solun (hiç olmazsa bir bölümünün) bu reformlara sempati duymasına yol açan esas etkeni oluşturuyor.

---

125) Bk. K. Marx, «Critique of the Gotha Programme», a.g.m., s. 345-47.

126) Eşitsizliği savunmak için eşitliğe saldıran «marksistler»in nerelere kadar varabileceğinin iyi bir örneği bugünkü Macar Başbakanı Karoly Grosz'un bir görüşme esnasında söylediği şu sözlerdir: «Zenginlerle neden uğraşıyorlar? Çok açık: çünkü zenginler ötekilerden daha akıllı, daha yetenekli ve daha usta.» Zenginliğin bireysel üstünlüğe ya da erdemlere dayanan ilk haklı göstermesi değil bu tarihte! (Bk. «Problems and Opportunities in the Hungarian Economy. A Conversation with Karoly Grosz», *The New Hungarian Quarterly*, c. 28, No. 105, Bahar 1987, s. 106.)

127) «The Immediate Tasks of the Soviet Government». Aktaran: Mandel, «The Significance of Gorbachov», a.g.m., s. 23.

Bu yazının ilk bölümünde Gorbaçov'un glasnost adına ne tür öneriler yaptığını ve nelerin gerçekleştiğini kısaca gözden geçirmiştik. Burada yapmak istediğim, glasnost'un amaçlarını araştırmak. Gorbaçov yönetiminin demokrasiyi nasıl anladığına göz atmak ve demokratikleşme sürecinin sınırlarını ortaya koyarak gerçek bir proleter demokrasisiyle farkını vurgulamak.

Tartışmaya girmeden önce bir noktayı açıklıkla belirtmek gerekir. Hiç kuşku yok, Gorbaçov döneminin glasnost atmosferi kendinden önceki döneme (hele hele terörist yöntemlerin hakim olduğu Stalin dönemine) oranla daha özgür bir ortamı temsil ediyor. Bu yüzden de **glasnost ile sansür ve baskı arasında tarafsız kalmak olanaklı değil.** Ama glasnost ile yetinip, Gorbaçov ekibinden biraz daha fazla bir açılım beklemenin zorunlu olduğunu düşünmek, Sovyet işçi sınıfının tabandan ve kitlesel olarak kendi yöntemleriyle gerçek bir sosyalist demokrasiyi aramasına karşı çıkmak ciddi bir hata olur.

Glasnost konusunda söylenmesi gereken ilk şey, SBKP önderliğinin son derece araççı («instrumentalist») bir demokrasi anlayışına sahip oldu. Gorbaçov için, başka herşey (sosyal adalet, bölüşüm, kültür vb.) gibi, demokratikleşme de ekonominin yeniden-yapılandırılmasına ve hızlandırılmasına giden yolda bir araç. Bu düşünceyi Gorbaçov hemen hemen her raporunda ifade ediyor. Biz en tipik örneğe bakmakla yetinelim:

> «[Demokratikleşme] ...perestroyka'nın belirleyici gücünü oluşturan halkı sürecin içine çekmeyi olanaklı kılacak kaldıraçtır. Eğer bunu yapmazsak, hızlandırmanın görevlerini hiçbir zaman başaramayız, ne de yeniden-yapılandırmayı gerçekleştirebiliriz.»[128]

Yani glasnost araçtır, perestroyka ise amaç. Ama esas olarak Gorbaçov'un burada ifade ettiği anlamda (halkı harekete geçirme) değil. Bundan çok daha önemlisi şu: glasnost, reformcular için muhafazakârların parti, hükümet ve devlet bürokrasisi içindeki yerlerini sarsmak amacıyla kullanılacak bir araçtır. Bu konuyu biraz açmak glasnost'u gizemsizleştirmek açısından önem taşıyor.

Gorbaçov önderliğinin ideolojik ilham kaynağı Novosibisk Raporu, ta 1983'de reformların toplumsal güçler dengesinin yeniden-dağılımına yol açacağı için «çatışmalar olmaksızın başarılamayacağına» açıkça işaret eder[129]. (Yani, Türkiye solunda bazan ileri sürüldüğü gibi, SB'de ya da SBKP içinde çelişki ve çatışmalar emperya-

---

128) Ocak 1987 MK Plenumu'na Rapor, a.g.m., s. 27. Ayrıca bk. Nisan 1985 MK Plenumu'na Rapor, *Selected Speeches*, s. 28 ve SBKP 27. Kongresi'ne Rapor, a.y., s. 407.

129) Aktaran: M. Huber, «The Prospects...», a.g.m., s. 183.

listlerin bir yalanı değildir.) Reformlardan çıkarları sarsılacak olan toplumsal güçleri temsil eden bir bölüm SBKP üyesi (muhafazakârlar), geçmişte elde ettikleri mevzilere yaslanarak reformculara karşı mücadele vermektedirler. Bu mücadelenin varlığını Haziran 1987 Rapor'unda Gorbaçov da açıkça dile getirmiş, yenilenme talebiyle muhafazakârların tavrı arasında bir çelişki olduğunu belirtmiştir. İşte bu sorun için Gorbaçov'un önerdiği iki çözümden biri demokrasidir[130]. Esasen Gorbaçov'un reformcu ekibini glasnost'u muhafazakârlara karşı mücadelede bir araç olarak benimsemeye yönelten çok önemli bir tarihsel deneyim de vardır. 1965 Kosigin reformları başka etkenlerin yanısıra, tam da muhafazakârların reformcu Kruşçev'i iktidardan düşürüşünün ertesinde geldiği için doğru dürüst uygulanamamıştır. İşte reformcular bu ilk deneyimden şu dersi çıkarmışlardır: **iktisadi** reformların uygulanabilmesi, muhafazakârların siyasal iktidar mevzilerinden uzaklaştırılmasına bağlıdır. Öyleyse, glasnost reformcuların, zaten esas tabanları olan işletme yöneticilerinin ve teknokratların yanısıra, aydınları, sanatçıları, bilim adam ve kadınlarını, gazetecileri ve bir ölçüde işçi sınıfını merkez bakanlık bürokratlarına, parti içindeki muhafazakârlara ve yolsuzluklara bulaşmış kadrolara karşı seferber etmelerinin yöntemidir esas olarak[131]. İkincil olarak da, teknolojik modernizasyon bağlamında değerleri yükselmiş olan aydınlarla sıkı bir ittifak kurmanın bir yoludur. Nihayet, yeniden-yapılanma politikasına muhalefet etmesi olasılığı yüksek olan işçi sınıfını bir ölçüde kazanmanın bir yöntemidir.

Buradan çıkan sonuç şudur: **glasnost perestroyka'ya işlevsel olarak bağımlıdır.** Onun bir türevidir. SBKP önderliği için bağımsız bir anlamı yoktur. Dolayısıyla, **demokratikleşme yeniden-yapılanmaya hizmet etme işlevini yitirdiği andan itibaren bir kenara bırakılabilir**[132].

130) Haziran 1987 MK Plenumu'na Rapor, a.g.m., s. 8.

131) Bu yorumu birçok gözlemci paylaşmaktadır. Bk. David Seppo, «Economic Reform and Democratization», *International Viewpoint*, 128, 26 Ekim 1987; T. Cox, «USSR Under Gorbachev...», a.g.m., s. 12; Susan Weissman, «Who Benefits Frof Reforms?». *Against The Current*, 10, Eylül-Ekim 1987, s. 49-50; Sue Owen, «Gorbachev - A Turn to the Right», *Socialist Outlook*, 5, Ocak-Şubat 1988.

132) SB için ileri sürdüğüm bu yorum, Çin'de 1970'li yılların sonunda ortaya çıkan gelişmelerden de güç alıyor. Orada da 1978-80 arası dönemin göreli demokratikleşmesi, Demokrasi Hareketi'nin bastırılmasıyla sona ermiş, ama perestroyka'nın Çin'deki karşılığı olan «dört modernizasyon» ve piyasa yönelimi 80'li yıllarda da sürmüştür. Bu konuda Ergun Aydınoğlu'nun bu kitaptaki yazısına bakılabilir.

Glasnost'un esas yapısal sınırı buradadır. Ama bu sınıra varılmadan çok önce bile, SB'de ortaya çıktığı biçimiyle demokratikleşme sürecinin çok önemli sınırları olduğu vurgulanmalı. Herşeyden önce şu açık: SB'de dün nasıl herkes Brejnev'ci ise, bugün de herkes glasnost ve perestroyka taraftarı görünmek zorunda. Evet, basın başka şeyleri eleştiriyor; ama partinin resmi çizgisi konusunda en ufak bir eleştiriye rastlanamıyor. Hillel Ticktin bir süre boyunca Sovyet televizyonunu seyrettikten sonra glasnost'u şöyle tanımlıyor: «resmi politikanın farklı uygulanış yollarını ifade etme hakkı.»[133] Unutulmamalı ki, basından sansür kaldırılmış değil. Ogonyok gibi koyu glasnost taraftarı bir dergi bile, Yevtuşenko'nun «Buharin'in Dul Eşi» başlıklı şiirini, resmi makamlardan olumlu bir işaret gelmediği için basmıyor[134]. Demokratikleşme sürecinin en çok propagandası yapılan yönlerinden biri olan işletme yöneticilerinin işçilerce seçimi ilkesi de, aslında çok belirlenmiş bir amaca hizmet etmek için getirilmiştir: yöneticilerin doğrudan doğruya yukarıdan atanmasına son vererek, bakanlık bürokrasilerinin işletmelere kendi çıkarları doğrultusunda müdahale gücünü zayıflatmak. Amacın işyeri demokrasisinin çiçeklenmesi olmadığı seçim sisteminden bellidir: işletme yöneticileri beş yılda bir, o işyerinde çalışan işçilerin tamamı tarafından genel oyla değil iki dereceli seçimle, **yukarıdan gösterilen beş aday arasından** seçileceklerdir. Bu tür bir seçimin işçilere işletme yöneticisi üzerinde fazla bir etki sağlamasını beklemek safdillik olur. Nitekim, **Izvestia**'nın bir araştırmasına göre, bugüne kadar yapılan seçimlerde yöneticiler genellikle tepeden «paraşütle» inmişlerdir[135].

Glasnost'un bir sınırı da Sovyet işçi sınıfının SBKP ve onun denetimindeki öteki örgütlerin dışında, özel olarak da başka parti ve sendikalarda örgütlenmesine karşı en ufak bir hoşgörü gösterilmemesidir. Gorbaçov, SBKP'nin tartışılmaz konumunu her raporunda yeniden ve yeniden vurgulamakta ve öteki parti yöneticilerine güvence vermektedir[136]. Gorbaçov'un demokrasi anlayışının sınırları şu cümlesinde çarpıcı biçimde dile geliyor: «Her siyasal bilinç sahibi işçi, her vatandaş beklentilerini Parti'nin politikasıyla ilişkilendir-

133) Hillel Ticktin, «The Soviet Yuppie Takes Power», *Against the Current*, 10, Eylül-Ekim 1987, s. 46.

134) *The Economist*, 30 Ocak-5 Şubat 1988. Bu olay kuşkusuz Buharin'in itibarının iadesinin öncesine rastlıyor.

135) Aktaran: David Seppo, «What's in it for the Workers?», *International Viewpoint*, 128, 26 Ekim 1987, s. 24. Ayrıca bk. Ticktin, a.g.m., s. 47.

136) Bk. örneğin Ocak 1987 MK Plenumu'nu Rapor, a.g.m., s. 27 ve 52.

melidir...»[137] 70. yıl konuşmasında ise Gorbaçov, belki de bir dil sürçmesi ile, Parti'nin yönetici rolünün «halkımızın kaderi» olduğunu söylemiştir![138] Bu durumda tarihçi Afanassiev'in günümüzde Sovyet toplumunda «düşünce özgürlüğünün talimat yoluyla, talimata karşı talimat yoluyla» ortaya çıktığını belirtmesinde şaşıracak bir şey yok[139]. Ayrıca, geçtiğimiz Aralık ayında görevinden el çektirilen ve daha sonra Politbüro aday üyeliğini de yitiren «aşırı» glasnost'çu, Moskova Parti şefi Boris Eltsin'in yaptığı özeleştiri de anlaşılır hale geliyor. Gazetelerin bildirdiğine göre, Eltsin «ihtiraslarına engel olamadığını, kişisel iktidar hırsıyla tutuştuğunu» belirten bir «özeleştiri» yapmış. Bu, bana kalırsa, özeleştiriden çok, Gorbaçov'un kendisinin bir başka bağlamda kullandığı bir benzetmeyle «kendi kendini kırbaçlama»ya benziyor!

Glasnost Sovyet toplumunda göreli bir liberalleşmeden başka birşey değildir. Gerçek bir sosyalist demokrasi sadece non-figüratif resim yapma ya da basında ayrıcalıklı okulları eleştirme özgürlüğüyle gerçekleşemez. Ülkenin yönetimini eline almış işçi konseylerinin, özgürce ve tam iktidarla her konudaki kararları derece derece merkezileşen bir yapı içinde doğrudan doğruya aldığı bir rejimdir sosyalist demokrasi. Gorbaçov'un Sovyetler Birliği'nde SBKP'ye pasif biçimde boyun eğmek «kader» olabilir. Gerçek bir sosyalist demokraside işçi sınıfının «kaderi» öz örgütlenmeleri, konseyleri aracılığıyla toplumu doğrudan yönetmektir.

Bütün bunlara rağmen glasnost'un açtığı gediğin işçi sınıfı tarafından kullanılması ve sürecin yarın Gorbaçov'un niyetlerini aşan boyutlara ulaşması olanaksız değildir. Bu, Sovyet işçi sınıfının mücadele ve örgütlenme konusunda göstereceği kapasiteye bağlıdır.

III. SONUÇLAR VE OLASILIKLAR

Gorbaçov, Sovyet bürokrasisinin olağan yollardan başa getirdiği bir reformcudur. Gorbaçov reformları ise, Sovyetler Birliği'nde reformcular ile muhafazakârlar arasında yirmi yılı aşkın süredir devam etmekte olan mücadelede[140], reformcuların kazandığı son derece değerli bir mevzi. Ancak Gorbaçov'un yerini geri çevrilemez

---

137) Polonya Birleşik İşçi Partisi Kongresi'nde Yapılan Konuşma (Haziran 1986), *Selected Speeches*, s. 374.

138) A.g.m., s. 41.

139) Bu önerme *Onbirinci Tez*'in bu kitabında yer alan Afanassiev'le görüşmede yer alıyor.

140) Bk. Stephen Cohen; «The Friends and Foes of Change: Reformism and Conservatism in the Soviet Union», *The Soviet Union Since Stalin*, S.F. Cohen vd. (der.), Indiana University Press, Bloomington, 1980.

biçimde sağlamlaştırdığı henüz söylenemez. Dolayısıyla, reformların Sovyet toplumunun hücrelerine yerleştiğini söylemek için de henüz erken. Yakın geleceğe bakarken birden fazla olasılığı göz önünde bulundurmamız gerekiyor.

• Sovyet toplumu bir Kruşçev dönemi yaşadı ve reformcular ilk önderlerinin muhafazakârlar tarafından çok da zorlanmadan iktidardan düşürüldüğünü gördüler. Kuşkusuz bugün durum çok farklı: hem Gorbaçov'un prestiji ülke içinde ve dünyada Kruşçev'inkine oranla çok daha yüksek, hem de Sovyet ekonomisinin bunalımının derinliği perestroyka'dan geri dönüşü ve eski durağan dünyanın yeniden yerleştirilmesini güçleştiriyor. (Bu, perestroyka yerleşirse Sovyet ekonomisinin bunalımı mutlaka çözüme kavuşacak demek değil. Yugoslavya ve Macaristan örnekleri, «piyasa sosyalizmi»nin bunalımları çözmek bir yana, kendisinin bir bunalım kaynağı olabileceğini gösteriyor.) Ama herşeye rağmen Sovyet toplumunda ve SBKP içinde mücadele durulmuş değil. Hatta yakın gelecekte yükselmesi bile beklenebilir. 1987 yazından bu yana Gorbaçov'un muhafazakârlar karşısında bir ölçüde gerilediğine ilişkin bazı belirtiler mevcut. (Eltsin'e görevden el çektirilmesi bunun en çarpıcı göstergesi.) Muhafazakârların gelecekteki temel kozu, Gorbaçov'un bir başarısızlığa uğraması olacak. Bu da ya ekonomideki durgunluğun giderilememesi sonucu çıkabilir ortaya, ya da aşağıdaki olasılığın gerçekleşmesi halinde.

• Gorbaçov'un temelde çok ciddi bir ikilemi var: bürokrasinin muhafazakâr kanadına karşı bir ölçüde canlandırdığı kitlelerin taleplerinin bir süre sonra kendi demokratikleşme programının sınırlarını aşması[141]. Bu iki biçimde koyabilir kendini ortaya: ya Sovyet işçi sınıfının bir kitlesel muhalefet hareketi yaratmasıyla, ya da (daha büyük olasılık bu) Gorbaçov'un görünürdeki liberalizminden aldıkları cesaretle mücadeleye atılacak Doğu Avrupa işçilerinin (bir ya da birkaç ülkede) verecekleri kavga yoluyla. Her iki durumda da Gorbaçov önderliğinin tam bir ikilem içinde kalacağı kuşku götürmez: 1968'in Brejnev'i ya da 1981'in Jaruzelski'si gibi davranmakla kitleleri yabancılaştırmak ve muhafazakârların hakimiyeti yeniden ele geçirmelerine göz yummak ya da örneğin bir Doğu Avrupa ayaklanmasına müdahale etmeyerek, hatta Dubçek gibi kitle hareketinin peşine takılarak Sovyet bürokrasisinin ezici çoğunluğunun gazabını çekmek— bu ikisi arasında bir seçim olacaktır. Gorbaçov'unki (ve elbette ikinci olasılık son derece zayıftır.) Bu ikilem. Sovyet

---

141) Ernest Mandel, «Gorbachev's Dilemmas», *International Viewpoint*, 144, 23 Şubat 1987.

sisteminin nesnel yapısı dolayısıyla, bürokrasinin «demokratik» bir kanadının yaşama şansının son tahlilde düşük olduğunun ifadesidir.

• Herşeye rağmen, büyük olasılıkla glasnost'u terketse de (bu noktada Deng önderliği ile karşılaştırma yararlı olabilir), perestroyka'yı yerleştirmekte başarıya ulaşması olanaksız değil Gorbaçov'un. İşte bu olasılıktır ki, sadece Sovyetler Birliği'nin değil bütün dünyanın sosyalistlerinin perestroyka olgusunu hiçbir rehavete kapılmadan, dikkat ve titizlikle incelemesini ve anlamaya çalışmasını yakıcı bir görev haline getirmektedir. Çünkü perestroyka, bürokratik olarak yozlaşmış olsa da, işçi sınıfının belirli kazanımlarını hâlâ güvence altına alan ilk ve en önemli işçi devletinin tarihinde yepyeni bir sayfanın açılması anlamına gelebilir.

Bu yazı boyunca yapılan tahlilde iki noktayı vurgulamaya çalıştım. Birincisi, Sovyetler Birliği'nin bürokratik olarak yozlaşmış işçi devleti tarihin kendisine tanıdığı yetmiş yıllık soluklanma süresini artık tüketmiş görünmekte. Sovyet sistemi de, onun çevresinde oluşmuş öteki işçi devletleri de tarihlerinin bir dönüm noktasına varmış durumdalar. (Çin'in durumu, yönelimi açısından benzerlikler göstermekle birlikte, çok farklı biçimde ele alınmak zorunda.) Bu dönüm noktasının ardında yatan bunalım, temel olarak «tek ülkede sosyalizm»in ve bürokratik merkezi planlamanın içsel çelişkilerinin nihayet şiddetli biçimde dışa vurmalarından kaynaklanıyor. Emek üretkenliğini sürekli arttırmak ve kapitalizmin üretkenlik düzeyinin de üzerine çıkarmak işçi devletleri için bir zorunluluk. Ama «tek ülkede sosyalizm»in ürünü olan teknolojik gerilik, işçi demokrasisinin yokluğunda ortaya çıkan zayıf çalışma disiplini ile birleşince, Sovyet ekonomisinin bu yaşamsal değişkeni neredeyse yerinde sayıyor. Dolayısıyla, Sovyetler Birliği kendini baştan aşağı yenilemek zorunda. Bürokratik iktidarla birlikte sosyalizme geçiş toplumu da bir yol ağzında.

Gorbaçov, bu bunalımdan çıkışın bir olası yolunu temsil ediyor. «Tek ülkede sosyalizm»in gerçek bunalımına, kapitalist dünya ekonomisiyle bağlarını emperyalizme tâbi bir konumda sıkılaştırarak cevap vermeyi öneriyor. Bürokratik planlamanın tıkanıklığına seçenek olarak, üretkenliği yine kapitalizmin bir silahını, piyasanın disiplinini, kullanarak arttırmayı hedefliyor. Böylece, kendine rağmen, Sovyet toplumunda kapitalizmin restorasyonunun (yeniden tesisinin) mücadelesini verecek toplumsal güçlerin maddi temellerini yaratmaya yöneliyor. «Kendine rağmen» diyorum: Sovyet bürokrasisinin çıkarları ayrıcalıklı bir konuma sahip olduğu işçi devletini ve onun ekonomik temelini sürdürmekten yana. Gorbaçov **kapitalizme geri dönüşü sağlamak için çalışmıyor.** Ne de bugün Sov-

yetler Birliği'nde perestroyka aracılığıyla oluşturulmakta olan sistem kapitalizm. Piyasa kapitalizm demek değil. Ama kapitalizmin yeşermesine müsait verimli bir toprak. Gorbaçov'un (özellikle ekonomik-teknokratik) bürokrasinin çıkarları için kullanmayı düşündüğü piyasadan önce küçük burjuvalar, sonra da potansiyel burjuvalar fışkıracak. Ama kapitalizmin yetmiş yıl önce sökülüp atıldığı Sovyet toprağına geri dönebilmesi için (muhtemelen NATO'nun da askeri olarak karışması gereken) şiddetli bir karşı-devrim yaşanması gerekli. Bütün bunlar Gorbaçov'un niyetlerinden tümüyle bağımsız.

1956'dan beri dönemsel olarak ekonomik bunalımlara düşen Polonya'da halkın çok sevdiği bir şaka anlatılır: «Uçurumun kenarına kadar gelmiştik. Yoldaş X'in akıllı politikası sayesinde ileri doğru büyük bir adım attık!» Gorbaçov, Sovyet tarihine o «büyük adım»ı atan akıllı adam olarak geçme şansına sahip.

Gorbaçov reformlarının SB'de ortaya çıkardığı bu yeni yönelimin tehlikelerine işaret etmek, muhafazakârların çizgisinin tercih edilir bir nitelik taşıdığı anlamına gelmiyor. Sovyet bürokrasisinin muhafazakâr kanadı, Sovyet ve dünya proletaryası açısından, ne siyasal, ne de iktisadi planda güvenilecek bir güç olarak görülemez. Siyasal planda, muhafazakâr çizgi Gorbaçov'dan çok daha geri bir konuma sahiptir. Her ne kadar gerçek bir proleter demokrasisi Gorbaçov'un da ufkunun dışında kalırsa da, muhafazakâr kanat Sovyet toplumunda her türden demokratik hakkın bürokrasinin tekelci ve tek-sesli hakimiyetinin dışına taştığı ölçüde kesin biçimde kısıtlanmasından yanadır. İktisadi planda ise, Gorbaçov reformlarının gündeme gelmesine yol açan, tam da muhafazakârların savunduğu, kemikleşmiş bürokratik planlamadır. Sovyet ekonomisinin vardığı noktada bu tür bir planlama modelinin uzun bir süre daha yaşayabilirliği zaten sözkonusu değildir. Dolayısıyla, Gorbaçov'un eleştirisi hiçbir şekilde muhafazakâr pozisyonların savunusu anlamına alınmamalıdır.

Ne var ki, önümüzdeki yollar bu iki seçenekle sınırlı değil. Sovyetler Birliği'nde ve Doğu Avrupa'da sosyalizme geçiş sürecinin karşılaştığı tıkanıklık karşısında Brejnev'in ve Gorbaçov'un yollarının dışında bir üçüncü yol da mevcut. «Tek ülkede sosyalizm»in bunalımına karşı Gorbaçov gibi dünya kapitalizmi ile bütünleşmek yerine dünyanın her yöresinde devrimci hareketlere omuz vermek— «tek ülkede sosyalizm»in karşısına «dünya devrimi»ni koymak. Bürokratik planlamanın yerine piyasanın yabancılaşmış ilişkilerini değil konseylere dayalı bir işçi demokrasisi üzerinde yükselen de-

mokratik olarak merkezileşmiş bir planlamayı yerleştirmek[142]. Böylece, ileri teknoloji herhangi bir hakimiyet ilişkisine alet olmadan insanlığın tümünün hizmetine sunulurken, birleşmiş üreticilerin gönüllü disiplini üretimin başdöndürücü bir artışına götüren kapıyı açabilir. Ama bunun için kapitalizmin en önemli merkezlerde ilgasının yanısıra bürokratik işçi devletlerinde işçi kitlelerinin gaspedilen yönetme haklarını bir siyasal devrim aracılığıyla yeniden ele geçirmeleri gerekiyor. Bu bir teorik düş değil: Doğu Almanya'dan Macaristan'a, Çekoslovakya'dan Polonya'ya, Doğu Avrupa'nın işçileri onyıllardır bürokratik yozlaşmanın cenderesini kırmak için ardı arkası kesilmeyen mücadeleler veriyorlar.

Şöyle bağlayabilirim: işçi devletlerinde yaşanan ekonomik/toplumsal bunalımın aşılmasının sosyalist yolu, piyasanın hakimiyetini tesis etmekten değil gerçek bir işçi demokrasisinin kurulmasından geçer. Ama bu yol Gorbaçov'un yolu değil. Çünkü o gerçek bir işçi demokrasisinin önündeki en büyük engelin, bürokrasinin çocuğudur.

Şubat 1988

---

142) Bu tür bir planlama modelinin ayrıntılı bir teorik açıklaması için bk. Ernest Mandel, «Sosyalist Planlamanın Savunusu» I ve II, *İktisat Dergisi*, 273, Ağustos 1987 ve 275, Ekim 1987.

Geçiş Dönemi Ekonomisi

Ernest MANDEL

Marx ve Engels, **Alman İdeolojisi**'nde, **Kapital**'de, **Gotha Programının Eleştirisi**'nde ve mektuplarında değindikleri birkaç genel noktanın dışında, kapitalizmin yıkılmasını izleyen süreçte ekonominin düzenlenmesi konusunda hiçbir sistematik görüş geliştirmemişlerdir. Bunun nedeni rastlantısal bir unutkanlık değil, bilinçli bir kaçınmadır. Tarihsel materyalizmin kurucuları gelecek toplumun hazır bir şemasını peşinen formüle etmenin kendi görevleri olmadığına inanıyorlardı. Çünkü onlara göre bu toplum, ancak ortaya çıktığı koşulların somut sonucu olabilirdi[1].

Marx ve Engels'in bu tutumu anlaşılabilir olsa da, bu konuda üzülmemek elde değil. Çünkü Marx, sosyalizme geçişin gelişmiş kapitalist ülkelerden başlayacağını ve bazı kilit ülkelerde aynı anda ortaya çıkacağını öngörürken, iyi bilinen nedenlerle, kapitalizmin yıkılması sanayide ve kapitalist gelişmede görece geri kalmış ülkelerde başladı. Bu özel koşullar altında, yeni bir toplumun ortaya çıkışı bir çelişkiyi bir diğerinin yerine geçirdi. Kapitalist üretim ilişkileri ile ge-

* Bu yazı ilk kez 1968 yılında Ekim Devrimi'nin 50. yıldönümü dolayısıyla Mandel'in derlemiş olduğu *50 Years of World Revolution* (Merit Publishers, 1968) başlıklı kitapta yayınlanmıştır. Yazı Türkçe'ye Hanife Taştimur tarafından çevrilmiştir.

1) Örneğin Engels'in *Konut Sorunu*'ndaki şu pasaj: «Gelecek bir toplumun gıda maddeleri ve konut dağıtımını nasıl düzenleyebileceği konusunda spekülasyon bizi dolaysız bir biçimde *ütopyaya* götürür. Yapabileceğimiz en fazla şudur: günümüze kadar mevcut bütün üretim tarzlarının temel koşulları konusundaki anlayışımızdan hareketle, kapitalist üretim tarzının yıkılışıyla birlikte, bugüne dek toplumda var olmuş belirli mülkedinme biçimlerinin olanaksız hale geleceğini söylemek. Alınacak geçişsel önlemler bile her yerde o anda varolan ilişkiler ile uygunluk içinde olmak zorunda kalacaklardır. Bu önlemler küçük toprak mülkiyetinin olduğu ülkelerde, büyük toprak mülkiyetinin hüküm sürdüğü ülkelerdekinden oldukça farklı olacaklardır, v.s.» (Karl Marx ve Friedrich Engels, *Selected Works*, Foreign Languages Publishing House, Moskova, 1950, I, s. 572.)

lişmesi bu ilişkiler tarafından engellenen üretici güçler arasındaki çatışma, yerini daha ileri bir üretim tarzı ile bu ilerici ekonomik temelin gereklerine henüz uygun düşmeyen üretici güçlerin gelişme düzeyi arasındaki bir çatışmaya bıraktı. Geçiş dönemi toplumlarının öncüleri çabalarını yeni üretim ilişkileri ve yeni dağıtım normları yaratma sürecinde yoğunlaştırmak yerine, bizzat üretici güçleri geliştirme çabaları üstünde yoğunlaştırmak zorunda kalmışlardır. Geçiş toplumunun, devrimin bir ya da birkaç görece geri kalmış ülkede tecrit olmuş olmasından dolayı uğradığı bürokratik deformasyon (çarpıklık) ve yozlaşma; Marx'ın ancak belli belirsiz algılayabildiği bu yeni çelişkileri daha da derinleştirdi[2].

Geçiş döneminin genel karakteristiklerinin, Marx'ın kapitalist üretim tarzını incelerken kullandığı yönteme uygun sistemli bir çözümlemesi, ancak bu ekonominin olgun ve istikrarlı biçimine kavuşmasıyla olanaklı olabilir[3]. Gelecekte tarihin (sosyalist bir ekonomik temele sahip öteki ülkeler bir yana) SSCB'nin şu an böyle bir ekonomiye sahip olduğuna dair bir hüküm vermesi beklenmemelidir. Aslında bu ülkelerin tümünün halihazırda sahip olduğu zengin ve çeşitli deneyimlerden ekonomiye ilişkin bazı sonuçlar çıkarmak olanaklı görünüyor. Ancak, bu deneyimleri geçiş dönemi ekonomisine ilişkin genel bir teori biçiminde sistemleştirmek olanaksız değilse bile şu an için erken görünüyor. Bu iki nedenle böyledir. Birincisi bu ekonominin daha olgun biçimlerinin henüz var olmayışıdır. İkincisi ise bu ekonominin geri kalmış bir çevrede ortaya çıkmasının getirdiği özgül bağlama özgü olan yanı ile daha derin tarihsel doğasına uygun düşen yanını ayırmanın zorluğundan kaynaklanmaktadır.

Kapitalist üretim tarzının ekonomik teorisini 17. yüzyıl İngiliz ve Alman manüfaktür sanayiine dayandırarak formüle etme girişimleri de aynı şekilde başarısızlığa uğramaya mahkûmdu. Esas olarak hala bir tarım ülkesi olan Fransa gerçekliği üzerine oturtulan genel bir ekonomi teorisi formüle etme arayışında olan fizyokratların talihsizliği de iyi bilinmektedir; bu tarım artık gelişmiş bir manüfaktüre dayalı sınai' ticari ve mali kapitalizme bir temel oluşturmuş olsa bile.

Ancak, geçiş dönemine ilişkin genel bir ekonomi teorisinin yokluğunda —yani sanayice gelişmiş birkaç ülkede kapitalizmin yıkılışı,

---

2) Paris Komünü üzerine yazdıklarında, Marx kapitalizmden sosyalizme geçiş toplumunun bürokratikleşme tehlikesini açıkça belirtmiştir.

3) Marx, *Grundrisse*'nin girişindeki, ekonomi politiğin yöntemine ilişkin ünlü pasajında «somut emeği» «soyut emeğe» yani servetin yaratıcısı olarak genel olarak emeğe indirgemenin, ancak kapitalist üretim tarzının «bireylerin bir işten diğerine kolaylıkla geçebildiği» bir toplum biçimi yaratmasından sonra mümkün olabileceğini belirtmektedir. (Karl Marx, *Grundrisse*, Dietz Verlag, Berlin, 1953, s. 25.)

bu toplumsal biçime ait bir ekonominin ilkel sosyalist birikim oluşturma zorunluluğundan kurtulmuş işleyişini gözlemlemeyi olanaklı kılana kadar[4]— kapitalist olmayan ülkelerde ekonomik inşaya yönelik temel deneyimlerin daha sistemli bir çözümlemesi yararlı ve gereklidir. Yararlıdır çünkü benzer durumlar ile şimdiden karşı karşıya kalmış ya da yarım kalacak olan devrimci güçleri siyasal olarak yönlendirmeye yardımcı olur. Gereklidir çünkü bu yeni dönemin Marksist eleştirisini konjonktürel öğelere ve hizip tartışmalarına kapılmadan yapabilmemizi sağlar.

Az gelişmiş ülkelerde kapitalizmden sosyalizme geçiş döneminin ekonomik ve toplumsal dinamiklerini büyük ölçekte tanımlayan bir takım nesnel sorunlardan ve kilit rolü görecek seçiş kararlarından söz edilebilir.

1. TEK ÜLKEDE SOSYALİZM Mİ, SÜREKLİ DEVRİM Mİ?

Birinci nesnel sorun, bolşeviklerin, ilk uluslararası devrimci dalganın 1921 veya 1923'de başlayan gerilemesinden sonra karşı karşıya kaldıkları hayati öneme sahip tarihsel ikilemdi. Bolşeviklerin önündeki alternatif doğru bir biçimde formüle edilmelidir çünkü Stalinist çarpıtma bu konuda öyle bir karışıklık yaratmıştır ki görünürde koyu anti-stalinist olanların bir bölümü bu kargaşanın etkisi altına girmiştir.

Öte yandan dünya devriminin gerilemesinin (hatta yenilgisinin) Sovyet Rusya'da kapitalizme geri dönüşü (özel ya da devlet kapitalizmi) kaçınılmaz kılacağı fikrini savunan kaderciliğin Kautsky kökenli mekanik ekonomik determinizmin aşırı sol çeşitlemeleri her zaman için varlığını sürdürmüştür[5].

Onlara göre, tek ülkede sosyalizmin inşasının tamamlanmasının olanaksızlığı, buna başlamanın imkânsızlığına dönüşmüştü. Bu teorinin savunucuları o günden bu yana, Sovyet ekonomisine özgü çelişki ve dinamiklere yeterince açıklık getirme konusunda (Sovyet ekonomisini kapitalist üretim tarzının temel çelişkilerine indirgemeye çalışırlar), bundan da daha önemlisi bu çözümlemeyi dünya sınıf mücadelesinin genel tablosu ile bütünleştirebilme konusunda pek de yete-

4) V.M. Smirnov'a ait bu formül, geniş bir biçimde ilk kez Evgeni Preobrajenski tarafından *New Economics* adlı eserinde kullanılmıştır: Clarendon Press, Oxford, 1965, s. 79-136.

5) Örneğin, —Bordiga ve (Pannekoek'ün telkini sonucunda) Almanya Komünist İşçi Partisi (KAPD) tarafından savunulan— NEP'in uygulamaya konmasından sonra SSCB'de kapitalizme geri dönülmüş olduğu tezleri. Bu postülalar Ekim Devrimi'ne düşman sosyal demokratlar (özellikle Otto Bauer) tarafından savunulan postülaların doğrudan ürünü olmaktan öte bir şey değillerdir.

nek gösterdikleri söylenemez. Çin devriminin kapitalizm için bir zafer (!) olduğu ya da Vietnam savaşının «emperyalist güçler arası bir çatışma» olduğu saçma varsayımlarından yola çıkılırsa yirmi yıldır dünyada neler olup bittiğini anlamak oldukça zorlaşır.

SBKP'deki sol muhalefet bu basit görüşü hiçbir zaman paylaşmamıştır. SBKP sol muhalefetinden doğmuş olduğuna göre Uluslararası Sol Muhalefet ya da dünya Troçkist hareketinin de bu görüşü hiçbir zaman paylaşmadığını söylemeye bile gerek yok. Onlara göre, tek ülkede sosyalist bir ekonominin inşasının tamamlanmasının olabilirliği mitine karşı mücadele kesinlikle Marksizmin bütün kaderci ve mekanik çarpıtmalarına karşı yürütülen bir mücadele demektir. Onlar ilk işçi devletinin tecrit olmasıyla ortaya çıkan sorunların çözümünü nihai olarak uzlaşmaz toplumsal güçlerin mücadelesinin belirleyeceğini anlamışlardır. Bu nedenle, Sovyet ekonomisinin aşama aşama kolektifleştirilmesi ve hızlandırılmış sanayileşme konusunda ilk kez bir ekonomik program hazırlayanlar tam da «tek ülkede sosyalizm» Stalinist mitine muhalif olanlar olmuştur[6].

Onların Sovyet devletinin ve Komünist Enternasyonal'in —doğru olmayan taktik öğütler, yanlış stratejiler ya da Komünist partilerin politikalarının Sovyet diplomasisinin değişen gereksinimlerine tâbi kılınması gibi kabul edilemez yöntemlerle— dünya devriminin ilerlemesi önünde bir engel teşkil etmemesini sağlama mücadeleleri ile SSCB'de sosyalist bir ekonominin inşasına başlama konusundaki azimleri arasında hiçbir çelişki bulunmamaktadır. Tam tersine, bunlar yalnızca aynı temel stratejinin iki yönü olarak görülebilir. Sosyalist ve kapitalist güçler arasında bir çatışmanın hem Sovyetler Birliği'nde hem de Sovyetler Birliği dışında kaçınılmaz olduğunu gören sol muhalefet, bu mücadele için proleteryadan yana olan güçlerin SSCB içinde ve uluslararası düzeyde özgül ağırlığını arttırarak mümkün olduğunca lehte koşullar yaratmaya çabaladı.

Tarihin hükmü de onların haklı olduğunu kanıtladı. Zira sınıflar arasında manevraların, uzlaşmaz toplumsal güçler arasındaki kaçınılmaz mücadelenin ortaya çıkmasını sürekli olarak engelleyebileceğini savunan tez şimdiye dek deneyle doğrulanmamıştır. Hem kulaklarla, hem de emperyalizmle olan çatışma kaçınılmazdı. Stalin hizbinin eklektik ve ileriyi göremeyen politikasının bütün sonucu, bu çatışmaların sürpriz biçiminde patlak vermesine uygun koşullar yaratmak oldu. Bu çatışmaları öngörenlerin uyarılarına hiç kulak verilme-

6) Troçki, daha 1923'de, *Yeni Yöneliş*'te, aynı anda Sovyet Demokrasisi'ne ve hızlandırılmış planlı sanayileşmeye dönüşü savunmuştur.

di ve bu çatışmaların üstesinden gelebilmeyi sağlayacak en iyi stratejik mevzileri kazanmayı amaçlayan önlemler zamanında alınmadı[7].

Tarihsel olarak sosyalizmin inşası sorunu ancak dünya devrimi ile çözümlenecektir. Ancak bu bağlamda orantısızlıkların, sapmaların ve en aşırı çelişkilerin altından kesin olarak kalkılacaktır. Dünya devriminin zaferini gerçekten bu amaca uygun yöntemlerle hızlandırmak, devrim yapmış proletaryanın çıkarları için tümüyle gereklidir. Ama bu zaferi beklerken, tecrit olmuş işçi devleti ya da işçi devletleri grubu gündelik ekonomilerine ilişkin işleri uluslararası durumda bir değişiklik umarak idare etmekle yetinemez. En azından kendi toplumu içinde burjuva ve küçük burjuva güçlerin etkisini azaltacak tek yol bu olduğu için işçi devleti sosyalizmin inşası görevini üstlenmek zorundadır.

İşte bu nedenle, bir ya da birkaç geri kalmış ülkede gerçekleşen sosyalist devrimlerin tecrit olması durumunda ne yapılması gerektiği sorusuna sürekli devrim teorisinin verdiği yanıt birkaç ögenin bileşiminden oluşmaktadır. Bu unsurlardan öncelikli üç tanesini şöyle sıralayabiliriz: Dünya devrimini yaymak için çabalamak, sosyalist ekonominin inşasına başlamak ve sosyalist demokrasiyi geliştirmek.

2. PİYASA KATEGORİLERİNİN VARLIKLARINI SÜRDÜRMESİ VE YOK OLMASI

Ekim Devrimi'nin zaferini izleyen dönemde, özellikle «Savaş Komünizmi» döneminde komünist teorisyenler sosyalist ekonominin inşasını öncelikle piyasa ve para ekonomisinin hemen ve bütünüyle yok olması biçiminde görüyorlardı. Almanya'da da, birçok ekonomist ekonominin sosyalizasyonunun nasıl gerçekleştirileceği konusunda Alman Devrimi'nin ilk aşamalarında yapılan tartışmalarda benzer konumları desteklediler (özellikle de Bavyera Sovyet Cumhuriyeti'nin kuruluşu sırasında)[8]

Ancak, teorik oybirliği Yeni Ekonomik Politika'nın (NEP) başlamasıyla birlikte değişti. Bunun nedeni, taktik dönüşü haklı gösterme çabasından çok, gerçekliğin daha iyi kavranması ve bu alanda marksist geleneğe dönülmesiydi[9]. Özellikle tarım (esas olarak özel veya

7) Sanayileşmenin ve tarımda adım adım kollektivizasyonun ertelenmesinin doğurduğu korkunç sonuçlara (özellikle Stalin hizbini 1928 sonrasında zorunlu tam kollektifleşmeye telaş içinde yöneltmesine) aşağıda değineceğim.

8) Bk. Nikolai Bukharin, *Geçiş Dönemi Ekonomisi* ve özellikle Otto Neurath, *Wesen und Weg der Sozialisierung*, Münih, 1919.

9) Özellikle Kautsky'nin 1892'de kaleme aldığı *Erfurt Programı* (9. edisyon, Dietz Verlag, 1908, s. 158-59) adlı çalışması Rus Marksistleri de dahil ardılı Marksist kuşakları eğitmiştir.

kooperatif tarım) ile sanayi arasındaki, ayrıca işçiler ve devlet arasındaki ilişkilerde, para ve piyasa ilişkilerini sürdürmenin ekonomik büyümeyi maksimize etmede ve tüketiciler olarak işçilerin çıkarlarını korumada en iyi yol olduğu ortaya çıktı.

Bu deneyin derslerinin teorik açıklaması ve nesnel kaynakları 1920'lerde Sovyet ekonomisini tartışan taraflarca derhal ve açıklıkla kavranamamıştır. Stalin hizbinin kesin zaferinden sonra, nesnel teorik araştırma her yönden bilimsel değerden tümüyle yoksun bir özürleyici pragmatizm ile ikame edilmiştir. Böylece ünlü Stalinist formüller, değer yasasının «sosyalist toplumun kaçınılmaz nesnel yasası» olduğu tezi ve «iki değişik mülkiyet biçiminin toplumsallaşmış mülkiyet ve grup mülkiyeti»nin varlığının bir sonucu olarak geçerliliğini sürdürdüğü formülü ortaya çıktı. Bu açıklamaların marksist teoriyle hiçbir ortak yönünün olmadığı gerçeğini vurgulamak gerekli bile değil[10].

Günümüzde, kapitalizmden sosyalizme geçiş döneminde pazar kategorilerinin varlıklarını sürdürmelerinin öncelikle üretici güçlerin yetersiz gelişmesinin bir sonucu olduğunu daha kolay anlayabilmekteyiz. Üretici güçlerin bu yetersiz gelişmesi, üretilen bütün malların her üreticinin harcadığı emek miktarına göre fiziksel olarak bölüştürülmesine olanak vermemektedir. Her üreticiyi, kendi emek gücünün özel mülkiyetini sürdürmeye ve bu gücü, toplum tarafından üretilen toplam mal ve hizmetler kitlesinin açıkça sınırlı ama farklılaşmamış bir bölümünden yararlanabilmek için bir sertifika rolü gören ücret ile mübadele etmeye zorladığı ölçüde kullanım değerlerinin yetersiz arzı değişim değerinin varlığını sürdürmesini sağlar. Tüketim mallarının meta karakterinin yok edilmesi bu ücretin yerini kesin biçimde sınırlı fiziksel tayınların alması alması anlamına gelir. Bu da kaçınılmaz olarak (önce bizzat ürünlerin, daha sonra da tayın kuponlarının) değişiminin yeniden canlanmasına yol açar, çünkü tüketim malları ihtiyaçları tam olarak karşılayamaz ve bu iktiyaçların yoğunluğu değişik bireyler için farklılık gösterir. Bu koşullarda parasal standardı korumak, hem daha esnek, hem daha adil, hem de tüketim alanında işçilerce alınan özerk kararlara daha saygılı bir dağılım ve muhasebe aracının kullanımına olanak tanır[11].

---

10) Hatırlatmaya gerek yok ki, Marx'a göre, «ancak her biri bağımsız olarak ve özel bireylerin hesabına harcanan farklı türden emeklerin sonucu olan ürünler birbirleri karşısında meta haline gelebilirler». *Capital*, International Publishers, New York, 1967, s. 42.

11) Eğer üreticiler tüketim açısından bağımsız kararlar verme olanağına sahip değillerse, kullanım değerleri bolluğu olmayan bir durumda, emeklerinin angarya haline dönüşmesi eğilimi tehlikesi gündeme gelir.

Mülkiyette bir değişimi de içeren gerçek bir mübadele üzerinde temellenmiş gerçek piyasa ilişkileri böylece tüketim alanında emek gücünün yeniden üretimi konusunda geçerli iken[12], kamunun sahip olduğu işletmeler arasındaki ilişkilerde parasal standartların kullanılması, gerçek piyasa ilişkilerine yol açmaz, sadece piyasa biçimine bürünür. Tüketim mallarının üretim maliyeti ve satış fiyatı parasal olarak hesaplandığına göre, üretim malları için de aynı hesapları yapmak daha kolaydır. Kuşkusuz, bu sonuncuların üretim maliyetleri emek-saat cinsinden hesaplanabilir ve bu emek-saatlerle parasal standart arasında dönüşüm tabloları kullanılarak tüketim malları üretim maliyetinde ham madde ve makina girdileri hesaplanabilirdi. Ne var ki, bu yöntem ülkedeki üretim sürecinin ya da üretim ve tüketim araçları dolaşımının gerçekliğini hiç değiştirmeksizin muhasebe işlemlerini gereksiz biçimde karmaşıklaştırırdı.

Piyasa ve para kategorilerinin kapitalizmden sosyalizme geçiş dönemi boyunca varlığını sürdürmesi böylece kaçınılmaz bir nitelik taşır. Ama bu kategorilerin varlığı, sosyalizmi inşa eden bir toplumun gerekleriyle çelişki içinde olan bir dizi ekonomik ve toplumsal sonuca yol açar. Aşağıda bu gerçeğin toplumsal planlama açısından önemine değineceğim. Bu noktada en önemli toplumsal yönlerden söz edeyim. Para ve piyasa ekonomisinin varlığını sürdürmesi eski yabancılaşma biçimlerini muhafaza ederken yenilerinin bunlara eklenmesine de neden olur[13]. Piyasa ve para ilişkileri devletin ve toplumun bürokratikleşmesi tehlikesinin ana kaynaklarından biridir. Özel çıkarların savunulması eğiliminin günlük hayatın tam merkezinde yer alması özel zenginleşme yönünde bir eğilimin de sürüp gitmesini ya da yeniden canlanmasını teşvik eder vb. vb.

Piyasa kategorilerinin varlığını sürdürmesinin son tahlilde üretici güçlerin yetersiz gelişiminin bir sonucu oluşundan hareketle önce bu sonuncuların —sosyalist olmayan saiklerin de uyarılması yoluy-

12) Ancak hizmet sektörü için bu doğru değildir. Bu sektörde, dağıtım, toplumun bu hizmetlere adamaya hazır olduğu kaynaklara bağlı olarak, sağlık, eğitim, şehiriçi ulaşım, elektrik, yakıt ya da konut alanlarında, ihtiyaç temelinde gerçekleştirilebilir.

13) Çekoslovakya'da yayınlanan haftalık *Literarni Noviny* adlı derginin 1967 yazında yayınladığı bir makale, ülkede son yıllarda artan fahişeliğin kaynağını «Çekoslovakya'da kişiyi değerlendirmede kullanılan standardın kişisel zenginlik olması»na bağladıktan sonra şöyle devam ediyor: «Yüksek bir yaşam standardına sahip olan bir kişi bir 'lepsi'dir (daha iyi bir unsur); düşük yaşam standardına sahip olan ise 'necenny'dir (değersiz bir kişi)...» Bir başka örnek de Sovyet yargıcının mahkemesi sırasında şair Brodski'ye verdiği şaşırtıcı yanıttır: «Ayda yalnızca 50 ruble kazanıyorsan, bir parazit olmadığını nasıl ispat edebilirsin?»

la— azami ölçüde geliştirilmesi gerektiğini, bireysel bencillikle ancak daha sonra, bir kez bolluk durumuna varılınca, mücadele edilebileceğini ileri sürmek diyalektik olmayan, mekanik bir usyürütmedir. Ekonomik ve toplumsal süreçlerin bu biçimde ayrılması olanaksızdır; gerçekten sosyalist bir toplumun yaratılabilmesi için bunlar birleştirilmelidir. Burada «maddi müşevvikler»in ve «piyasa mekanizmaları»nın üretimi ve büyümeyi azamileştirmeyi olanaklı kılan tek yol olduğu yönündeki, hiç de kanıtlanmamış varsayım üzerinde duracak değilim. Ama üretici güçlerin gelişmesinin bireysel bencilliğe karşı mücadeleyi otomatik olarak kolaylaştıracağını beklemek için hiçbir neden olmadığı vurgulanmalı. Tam tersine, ekonomik yönetimi onyıllar boyunca özel çıkarlar üzerinde temellendirmenin üretici gelişmenin daha yüksek bir aşamasına varıldığında artık katılaşmış olacak çarpık bir toplumsal davranış görüntüsü yaratacağını beklemek daha mantıklı olur. SSCB'nin, Doğu Almanya'nın ve Çekoslovakya'nın son onbeş yıl içindeki ekonomik ve toplumsal deneyimi bu beklentiyi doğrulamaktadır.

Dolayısıyla, marksist diyalektik, kısa görüşlü pragmatizme çok fazla ödün vermeyen bir ekonomik politikanın piyasa kategorilerini gerekli oldukları sürece muhafaza etme eğilimini bunların ortadan kalkışını mümkün olduğu ölçüde teşvik etme çabasıyla birleştirmesini gerektirir. Bu kategorilerin ortadan kalkışı toplumun bir «değnek vuruşu» ile gerçekleştirebileceği bir sonuç gibi değil, giderek gelişen bir eğilim olarak düşünülmelidir; bu eğilim çok erken başlamalı ve maddi ve entellektüel kaynaklar arttıkça genişlemelidir. Piyasa kategorilerinin bu eriyip gitme sürecini olanaklı kılan ekonomik koşulları başka bir yerde incelemiştim[14]. Söylemeye gerek yok ki, bu sürece yol gösteren, toplumun bireysel çaba ya da üretkenliğe bakılmaksızın karşıladığı ihtiyaçlar konusundaki önceliklerinin seçilmesidir; bu seçiş ise çalışan nüfus kitlesince demokratik biçimde yapılmalıdır.

Sadece piyasa kategorilerinin kullanımı bu biçimde bunların ortadan kalkışının teşvik edilmesiyle birleştirilmesi yoluyladır ki, amaçlar-araçlar diyalektiği etkin bir biçimde uygulanabilir. Bu şekilde, sosyalist ilişkiler yavaş yavaş pratik bir alışkanlık haline gelecektir— bunsuz da yeni bir toplumun yaratılması bir ütopyadır.

3. SOSYALİST PLANLAMA VE DEĞER KANUNU

«Gerçekte **hiç bir toplum biçimi** toplumun tasarrufundaki çalışma zamanını, üretimi şu ya da bu biçimde düzenlemekten alakoya-

---

14) Ernest Mandel, *Traité d'économie marxiste*, Julliard, Paris, 1962, II. Cilt, 17. bölüm.

maz. Ancak bu düzenleme, toplumun kendi çalışma saatleri üzerinde dolaysız ve bilinçli denetimi tarafından değil de —ki bu ancak ortak mülkiyet ile olanaklıdır— meta fiyatlarının hareketi tarafından yerine getiriliyorsa, herşey senin Deutsch-Franzosische Jahrbücher'de tümüyle ustaca tanımlamış olduğun gibi kalır......» Marx 8 Ocak 1868'de Engels'e böyle yazmıştı[15]. Bilinçli bir plan dahilinde yönetilen bir ekonomi ile değer kanunu ile yönetilen bir ekonomi arasındaki temel çelişki kısaca budur.

Değer kanunu ile yönetilen bir ekonomi, üretimin ve dolayısıyla yatırımın efektif talep tarafından yönlendirildiği ekonomidir. Bu ekonominin işleyiş kurallarını belirleyen, farklı bireylerin değişik gereksinimlerinin yoğunluklarındaki farklılıktan çok gelirler arasındaki farklılıktır. Nitekim, üretim, öncelikli olarak ayrıcalıklı kesimlerin gereksinimlerini karşılamaya yöneliktir. Halk kitlesinin temel gereksinimleri karşılanmdaan önce lüks malların üretimi teşvik edilir. Modern konutların kiralarının belirlenmesi «piyasa kanunu»na bırakılmıştır; böylece ancak yüksek gelir sahibi katmanlar bu konutlara ulaşabilmektedir. Toplumsal tüketim (eğitim, sağlık, bazı kamu hizmetleri), tek tek kuruluşlar düzeyinde işlerliği olan piyasa kanunlarına göre «kârsız» olduğu için, daha yüksek «kârlı» bireysel tüketime istemli bir biçimde kurban edilir. Zira bireysel tüketim, belli bir kârla satılmak üzere üretilmiş metalar biçimindedir. Açıktır ki, bu kurallarla yönetilen bir ekonomi, ekonominin büyüme oranını yükseltmeyi olanaklı kılsa bile, sosyalizme doğru gelişmek yerine ondan uzaklaşmaktadır. Böyle bir evrimin mantığı yatırım kararlarının gittikçe özel kuruluşlar düzeyinde verilmesini içerir. Üretimin piyasa kanunlarına göre yönetilmesi yatırımda merkeziyetçilikten uzaklaşma ile birleştiğinde giderek kapitalist ekonominin tipik ekonomik dalgalanmaları (fazla yatırım dönemlerini izleyen eksik yatırım dönemleri, dönemsel işsizlik, üretim fazlası vb.) yeniden üretilir.

Bunun tersine, bir plan çerçevesinde yönetilen bir ekonomide, toplumun görece kıt kaynakları değer kanununun kurallarına göre kör biçimde («üretici-tüketicilerin bilgisi dışında») tahsis edilmek yerine önceden saptanmış önceliklere göre bilinçli bir şekilde dağıtılırlar. Sosyalist demokrasinin hüküm sürdüğü bir geçiş ekonomisinde, çalışan halk kitleleri bu önceliklerin seçimini demokratik bir biçimde belirlerler. Önceliklerin böylesine bilinçli seçimi, proleterlik durumunun ve işçilerin yabancılaşmasının yok edilmesi sürecine başlamanın tek yoludur. Bu süreç, ne Stalinist SSCB'de olduğu gibi despotik ve sınırsız bir güce sahip bürokrasinin yönetimi altında, ne de Yugos-

---

15) Karl Marx/Friedrich Engels, *Selected Correspondence*, Progress Publishers, Moscow, 1955, s. 199.

lavya'da olduğu gibi piyasa kanunlarının gittikçe hakimiyetini arttırdığı bir yönetimde gerçekleşebilir. Bürokratik despotizm ve piyasa anarşisinin bir bileşimi de hiç bir açıdan geçerli bir alternatif olarak düşünülemez.

Önceliklerin amaçlı ve bilinçli seçimi ekonomik hesaplamanın «görmezlikten gelindiği» ya da «hor görüldüğü» anlamına gelmez. Böyle bir seçimin anlamı sadece şudur 1) bu hesaplama satış fiyatları üzerinden değil, bilimsel olarak saptanan üretim maliyeti üzerinden tutulur; 2) bu maliyetler, hiçbir unsurun gözardı edilmediği bütünsel bir ekonomik ilişkiler şemasında birleştirilir[16]; 3) otomatik olarak olmasa da yatırımları yönlendirir.

Neoklasik ekonomistlerin formülünü kullanırsak, maliyetler kelimenin gerçek anlamıyla ancak hemen hemen hiç bir zaman gerçekleşmeyen bir durumda «bütün diğer şeylerin eşit olduğu» durumda, yatırım seçimlerini belirleyebilir.

«Değer kanunu» ile «ekonomik maliyet hesaplaması»nın birbirine karıştırılması, gerçekte, «ekonomik rasyonalite»yi geliştirmek bir yana bizi ondan gittikçe uzaklaştırır ve bürokratik keyfilik ile pazar ekonomisinin kötülüklerini birleştirme yolunda bir eğilim yaratır. (Bu karışıklıktır ki şu anda Doğu Avrupa ve SSCB'de rağbette olan «sosyalist piyasa ekonomisi» saçma kavramını yaratmıştır.)[17] Sosyalist bir temele dayanan hiç bir ekonominin, dizginlerin tümüyle değer kanununa bırakılmasına tahammülü olamaz. Yugoslavya da dahil heryerde yönetimler fiyatları belirlemeye devam ediyor ya da fiyatların oluşmasında hemen hemen belirleyici etkileri görülüyor. Şu an için hiç bir yerde satış fiyatları «ekonomik olarak gerçek» fiyatlar değildir. Bunun sonucu olarak bir dizi çarpıklık doğar; her yeni reform bu çarpıklıkları yeniden biçimlendirir ya da hafifletir ama ortadan kaldıramaz. En önemlisi, ekonomik gerçeklik bu çarpıtmaların sonucu,

---

16) Yatırım proje maliyetlerinin hesaplanmasına altyapı ve çalışmalarının maliyetini; hammadde ve mamul ürünlerin taşımacılık maliyetini; doğal çevrede ortaya çıkardığı sorunları (ve hava, su kirlenmesi gibi dolaylı etkileri); insangücü transferinden, ev, okul, dağıtım merkezleri inşasının gerekliliğinden kaynaklanan tahmini toplumsal maliyetleri dahil etmeyi unutmadan. Kapitalist sistemde, özel işletmelerin kârlılığı hesaplanırken bu maliyetlerin çoğu toplumsallaşmış olmaları nedeniyle hesaba katılmaz (bunları devlet üstlenmiştir), ya da bütünüyle ve açıkça gözardı edilirler. Toplumsallaşmış bir ekonomide, bu unsurları hesaba katmak, onun rasyonalitesini ve bilimsel karakterini özellikle arttırır.

17) *Neues Deutschland*'ın Eylül 1967'de yayınlanan 13. sayısında Ulbricht'in «Die Bedeutung des Werkes 'Das Kapital' von Karl Marx für die Schaffung des entwickelten gesellschaftlichen Systems des Sozialismus in der DDR und den Kampf gegen das staatsmonopolistische Herrschaftssystem in Westdeutschland»a bakınız.

anlaşılabilirliğini kaybeder ve gerçek üretim maliyetlerini hesaplamak olanaksız hale gelir. Bu zorlukları yok etmek için herşeyden önce bütün düzeylerde bir çifte muhasebe sistemi kurulması gerekir. Bu sistem sayesinde gerçek üretim maliyetleri ile keyfi denebilecek satınalma ve satış «fiyatları»na dayanan parasal hesaplamalar birbirinden ayrılabilecektir. Bu durum, merkezi otoritelerin ve daha da önemlisi, işletmelerde üreticiler kolektiflerinin (ellerindeki vazgeçilmez asgari bilgiye dayanarak) bilgili kararlar almasını olanaklı kılmak için ilk koşuldur.

Tarihsel anlamda, planlama ilkesi ile değer kanunu arasında temel bir çelişki vardır. Bu çelişkiyi ilk kez ortaya koyma ve kapitalizmden sosyalizme geçiş çağının temel ekonomik kanununu formüle etme şerefi Evgeni Preobrazhensky'ye aittir.[18] Bu kanuna göre piyasa ilkesi bir süreç içinde yerini planlama ilkesine bırakır. Bu gelişmenin bir süreç içinde olması fikri ne değer kanununun ne de meta üretiminin kapitalizmden sosyalizme geçiş toplumunda tek bir darbe ile «yokedilemeyeceğini» de ifade eder[19]. Tarımda ve zenaatte küçük meta üretiminin büyük oranda —bütün olarak ya da otomatik olarak olmasa bile— değer kanununa tâbiliği devam eder. Dolayısıyla özel ve kamu sektörü arasındaki mübadeleyi etkilemeyi de —yönetmeyi değil— sürdürür. Aynı zamanda tüketim malları üretimine adanmış bütün kaynakların direkt olarak «nihai tüketici» için üretim yapan çeşitli dallar arasındaki dağılımını da etkiler.

Bu anlamda, ama yalnızca bu anlamda, planın, «değer kanunu»nu (daha doğrusu piyasa mekanizmalarını) tüketim malları arzının talebe daha hızlı ve dakik biçimde uyarlanabilmesini kolaylaştırma amacıyla «kullanabileceği» söylenebilir. Bu durumda bu talebin elastikiyeti hem gelirler (ve bunların yapısı) hem de (planın değiştirme gücüne sahip olduğu) fiyatlar açısından hesaba katılmış olacaktır.

18) Evgeni Preobrazhensky, *The New Economics*, Clarendon Press, Oxford, sf. 136-146.

19) Troçki *İhanete Uğrayan Devrim*'de (Pioneer Publishers, New York, 1945, s. 67) kapitalizmden sosyalizme geçiş aşamasında meta dolaşımının «aşırı yaygınlaşması»ndan bile söz eder. Ancak, konuyu ele aldığı bağlam gösteriyor ki, Troçki meta üretiminin yaygınlaşmasını esas olarak Rusya'nın kırsal bölgelerinde varolan dev doğal ekonomi sektörünün («hemen oracıkta tüketmek için üreten» sektörler) yok olmasından dolayı ortaya çıkan bir yaygınlaşma olarak görmektedir. Şu formülü bu anlamda ele alınmalıdır: «Bütün mal ve hizmetler *tarihte ilk kez* birbirleriyle mübadele edilmeye başlar.» (a.y., vurgu sonradan). Bu formülün doğal ekonominin ve geçimlik çiftçiliğin kapitalizm altında büyük oranda yok olduğu, 1917 Rusya'sından daha gelişmiş ülkelere uygulanamayacağı çok açık. Dünyanın ikinci büyük sanayi gücü olan ve maddi koşulların hiç kuşkusuz piyasa kategorilerinin yokolmaya başlamalarına olanak tanıyacak düzeyde olduğu günümüz SSCB'sine de uygulanamaz.

SSCB'de halen uygulanmakta olan Liberman reformlarının ussal çekirdeği de budur.

Ancak planın amaçlarına ulaşmakta kullanılabileceği tek ya da esas araç sözü edilen piyasa mekanizmaları değildir. Ekonomiye ilişkin matematiksel hesaplamalar[20], tüketicilere dolaysız biçimde danışma, işçilerin tabanda yaptığı tartışmalar da sonuçta aynı amaçla, arz ve talebin dengelenmesi amacıyla kullanılabilir. Bütün bunlar genellikle ikili bir avantaja sahiptir. Hem yurttaşların arzularının daha hatasız ve demokratik bir biçimde temsilini olanaklı kılar, hem de ekonomiye ilişkin bir düzeltme gerekiyorsa bunu olay olup bitmeden önce etkileyerek bir uyarı işlevi görür. Bu da israfı ve fazladan harcamaları büyük oranda azaltır.

4. KATI YA DA ESNEK PLANLAMA

Plan ile piyasa arasındaki karşılıklı ilişki sorununa çok yakından bağlı bir sorun planlamanın yöntem ve biçimlerine ilişkindir; katı mı esnek mi, merkezi mi ademi merkeziyetçi mi? Bu konudaki tartışmalar, geleneksel olarak tek bir çıkış noktasını referans olarak alır; aşırı ayrıntılı ve aşırı merkeziyetçi Stalinist planlama «modeli» bu tartışmayı büyük oranda etkiler ve karanlıkta bırakılır[21].

Bu «model»in sayısız kötülükleri vardır. Bu kötülükleri, resmi komünist çevrelerde alay konusu edilmeleri henüz moda haline gelmemişken sıralamıştım[22]. Üstelik, bu modelin «yaygın» sanayileşme dönemine «uygun» olduğunu, yararlılığının «yoğun» sanayileşmeye dönüş yapma gereği duyulduğunda sona erdiği tezini kabul etmemiz gerekmiyor. Bırakalım savaştan sonraki ilk on yılı, İkinci Dünya Savaşından önce bile, fiziki üretim, parasal maliyetler, kalite, hammadde «tasarrufu», toplam ücret, iş gücü/saat miktarı, işletmelere «dayatılan» üretim türü ve yelpazesi alanlarında gittikçe daha belirtik ve

---

20) Örneğin, aile harcamalarının farklı gelir kategorileri için farklı mal ve hizmet grupları bakımından yeniden yapılanmalarının projeksiyon eğrileri fiyatlarda bir çarpıklığın ya da ani sıçramaların olmadığı ve bu eğrilerin verili bir harcama yapısının değişmeye başladığı yeterli sayıda yılı kapsadığı koşullarda kullanılabilir.

21) Bu konuda özellikle Janos Kornai'nin *Overcentralization in Economic Administration* adlı çalışmasına; David Gullick'in *American Slavic and Eastern European Review*'un 1952 Ekim sayısında yayınlanan «Initiative and Independence of Soviet Plant Managers» adlı makalesine; ve Joseph S. Berliner'in *The Quarterly Journal of Economics*'in 1952 Ağustos sayısında yayınlanan «The Informal Organization of the Soviet Firm» adlı makalesine, vb. bakınız.

22) *Traité d'économie marxiste*, cilt II, s. 240-273. Ayrıca *Les Temps Modernes*'in 1965 Haziran sayısında yayınlanan «La réforme de la planification soviétique et ses implications» adlı makaleme de bakınız.

çelişik normların çoğalması genelleşmiş bir kargaşa yaratma eğilimi doğuruyordu. Planın temel hedefleri —o anda fiziki üretim hedefleri idi— ancak diğer normları ihlâl ederek, yani planın açıktan inkârı (hammaddelerin «karaborsa»dan satınalınması, ek insan gücünün istihdamı, yasadışı aracıların ortaya çıkışı vb.) yoluyla gerçekleşebiliyordu. Ekonominin bu tür yönetimi de hatırısayılır bir israfa neden oluyordu.

Sözü edilen Stalinist «model» sadece deneyim eksikliğinin, teori ve pratikte yapılan çözümleme hatalarının, kavram boşluklarının bir sonucu değildi. Ne de üretici güçlerin yetersiz gelişmesinin ya da ülkenin yoksulluğunun kaçınılmaz ve otomatik bir yansımasıydı bu «model». Daha ziyade, Sovyetler Birliği'ndeki devlet iktidarının toplumsal yapısını yansıtıyordu. Son tahlilde, aşırı merkeziyetçi ve aşırı ayrıntılı Stalinist planlama modeli ne ilkel sosyalist birikimin gereksinimlerine, ne de bir büyük devlet olarak Sovyetler Birliği'nin çıkarlarına uygun düşüyordu. Eleştiri ruhundan, tabanın inisiyatifinden ve demokratik tartışmadan korkan ve bunları sistematik biçimde cesaretsizlendirmeye çalışan, sadece ve sadece, bürokratik hiyerarşi içinde aşağıdan yukarıya mekanik bir itaat ve boyun eğme «erdem» ini ve yukarıdan aşağıya keyfi bir küstahlığı vurgulayan bir ayrıcalıklı bürokratik kastın ve bir siyasi önderlik «model»inin çıkarlarına uygun düşüyordu.

Bu planlama modelinde değişiklik yapma ihtiyacı kendini, sözcüğün mutlak anlamında ürün vermeyi kestiğinde değil, bürokrasinin kendi bakış açısından yararlılığını tüketmiş olduğunda hissettirdi. Bu modelin (SSCB'de önce Kruşçev döneminde, daha sonra Liberman'ın etkisinde, Polonya, Doğu Almanya, Macaristan, Çekoslovakya, Bulgaristan vb.de değişik varyantlar biçiminde) ardarda gelen reformları, yukarıdan «komuta»ların yerine otomatik ekonomik mekanizmaları ya da «şartlı refleksler»i geçirme eğilimindedir. Bu da rejimin temellerinin halk arasında değil bürokrasi içinde genişlemesini (teknokratik ve «ekonomik» bürokrasinin siyasi parti bürokrasisinin yerini almasını) yansıtmıştır.

Sorun etkin bir biçimde işleyen sosyalist işçi demokrasisi anlayışıyla kavranabildiği oranda, Doğudaki reformcuların çoğunluğunun ve Batıdaki savunucularının içine girdiği ikilem daha temelinden kusurlu hale gelir. Bu ikilem şu biçimde formüle edilir: ya bürokratik aşırı merkeziyetçilik ya piyasa mekanizmaları, ya tepeden inme emirler ya otomatik ekonomik itkiler. İşçi kitlelerinin bakış açısından, bürokratik keyfiliğin dayattığı fedakârlıklar piyasanın kör mekanizmalarının dayattığı fedakârlıklardan ne daha az ne daha fazla «kabul edilebilir» niteliktedir. Bu fedakarlıklar aynı yabancılaşmanın yalnız-

ca iki ayrı biçimini temsil ederler. Hatta bazı fedakarlıklar nesnel olarak kaçınılmaz olduklarında bile ancak özgür tartışma sonucunda çoğunluğun oyları ürünü olarak ortaya çıkmışlarsa, yani **bir bütün olarak proletarya tarafından** serbestçe kabul görmüşlerse en acı yönlerini yitirirler[23].

Bu anlamda, sözkonusu sahte ikilemin gerçek yanıtı, ne Stalinist modelde uygulanan aşırı merkeziyetçi ve aşırı ayrıntılı bir planlamadır, ne de yeni Yugoslav sistemi türü fazla esnek, merkeziyetçilikten aşırı uzak bir planlamadır. Gerçek yanıt asıl işçilerin büyük çoğunluğundan oluşan işçi konseyleri ulusal kongresi tarafından hazırlanan demokratik merkeziyetçi planlamadır[24]. Bu kongre çeşitli planlama biçimleri arasından birini seçecektir; tartışmaların büyük bölümü açık yürütülecektir; bir muhalefet de mevcut olacaktır. Planlama otoriteleri kongreye kesin biçimde tâbi olacaklardır. Kongre, aynı zamanda, bir işletme tarafından alınmış, planın iç tutarlılığını ya da icrasını tehlikeye sokan her kararı, serbest bir tartışma ile yürürlükten kaldırma hakkına sahip olacaktır.

Bu koşullarda plan, Stalin'in çok sevdiği, işletmelere verilen ayrıntılı emirleri tümüyle terkedecek buna karşılık hedeflerinin büyük bölümüne ulaşmak için «maddi müşevvikler»e ve «mali mekanizmalar»a yönelmeyecektir. Büyük yatırımlara, demokratik bir biçimde kararlaştırılmış öncelikler sırasına göre merkezi bir biçimde karar verilmeye genel olarak devam edilecektir. Yalnızca onarım işleri ve «küçük yatırımlar» hakkındaki kararlar işletmenin bünyesinde alınacaktır. İşletmelerin kârlılığı satıştan elde edilecek kâr arayışı ile değil, kaliteyi düşürmeksizin daha düşük maliyet çabası ile arttırılacaktır. Göstergelerle ya da yukarıdan aşağıya gönderilen «müfettişler» aracılığıyla yapılan denetim, yerini işçi kolektifleri tarafından yapılan denetime bırakacaktır. İşçi kolektiflerinin işletmenin elde ettiği sonuçlardan maddi bir takım çıkarları olacaktır ancak bu çıkarlar işçi sınıfı içinde gelir farklılıkları yaratılmaması için bazı sınırlamalar içerecektir. Çalışanların inisiyatifi, sıkıcı bir biçimde ayrıntıları tasarlamakla uğraşma yoluyla değil (böyle bir durumun uzun vadede moral bozucu etkileri görülür çünkü, sonuçları ilgili

---

23) Yugoslavya deneyimi, işletme düzeyindeki özyönetimin çalışanları proleter konumdan kurtarmak olduğu görüşünün ütopik ve özürcü karakterinin doğrulamıştır. Piyasa ekonomisi beraberinde işsizliğin yeniden doğması bazı işletmelerde çalışan işçilerin diğer işletmelerde alınan yanlış kararlar (aşırı yatırım, vs.) nedeniyle cezalandırılmaları tehlikesini taşıdığı için işçiler «kaderlerine sahip olmaktan» uzaktırlar.

24) Bu, işçi konseylerinin esas olarak bürokratlar tarafından temsilini engelleyebilmek için bu kongre üyelerinin büyük çoğunluğunun gelirine azami bir sınır getirerek sağlanmalıdır.

kesimlerin tümüyle denetimleri dışında bir sürü faktöre bağlı olduğu için boş kararlar izlenimi verir), karar verme sürecinin bütün düzeylerinde (en önemlisi siyasal düzeyde) kendi özgür birlikleri tarafından teşvik edilecektir.

5. YATIRIMLAR VE TÜKETİM

1917 yılından beri, kapitalizmi yıkmış ülkelerin karşı karşıya kaldığı bütün özgül sorun ve çelişkilerin nesnel kaynağı «ilkel sosyalist birikim» oluşturma gereksinimi ile sosyalist toplumun inşasını aynı anda yürütme zorunluluğunda yatar. Bu gereklilik devrimin, dünyanın görece geri kalmış kesiminde geçici olarak tecrit olmasının sonucudur. Ne var ki, kapitalizmin sanayice gelişmiş ülkelerde devrilmesinden önce böyle bir bileşim kaçınılmaz olsa da, buradan kitlelerin yaşam düzeyinde bir düşüşün ya da özel tüketimde iyileşmenin aşırı derecede sınırlanmasının da kapitalizmden sosyalizme geçiş evresinde, görece geri ülkelerde bile kaçınılmaz olduğu sonucunu çıkarmak için hiçbir neden yoktur. Gerçekte, Stalinizme özgü sosyo-ekonomik politikanın sonucu olan bu olguların SSCB ve Doğu Avrupa'da sosyalizmin inşasının başlangıcı ile rastlaşması sosyalizme dünya çapında büyük zarar vermiştir. Batılı kitlelerin gözünde sosyalizmi, yönetenler için başdöndürücü ayrıcalıkların yanısıra iç karartıcı bir kemer sıkmaya ve hiç de cazip olmayan bir yaşam standardına sahip bir rejim ile özdeş kılmıştır.

Stalinist bürokrasinin ekonomi politikası iki varsayım üzerine oturtulmuştur; en hızlı ekonomik gelişmeyi maksimum yatırım oranının sağladığı ve en hızlı ekonomik büyümenin, ağır sanayinin gelişmesine mutlak bir öncelik tanınmasını gerektirdiği: Ancak bu iki kavramda teorik açıdan eleştirel bir incelemeye dayanamaz. Çünkü bu kavramlar verimliliğin ve tüketimin çeşitli verili düzeylerinin üreticilerin emek üretkenliğine ve etkinliğine etkilerini dikkate almamaktadır.

Bu varsayımların Sovyetler Birliği ve halk cumhuriyeti olarak adlandırılan bazı ülkelerdeki pratikteki uygulamaları, sayısız planlama hatalarına, ulaşılamayan hedeflere ve çok sayıda orantısızlıklara yol açmış ve böylece sözkonusu halklar için gereksiz ve kaçınılması olası fedakârlıklara neden olmuştur. Üreticilerin yaşam standartlarında (Üretkenlikteki hızlı artışla sağlanan) ciddi bir artışla ödünlenebilecek olan daha düşük bir birikim oranı ile de aynı ya da belki daha iyi sonuçlara ulaşılabilirdi.

Yani, Marksist teori ile pratik deneyimler benzer sonuçlara ulaşır: eldeki kaynaklar en yüksek büyüme oranının en büyük birikim fonundan elde edileceği varsayımı ile yatırım ile tüketim arasında

keyfi bir biçimde bölünemez. Yatırım ile tüketim arasında daha karmaşık ve derin (ve teorik olarak hesaplanabilir) bir etkileşim ortaya çıkar ki, en hızlı ve en dengeli büyümeyi sağlayan ekonomik optimum hiçbir zaman maksimum yatırım oranı ile çakışmaz.

Ekonominin bütünü açısından doğru olan, tekil sektörler için haydi haydi geçerlidir. Kitlelerin fedakârlık ruhuna tüketimlerine konacak bazı kısıtlamaları kabul etmelerini sağlamak amacıyla başvurmak belli bir dönem belli bir başarı ile sürdürülebilir. Ancak gıda tüketimine konacak uzun dönemli kısıtlamalar ve yeni kurulan sanayi merkezlerinde uzayıp giden konut darlığı dönemleri ciddi toplumsal bunalımların ortaya çıkmasını kaçınılmaz kılar. Bunun da emeğin üretkenliğinin artmasına olumsuz bir etkisi olur.

Yukarıda sözü edilen varsayımlar gerçekte, SBKP içindeki Stalin hizbinin yaptığı ciddi politik hatanın ve bunun sonuçlarının, yani Sovyet önderliğinin hızlandırılmış bir sanayileşmeyi yürürlüğe koymaktaki gecikmesinin Stalinist teorisyenler tarafından rasyonalize edilmesinden başka bir şey değildir. Bu gecikme, bürokrasiyi aşamaları atlamaya, yani ağır sanayii temellerine ulaşmak için cari tüketim fonundan aldığı kaynakları 8-10 yıllık bir döneme yayması gerekirken bu süreci 5 hatta 4 yıla sığdırmaya zorlamıştır[25]. Bu dönemde üreticilere dayatılan tüketimden fedakârlık kayda değer bir biçimde arttı; bu da, tahmin edilenden daha düşük bir yatırım getirisine yol açtı.

Sosyalizmin inşası için gerekli temelin gittikçe daha vasıflı ve bilinçli hale gelen bireylerin üretici gücü olduğu gerçeği çok iyi kavranmalıdır. Bu nedenle de, «emek gücünün yeniden üretim maliyetleri» (hem özel tüketim fonları, hem de eğitim, öğretim, kültür harcamaları ve ekonomik ve siyasal sistemin demokratik işleyişini sağlayacak harcamalar) hiç bir şekilde yatırım ya da ekonomik büyüme açısından «kayıp» kabul edilmemelidir. Sosyalist bir bakış açısından, tam tersine, bu maliyetler sonuçta en «kârlı» yatırımı temsil ederler.

6. MADDİ VE MANEVİ ÖZENDİRİCİLER

Sosyalizmin inşasında maddi ve manevi özendiricilerin kullanılması sorunu hem makro hem mikro ekonomik bakış açılarından, yani hem toplumun hem de bireylerin açısından incelenmelidir. Büyüyüme oranının sadece yatırım fonlarına bağlanamayacığını az önce gördük. Üreticilerin mutlak tüketim düzeyinin yanısıra bu düzeyin yükselme oranı da ekonomik büyümeyi etkiler. Yani makro ekonomik bakış açısından bakıldığında, üreticilerin yaşam standartlarında

25) Bu konuda *Traité d'économie marxiste* adlı eserimin II. cildinin 213 - 216 ve 303 - 309 sayfalarındaki rakamlara bakınız.

sağlanacak düzenli bir artış, sosyalizmin inşası sürecinde vazgeçilmez bir «maddi özendiricidir». Bunu «yadsımak» olsa olsa volontarizme düşmek ya da ciddi zorluklara temel hazırlamak demektir.

Fakat sorunun bu şekilde ifadesi bir çözüm getirmez, sorunu yalnızca ortaya koyar. Gerçek zorluk bu genel sorundan, farklı sınıf, toplumsal katman ve bireylerin davranışlarına geçişte ortaya çıkmaktadır.

Ancak bir diğer nokta açıklığa kavuşmuş kabul edilebilir. Küçük meta üretimine ilişkin olarak (tarım ve özel zenaat üretimi) gittikçe artan bir oranda ürün elde etmek ve daha da önemlisi bunu uzun vadeli olarak sürdürmek gerçek gelirlerde bir artış sağlanmaksızın hemen hemen mümkün değildir. Devlet ya da piyasa çiftçinin ek ürününü düzenli bir biçimde yutarsa ya da çiftçiye bu ürünün karşılığında kendisi artmakla birlikte aynı miktarda sanayi malı (tüketim ya da üretim malı) almasını ancak sağlayabilecek kadar para verirse, çiftçi büyük oranda kapalı doğal ekonomiye geri dönme eğilimine girecektir[28]. Üretim artışı çok ufak miktarlarda kalacak asgari düzeyin üstünde ekonominin genel büyümesine hız vermeyecektir.

Çalışanların bireysel üretkenliğine de aynı mantık mı uygulanmalıdır? Bu konuda söylenecek tek şey, tarihsel deneyimin bu alanda kesin bir sonuca ulaşmaktan oldukça uzak olduğudur. Aslında Stakhanovizm gibi teknikler, işgücü içinde yeni bir işbölümünün yaratılmasına yolaçmışlardır. Bu durum bazılarının üretkenliğini düşürürken bazılarınınkini arttırmıştır. Böyle formüllerin işçi sınıfı içinde kaçınılmaz olarak memnun olmayanlar yaratması dolayısıyla emek üretkenliğini olumsuz etkilemesi yüzünden bütünsel olarak avantajların çok fazla olması beklenmemelidir.

Aynı gözlem, parçabaşı iş ve hızlandırma vb. emeği yoğunlaştırmayı hedefleyen bütün teknikler için de geçerlidir. Gerçekte, bu tekniklerin —Sosyalist bir ekonomik temele sahip ülkelerde kabul edilemez bazı zorlama biçimlerini bir yana bırakırsak— üretkenliği arttırabilmesi için «maddi özendiriler»in çok önemli olması gerekir. Oysa bu özendiriciler marjinal değilse bile genelde çok ufaktır. Büyüyen üretkenliğin sadece brüt değil net bir kazancı temsil etmesi için emek gücünün (kazaların sık rastlanan hastalıkların, kötü beslenmenin vb. ek maliyetini içeren) artan yıpranma payı hesaba katılmalıdır. Net kazanç, eğer varsa, genellikle hatırı sayılır bir düzeye ulaşamayacaktır. Bu tekniklerin proleteryanın mücadeleciliği ve birliğine yaptığı

---

28) Bu durum Polonya'da son yıllarda ünlü «domuz/at döngüsünü» ortaya çıkarmıştır: Köylülüğün artan oranda jambon satışından elde ettiği kaynaklar artan oranda hububat üretimine yatırılmıştır—bu hububat özel çiftliklerde daha fazla at beslemek için kullanılmış bu da domuz yetiştirilmesini yaygınlaştırmıştır.

olumsuz etkiler ise hakkında sözetmeye bile gerek duyulmayacak denli açıktır.

Bütün bu nedenlerden dolayı, emeğin organizasyonunu ve teknik düzeyini geliştirerek üretkenliği arttıran teknikler, sonuçta bireysel üretkenliği arttıran tekniklerle elde edilen sonuçlardan daha iyi sonuçlar verir. Bu tür tekniklerin uygulamaya konuşunda maddi özendiricilerin kullanımına çok az gerek duyulacaktır. Bunlar en fazlasından ortak ikramiyeler ya da işletme tarafından elde edilen fazla kârdan alınacak payla beslenebilir. Bu tür özendiricilerin işçi sınıfının birliği ve iç dayanışması lehinde olması açısından da avantajı vardır —tabii işletme çapında dar çıkarcılık ile kararlı bir biçimde mücadele edildiği ölçüde.

Geriye üreticilerin teknik ve kültürel eğitimlerini ilerletme konusundaki açık gereklilik kalır. Teorik olarak, bir kez toplum eğitim harcamalarının sorumluluğunu aldığında, bu harcama üreticinin kendisi ya da ailesi tarafından değilde ortak olarak finanse edildiğinde, teknik ve kültürel eğitimin maddi avantajların kaynağı olmamalıdır[27]. Pratikte, bireye hiçbir kazanç getirmeyecekse eğitim için harcanan fazladan çaba ve çalışma kendi başına caydırıcı bir nitelik taşıyacaktır.

Böylece eğitime prim vermek, çok vasıflı ve vasıfsız emek ya da kafa ve kol emeği arasındaki ödüllendirme farklılığının kapitalizmden sosyalizme geçiş döneminde toplumun yozlaşması tehlikesini doğurduğu kavrandığı sürece, bu konudaki Leninist geleneğe uygundur[28]. Bu tehlikeyi asgariye indirecek her tür önlem alınmalıdır: Parti ve devlet memurlarının gelirlerini nitelikli bir işçinin geliri ile sınırlayan kurala kesinlikle uyulmalı, daha yüksek ücretle çalışan elemanların temsil organlarındaki oranı kesin olarak sınırlandırılmalı, çalışanların bu unsurlara karşı eleştiri ve denetim hakkına kesinlikle saygı duyulmalı, bütün bilgi kaynakları ve eğitim araçları işçilerin yararlanmasına açık olmalı, Siyasal alanda sosyalist demokrasi uygulanmalı, eğilimlere ve kendilerini sosyalizme dayandıran partilerin kurulmasına özgürlük tanınmalı, tartışmaya ve bilimsel, sanatsal, yazınsal yaratıcılığa özgürlük tanınmalı vs., vs.

«Maddi özendiriciler» büyük sanayilerdeki bireyler açısından

---

27) Engels, *Herrn Eugen Dührings Unwalzung in der Wissenschaft*, Verlaggenossenschaft Auslandischer Arbeiter in der USSR edisyonunun 194 - 195. sayfaları, Moskova - Leningrad, 1934.

28) Bk. Lenin'in *Sovyet İktidarının Acil Görevleri*, *Questions of the Socialist Organization of the Economy*, Progress Publishers, Moskova, tarih yok, s. 108. «Yüksek ücretlerin hem Sovyet yetkilileri ... hem de işçi kitleleri üstündeki ahlâk bozucu etkisi yadsınamaz.»

ekonomik olarak çok kârlı olmadıkları ve toplumsal olarak da riskler taşıdıkları için, «manevi dürtüler»in önemi daha da belirginleşir. Ancak, «manevi dürtüler» —yani kitlelerin kendilerini devrime adaması, yaratıcı coşkuları ve sosyalizmin inşasına bilinçli katılımları— aynı kitlelere yaslanan bir devlet yönetimi ve ekonomi ile elele gitmediği takdirde varlıklarını uzun vadeli olarak sürdüremezler. Tartışmalarda ve karar verme sürecinde kitle katılımı eksik olduğunda, «manevi dürtüler»in giderek üretken çabada etkisi gittikçe azalan volontarist vaazlara dönüşmesi tehlikesi vardır.

7. «TEK KİŞİ ÖNDERLİĞİ» Mİ, İŞÇİ ÖZYÖNETİMİ Mİ?

Lenin'in özel durumlarda savunduğu ve prensipte yalnızca **teknik** süreçlere uygulanabilecek olan «üretim sürecine tek kişi tarafından önderlik edilmesi» ilkesi (**edinonachalie**), Stalin döneminde ekonominin yönetilmesine ilişkin bütün sorunlara tedrici bir biçimde yaygınlaştırılıyordu[29]. Sendikaların, 5 yıllık planların başlangıcına kadar yasal olarak olmasa da fiilen süregiden karşı ağırlıkları bile zamanla yok edildi. Kruşçev ve Kruşçev-sonrası dönemde de, destalinizasyona ve sendika önderlerince işletmelere kabul ettirilen danışma hakkının giderek güçlendirilmesine rağmen sözü edilen ilkeye karşı çıkılmadı.

Bu sistem bu alandaki Marksist geleneklere uygun değildir[30]. Bir yandan siyasal ve ekonomik gücü bürokrasinin eline verirken, öte yandan üreticiler kitlesinin üretim sürecine karşı kayıtsız kalmasına yol açar. Bu durum, sosyalizmin inşasını potansiyel açıdan en güçlü itkisinden yoksun bırakır.

Öte yandan, Engels'in de vurguladığı gibi, bireylerin merkezi bir otoriteye tâbi olmasının gerekliliği hem büyük ölçekli fabrikalarda

---

29) Lenin'in bazı formülleri açıkça ikircikli̇dir. Özellikle, *Sovyet İktidarının Acil Görevleri*, op. cit. s. 133'e bakınız: «Biz şimdi insafsızca katı bir yönetimi, *belirli emek süreçlerinde tümüyle yürütmeye ilişkin* işlevlerin belirli veçhelerinde bireylerin diktatörlüğünü ne denli kararlı biçimde savunmak zorundaysak, Sovyet yönetiminin ilkelerini çarpıtabilecek ve gölge düşürebilecek her gelişmeyi engellemek için ve bürokrasiyi tekrar tekrar ve yorulmadan kökünden yok etmek için aşağıdan denetim biçim ve yöntemlerimiz o denli çeşitli olmak zorundadır.» Ayrıca s. 128'da 'bireysel önderlik' konusundaki önermeye bakınız.

30) Engels, 1872'de kaleme aldığı «Otorite Üzerine» adlı yazısında anarşistlerle tartışmaya girer. Burada işletmelerde merkezi otoritenin gerekli olduğunu ileri sürer ama bu otoritenin hem seçilmiş delegeler ve hem de bir genel kurulun çoğunluğunun oyları ile alınan kararlardan çıkmak zorunda olduğunu da açıkça belirtir. (Karl Marx ve Friedrich Engels, *Selected Works in Two Volumes*, II cilt, Moskova, 1950, I, s. 575 - 78)

hem de bütün olarak ekonomide teknolojinin evrimi ile tartışmasız biçimde doğrulanmıştır. Bireysel zenaat üretimine dönülmedikçe ya da piyasanın denetimsiz güçlerinin çok daha yabancılaştırıcı etkilerine boyun eğilmedikçe bundan kaçış mümkün değildir. Ancak, otorite yukardan atanan ve yerinden kıpırdatılamaz bir nitelik taşımak yerine çalışanlar tarafından seçilip, seçenlerin istediği an görevden alınabildiği takdirde, bireysel üreticilerin bilinçli bir merkezi otoriteye kaçınılmaz olarak bağımlı olması, mutlaka bürokratizme, otoriterliğe ya da despotizme yol açmaz. Başka bir yerde de belirttiğim gibi[31], bunun olabilirliğini sorgulayan eleştiriciler son tahlilde iktidarın toplumsal kaynakları ile uygulamadaki teknik biçimlerini birbirine karıştırmaktadır.

«Toplumsal artı ürünü denetleyen sonuçta bütün toplumu denetler»; Troçki'nin Marx'dan aldığı bu fikir, bürokratik kastın toplum üzerindeki kontrolünden, ancak toplumsal artı ürünün denetiminin üretici kitlelerin bizzat kendi ellerinde bulunması yoluyla kaçınılabileceğini ifade etmektedir. İşletmeyi yöneten organın (işçi konseyi) fabrika personelinin tümü tarafından seçilmesi ve personelin istediği an geri çağrılabilmesi, bütün teknik ve ticari görevlilerin bu organa tâbi olması, gerçek bir işçi özyönetiminin kilit noktalarıdır.

Ancak, gerçek artı ürün, tek tek işletmeler düzeyinde değil ekonominin bütünü düzeyinde ortaya çıkar. Eğer «birleşmiş üreticiler» kendi emeklerinin ürününün kullanımına ilişkin haklarının bir bölümünü merkezi otoriteye teslim etmeyi reddederlerse, karar alma sürecine etkin olarak katılma özgürlüklerini arttırmak yerine azaltacaklardır. Bu biçimde davrandıkları takdirde, uzun vadede kendi kendilerini piyasanın kendiliğindenci güçlerinin denetimsiz istibdadına maruz bırakacaklardır. Son tahlilde, işçilerin bu artı ürünü kullanım haklarını merkezi bir otoriteye (işçi konseyleri kongresine) bırakmaları, işçilerin karar verme yetkilerini güçlendirir ve korur.

İşçi için çalıştığı kuruluşu yönetme hakkı bir şeydir; bu hakkın etkin bir biçimde kullanımı ise başka bir şey. Bu sonuncusu geçmişin kalıntılarınca sürekli olarak engellenir. (Kültür ve vasıf eksikliği; işçinin, başka alanlarda, öncelikle ailesinin günlük geçimini sağlama konusunda taşıdığı büyük endişe; bilinçsizlikten kaynaklanan ilgi eksikliği vs., vs.) Üstelik, geçiş döneminin bizzat kendi sosyo-ekonomik gerçekliği de bu etkin kullanımı sık sık engeller: Yetersiz bilgi; yerel, bölgesel ve ulusal düzeyde öteki işçilerle iletişim eksikliği; denetim ve tartışma özgürlüğüne konan sınırlamalar, iş gününün aşırı uzunluğu. Aslında, gelişmenin yönünde nihai olarak belirleyici olan faktörler

---

31) Bu sorunu *La formation de la pensée économique de Karl Marx* adlı kitabımda ayrıntılı bir biçimde incelemiştim, Maspero, 1967, s. 195-98.

bu sonunculardır. Engelleyici rolleri daha da güçlendiğinde işçi yönetiminin bir tuzağa dönüşme tehlikesi gündeme gelir. Bu faktörler yokoldukça da işçi yönetimi gittikçe daha büyük bir gerçeklik kazanacaktır.

Kilit faktör şüphesiz iş gününün radikal bir biçimde kısaltılmasıdır. Bu her üretici için iş gününün doğrudan üretim ile kelimenin geniş anlamıyla toplumun yönetilmesi faaliyetleri arasında hayali değil gerçek anlamda bölünmesini olanaklı kılacaktır. (Yalnızca işletme düzeyinde değil toplulukta, bölgede ve ulus çapında, hem özel olarak üretim alanında hem de daha yaygın olarak toplumsal, siyasal ve kültürel alanda toplumsal yönetim sözkonusudur burada.) Ancak iş gününün radikal bir biçimde kısaltılması, üretim ve birikim işlevlerinin bütünleşmesini aşamalı bir biçimde sağlayabilir.

8. ÖZEL VE KOLEKTİF TARIM

Marksizmin klasiklerinin küçük çiftçi mülkiyetinin zorla tasfiye edilmesine karşı olduğu iyi bilinir. Küçük köylü, toplumsallaşmış ekonomide ancak onun avantajlı olduğu konusunda tümüyle ikna olduktan sonra bütünleşmeliydi[32].

Engels tarımda özel sektörün toplumsallaşmış bir ekonomide varlığını devam ettirmesinin bu ekonomi için ciddi bir sorun yaratmayacağını varsaymıştır. Çünkü sorunu ele aldığı bağlam, sanayinin kırsal bölgelere zaten devasa boyutlarda meta arzedebildiği ve kır ve kent arasındaki bu mübadelenin, emek üretkenliğinin sanayide tarımdan daha yüksek olması nedeniyle hiçbir şekilde ilkel özel sermaye birikimine önemli bir düzeyde olanak tanımadığı ülkelerdi.

Sovyetler Birliği ve daha sonra, halk cumhuriyeti olarak adlandırılan ülkelerin çoğunluğu ile Yugoslavya ve Çin deneyimleri, köylülüğün nüfusun çoğunluğunu oluşturduğu az gelişmiş ülkelerde bu sorunun çok daha karmaşık olduğunu göstermiştir. Bu deneyimler, küçük köylü mülkiyetinin hem topraktan hem de köylünün emek ürününün önemli bir kısmından zorla kaldırılması girişiminin tarımsal üretimi üzerinde vahim sonuçlar doğurduğunu ortaya koymuştur. SSCB'de «zorla kolektifleştirme» dönemi ve daha sonra Çin'deki Büyük İleri Atılım'ın ikinci evresi sırasında tarımsal üretimdeki düşüş, milyonlarca köylüyü ne kâr ne de tatmin amacı olmaksızın verimli tarımsal emek sağlamaya zorlamanın olanaksızlığının teyidi olmuştur. Daha az vahim sonuçlara yolaçmakla birlikte, 1950'lerde birçok Doğu Avrupa ülkesinde özellikle Polonya ve Macaristan'da benzer deneyler yaşanmıştır.

---

32) Friedrich Engels, *The Peasant Question in France and Germany*, Marx ve Engels, a.g.y., II. cilt, s. 433.

Ne var ki, deneyim esas olarak özel olan tarımı, temelde toplumsallaşmış olan bir ekonomiyle bütünleştirme girişiminin az gelişmiş ülkelerde kaçınılmaz olarak planlamayı ve toplumsal mükiyeti temellerinden sarsan ciddi gerilim ve çelişkiler yarattığını da göstermiştir. NEP döneminde SSCB'de ve daha sonra özellikle Polonya olmak üzere Doğu Avrupa'da yaşayan bu tür deneyimler sözü geçen durumun kanıtı olmuştur.

Tarımın bütünüyle ya da temelde özel olduğu, toplumsallaşmış sanayinin de henüz zayıf olduğu durumlarda işçilerin beslenme gereksinimi esas olarak özel köylülük tarafından karşılanır. Çünkü ekonomi bu gereksinimi ithalat aracılığı ile karşılayamayacak kadar yoksuldur. Ancak bu köylülük türdeş bir yapıya sahip değildir. Eşitlikçi bir tarımsal reform ertesinde bile, hızla zengin, orta ve yoksul köylülük olarak ayrışma eğilimi içine girer. Pazarlanabilir artı ürün yalnızca ilk iki kategorinin ellerinde toplanmıştır hatta bu fazlalar giderek daha büyük ölçüde yalnızca kulak'ların elinde yoğunlaşır. Kulak'lar da bu artı ürünü **kârlı bir biçimde** satmak isteğindedirler. Sanayi güçsüzse bu eğilime teslim olmak toplumsal artı ürünün büyük bir bölümünün sosyalist birikim yerine özel sermaye birikimine transferi demektir[33]. Ama aynı koşullarda bu eğilimde direnmek ise «tahıl üreticileri grevi» riskini ortaya çıkarır ki bu da işçiler için açlık, yokluk demektir.

Bu sorunun çözümü için zorunlu hareket noktası köylülüğün heterojen karakterini göz önüne almaktır. Sanayileşmenin ilk aşamalarında zengin ve hatta orta köylülüğün bir bölümünün ürünlerinin özel mülkiyetinden vazgeçmekte hiç bir çıkarları olmadığı çok açıktır. Ancak şu da çok açık bir gerçektir ki, özel üretimin köylülük arasında hızlı bir biçimde ve kaçınılmaz olarak yarattığı eşitsizliğin yarattığı yoksul köylü tabakası içinde yaşadığı yoksulluk koşullarında kendi özel minifundialarına ne olursa olsun sarılmak hevesinde değildir. (Hemen hemen bütün azgelişmiş ülkelerde bulunan büyük malikane ve plantasyon işçilerinden sözetmeye bile gerek yok, çünkü bu tür köylüler sosyalist devrimin hemen ardından kolektif tarım deneylerine hazırdırlar.) Bu nedenle işçi devletleri önceliği esas olarak bu yoksul köylülerin ve tarım işçilerinin katılımını sağlayacak kooperatiflerin ve/veya kolektif çiftliklerin örgütlenmesine vermelidir. Bu çiftlikler daha baştan özel sektörden daha yüksek bir emek üretkenliği ile çalışabilmelerini sağlayacak oranda yatırım ve kredi almalılardır.

---

33) Lenin küçük meta üretiminin kapitalizmi sürekli yeniden üretme eğilimi içinde olduğunu çok doğru bir biçimde vurgulamıştır. V.I. Lenin, *Questions of the Socialist Organization of the Economy*'de «The Tax in Kind», s. 289-290; ve *Collected Works*, XXXII, s. 414, Lawrence and Wishart, Londra, 1960.

Üyelerine, orta hatta zengin köylülüğün bir kesiminden daha iyi bir yaşam standardı ve konfor garanti edebilecek bir durumda olmalıdırlar.

Salt böylesi bir sektör yaratmak —hâlâ büyük oranda bir azınlık sektörü olmasına ve köylülüğün bir kesiminin gerçekten ve tümüyle gönüllü katılımına dayanmasına rağmen— özel tarım ve toplumsallaşmış ekonomi arasındaki çelişkilerin adım adım çözümünü sağlayacak bir dizi mekanizmayı harekete geçirir. Bu durumda kentlerin gıda maddeleri tedariki hızla **kulak**'ların tekelinden kurtulacaktır[34]. Kolektif ve özel tarım arasındaki rekabet tarım ürünleri fiyatındaki ıstikrarlı artışı durduracaktır. Bu sayede tolplumsal artı ürünün büyük bir bölümü artık kulaklara akmayacaktır. Kooperatiflerde ve kolektif çiftliklerde daha yüksek olan üretkenlik düzeyi ve yaşam standardı örneği, orta köylülüğün büyük bir bölümünü aşama aşama kamu sektörüne çekecektir. Yani toplumsallaşmış ekonomiyle bütünleşmeleri ne terör yoluyla, ne de yaşam standartlarını düşürerek değil, tam tersine yükselterek gerçekleşecektir. Bu kırsal bölgelerde bir toplumsal gerilimi ve bu gerilimin yolaçacağı olumsuz sonuçları önleyecektir.

Stalin hizbinin SSCB'de yaptığı vahim hata, hem tarımın adım adım kolektivizasyonunu hem de sanayinin tarımın kolektifleştirilmesi için vazgeçilmez olan mekanizasyonunu yaratacak olan hızlandırılmasını ertelemek olmuştur[35]. Kulak tehdidine karşı alınan tedbir, hem aceleci biçimde, hem de telaş içinde alındı çünkü tehlike öngörülememişti. Geliştirilen bu hareket zorla kolektivizasyon biçimini aldı. O anda varolan traktör ve tarım araçları kolhozlar için daha yüksek bir üretkenlik düzeyi sağlamak için yeterli değildi. Bu durum, 30 yıllık Stalinist tarım politikasının vahim sonuçlarının kaynağı oldu[36].

---

34) Bu durum, toprakların yalnızca % 15'ine sahip olan tarımdaki kollektif sektörün tarımsal üretimin üçte birinden fazlasını üretmekte olduğu Yugoslavya'da meydana gelmiştir. 1950'lerin ortalarından beri Yugoslavya'da uygulanmakta olan tarım politikasına genel olarak doğru denebilir. (E. Kardelj' in *Les problèmes de la politique socialiste dans les campagnes* adlı eserine bakınız. Edition La Nef, Paris, 1960.

35) Moshe Lewin (*La paysannerie et le régime soviétique 1928 - 1930*, Paris, Mouton, 1966), Tsarytsyn'de traktör fabrikası kurulmasına 1924'ün başında karar verildiğini ama 1929'dan önce hiçbir şeyin yapılmadığını belirtir. Dolayısıyla, eski ve yeni kolhozların yüzde 70'inin traktörü yoktu.

36) SSCB'de kişi başına tarımsal üretim 1930 - 1955 yılları arasında 1916 Çarlık Rusya'sında olandan daha düşük gerçekleşmiştir. Domuz hariç hayvancılıkta 1913 ve 1928'in düzeyine 1960'da bile ulaşılamamıştır.

9. OTARŞİ VE KAPİTALİST DÜNYA İLE TİCARET

Sovyet liderleri ülke ekonomisi için temel olarak otarşik bir gelişme yolu seçerken, ne teorik bir hata yapmışlardır, ne de SSCB'nin ekonomik kaynaklarını abartmışlardır. Bu yol onlara devrimin sanayice gelişmiş ülkelerdeki zaferinin öncesinde tek geçer yol olarak görünmüştür. Emperyalist sanayinin büyük üstünlüğü nedeniyle, göreceli olarak az gelişmiş hiçbir ülke dünya pazarı ile rekabet halinde sanayileşemez. Dış ticarette devlet tekeli, SSCB, Polonya ve Yugoslavya gibi ülkelere —Çin'i saymaya bile gerek yok— başlangıç döneminde temel bir sanayi altyapısı oluşturma olanağını sağlayan vazgeçilmez bir korumacı engeldir.

Dış ticaret tekelinin korumacılığı altında gerçekleşen gelişme ile bütünüyle otarşik bir gelişme kesinlikle birbirine karıştırılmaması gereken iki ayrı kavramdır. Dış ticaret tekeli, işin daha başında olan sosyalist sanayiyi kapitalizmin ucuz malları ile rekabetten korumalıdır. Fakat hedef hiç bir şekilde dünyanın geri kalan kısmında varolan tarım ve sanayi dallarını kapitalizmi yıkmış bir işçi devletinin ya da işçi devletleri grubunun sınırları içinde yeniden üretmek olmamalıdır. Zaten böyle bir girişim tümüyle ütopik olacaktır. Bu tür bir yol izlemek toplumsallaşmış bir ekonomik temele sahip ülkelerdeki üreticilerin ek, yararsız ve kaçınılması mümkün fedakârlıklara itilmesi demektir.

Doğru yönelim, verili ticari ilişkilerin avantaj ve dezavantajlarının, belli bazı öncelikler —savunma, sanayileşmeyi başlatmak için gerekli sınai donanım, bilimsel gereçler vb.— dikkate alınarak bilinçli bir biçimde hesaplanmasıdır. «Zarar» kavramı bile görece bir kavramdır. Bazı malları «dünya pazarı fiyatı üzerinden» ithal etmeyi olanaklı kılmak için bazılarını «zararına» ihraç etme yolu, bu zarar, uzun dönemli bir zaman dilimi içinde «zararına» çalışmaya mahkum bir fabrikayı kurmaktan doğacak zarardan daha az olduğu durumlarda tercih edilebilir. Böyle bir tercih, «zararına» ihraç edilen mallar hem ulusal ekonomi hem de uluslararası pazar için «kârlı» çalışan bir imalat sanayii için temel sağlayabilecekse doğal olarak onaylanamaz. Yine böyle bir tercih, ihracatın yolaçtığı zarar, ihraç edilen malzemeden yapılacak ve daha önce yüksek bir maliyetle ithal edilen malların yerine geçecek ürünler üretebilecek yeni bir fabrikanın kurulması için üstlenilecek zarardan daha fazla ise de onaylanamaz.

Dış rekabete karşı korumacılığın gerekliliği «sosyalist bir otarşi ideali» ile birbirine daha da az karıştırılmamalıdır. Bu gereklilik, çok açıktır ki, emeğin üretkenliğinin, kapitalizmi yıkmış ülkelerde emperyalist ülkelerdekinden genellikle daha düşük olduğu sürece varolma-

ya devam eder. Üretici güçlerin gelişmesi ve kapitalizmin ilga edildiği coğrafi alanların genişlemesi ile birlikte, toplam emek harcaması açısından —kalitesi eşit kalmak kaydıyla— birçok emperyalist ülkede, hatta en gelişmiş emperyalist ülkelerde olduğundan daha az bir üretim maliyeti olan çok sayıda sektör ortaya çıkar. Bu aşamadan sonra, emperyalist ülkelerle yapılan uluslararası ticaret bir katlanılması gerekli bir kötülük olmaktan çıkar, sosyalist dünya için bir nimete dönüşür. Artık, uluslararası kapitalist piyasa toplumsallaşmış bir ekonomik temele sahip ülkelere ticaret aracılığı ile katkıya zorlanır. Çünkü, sosyalist üretkenliğin daha yüksek olduğu bu koşullarda, meta mübadelesi emperyalist ülkelerden işçi devletlerine değer transferiyle sonuçlanır.

Sosyalizmin inşası sırasında emeğin dünya çapındaki iş bölümünün avantajlarından öncelikle kapitalizmi yıkmış ülkelerin özel coğrafi konumlarını iklim yapılarını ya da beşeri kaynaklarını kendi lehlerinde kullanmayı amaçlayan belirli bir uzmanlaşma yoluyla yararlanılabilir. Sanayileşmede gittikçe artan bir gelişme ve toplumsal ekonominin bir dizi dalında emek üretkenliği düzeyinin yükselmesi, işçi devletlerinin emeğin dünya çapındaki işbölümünden, kendi özel doğal kaynaklarını kullanmaksızın yararlanabilme avantajları da gittikçe artar. Daha sonra bu avantajlardan, şu ya da bu sanayi dalında bir ya da daha fazla emperyalist ülkenin ulaşmış olduğundan daha gelişkin bir teknolojik üstünlük elde etme sonucunda yararlanılabilir. Bu hedefe ulaşmakta kullanılan ilke sonuçta çok basittir: Emperyalist rakiplerinden daha ucuza ama gerçek üretim maliyetlerinden daha yüksek bir fiyata satmak.

Şu anda SSCB ve halk cumhuriyeti olarak adlandırılan bazı ülkelerin (özellikle Doğu Almanya ve Çekoslovakya) emek üretkenliklerinin düzeyi sanayileşme düzeyleri ve halihazırda ulaşmış oldukları gelişme düzeyleri sayesinde, sadece hammadde ihracatçısı olan azgelişmiş pek çok ülkeden emek üretkenliği açısından daha yüksek bir durumdadır. Az gelişmiş ülkelerle «dünya pazarı fiyatları» ile ticaret yaparak onları ekonomik olarak sömürmektedirler. Yani azgelişmiş ülkelerde harcanan emeğin bir bölümünü kendi ekonomilerine akıtmaktadırlar. Böyle bir politika bu ülkeler üzerinde «dünya pazarı fiyatları» aracılığıyla kurulan emperyalist hakimiyetin sağlamlaşmasına yardımcı olduğu, hatta bu ülkelerin emperyalist güçler tarafından sömürülmesine bir haklılık sunduğu ölçüde genel olarak yanlıştır[37]. Hele kapitalizmi yıkmış diğer ülkelere karşı uygulandığında gerçek bir skandala dönüşür.

---

37) Ernesto Che Guevara'nın Cezayir'de düzenlenen Afro-Asya ekonomik seminerinde yaptığı konuşmasına bakınız. Merit Publishers, New York, 1967, s. 106 - 117.

10. İŞÇİ DEVLETLERİ ARASINDAKİ EKONOMİK İLİŞKİLER

İkinci Dünya Savaşı ile birlikte kapitalizmin yıkıldığı coğrafi alanların genişlemesi daha önceki dönemin Marxist teorisyenleri tarafından ancak hayal meyal sezilebilecek bazı ekonomik sorunlar doğurmaktadır[38]. En çetrefil sorun, planın hedeflerinin saptanması ve ulusal kaynakların kullanılması konularında arzulanacak ulusal özerklik derecesini belirleme sorunudur.

Soyut açıdan bakıldığında, en rasyonel çözümün, kapitalizmi yıkmış bütün ülkelerin kaynaklarının biraraya getirilmesi ve bütün bu ülkeler için tek bir kalkınma planı formüle edilmesi olduğu düşünülebilir. Genel giderleri ve mükerrerliği mümkün olan ölçüde sınırlandıracağı ve uluslararası işbölümü ilkesinden tam anlamıyla yararlanabilmeyi olanaklı kılacağı düşünülebilir. Ancak bu uç görüşün kabulüne karşı iki ayrı argüman sürülebilir.

Herşeyden önce, küçük ulusların yanısıra nüfusça büyük bir çok ulusun, büyük emperyalist güçler tarafından gerçekleştirilen tarihsel sömürüsü, bu uluslarda ulusal bağımsızlıklarına kıskançca bağlılık türünden bir tepki yaratmış ve kapitalizmi yıkmış olanlar dahil bütün büyük güçlere karşı bir güvensizlik doğurmuştur. Özellikle Stalin döneminde[39] bu ulusların bir çoğunun maruz bırakıldığı ulusal baskı bu güvensizliği daha da güçlendirmiştir. Bütün işçi devletlerinin tek bir adımda iktisadi bakımdan tam anlamıyla bütünleşmeleri egemenliklerinden büyük çaplı ödünler vermeye hazır olmayan bu halkların ulusal duyguları ile çatışacaktır. Bu engeli görmezlikten gelmenin bedeli ciddi siyasal ve toplumsal çatışmalardır. Ve bu çatışmaların üstesinden ancak, sözü geçen ulusların sanayice gelişmiş işçi devletlerinden kardeşçe ve bencil olmayan davranışları pratik içinde görecekleri uzunca bir geçiş dönemi ile gelinebilecektir.

Üstelik gelişme düzeyleri çok farklı olan ülkelerin kaynaklarının bir araya getirilmesi bir bütün olarak gelişmeyi hızlandırmak yerine geciktirecektir. Kapitalist olmayan ekonomilerin bütününde teknolojik gelişmeye hız vermeye daha uygun, daha gelişken sanayiler için

38) Evgeni Preobrajenski'nin proletaryanın zafer kazandığı bütün ülkeler arasında karşılıklı yardımı zorunlu kılan bir sistemin yaratılmasını öngördüğü *The New Economics* adlı eserine bakınız.

39) Yugoslav komünist liderler böyle bir baskıya maruz bırakılmıştır. (Melenjit Popoviç'in *Des raports economiques entre Etats socialistes*, Le Livre Yougoslave, Paris, 1949 adlı yapıtına bakınız). Daha yakın bir zamanda, Çin komünistleri, SSCB ile Dış Moğolistan arasındaki ticarette bir Sovyet oto lastiğinin 40 Moğol küçükbaş hayvanıyla, bir metre Sovyet yün kumaşının 50 kg. Moğol yünüyle, bir Sovyet bisikletinin dört Moğol küçükbaş hayvanıyla mübadele edildiğini ortaya koymuşlardır. (*Remnin Ribao*, 13 Eylül 1967).

kullanılabilecek kaynakların en geri ülkeler lehine yeniden dağılmasına yol açacaktır. Kaynakların Çin gibi çok nüfuslu bir ülke ile eşit olarak paylaşılması, yaşam standardının .«kamp»ın diğer ülkelerinde genel olarak düşmesi tehdidini doğuracaktır. Bu durum, ekonomik alanda olduğu kadar toplumsal ve siyasal alanda da hızla ters sonuçlara yolaçacaktır.

Ne var ki, kapitalist olmayan kampın kaynaklarının tümünün bir araya getirilmesi tavsiye edilemez olmakla birlikte, herbir işçi devleti ekonomisinin tek bir birim olarak bütünüyle bağımsız bir biçimde gelişmesi de aynı derecede irrasyonel etkiler yaratır. Bugün Doğu Avrupa ve Asya'da bu irrasyonalitenin bol bol kanıtı bulunmaktadır. Kârlılık eşiğinin çok altında kalan imalat sanayi mallarının (örneğin otomobiller) paralel bir biçimde gelişmesi (optimum büyüklüklerin sözünü etmeye bile gerek yok); Doğu Almanya gibi ülkelerin gerekli temel hammaddelere hiç sahip olmadıkları halde çelik endüstrisini geliştirmekteki inatçı davranışları; Polonya'nın kıt «ulusal zenginliklerinden» sayıldığı için doğrudan doğruya kapasite fazlasına ve kronik aşırı üretime yönelen kömür üretimini geliştirmeye devam etmesi; Orta Asya'nın Sovyet-Çin sınırının her iki yanında yeralan bölgesindeki doğal kaynakların kullanımı ve bu yarıçöl bölgelerin geliştirilmesi açısından Sovyetler Birliği ile Çin arasında koordinasyon yokluğu; birçok işçi devletinin uluslararası kapitalist piyasada tarım ürünleri ve hafif sanayi ürünlerinde giriştiği rekabeti (bazı alanlarda bu rekabet makina sanayiinin ürünlerine kadar uzanmaktadır), vs., vs. Sözügeçen ülkelerde iktidarda bulunan çeşitli bürokrasilerin sergilediği dar milliyetçi zihniyetin, ekonomik bütünleşmenin önündeki nesnel ve öznel engelleri güçlendirmekten başka bir işe yaramadığı ortada.

En irasyonel çözüm, her iki aşırı çözümden de, yani hem hızlı topyekün bütünleşmeden, hem de «bütünüyle bağımsız ulusal kalkınma» yolundan kaçınmak gibi görünüyor. Bu konuda yapılması gereken, işçi devletleri ekonomilerinin adım adım bütünleşmesini sağlayan bir sistem geliştirmektir. Bu sistem, sözkonusu uluslar tam anlamıyla ve dürüst bir biçimde egemenlik hakkından vazgeçmenin avantajlarına ikna edilmediği sürece ulusal planlamanın özerkliğine saygı duyacak ama aynı zamanda gerekli ekonomik birleşmeye doğru ilerleyecektir. Bu birleşme, hem bir dizi ortak kurum ve araç yaratma, hem de çeşitli işçi devletlerinin gelişme düzeyleri arasındaki açığı azaltma yönünde harcanacak bilinçli bir çaba yoluyla gerçekleştirilecektir.

Kurumlar kuruluşlar açısından bakıldığında, ekonomik bütünleşme, önce birleşik bir para bölgesi (paraların önce karşılıklı daha son-

ra çokyönlü konvertibilitesi) daha sonra bir tek para bölgesinin yaratılması belli sektörlerde ortak planlama organlarının kurulması iki ya da daha fazla devleti içeren bir bölge ya da alan için formüle edilecek uzun vadeli ortak planlar vb. yoluyla kolaylaştırılacaktır.

Esas olan, bu farklı deneylerin «yoksul» ülkelerin «zengin» ülkelere tâbi kılınması ya da onlar tarafından sömürülmesine nesnel olarak hizmet etmesinin (ya da öznel olarak böyle algılanmasının) eklenmesidir. İşte bu nedenle, kaynakların, en gelişmiş işçi devletlerinden daha az gelişmiş olanlara transferi için harcanan bilinçli çaba kesinlikle vazgeçilmez bir çabadır. Bu çaba, gelişmiş işçi devletlerinde büyüme olanaklarını yoketmeyecek ya da bu ülke halkları için düzenli bir biçimde artan yaşam standartlarını azaltmayacak bir derecede gerçekleştirilirse, böyle bir transfer ekonomik bütünleşmenin gerçekleşmesi yolunda temel bir itici güç olur. Bu transfere herşeyden önce ahlaki ve siyasal bakımdan (proleter enternasyonalizmi) gerek duyulur çünkü son tahlilde bu transfer gelişmiş işçi devletlerinin görece geri olan devletlerle yaptığı ticaretten kazandığı (ortalama emek üretkenliği açısından büyük ölçüde farklılıklar gösteren ülkeler arasında piyasa fiyatı üzerinden gerçekleşen ticari ilişkilerdeki eşitsiz değişimin doğasından kaynaklanan) avantajları telafi edecek tek yoldur.

NEP Dönemi Sovyet Tarımı ve Stalinizm

Ömer ERZEREN

1917 Devrimi Rusya'da Bolşeviklerin önderliğinde gerçekleşti. Bu durum, her ne kadar sosyalist bir gelişimin ön koşulunu yaratmış olsa da, komünist partisinin iktidarı ele geçirdikten sonra karşılaştığı sorunlar —ki bu gerçeği Lenin ekim devriminden sonra kaleme aldığı bir çok yazıda vurgulamıştır[1]— iktidarı ele geçirme sürecinde karşılaşılanlardan kat kat daha ağırdı. Bolşeviklerin siyasi önderliği ele geçirme sürecinde dayandıkları temel toplumsal güçler, ülkedeki ekonomik ve sosyal yaşamı belirleyen iki temel sınıftı: işçi sınıfı ve köylülük. Bu iki sınıfın birbirine denk düşen çıkarları 1917 Devrimini doğurmuştu. Bolşevik iktidarının köylüler açısından anlamı, savaşın sona ermesi ve yüzyıllardır hasretini çektiği toprağa kavuşabilmesi idi. SBKP'de örgütlü, sınıf bilincine sahip işçiler açısından ise 1917, yepyeni bir toplumsal hayatın başlangıç noktasıydı. Amaç uzun dönemde sosyalist bir ekonominin kurulmasını sağlamaktı. Bu ise, burjuvaziye özgü bütün mülkiyet biçimlerinin aşılmasını gerekli kılmaktaydı. İşçi sınıfının yeni düzeni kurabilmesi için devrimin köylüye verdiği büyük taviz, küçük özel mülkiyet aşılmalıydı. İşte SBKP önderliğinin önündeki en temel sorun buydu: siyasal kitle desteğini yitirmeksizin sosyalist planlı ekonomiyi kurmanın bir yolunu bulmak. Kitle desteğinin yitirilmesi doğrudan genç devletin varlığına yönelik bir tehdit oluşturuyordu.

Böylece, genç devlet ayakta kalabilmek için temel sorunu erteleyerek iç savaşın getirdiği olağanüstü koşulların belirlediği savaş Komünizmi ve NEP (Yeni Ekonomik Politika) gibi geçici çözümler üretmeye yöneldi. NEP dönemi parti içinde derin görüş ayrılıklarının ortaya çıktığı bir dönem oldu. Sonradan literatüre sanayileşme tartışmaları olarak geçen bu görüş farklılıkları, ekonomik gelişimin gelecekteki çizgisine ilişkindi. 1929'a gelindiğinde ise, artık parti içinde herhangi bir tartışmanın varlığından söz edebilmek olanaksızdı. Ko-

1) bkz. örneğin V.İ. Lenin Werke Bd. 27, Berlin 1927, S. 79, 80

lektifleştirmenin arifesinde parti içerisinde farklı eğilimler yoktu artık. Sanayileşme tartışmalarını Stalinist akım kazanmıştı. Artık, tartışmaya değil, eyleme öncelik tanınıyordu: Ve böylece, sosyalist üretim biçimi köylerde zorla hayata geçirildi. İşte bu noktada, elinizdeki yazıda tartışılmaya çalışılacak olan sorun da ortaya çıkıyor. Stalinist anlayışın egemen olmasının nedenleri neydi? Ve, Sovyetler Birliği'nin sosyoekonomik koşulları göz önüne alındığında, alternatif bir çözüm geliştirilebilir miydi?

Batı'da, Stalin ve Sovyetler Birliği'nin siyasi önderi olarak ortaya çıkması süreci hakkında çok sayıda kitap yayınlanmıştır. Bütün bunları ele alacak olsaydık, efsanelerle uğraşmak zorunda kalırdık. Çünkü, Sovyetler Birliği'nde yaşanan gelişmeleri, gözünü iktidar hırsı bürümüş bir diktatörle açıklamak en sık rastlanan yaklaşımlardan biri[2]. Bu literatürde, Stalinizmin gelişmesini bir totalitarizm teorisi çerçevesinde ele almak ve ülkenin tarihini kişisel bir tarihe indirgemek neredeyse temel bir kural. Marksistler tarafından ise genellikle ya SB'de sosyalizmin gelişimi sırasında meydana gelen küçük bir kaza[3], ya da sosyalizm düşüncesine ihanetin başlangıcı[4] olarak Stalinizm değerlendirilmekte. Jean Elleinstein'in kitabı[5] ise bu tartışmalardan bir adım daha ilerde. Bunun nedeni «Stalin döneminde hayata geçirilen ilksel sosyalist birikimin tarihi olarak belirlenmiş zaman ve mekan koşullarına bir açıklık getirme» zorunluluğuna değinmesidir[6]. Ancak, Elleinstein'in kitabı da tam anlamıyla amacına ulaşamıyor ve yer yer sorunu yüzeysel görünümler düzeyinde ele almaktan kurtulamıyor[7]. Tarihi materyalist bir yaklaşımla ele alma iddiasındaki birçok yazar, özellikle Stalinizm sorununu açıklamada yetersiz kalmaktadır.

Bu yazıdaki amacımız, Stalinizmin diğer eğilimler karşısında egemen olmasına yol açan ekonomik ve siyasi koşulları incelemek ve Stalinizmin tarihsel işlevinin çözümlenmesine bir katkıda bulunmak. Sanayileşme tartışmalarını önerilen farklı tarım politikaları açısın-

---

2) Totalitarizm çerçevesinde yazılmış bir örnek için bkz. Merle Fainsod, Wie Rußland regiert wird, Köln-Berlin 1965, özellikle «Stalins Totalitarismus» bölümü kayda değer. Bu tür kişiselleştirilmiş tarih anlayışına karşı Isaac Deutscher'in kitabı değerli bir istisnadır. Bkz. Isaac Deutscher, «Stalin, a political biography,» Harmonsworth 1966

3) Gorbaçov dönemine dek Sovyet yanlısı yazarlar bu versiyonu yeğlediler

4) Kendi aralarında derin görüş ayrılıkları olmasına karşın troçkist eğilimler bu konuda birleşiyor

5) Jean Elleinstein, Geschichte de 'Stalinismus', Berlin 1977

6) Michael Masuch, «Das Problem der Erklaerungen des 'Stalinismus'», Argument 106 November/Dezember 1977 içinde

7) bkz. Masuch, «Das Problem.» a.g.m.

dan ele aldığımızda yukardaki soruları cevaplamak için gereken ipuçlarını elde edeceğiz.

Araştırmanın ikinci bölümünde, başta 1926-29 arası olmak üzere, NEP döneminin sosyoekonomik yapısı ele alınacaktır. Bu bağlamda, özellikle NEP dönemindeki üretim ilişkileri ile sınıfsal ilişkiler incelenecektir. Çünkü sanayileşme tartışmaları sırasında önerilen politikalara ancak bu temelden yola çıkılarak eleştiri yöneltilebilir. Üçüncü bölümde ise «sol» ve «sağ» muhalefetin ekonomik politikalarına kısaca değinilecektir. Çalışmanın sınırlarını fazla zorlamamak için, bu bölümde sadece sol muhalefetin ekonomi teorisyeni Preobrajenskiy ile sağ kanadı temsilen Şanin'in görüşlerine yer verilecektir[8]. Nihayet, dördüncü bölümde Stalinci anlayışın Sovyet ekonomisi'nin gelişimi açısından anlamına değinilecek ve alternatif modellerin ne denli işlevsel oldukları tartışılacaktır. Beşinci bölümde ise, Stalin'in yükselişinin nedenlerini açıklamaya yönelik bir ilk adım geliştirilmeye çalışılacaktır[9].

NEP DÖNEMİNDE TARIMIN GELİŞİMİ

Bu bölümde, önce kısaca NEP'in 1921-26 arasında yol açtığı bazı sonuçlara değinilecek. Daha sonra ise, 1926'dan başlayarak tarımın işlevi daha detaylı ele alınacak. Bu bağlamda, özellikle tahıl ürünü ve orta köylülük ile kulak'ların önemi ve bunların partiye olan ilişkileri üzerinde durulacak. Böylece, partinin politikasını ekonomik gelişmelere gösterilen bir tepki olarak değerlendirmenin gerekçeleri ortaya konmuş olacaktır.

1926'ya dek NEP Uygulamasının Yol Açtığı Sonuçlar

1921 Mart'ında uygulamaya konan NEP, köylülüğe verilen bir tavizdi. Toprak dağıtımı, serbest pazarların kurulması, savaş komünizmi döneminden kalma bir uygulama olan ürünü devlete devretme zorunluluğunun giderek ayni vergiye, ayni verginin de daha sonra nakdi vergiye dönüşmesi şu ya da bu büyüklükte bir toprak parçasına sahip her köylüye bir refah sağladı.

---

8) Bu konuda sadece Preobrajenski'ye başvurmak sorun yaratmaz. Çünkü o Sol Muhalefet'in ekonomik konularda tartışmasız önderidir. Ancak Shanin açısından durum böyle değildir. Buharin grubu ile Shanin arasında bazı görüş farklılıkları vardır, ancak köylülük yanlısı politika ortaktır.

9) Yazımızda özellikle Carr ve Davis'in kitaplarından faydalandığımızı belirtmekte yarar var. Bkz. E.H. Carr, R.W. Davis, A History of Soviet Russia, Foundations of a planned Economy 1926-29, Vol. 1, Harmonsworth 1974, Vol. 2, Harmonsworth 1976 E. H. Carr, Socialism in one country, Vol. 2, Harmonsworth 70

Kapitalist ekonomiye özgü bu uygulamalar[10], devletin kontrolü altında gerçekleştirildi. Devlet denetimi, özellikle verginin belirlenmesi ve dış ticaret tekeli aracılığıyla sağlıyordu.

Ancak, daha 1923 sonbaharında temel sorun kendini göstermişti: tarımsal gelişme ile sınai gelişme arasındaki ters orantı. Diğer bir ifadeyle «makas bunalımı». Yani, söz konusu olan sınai ürünlerin fiyatları yükselirken tarımsal ürünlerin fiyatlarının düşmesi bunalımıydı. 1923 sonbaharında, köylüler, ürünlerinin satımıyla 1913 yılında elde ettikleri sanayi mallarının ancak üçte birine sahip olabiliyorlardı[11]. Devletin sınai işletmeleri karşılaştıkları büyük talebe fiyat artışlarıyla cevap vermişlerdi.

Özellikle, tarım kesimindeki satış bunalımı devletin sanayi mallarıı fiyatlarını büyük oranda düşürmesiyle (örneğin 1924'ten sonra, ortalama %35 oranında) çözüldü. Devletin aldığı diğer bir önlem ise, sistematik olarak tahıl alımlarına başlamak oldu. Böylece, tahıl fiyatlarında artış sağlandı. Bütün bunlara rağmen, 1924 sonlarına doğru, ekonomik gelişimin tarım üretimine, özellikle de tahıl üretimine ne denli bağımlı olduğu ortaya çıktı. 1924'deki kötü hasat dolayısıyla ihracat 145 milyon pud'dan[12] 8-9 milyon pud'a düşmüştü[13]. Bu olumsuz gelişmelerin, siyasal alanda yol açtığı tartışma, tarıma devletin taviz verip vermeyeceği konusunda değildi. Devlet elbetteki ödün (vergi ve kira indirimleri gibi) verecekti. Ama hangi ölçüde? Tartışmanın odağını bu sorun oluşturuyordu.

Partideki sağ kanat tavrını açıkça ortaya koymuştu. Halk Komiserleri Konseyi Başkanı Rikov Bolşevik Partisi'ni «tarım kesiminde kapitalizmi önündeki engelleri kaldırmaya» çağırıyordu[14]. Buharin ise, kulaklar da dahil olmak üzere tüm köylülere tanınmış sloganıyla

---

10) NEP dönemindeki kapitalist içerikli uygulamalar üzerine Victor Serge ilginç bir öykü anlatıyor: «Lenka Pantelejev 1917'lerde kışlık sarayın kapılarını zorlamış bir denizciydi. Ancak, kısa bir süre önce Leningrad'da kariyerini veda etti. Para tekrar ortaya çıktığında Lenka sonunun yaklaştığını hissetmişti. O hayallerle yaşayan biri değil, hayatı somut olarak algılayan bir insandı. Ve NEP'in yarattığı ilk yeni kapitalistlerin mücevherat dükkânlarını soymak üzere hırsız oldu. Ertesi gün çevresi milisler tarafından sarılmıştı bile...» Victor Serge, Beruf: Revolutionar 1901-1917-1941, Frankfurt 1967

11) Bkz. Friedrich Pollok, Die planwirtschaftlichen Versuche in der Sowjetunion 1917-27, Frankfurt 1971, S. 141, bunalımın çözülmesi için bkz. Pollok S. 148 f. ve Richard Lorenz, Sozialgeschichte der Sowjetunion 1917-1945, Frankfurt 1976, S. 126

12) 1 pud = 16,38 kilo

13) bkz. Pollok a.g.y., S. 149

14) Dirk Bronger, Der Kampf um die sowjetische Agrarpolitik 1925-1929, Ein Beitrag zur Geschichte der Kommunistischen Opposition in Rußland, Köln 1967, S. 32

sesleniyordu: «Zenginleşiniz»[15]. Bir başka deyişle onlar için bu dönemde önemli olan, köylülüğün çıkarının gözetilmesiydi. Bu yaklaşım sanayide yaşanan hızlı gelişmeyle (1924-1925 arasında üretim artışı %63 olmuştu)[16] ve 1925'de tarımdan elde edilen bol ürün ile de destekleniyordu. Böylesine iyimser bir ortamda hazırlanan 1925/26 ekonomik planın gerçekleşme olasılığı daha 1925 Eylül'ünde ciddi biçimde tehlikeye düşmüştü bile. Çünkü ihracat ve dolayısıyla sinai üretim için hayati önem taşıyan tahılın köylüden toplanmasında çok büyük zorluklarla karşılaşılmaktaydı. Bu durumun temel nedenlerinden biri devletin yürüttüğü tahıl ticaretinin son derece kötü örgütlenmesi, diğeriyse 1924 güzünden beri yeniden izin verilmiş olan serbest ticaretin yarattığı etkili rekabet idi[17]. Ayrıca genel olarak zaten ürünün belirli bir bölümünü hasadın verimsiz olduğu zamanlar için stoklayan köylülerin kendi bireysel tüketimi de artmaktaydı. NEP döneminin tümüne damgasını vuran mal kıtlığı, yani sanayi malları arz ve talebi arasındaki dengesizlik, özellikle kırsal kesimde çok yoğun biçimde yaşandığından ve genellikle aranan mal bulunamadığından köylülerin sanayi mallarına yönelik bir beklentileri kalmamıştı. Dolayısıyla ürününü satmak için ciddi bir ihtiyaç duymuyordu köylü.

Bu durum sanayi açısından[18] ölümcül sonuçlara yol açtı.

a) Yeni yatırımlar azaldı
b) Ülkenin gelişimi açısından son derece önemli olan ihracat tüm alanlarda azaldı
c) Bu durumun yol açtığı durgunluk sonucu 1926 Nisan'ında sanayi kesiminde kitlesel işten çıkarmalar yaşandı[19].

1926 yılında durum

1925-26 da sanayinin yeniden kurulması artık büyük oranda tamamlanmıştı (sınai üretim savaş öncesi düzeyine ulaşmıştı). Şimdi hedef modernleşme ve büyüme idi. Bu da sermaye ihtiyacının artması anlamına geliyordu.

— Kırsal kesimde:

a) Toprak parçalanmıştı[20]

---

15) Alıntı Pollok a.g.y., S. 158 ve Alexander Erlich, Die Industrialisierungsdebatte in der Sowjetunion 1924-1928, Frankfurt 1971, S. 30
16) bkz. Pollok a.g.y, S. 153
17) bkz. Pollok a.g.y, S. 168
18) Ağır sanayinin önemi üzerine Pollok: «izole olmuş, sosyalist bir ekonominin kapitalizmin hakim olduğu bir ortamda varlığını sürdürebilmesi için ağır sanayi üretim araçlarına sahip olması ve böylece 'Düşman' dış çevreden bağımsız olabilmesi gereklidir.» Pollok a.g.y, S. 128
19) bkz. Pollok, a.g.y, S. 168
20) bkz. Lorenz a.g.y, S. 132/133

b) Verimlilik düşüktü[21]

c) Toplumsal farklılaşma başlamıştı (tarım işçilerinin **kulak'lara** bağımlılığı ve orta köylülüğün köyün toplumsal yapısındaki önemi artmaktaydı.

— Serbest ticaret giderek daha büyük önem kazanıyordu (öylesine ki sanayi malları fiyatlarında hükümetçe yapılan indirimler yalnızca tüccarların işine yaramaktaydı).

Sovyetler Birliği varlığını ikinci bir defa daha riske sokmak istemiyordu. Dolayısıyla, zaten açık veren dış ticaretini[22] bir de böylesine düşük bir ihracat performansı ile daha fazla zorlayamazdı. Sınai büyüme ihracatın yüksekliğine doğrudan bağımlıydı. İhracat ise temel olarak tahıla dayanıyordu. Bu durum devleti çok ince hesaplar yapmaya zorluyordu. Çünkü devlet açısından sorun, savaş komünizmi döneminde olduğu gibi, baskıya başvurmak zorunda kalmadan, hangi yol ve yöntemlerle köylüden daha fazla tahıl elde edilebileceğiydi. Artık baskıcı yöntemler kullanılmamak önemliydi, çünkü işçi ve köylülerin ittifakı (smıçka) bozulmamak zorundaydı.

27 Aralık'ı/28 Ocak'ı Dönemecine Dek Tahıl Tedarikinin Gelişimi

Kısaca söylemek gerekirse, devletin önündeki temel sorun «sadece üretim artışının sağlanması değildi. Aynı zamanda, üretilen tahılın daha büyük miktarlarda fiilen pazara çıkması gerekiyordu.»[23] Yani, devlet kurumlarına tahsis edilen tahıl miktarının artması gerekiyordu. Daha, Aralık 1925'teki 14. Parti Kongresinde tahıl üretimindeki artışın önemine değinilerek, serbest ticaretin ve **kulak'ların** giderek artan etkisinin sınırlandırılması istenmişti. Oysaki 1926 Ekim'inde, ticari örgütler ile satış mağazalarının % 80'i hâlâ özel girişimcilerin elindeydi[24]. Yani, tarım ürünleri dağıtım mekanizmasının hemen tümü devlet denetiminin dışındaydı. Ticaret Komiseri Mikoyan'ın aşağıdaki noktaya değinmesi de bu nedenledir: «Tahılı daha ucuza almak, ekonomik açıdan kârlı olabilir ama, genel olarak devletin çıkarlarını düşünürsek, bu politikayı reddetmemiz gerekirdi.»[25]

1926 yılında da iyi bir ürün elde edilmişti. Buna rağmen, devlet tahılı oldukça pahalı satın almak durumunda kaldı. Bu, Rıkov'un da

21) «Bunun temel nedenlerinden biri köylülerin 6 ruble olan tahta sabanı kullanmayı tercih etmeleriydi. Tanesi 14 ruble olan demir uçlu sabanlardan 1.10.1927 tarihinde 700.000 adet mevcuttu, ancak kullanılmıyordu.» Carr, Foundations 1, a.g.y, S. 211

22) Pollok, a.g.y, S. 168

23) Carr, Foundations, 1, a.g.y, S. 3 burada pazar oranından anlaşılan, şehirlere, kızıl Orduya ve sanayie yönelik satış yapan pazar

24) bkz. Bronger, a.g.y, S. 97

25) Carr, Foundations 1, a.g.y. S. 82

belirttiği gibi[26] sanayi üzerinde frenleyici bir etki yaptı. Rıkov'un tahminine göre, 13.000.000 ton tahıl kulak'ların elinde bulunmaktaydı. Devletin tahıla yüksek fiyat vermesi tam hasat öncesinde spekülasyona davetiye çıkardı[27]. Orta köylülüğün daha fazla desteklenmesi, fakir köylülerin şehirlere göçmesine neden olabilirdi (ki orada da onları istihdam edebilecek bir sınai potansiyel yoktu). İyi hasat, ürünlerinin bir kısmını makine kullanımı ücreti vs. karşılığında kulak'lara kaptırmak zorunda kalan fakir köylüden çok orta köylülük ile kulak'lara yaradığından, toplumsal farklılaşmayı hızlandırmıştı. Bu durum, zorunlu olarak devletin toplumsal ayrışmayı önleyici yönde tedbirler almasını gerektiriyordu.

1927 Ağustos'unda Buharin, tarım kesimindeki kapitalist öğelere (kulak'lara) karşı «güçlendirilmiş bir saldırı» çağrısı yapıyordu. «Güçlendirilmiş saldırı» ile kastettiği artan oranlı bir vergi konulması ve toprak alım satımının yasaklanmasıydı[28]. 25.10.1927'de Merkez Yürütme Komitesi kulak'ların aleyhine bir karar alarak, vergiden muaf tutulan kesimleri %25'den %35'e çıkardı. Uygulanan diğer bir politika ise fakir köylüler ile orta köylülüğün alt kesimlerini partiye kazanmak yolundaydı. Ancak, bu politikanın da, korkunç düşük olan tahıl teminini artırıcı yönde bir etkisi olmadı. 1927 Ekim-Aralık ayları arasında köylüden toplanabilen tahıl miktarı bir önceki dönemin yarısı kadar bile değildi. 1927 yılında da ürün bereketli oldu. Ancak, aşağıda belirtilen nedenle[29] orta köylülüğün tahıl fazlasını satmasını yine de engelledi.

a) Tahıl, yasa dışı içki yapımında kullanılıyordu.
b) Devletin verdiği fiyat az bulunuyordu.
c) Et ve süt ürünlerinin fiyatları daha yüksekti.
Tahıl, ilkbaharda fiyatların yükseleceği beklentisiyle elde tutuluyordu.
d) «Mal kıtlığı»; çünkü sanayi henüz talebe yaklaşık olarak bile cevap verebilecek güçte değildi. (Tahılın toplanamaması, sanayi üzerinde derhal frenleyici bir etki yapıyordu. Ülke ekonomisinin içinde bulunduğu kısır döngünün odak noktası zaten buradan kaynaklanıyordu.)

Tahılın stoklanması, sadece vergilendirme yoluyla engellenmeye çalışılmaktaydı. Ancak bu önlem de, çok az etkili olabiliyordu. Çün-

---

26) Carr, Foundations, 1, a.g.y. S. 25
27) Bu durum örneğin yaz '27'de yapılan tarım ürünü taşımacılığında darboğazlara neden oldu
28) Ancak Buharin yine de bu önlemlerin orta-köylülük tarafından muhakkak desteklenmesi gerektiğini vurguluyordu.
29) Carr, Foundations 1, a.g.y, S. 48, Bu durum devlet kurumlarının kendi aralarında rekabete başlamaları ile daha da kızıştı.

kü, «zengin» (well-to-do) köylü tasarruflarıyla vergisini nakit olarak ödeyebiliyor ve ürününü ya olası kıtlık günlerine karşı bir teminat olarak ya da ilkbaharda spekülasyon yapabilmek için elinde tutuyordu.»[30] Hattâ, bazen stoklamak amacıyla pazardan tahıl satın aldığı bile oluyordu[31]. Bu durum partiyi yeni önlemler almaya zorladı. 1927 Aralık'ındaki 15. Parti Kongresi'nde Stalin ve Molotov, tarım kesimindeki kapitalist öğelere karşı mücadele edilmesi gerektiğini sürekli olarak vurguladılar. Ancak bu mücadelede bir yandan ekonomik «silahlar» kullanılırken öte yandan da siyasi ikna yöntemlerine başvurulacaktı.

1928 Yılındaki Olağanüstü Önlemler ve Bunların Köylüler Üzerindeki Etkileri

Ancak, 1928 yılı başında yaşanan gelişmeler bu politikayı tümüyle geçersiz kıldı. Parti'nin orta köylülüğe karşı tutumundaki radikal değişmenin ilk belirtisi 1928 Ocağı'nda Politbüro'nun yayımladığı bir kararnamede kendini gösterdi.

Bu kararnamede, «tahıl tedariki çalışmalarında en kısa sürede bir devrim yapılmadığı takdirde» yerel parti örgütlerinin cezalandırılacağı tehdidi yer almaktaydı[32]. Parti görevlileri kırsal kesime gönderildi. Hatta Stalin'in kendisi bile, ülkede özel tüccarların denetimindeki en büyük tahıl stokunun bulunduğu Sibirya'yı ziyaret etti ve burada yaptığı konuşmalarda köylüleri kolektif çiftliklerde birleşmeye çağırdı[33].

Devletin elinde hiç stok bulunmadığından acilen etkili önlemler almak gerekiyordu. Böylece 200 pud'dan fazla tahıl stoku bulunan köylüler için anayasanın 107. maddesi (spekülasyon yasağı) uygulamaya kondu. Spekülasyon yasağı parti içinde de birçok soruna yol açtı. 1928 Şubat'ında İşçi ve Köylü Müfettişliği Rabkrin yerel parti örgütlerinin M.K. direktiflerini yerine getirmede gösterdikleri gevşeklikten yakınınca, parti içinde de bir temizlik hareketi başlatıldı. Ancak, devletin aldığı idari önlemlerle köylüden tahıl toplamayı başardığı da göz ardı edilmemelidir. Böylece, çok büyük miktardaki tahıl stoklarına ya doğrudan el kondu ya da biçimi adamına göre değişen bir tatlı sertlikle ikna edilen köylü tahılını kendisi devlete sattı[34]. An-

---

30) a.g.y. S. 48

31) Sibirya'daki stoklara bir örnek: her zengin köylü için 200 pud tahıl stoku normal sayılırken, 15000 pud'luk stoklara da sık sık rastlanıyordu, a.g.y. S. 60

32) Alıntı Carr, Foundations 1, a.g.y., S. 52

33) Toprakların ne denli parçalanmış olduğu için bkz. Lorenz a.g.y., S. 132

34) Önlemlerin başarısı için bkz. Carr Foundations 1, a.g.y., S. 1000 tablo 7

cak, orta köylülüğe karşı zaman zaman zor da kullanılmıştı ve bu, gelecekte parti içerisindeki tartışmalarda çok önemli rol oynayacaktı.

Parti'nin krizi aşabilmek için aldığı «olağanüstü önlemler»[35] doğaldır ki, köylülük ile ilişkisini zedeledi. Bu önlemler, her ne kadar öncelikle doğrudan kulak'lara yönelik idiyse de, orta köylülük içerisinde savaş komünizmine ilişkin anıların canlanmasına neden oldu. Önlemlerin genişletilerek, kendilerini de kapsar hale geleceğinden korkan orta köylüler arasında Parti'ye yönelik güvensizlik arttı. Çünkü, Mikoyan'ın de belirttiği gibi: «Ürün fazlası genellikle orta köylülüğün elinde toplanmıştı. Onlar da, devlete ya da kooperatife olan borçlarını ödemek için zorlanmadıkları sürece, ellerindeki ürünü satmakta hiç acele etmiyorlardı.»[36]

Köylülüğün, ürününü devlete satmakta gösterdiği güvensizliğin diğer bir nedeni de, «ürünümüz ne kadar bol olursa, nasıl olsa devletin bizden isteyeceği miktar da o kadar çok olacak» anlayışı idi. Kulak'ların (özellikle Ukrayna'da) süreklilik kazanarak silahlı eylemlere de dönüşen direnişi, Kızıl Ordu'nun maneviyatını dahi etkiledi. Ancak, «olağanüstü önlemler»in başarılı oluşu, yönetimin gözünde bu gerilimleri mazur göstermekteydi. Rıkov, 1928 Mart'ında «tahıl pazarlamasında bir canlanma»dan söz edebilmişti[37].

Buna rağmen, parti ülkede esen hoşnutsuzluk rüzgârlarını görmemezlikten gelemiyordu. Fakirler ve orta köylüler kulak'lara karşı verilecek mücadelede bir araya getirilmeye çalışılıyordu. Ayrıca, parti ve M.K. 1928 Nisan'ında özellikle orta köylülüğe yapılan saldırıları şiddetle kınıyordu[38]. Bu kampanya, partinin orta köylülük içerisinde başlayan huzursuzluğu ve artan güvensizliği bastırma çabasının bir ürünüydü. NEP döneminin sona erdiğinden kesinlikle söz edilemiyeceği ve 1928 baharındaki olağanüstü önlemlerin sıradışı uygulamalar olduğu özellikle vurgulanıyordu[39].

---

35) Stalin kulakların direnişini şöyle gerekçelendiriyor: «Eskiden (1927'den önce, Ö.E) kulak görece zayıfken, yeterli sermayeye sahip değilken, tahıl üretimindeki her fazlasını pazara götürüp satmak zorundaydı. Şimdi ise ürün bir iki yıl iyi oldu mu tahılını kendi özel kullanımı için stokluyor ve pazara götürüp satmıyor.» altını a.g.y., S. 56

36) Pravda 10.2.1928 alıntı Carr, Foundations 1, a.g.y. S. 58

37) alıntı a.g.y., S. 62

38) Sağ kanat bunalım atlatıldıktan sonra yeniden eski NEP günlerine dönüleceğini umuyordu. Preobrajenskiy durumu ise keskin bir biçimde analiz ediyor:» Kriz kojonktürel ya da saf ekonomik bir kriz değil, aksine toplumsal bir kriz. Kulakların saldırısı o boyutlara varmıştı ki, tarım kesimindeki kapitalist ögelere karşı devlet örgütlü bir mücadele yürütmek zorunda kaldı.» alıntı a.g.y., S. 63

39) Ancak Stalin tarım kesiminde herkesi hoşnut edebilecek bir politika uygulamanın imkânsız olduğunu da belirtmiştir.

Her şeye rağmen, devletin topladığı tahıl miktarında Nisandan itibaren ani bir düşüş meydana geldi. Öyle ki, devlet tahıl toplayabilmek için Hazirana kadar yeniden baskıcı önlemlere başvurmak durumunda kaldı. Bu kez uygulama, ellerindeki stokun büyük bölümünü zaten geçen baharda devlete teslim etmiş olan kulak'lara karşı değil de, orta köylülüğe yönelmişti. Hatta, Stalin, parti M.K.'sinin Temmuzdaki bir oturumunda, henüz gelecek yılki ürünün durumunun belli olmamasından dolayı köylülere yüklenmenin zorunlu olduğunu ve bu durumun işçi-köylü ittifakı smıçka'da çatlaklara yol açtığını kabul etmişti.

Bütün bu gelişmelerin en ilginç yanı ise, 1927/28 döneminde önceki yıllara göre her şeye rağmen çok daha az tahıl toplanabilmiş olmasıydı. Sovyet devleti bu durumun şehirlerde yol açtığı beslenme sorunları nedeniyle, 30.000.000 rublelik tahıl ithalatı yapmak zorunda kaldı.

1928 yazında kırdaki ve kentlerdeki gelişmeler öylesine düşündürücüydü ki, hiç kimse gelecekteki krizin anlatılabilmesi için kimlerin sırtına yüklenilmesi gerekeceğini bilemiyordu[40]. Ama, sadece NEP yöntemlerinin de yeterli olmadığı ortaya çıkmıştı artık. Bunun anlamı ise, partinin orta köylülükle zaten hassas olan ilişkisinin gelecekte daha da çıkmaza gireceği idi. Bu noktada köylülerin tavrı temel belirleyici olacaktı. Eğer, parti onların güvenini yeniden kazanabilirse, daha fazla tahıl vermeyi kabul edecekler miydi? Her şey 1928'de ürünün nasıl olacağına bağlıydı. Parti'nin Merkez Yürütme Komitesi daha 1928 Şubat'ında köylüleri ekili alanları genişletmeye çağırmış ve bunu engellemek isteyecek kulak'lara karşı onları özellikle uyarmıştı[41].

Ancak bu çağrı köylüler nezdinde fazla bir ilgi görmedi. 1928 ilkbaharındaki olağanüstü önlemlerin etkisiyle ve kulak'ların giderek yoğunlaşan direnişiyle, köylüler tam aksine ekim alanlarını daralttılar[42]. Çünkü, artık kulak'lar orta köylüleri doğrudan baskı altına almaya çalışıyor ve devlete karşı açıktan açığa mücadele ediyordu. Daha sonra, en yüksek üretim artışının hayvan yemi olarak kullanılan tahıl üretiminde sağlandığı ortaya çıktı. Bu durum 1928 Eylül'ünde yeni bir krizin patlamasına yol açtı. Üretim artışına rağmen kullanı-

---

40) Stalin 9.6.1928'deki bir MK oturumunda olayın yönünü gösteriyordu:» Dışardan borç alamadığımıza göre sermaye birikimini içsel kaynaklara dayanarak gerçekleştirmek durumundayız. Gerçi işçiler ve köylüler sanayi malları için çok yüksek bir fiyat ödüyorlar ama ülkemiz ve sanayimiz açısından bu tatsız durum yinede zorunlu. alıntı a.g.y.,S. 83

41) a.g.y., S. 71

42) bkz. Tablo 1, a.g.y., S. 997

labilir ürün fazlası 504.000.000 pud (bir önceki yıl: 520.000.000 pud) tahıl olarak tahmin edildi. Buna karşın, şehirlerin, Kızıl Ordu'nun vs. ihtiyacı 550.000.000 pud olarak tahmin edilmekteydi[43].

Ağustos sonunda, devletin toplayabildiği tahıl miktarının bir önceki yılın ancak yarısına eşit olabildiği belli oldu.

Tahıl yetersizliği sorunu giderek önem kazanıyordu. Bu yüzden 1928 yılının son aylarında devletin tahıl toplamakla yükümlü kurumları ile köylüler arasındaki gerilim hızla arttı. Kulak'ların özellikle Ukrayna'da kısmen mülksüzleştirilmesi tırmanan gerilimin bir nedeni olarak gösteriliyordu. Diğer bir neden ise, ülkede ilkbahardan beri süregelen ve kulak'ların özellikle alevlendirmeye çalıştığı huzursuzluk ortamıydı. Kulak'lar, ekonomik olarak kısmen kendilerine bağlı olan fakir köylüler üzerindeki baskılarını artıracak ve partiye karşı gerçek bir terör hareketi örgütleyecek kadar ileri gittiler (Parti'nin köy görevlilerinin öldürülmesi, kolhozların yakılması, kolhoza ait makinelerin parçalanması vs. gibi). Kulak'ların uyguladığı sistematik boykot yüzünden 1928 Kasım-Aralık aylarında tahıl temini iyice güçleşti ve fiyatlar özellikle 1929 Ocak başında artan spekülasyonun da etkisiyle rekor bir düzeye ulaştı[44]. Öyle ki, artık kolhozlar bile ürünlerini devletin tahıl borsasında değil de serbest pazarda satmaya başladı. Özel ticaret, resmi pazarda da önem kazanmaya başladı ve 1927/28 de %12 iken 28/29 döneminde %23 oranına ulaştı[45]. 1929 ürün yılının bitimi olan Haziran ayında devletin elindeki tahıl miktarı geçen döneme göre 2 milyon ton azalarak 8.3 milyon tona düşmüştü. Böylece, köylünün kendi özgür iradesiyle tahılını devlete teslim etmesi sistemi de tümüyle çökmüş oldu.

Parti İçinde Orta Köylüler Çevresindeki Tartışmalar

Orta köylülük sorunu parti içindeki çelişkilerin yoğunlaşmasına neden olmaktaydı. Daha 1928 Haziran'ında Stalin «sanayide büyüme hızının düşmesi, işçi sınıfının güçsüzleşmesi anlamına gelir» demekteydi[46]. Stalin, güçsüzleşmekten söz ederken, şüphesiz ki, sadece işçi sınıfının kulak'lara karşı verdiği ekonomik mücadeleyi kastetmiyordu. Güçsüzleşilen başka bir alan daha vardı: siyasi mücadele. Buna karşın, 1928 Eylül'ü sonlarında Buharin ünlü «Bir İktisatçının Notları»nda tarımın, özellikle de orta köylülüğün gelişebilmesi için, ekono-

---

43) a.g.y., S. 90, Gerçi Sibirya'da son yılların en iyi ürünü elde edilmişti ama taşımanın yavaş ve az olması kriz'in derinleşmesine yol açtı.

44) Bu durum şehirlerdeki durumu da kötüleştirdi. Çünkü ekmek fiyatının artması gerçek ücretlerin düşmesiyle eşanlamlı sayılabilir.

45) bkz. a.g.y., S. 110

46) Stalin, alıntı a.g.y., S. 77

minin «kaplumbağa hızıyla» büyümesi gerektiğinden söz ediyordu. Buharin'e göre, parti orta köylülüğün güvenini ne pahasına olursa olsun yitirmemeliydi. Çünkü, orta köylülük olmadan partinin kırsal alanda etkili olması olanaksızdı. Gerçi Stalin ve Molotov bu ve benzeri yaklaşımları eskiden beri eleştiriyorlardı; ancak 1928 Ağustos'unda «yapılabilecek fazla bir şey olmadığını» da vurgulamışlardı[47]. «Stalin ve Molotov'un bu dönemdeki demeçleri ne bilinçli bir sağ sapma politikası izleyen ne de kırsal alandaki kolektifleştirmenin yakın-gelecekte uygulanabilir bir politika olduğuna inanan insanların vereceği demeçler değildi. Bu görüşler; çözemedikleri sorundan, bir şekilde sıyrılmayı ümit etmekten başka bir şey yapamayan kararsız ve yılgın insanların görüşleriydi.»[48] Eylül krizinden ve Buharin'in «Bir İktisatçının Notları»ndan sonra, bu durum az da olsa değişti. 18.10.1928'deki bir M.K. oturumunda Stalin ilk kez kırsal alandaki bir sağa kaymadan söz etti ve «kapitalizmin köklerini henüz kurutamadık» dedi[49]. Buna rağmen 1928 Kasım'ındaki diğer bir M.K. oturumunda ise Politbüro'daki görüş ayrılıklarını yadsıyor ve partinin birliği üzerine yeminler ediyordu. Oysaki, partide Buharin ve yandaşlarına duyulan hoşnutsuzluk giderek artıyordu. Bu konudaki söylentiler ancak 1929'da doğrulanacaktı.

Sonuç olarak denebilir ki, Sovyetler Birliği 1921'den beri en ağır ekonomik krizi yaşıyordu. Gereksinimin çok altındaki kullanılabilir tahıl miktarı ve dolayısıyla çok ağır bir tempoda ilerleyen ekonomik gelişme ile tamamlanan kısır döngü NEP yöntemleri ile kırılamamaktaydı. Hem şehirlerin tahıl ihtiyacı karşılanmalıydı, hem de sanayie destek verebilmek için tahıl ürünü fazlası ihraç edilebilmeliydi. Peki, bu nasıl sağlanacaktı? «Sanayide sağlanacak yüksek bir büyüme hızı hem hayati bir öneme sahipti, hem de (smıçka açısından) aynı derecede hayati bir tehlike arz ediyordu. (Sovyetler Birliği) ölümcül bir hastalık ile operasyon masasındaki güvenli bir ölüm arasında tercih yapmak zorundaydı.»[50]

SANAYİLEŞME TARTIŞMASI

Preobrajenskiy

Gerçi, NEP döneminde ekonomik mekanizma işler hale getirilmişti ama, NEP'in yetersizliği de artık herkesçe kabul ediliyordu. Üretim araçlarının çok eski olması yüzünden ekonomide sağlanan düşük

47) Pravda 5.8.1928, alıntı a.g.y., S. 90
48) a.g.y., S. 90
49) alıntı a.g.y., S. 97
50) Erlich, Die Industrialisierungsdebatte, a.g.y. S. 65

büyüme hızı ile savaş öncesi üretim düzeyinin aşılamayacağı da ortadaydı. Herkesçe kabul edilen bir diğer olgu ise, ancak çok hızlı ilerleyen bir sanayileşme ile ülkedeki geri kalmışlığın aşılacağı ve Avrupa ile Amerika'nın üretim düzeyine yaklaşılabileceği idi. Sol muhalefet, daha 1923'te bu soruna dikkati çekmiş ve seçkin ekonomik teorisyeni Preobrajenskiy, ağır sanayiin teşvik edilmesini kapsayan bir program önermişti. Preobrajenskiy, tartışmada «ilk sosyalist birikim» kavramını ortaya attı. Ona göre, egemen olan sosyalizm öncesi üretim biçimleri, yani orta köylülük ile kulak'ça örgütlenmiş tarım kesimi, sanayi kesimi ile eşitsiz bir mübadele ilişkisi yaşamalıydı. Bu süreçte, tarım kesimi, sanayi kesimine —bir tür dolaylı vergilendirme yoluyla— aldığından daha çok vererek ve ihraç edilebilir bir tahıl fazlası yaratarak, ağır sanayiin kurulmasına hizmet etmeliydi. Köylülüğün sanayi mallarına olan talebi NEP döneminde artmış ve arz talebi karşılayamaz olmuştu. Özellikle de, tarımın makineleşmesini sağlayacak olan gelişkin tarım makineleri çok zor bulunmaktaydı. Devlet sektörü tarım makineleri üretiminde tekel konumunda olduğundan ve kulak'lar üretimlerini makineleştirmek için her şeyi göze almış göründüklerinden Sol Muhalefet şu öneriyi yaptı: Bu ürünlerin değeri (emek/zaman olarak düşünülürse) gerçek değerinin üstünde belirlenmeli ve böylece tarım kesimine (serbest pazar yoluyla) geri verilen miktar onun sanayie aktardığından daha az olacaktı. Tarım kesimine sağladığı bu değer fazlası doğrudan bir birikim fonunda toplanıp ağır sanayiin yeniden inşasında kullanılmalıydı. Böylece, sanayi kesimi birikim sonrasında üretim maliyetlerini, uzun dönemde de sanayi mallarının fiyatlarını düşürebilirdi. Diğer bir deyişle, «eşitsiz değişim politikası, eğer üretim maliyetleri daha hızlı olarak azaltılabilirse, fiyat düşürücü bir fiyat politikasıyla birlikte uygulanabilirdi»[51]. Böylelikle, tüketicilerin olası bir protestosu da önlenmiş olurdu. Ayrıca, kulak'lar üretimlerini artırmak ve hayat standartlarını yükseltmek istiyorlarsa, modern teknoloji kullanmak zorunda kalacaklardı. Tarım kesiminde üretilen artığın sanayi kesimine aktarılmasının iki yönlü etkisi olacaktı. Bir yandan, sanayie yapılanmasını tamamlaması ve genişletilmiş yeniden üretimini sağlaması için bir fırsat verilmiş olurken, öte yandan da tarım kesiminin teknolojik açıdan güçlenmesi sağlanacaktı. «Sosyalist devletin görevi küçük burjuva üreticilerden daha az almak değil, ülkenin sanayileşmesi ve tarımın yoğunlaştırılması sayesinde büyüyen gelirlerinden daha çok almaktır.»[52] Birikim tarım kesimine dayanarak sağlanmalıydı; savaşın etkisi ile sektör içi birikimin sınırları çizilmişti. Sol muhalefet, bütün

51) E. Probrazensij, Die Neue ökonomik, Berlin 1971
52) a.g.y., S. 115

tartışmalarda sürekli olarak sanayileşmenin hızlandırılması zorunluluğuna değiniyordu ve parti içinde tek perspektif üreten eğilim konumundaydı. «Sanayileşme, hem sanayi kesiminin ülkenin toplam üretimi içerisindeki payının artması, hem de bu kesimde çalışan işçi sınıfının genişlemesi anlamına gelir. Sanayileşme, aynı zamanda devlet sektörünün özel kesime göre daha hızlı bir birikim sağlaması da demektir. Son olarak sanayileşme devlet sektöründe faaliyet gösteren ve önemi günden güne artan üretim araçları üreten kesimin gelişmesi ve güçlenmesini sağlar.»[53]

Şanin

Sağ kanat ise, önem verdiği noktalar ve stratejik yaklaşımı ile bağıntılı olarak Sol Muhalefet'ten çok daha farklı sonuçlara varmaktaydı. Onlar açısından ilk sosyalist birikim teorisi bir «aşırı sanayileşme politikası»nın temelini oluşturuyordu. Bu aşırı politika ise köylülerin çıkarlarını zedeleyerek, ülkedeki işçi-köylü ittifakını tehlikeye sokmaktaydı. Sağ kanada göre, sanayi mallarının fiyatlarını yükselterek tarım kesiminden birikim için kaynak sağlamak olanaksızdı. Çünkü sanayi kesiminde fiyatların yüksek olması, tarım kesiminde kullanılan teknolojinin modernleştirilmesini olanaksız kılardı. İlkel bir teknolojiyle üretim yapan köylüden ise üretim artışı beklenemezdi. Oysaki tarımsal üretim hem şehirlerin beslenmesini hem de hammadde üretimi ve ihracat olanakları sağlamaktaydı. Bu yüzden tarım kesiminin desteklenmesine öncelik verilmeliydi. Ancak ondan sonra tarım kesiminden birikim için kaynak sağlanabilirdi. Sanayi malı fiyatlarındaki yükselmenin zorunlu sonucu olarak, tarımda «yüksek oranlı vergi» uygulanması, Savaş Komünizmi dönemindeki gibi tarım üretimini azaltıcı bir etki yapacak ve köylünün ürününü pazara çıkarmasını engelleyecekti. Şanin, işte bu varsayımlara dayanarak alternatifini geliştirmişti. Sınai mal arzındaki yetersizlik sorunu, tüketim malı üreten sektörün desteklenmesi ve tarımın ihracat olanaklarının artırılması yoluyla çözülebilirdi. Tarıma yönelik yatırımlar artırılırsa, kısa dönemde tarım kesiminde ihracata yönelik ürün fazlası elde edilir ve ihracat gelirleri ucuz sanayi malı ithalatında kullanılırdı. Yani tarım üretiminde sağlanacak dengeli bir artışla sanayi malı ithalatının gerçekleştirilmesi, bir yandan ağır sanayiin zahmetsizce kurulmasına olanak verirdi. Tarım ve tüketim malları sektörlerine öncelik tanınması şöyle gerekçelendiriliyordu: «Eğer, fabrikalarımız kurulu olmuş olsaydı, ağır sanayi ile tüketim malları sanayini döndürebilmek için sadece işletme sermayesi yeterli olurdu. Ayrı-

53) Preobrashenski, 1926

ca, her iki sektördeki sermaye geri dönüşü de, aşağı yukarı aynı zamanda sağlanabilirdi. Ancak biz, şu anda yeni yatırımlar yapma ve eskilerini yenileme sürecindeyiz. Bu yüzden, ağır sanayie yapılacak her yeni yatırım, tüketim malları sanayine yapılacak olandan çok daha fazla sermaye gerektirdiği gibi, bu kesimde sermaye geri dönüşü, tüketim malları sanayine göre çok daha yavaş gerçekleşir:»[54] «Tarımsal sermayenin organik bileşimi (sanayidekinden) çok daha düşüktür. Tarıma yatırılan bir birim sermaye, sanayie göre sekiz kat daha fazla emek gücü çalıştırır. Sömürü oranlarının eşit olduğu varsayıldığında, tarıma yatırılan bir birim sermaye, sanayie yatırılan daha yoğun bir birikim yaratır. Ayrıca tarım kesiminde tüketimin düşük olması da birikim sürecini hızlandırır.»[55]

Sanayileşme Tartışmalarında Preobrajenskiy'in Tavrına Değgin Notlar

İç tutarlılığı açısından bakıldığında, Sol Muhalefet'in önerisi gerçekçi bir alternatif gibi gözükse bile, Sovyetler Birliği'ne özgü bazı özellikleri gözönünde bulundurmuyordu. Sol Muhalefet'in tarımda yaratılan artığın sanayie aktarılması ve bir ağır sanayi kurulması önerisi ya da Preobrajenskiy'in deyimiyle bir «ilk sosyalist birikim»in sağlanması S.B.'nin hem bir sanayi toplumuna dönüşmesinin, hem de sosyalist bir toplumun temel dayanağı olan işçi sınıfının gelişmesinin ön koşuluydu. Ancak gerçekçi olunamayan bir nokta vardı ki, o da ilk sosyalist birikimin salt ekonomik mekanizmalarla sağlanabileceğine olan inançtı. Bu yaklaşıma göre, sanayi ürünleri ile tarım ürünlerinin devletçe eşitsizce belirlenecek olan fiyatları yoluyla ilk sosyalist birikim sağlanacaktı. Ancak NEP döneminde bu anlayışla başlatılan birçok uygulamanın istenen sonucu vermediği de ortadaydı.

Düşük bir verimlilik düzeyinde çalışan bir ekonominin pahalı ve kalitesiz mallar üreteceği açıktır. Bu durumda, orta köylülük ile kulak'ların, devletin belirleyeceği fiyatlar üzerinden bir mübadeleyi kabullenmeyecekleri de ortadadır. Bu tür girişimlerin mahkûm olduğu başarısızlık, devletin tahıl toplama kampanyalarında birçok kez ortaya çıkmıştı. Ayrıca sanayi mallarının kırsal kesime dağıtım ağı da, çok kötü örgütlenmişti. Oysaki şehirlerde sanayi mallarının görece en iyilerini bulmak olanaklıydı. Tarihin, soyut düzeyde yeniden kurgulanmasını, Sol Muhalefet'e sempatiyle bakan I. Deutscher'in Stalinist kolektifleştirmeye yöneltiği eleştiride açıkça görmek mümkündür: «Eğer kolektif çiftlikler gerekli alet edevatla donatılmış olsaydı,

---

54) Şanin, 30.1.1926 alıntı Erlich, a.g.y., S. 72
55) a.g.y. S. 77

eğer bu çiftliklere devlet kredisi ve teknik danışmanlık sağlanmış olsaydı kolektif çiftliklerde yaşayan köylülerin, yaşam koşulları daha iyi olurdu. O zaman da, orta köylüler, bu deneyime katılmaya ikna edilebilirlerdi.»[56]

KOLEKTİFLEŞTİRMENİN TEMELLERİ

Sovyet Tarım Düzeninin Sorunları

Sol Muhalefet önderleri 1926'da parti içindeki siyasi etkilerini tamamen yitirmişlerdi. Buharin-Rıkov-Tomskiy grubu ise, halen belirli bir ağırlığa sahipti. Grubun genel yaklaşımı Stalin ile benzeşmesine rağmen, kolektifleştirme sırasında Buharin'in orta köylülüğe karşı devletin uyguladığı sert önlemlere karşı çıkmasıyla iyice netleşecek olan ekonomik-politik görüş ayrılıkları '29' yılında uç vermeye başlamıştı[57]. 1929 yılı kanadın parti içindeki etkisini tümüyle yitirdiği yıl oldu. Bir sonraki bölümde sağ kanadın Stalin'in kolektifleştirme hareketinde somutlanan tarım politikasına ne tür bir alternatif getirdiğini araştıracağız. Kolektifleştirmeden önceki Sovyet tarım düzeninin koşullarının araştırılması, Buharin-Rıkov-Tomskiy üçlüsünün siyasi tavrına yöneltilecek bir eleştiri için temel çıkış noktasını oluşturacaktır.

NEP dönemi sonunda, Sovyet tarımına değgin genel bir fikir edinebilmek için aşağıdaki tablo oldukça yararlıdır[58].

1926/27	Tahıl Üretimindeki Payları (yüzde olarak)	Pazarlanan Tahıldaki Oran (yüzde olarak)	Pazarlanan Tahılın Toplam Üretimdeki Oranı (yüzde olarak)
Sovhoz ve Kolhozlar	1.7	6	47.2
Büyük Çiftçiler	13.0	20.0	20.0
Orta ve Küçük Köylüler	85.3	74	11.2

Tablodan da anlaşılacağı gibi 1926/27 de orta ve küçük köylülük tahıl üretiminin %85.3'ünü ve pazara getirilen tahılın %74'ünü sağ-

56) İsaac Deutscher, Stalin, Die Geschichte des modernen Rußland, Stutgart 1951, S. 338

57) bkz. Josef Stalin, über die rechte Abweichung in der KPdSU (B), Werke Bd. 12, Berlin 1954

58) Hans Raupach, Geschichte der Sowjetwirtschaft, Hamburg 1964, S. 68

lamaktaydı. Bizce belirleyici önemde olan olgu ise, orta ve küçük köylülüğün sattığı tahıl miktarının, ürettiği toplam ürün içerisinde sadece %11.2'lik bir paya sahip olmasıydı.

Bu koşullarda, devletin köylüden tahıl toplamasının ne denli güç olacağı ortaya çıkmakta. Kolektif çiftliklerde üretilen tahıl üzerinde devlet denetimi sağlanabildiği halde, serbest ticareti tercih eden köylülerin ürettiği tahıl üzerinde denetim sağlamak mümkün olmamaktaydı. Ancak tahıl toplama kampanyaları ile toplanabilen tahılın büyük kısmı orta ve küçük köylülerin elinde bulunuyordu. Devlet, tahılı toplamak üzere uygun çözümler üretemediğinde, köylüler ellerindeki tahılı değerlendirmekte hiç de zorluk çekmiyordu. Ya karaborsada satıyor, ya da ürünün kötü olduğu yıllarda iyi bir fiyatla değerlendirmek üzere stokluyorlardı. Devlet, stoklanan ürünü zorla ellerinden almaya kalkınca da, gelecek yıl daha az ekiyorlardı. Belki kulak'ları zor yoluyla dize getirmek mümkün olabilirdi, ancak orta köylülük söz konusu olduğunda Bolşevik devlet büsbütün aciz kalıyordu. Çünkü orta köylülük ekonomik konumu gereği ürününü satmaya zorunlu değildi. SBKP'nin temel sorunu, orta köylülüğün elinde bulundurduğu tahıla partinin nasıl tasarruf edebileceğiydi.

Sosyalist Bir Gelişim İçin Çıkarsamalar

NEP döneminin sonlarına doğru, tahıl toplama kampanyaları ile toplanan tahıl miktarı, ihtiyaçlar karşısında öylesine yetersiz kalıyordu ki, Bolşevik önderler bile (hatta Buharin'in kendisi bile) bunun başarısızlık olduğunu kabul ettiler. Tahıl toplanmasını zorunlu kılan başlıca üç neden vardı. İlk iki nedene değinilmişti: Şehirlerin beslenmesinde karşılaşılan güçlük (ki bu güçlük işçileri uzun dönemde Sovyet devletine muhalefet etmeye yöneltecekti) ve tarımdaki artığın sanayie aktarılması politikası.

Üçüncü neden ise, NEP döneminin sonuna doğru Sovyet devletinin dış dünya karşısında içine düştüğü yalnızlıktı. «Çin komünistlerinin yenilgisi ve 1927 Baharı'nda Çan Kay-şek'in yaptığı darbe, ... İngiltere (24.5.27) ve Kanada (26.5.27) tarafından diplomatik ilişkilerin kesilmesi, Sovyet büyükelçisinin Varşova'da öldürülmesi (7.7.1927), yine 1927 sonbaharında Fransa'nın da Sovyetler'le diplomatik ilişkilerini keseceğine dair söylentiler ve 1929'un ikinci yarısında yaşanan Çin-Sovyet çatışması»[59] Sovyetler'i yalnızlığa iten nedenler oldu. Bolşevikler de durumun farkındaydı. «1927 Aralık'ında top-

---

59) Renate Schmucker, Historische Anmerkungen zu Friedrich Pollok: Die planwirtschaftlichen Versuche in der Sowjetunion, Pollok a.g.y., önsöz, S. XVIII

lanan 15. Parti Kongresinde alınan bir kararla hazırlanmakta olan 5 yıllık planın 'Sovyetler Birliği'nin karşılaşması çok muhtemel olan bir silahlı saldırıyı var sayması' ve 'ülkeyi en kısa sürede kendini savunmaya yeterli hale getirmesi' gerektiği vurgulanmıştı.»[60] Kubıçev 27 Mayıs'ında yaptığı bir konuşmada: «Sanayimizi güçlendirmeliyiz. Bunu, sadece gelecekteki cenneti yaratmak veya işçilerin krallığını kurmak için değil, düşmanlarımızla mücadele edebilmek için de başarmalıyız» diyordu[61].

Tarım politikasına bağlı olan sanayileşme hızı ile silahlanmanın ve ekonomik bağımsızlığın önkoşulu olan ağır sanayiin gelişme hızı kulak'lar ve orta köylülük ile büyük siyasi çekişmelere girmeksizin (kolektifleştirmede olduğu gibi) ekonomik açıdan yapılabilir bir program tarafından değil, aksine daha çok dışsal koşullar tarafından (tahıl temininde karşılaşılan güçlükler, sanayide birikim sorunları, ülkenin dış dünya karşısında yalnız kalması gibi) belirlenmekteydi. Bu koşullar altında, sağ kanadın önerileri ülkeye («kaplumbağa hızıyla sanayileşme» Buharin) uygulanabilir bir perspektif sunmuyordu. Doğru tarım politikasının belirlenmesi S.B. için hayati bir önem taşıyordu[62].

Tarım piyasasında yaşanan bunalımdan sonra sağ kanada mensup Bolşevikler de tavır değiştirmeye başladılar. M.K. üyesi Kalenin' in bu konuda söyledikleri ilginçtir: «Politbüro, Parti M.K. ve OGPU' nun uzun süredir köylülüğe karşı sert önlemler alınması gerektiğini söylemelerine rağmen, ben sürekli olarak beklemeyi ve kesin bir tutum almaktan kaçınmayı savunuyordum. Ancak, bugün (28 Ekim'inde, Ö.E.) bu kararsız tutumun doğru olmadığı kanaatine varmış bulunuyorum. Benim sürekli tavsiye ettiğim hoşgörü ve sabır köylülüğün pasif direnişi karşısında (vurgu bana ait, Ö.E.) artık bütün geçerliliğini yitirmiştir. Bu yüzden ve özellikle yoğunlaşan krizi dikkate alarak, bugüne dek savunduğum görüşleri terk ediyor ve Politbüro ile Parti M.K.'nin görüşlerine katılıyorum.»[63]

Toplumsal Bir İlerleme Olarak Kolektifleştirme

Kulak'ların mülklerine el kondu ve toprakları kolhozlara dağıtıldı. 25.000 işçi kolektifleştirmeyi denetlemek ve zengin köylülerin dire-

60) a.g.y., S. XIX
61) Kubıtçev'in Demir Çelik sanayii mühendislerine hitaben yaptığı konuşma, alıntı Carr, Foundations 1, a.g.y., S. 316
62) Bu bağlamda Lorenz eleştirilmelidir, çünkü «tahıl pazarının çöküşü bölümünde gelişimi SBKP'nin voluntarist tarım politikasına bağlamaktadır. bkz Lorenz, a.g.y.
63) alıntı Bronger'den, a.g.y., S. 256

nişini kırmak üzere kırsal kesime gönderildi. Orta köylülüğün geniş kesimlerini de kapsayan kolektifleştirme, baskı ve ekonomik zor yoluyla hayata geçirildi. «1929/30 kışında en azından 500.000 insan Sibirya'nın ve Güneydoğu'nun ıssız bölgelerine sürüldü. 1930'da kolhozlar toplam ürünün 1/4 ila 1/3'ünü devlete teslim etmekle görevlendirildi. Devlete tahıl vaadi sözleşmeleri yerine Halk Komiserleri Konseyi tarafından miktarı her yıl yeniden belirlenecek olan bir ayni vergi kondu. Devlete ait Makine ve Traktör İstasyonları'nın ücretleri ayni olarak ödeniyordu. Özel çiftliklerden alınan vergi miktarı kolhozlardan alınan verginin %5-10 üzerinde tespit edildi. Bu vergi hükümetçe belirlenen bir ekim alanından alınacaktı. Eğer kolhoz yükümlülüğünü yerine getirmezse, kendine düşen paydan bu vergiyi ödemek zorundaydı. Demiryolları orta köylülüğün tahılını taşımayacaktı.»[64]

Ancak parti fakir köylülüğü kolektifleştirme planına kazanmaya çalıştı. Fakir köylü açısından kolektifleştirme, kendi maddi varlığını güvence altına almasını sağlayan bir ilerlemeydi. «Tarlamızı alın, büyük çiftlikler örgütleyin ve bizi işçi yapın. Küçük çiftliklerimizle didişmekten bıktık artık.»[65] Köylülüğün yeniden örgütlenmesinin ve bu kolektifleştirme sürecinde sanayi işçilerinin de yer almasının önemine Molotov da değinmekteydi. «Topraksız ve az topraklı köylülerin örgütlenmesi gerek bugün, gerek yarın için büyük önem taşımaktadır. Ancak şunu bilmeliyiz ki, köydeki kolektifleştirme, sanayi işçileri tarafından doğrudan ve fiili olarak desteklenmedikçe —küçük ve orta köylülüğü içine alacak kolektif çiftliklerin kurulmasında örneğin— gerçekten kalıcı ve sosyalistçe hiç bir şey oluşturulamaz.»[66]

Kolektifleştirmeyi fakir köylülerin desteklemesi bekleniyordu. Aktif bir karşı çıkış ise (örneğin silahlı saldırılar) sadece kulak'lardan geldi. Rus köylüsünün en geniş kesimi ise kolektifleştirmeye ya kayıtsız kaldı ya da pasif bir direniş (hayvanların kesilmesi gibi) gösterdi.

Birçok yazar kolektifleştirmenin sonuçlarını yenilgi olarak değerlendirmektedir. Gerçekten de kısa dönemde bakılınca, ekim alanlarını genişletme ve tahıl üretimini artırma çabaları başarısızlıkla sonuçlandı denebilir.

Hayvan varlığı açısından ise koleştifleştirmenin korkunç sonuç-

---

64) Heinrich Brandler, yayımlanmamış metin
65) Fakir köylülerin Molotov'a mektubu, alıntı Carr, Foundations 1, a.g.y., S. 45
66) W. Molotov, Der Aufbau des Sozialismus und die Wachstumsschwierigkeiten, Die Internationale, Zeitschrift für Theorie und Praxis des Marxismus, 13. Jahrgang Berlin 1/15 Maerz 1930, tıpkı basım Frankfurt 1972, S. 188

lara yol açtığı söylenebilir. Aşağıdaki tablodan bu durumu izlemek mümkün[67].

Yıl	At Milyon	Büyükbaş Milyon	Küçükbaş Milyon	Domuz Milyon
1927	88.9	114.3	119.3	111.3
28	94.6	118.5	126.0	126.7
29	96.4	115.6	127.8	103
30	88.6	89.1	87.1	60.1

Köylüler kolektifleştirme ile hayvanlarını çok ucuza devlete satmak zorunda kalacaklarından korkmuşlardı. Sonuç, hayvan varlığının korkunç boyutlarda azalması oldu. Hayvanların kolektifleştirilmesi sırasında çok aceleci davranıldığından, bir sürüsü besin yetersizliğinden öldü. Köylülerin bireysel pazar çiftliği alışkanlıkları, kolektif üretim tarzının tanıma yerleşmesini engelliyordu.

Soruna sadece bu noktalardan bakılırsa, kolektifleştirmenin başarısızlıkla sonuçlandığı söylenebilir. Ancak soruna S.B.nin maddi varlığını sürdürebilmesi açısından, hayati bir önem taşıyan tahılın sağlanması açısından bakarsak (ki bu yazıda soruna böyle bakılması gerektiğini kanıtlamaya çalıştık) kolektifleştirmenin toplumsal anlamda bir ilerleme olduğunu söyleyebiliriz.

Olayá: «Sosyalist tarım, köylülerin özgürlüğünün ellerinden alınması anlamına gelir. Ve tarih bize gösterir ki, özgür insanların oluşturduğu bir ekonomi, esaret altında çalışanların oluşturduğu bir ekonomiye her zaman üstün gelmiştir»[68] öncülüyle bakan Otto Auhagen bile temel sorunun nasıl çözüldüğünü görmekteydi: «Hasat yetersizliğine hiç aldırmayan ya da ürün miktarına ilişkin tahminleri sürekli yüksek tutan devlet, şehirleri besleyebilmek için, köylünün tahılına el koymaktaydı. 1931/32 ve 1932/33 yıllarında devletin el koyduğu tahıl miktarı 25 milyon tondu. Böylece, kırsal kesimin beslenebilmek için elinde 47-48 milyon ton tahıl kalmıştı. Oysa 1927/28 yılında, nüfusu 7-8 milyon daha az olan köylünün elinde 66 milyon ton tahıl bulunmaktaydı. 5 yıllık plana göre 1932/33 yılında, köylüye 84 milyon ton tahıl bırakılacaktı. Ülkede yaşanan kıtlığa rağmen, devlet 1930/31 ürün yılında 6.1 milyon ton tahıl ihraç etti (ki bu, o güne kadarki rekordu).»[69]

---

67) Bu rakamları Stalin açıklamıştır. Baz olarak 1913 Maart ayı alınmıştır. Alıntı Otto Auhagen, Wirtschaftsrundschau 31. Juli 1930, Osteuropa, 5. Jahrgang 1929/30 içinde, tıpkı basım Graz 1966, S. 847

68) aynı dergi, «Die Ergebnisse des 1. Fünfjahresplanes», tıpkı basım Graz 1967, 9. Jahrgang 1933/34, S. 269

69) a.g.m., S. 267

Siyasal Sonuçlar

Stalin'in SBKP içerisinde mutlak bir egemenlik kurmasını birçok yazar biçimsel olarak değerlendirir ve bu gelişmeyi partinin bürokratikleşmesi ile bütün yetkilerin genel Sekreter Stalin'in elinde toplanmasına bağlar. Biz ise, aksine bu iki olguyu kendi tarihsel ve toplumsal bağlamları içerisinde ele alarak açıklamaya çalışacağız.

Sol Muhalefetin Tasfiyesi

NEP dönemiyle birlikte Parti köylülüğün çıkarlarını gözeten bir politika izlemeye başladı. Çünkü, parti önderleri, partinin öncelikle orta köylülük üzerindeki etkisini artırmak gerektiğinin farkındaydı. Orta köylülüğün pasif ya da aktif desteği olmadığı sürece Sovyet devletinin varlığı devamlı bir tehdit altında olacaktı. Orta köylülüğün desteğini sağlamak için devlet şu 2 yola başvurdu.

a) Köy Sovyeti'nin aktifleştirilmesi ve köyde propaganda (ancak bu amaç, 1928/29'lara dek pek fazla gerçekleştirilemedi).

b) Maddi destekler: Makas bunalımı 1923'te ilk kez ortaya çıktığında köylüler lehine çözülmüştü. 1924'deki kötü hasattan sonra, devlet köylülüğe çeşitli destekler vermek zorunda kalmıştı (vergi indirimi vb. gibi). Böylece orta köylülük o güne dek hiç yaşamamış olduğu (görece) bir refaha kavuştu. Ancak bu politika parti içinde kendi muhaliflerini de yarattı. Muhalefet, sanayiin ihmal edildiği ve köylülüğün çok fazla desteklendiği gerekçesiyle, NEP'in ekonomik politikasını eleştirmeye başladı. Birleşik Sol Muhalefet işte bu platform çerçevesinde örgütlendi. Sol Muhalefet içinde, uzun süredir partiyle anlaşmazlık içerisinde olan akımlar da bulunmaktaydı: İşçi Muhaleti'nden artakalan kesimler, Trotskiy sempatizanları gibi. Bunlar aslında devrimin Batı Avrupa tarafından destekleneceğini ve geri kalmış Rusya'da bir işçi demokrasisi kurulabileceğini boşuna ümit etmiş olan eski devrimci kadrolardı. Bu eski kadrolar, ülkede kapitalist ekonomik öğelerin etkisiyle ve onların lehine yaşayan sınıfsal ayrışmaya karşı hiç bir şey yapılamamasına karşı çıkıyorlardı. Ancak SB'de devrimci inanç ve çabanın yerine, örgütleme yeteneğinin ve katı bir disiplinin kazanılmış gücü yitirmemek ve ekonominin yeniden inşa edilebilmesi için ihtiyaç duyulan nitelikler haline geldiğini görüyorlardı. Özellikle Stalin ve grubunun giderek artan etkinliğine karşı çıkarken, hepsinin kendine göre bir nedeni olsa da, bu kadroların ortak amacı Stalin'in daha fazla güçlenmesini engellemekti.

Stalin'in güçlenmesi sürecini belirleyen etkenlerin en başında iç savaşın bitiminden sonra pekişmesi ideolojik olarak olmasa da, pratik olarak desteklenen bürokratik mekanizma gelmektedir. Bü-

rokrasinin pekişme sürecinin başlıca nedenlerine aşağıda kısaca değineceğiz. İç savaşın bitiminden sonra partinin önüne çıkan temel sorun kalifiye eleman açığı oldu. Yetişmiş eleman eksikliğinin en fazla hissedildiği alanlar özellikle mühendislik hizmetleri ile tarım kesimiydi. Parti'ye sadık olanlar, yani onu iktidara getirmiş olanlar ise, bir kez kazanılmış iktidarı örgütlü bir iktisadi temel üzerinde sağlamlaştırıp daha da geliştirecek eğitimden yoksundular.

Teknik eleman yetersizliği, partiyi bütün alanlarda işinde bilgili, ancak siyasi olarak güvenilmez mühendisleri[70] istihdam etmek zorunda bıraktı. Bu mühendislerin bazıları çarlık döneminde de aynı işte çalışmışlardı. Atama yoluyla görevlendiriliyorlardı. Yeniden görev vermek zorunda kaldığı bu insanların güvenilmezliği partiyi, her kademeye bir siyasi komiser atamaya itti. Siyasi komiserlerin görevleri verilecek her türlü kararı denetlemekti. Tabii bu sadece geçici bir çözüm olabilirdi. Dolayısıyla parti yönetim görevini devredebileceği teknik elemanları işçi sınıfı içinden yetiştirmek durumunda kaldı.

Partinin önündeki sorunlardan bir diğeri ise üye sayısındaki korkunç artış idi. 1924'de aday üye ve üyelerin toplamı 472.000 iken bu sayı 1925 başında 772.000'e çıkmıştı[71]. Yeni üye kitlesinin eğitim düzeyi genel olarak çok düşüktü. Hatta çok geniş bir kesim okuma yazma dahi bilmiyordu. Marksizmi hemen hiç bilmeyen yeni üye kitlesi, siyasi pratik açısından da oldukça tecrübesizdi. Bolşeviklerin kadro partisi bir kitle partisi haline dönüşmüştü gerçi ama, kararlar yine de (parti iç savaş sonrasında, zaten kadrolarının, yani gücünün büyük bir kısmını yitirmiş olduğundan) çok dar bir kadro tarafından alınmaktaydı[72].

Ortaya çıkan sorunlara, sıkı disiplinli bürokratik bir mekanizma ile çare bulundu[73]. Bu gelişme, ilk başlarda halkın büyük çoğunluğuna, işçilere ve köylülere fazla ters düşmedi. Olayların gelişimi partinin köylü yanlısı politikasına belirgin bir haklılık kazandırıyordu. 1926'da çok iyi geçen hasatla birlikte tahıl ihracatı 147 milyon pud'dan 188 milyon pud'a çıkarıldı[74]. Bu da, köylülerin hayat standardında belirgin bir düzelme anlamına geliyordu. Sanayi alanında da işler yolundaydı. Sadece insanı şaşırtacak bir büyüme hızı elde edilmekle kalmamış, işçilerin gerçek ücretlerinde de önemli bir artış sağlanmış-

---

70) Bu bağlamda Schachty skandalı ilginçtir, bkz. Carr, Foundations I, S. 621

71) bkz. a.g.y., S. 193

72) Sol muhalefetin bürokratlara karşı yenilgiye uğramasında bu önemli rol oynadı. Denetimi üstlenecek bilinçli kadroların sayısı gitgide azalmıştı.

73) Coğrafi etkenler ile de bu mekanizmanın oluşturulması gerekçelendiriliyordu. Ancak böylesine disiplinli bir aygıt uçsuz bucaksız topraklar üzerinde işleyen bir iktisadi düzen kurabilirdi.

74) Carr, Foundations I, a.g.y., S. 9

tı[75]. Kentin olduğu kadar köyün de işine gelen bu hızlı gelişme ve geniş halk kesimlerinin hayat standardında sağlanan yükselme, NEP'in başarısı olarak algılandı. Sanki parti hem ülkeyi o iç paralayıcı geri kalmışlıktan kurtarmanın hem de köylülerin güvenini ve sempatisini kazanmanın bir yolunu bulmuştu. Bu iyimser ortamda Sol Muhalefet'in propagandası pek etkili olamıyordu. Gerçi Sol Muhalefet'in önderliğini Bolşeviklerin eski ve sevilen kadroları (örneğin Zinovyev, Trotskiy) yürütüyordu ama yine de Sol Muhalefet parti içerisinde etkenlik kazanamadı ve dar bir kadro hareketi olarak kaldı[76]. Dolayısıyla Stalinist kanat için 1927 Aralığı'ndaki 15. Parti kongresinde muhalefeti tümüyle tasfiye etmek o kadar zor olmadı. Sol Muhalefet ise, aslında ne denli güçsüz olduğunu, Kongre'nin ertesi günü gerçekleşen bölünme ile de ortaya koydu[77].

Sağ Muhalefetin Tasfiyesi

Ancak partinin birliğini uzun süre sağlamak mümkün olmadı. 1928/29 kışı tahıl kıtlığının yarattığı sorunlar şehirlerde giderek artan huzursuzluklara neden oldu. Ekmek dağıtımının sınırlandırılması, ekmek karneleri ve şehirlerde yaşanan genel bir beslenme yetersizliği gündeme gelmişti. İşçilerin huzursuzluğu artıyordu. Bu ise partinin en zayıf noktasından vurulması demekti. Çünkü egemenliğini dayandırdığı sınıfın hoşnutsuzluğu karşısında kayıtsız kalamazdı. Kırdaki zayıf etkisini ise ancak şehirlerde işçi sınıfının tam desteğini sağlayabildiği sürece sürdürebilir ve güçlendirebilirdi. Dolayısıyla işçilerin hoşnutsuzluğu demek, parti açısından tehlike çanlarının çalması demekti. SB'nin gelecekteki gelişimi açısından, orta köylülükle ilişkilerin barış içinde sürdürülmesini gerekli ve zorunlu bulan Sağ Muhalefet ve liderleri (Rıkov, Buharin ve Tomskiy) ise Stalinist kanat ile giderek artan bir anlaşmazlığa düştüler. Stalinist kanat, orta köylülüğün sanayileşmeye ve şehirleri beslemeye katkıda bulunmasını zorunlu görüyordu. Dolayısıyla köydeki ilişkilerin değişmesi zorunlu hale gelmişti, bu bakış açısına göre. Yani aslında kolektifleştirmenin uygulamaya konmasındaki temel güdü, NEP'inkiyle tamamen aynıydı.

Dolayısıyla kolektifleştirme son çare olarak gözüktü. Bu politikanın 1929'da parti tarafından uygulamaya konmasında özellikle sanayi işçilerinin parti üyeleri içerisinde giderek artmasının da önemli bir payı vardır. 1926'da parti üyelerinin %56.8'ini sanayi işçileri oluş-

75) a.g.y., bkz. Tablo 25, S. 1014
76) Carr, Foundations II, S. 4
77) bkz. Deutscher, Stalin, S. 312

tururken, bu oran 1930'da %65'e varmıştı[78]. Parti üyelik yapısının hayret verici bir özelliği daha vardı. 1929 yılında yapılan ve 382.000 sanayi işçisini kapsayan bir araştırma, bu işçilerin %50.7'sinin Ekim Devrim'inden önce (hatta %21.3'ü 1905 devriminden önce) üretim sürecine katıldığını ortaya çıkarmıştır[79].

Bunun anlamı partinin zengin köylülüğe karşı harekete geçirebileceği, mücadele deneyimi yüksek bir işçi sınıfı desteğine sahip olduğuydu. Bu sınıfın diğer iki önemli özelliği ise köy ile bağlarının tamamen kopmuş olması ve beslenme sorununu çözmek için mücadele etmeye hazır olmasıydı. Çünkü şehir halkı ve işçi sınıfı artık ekmek kuyruklarında beklemekten bıkıp usanmıştı. Yani parti içindeki sınıf dengesinin işçi sınıfı lehine değişmeye başladığı dönemdir bu dönem. Ve işçi sınıfı bununla da yetinmeyip, kırdaki ilişkileri de dönüştürmeye zorlamaktadır partiyi. Parti yönetiminde egemen olan, kırdaki özel mülkiyet ilişkilerinin ülkenin gelişimini engellemeye başladığı inancı, işçi sınıfı içerisinde de yaygınlaşmaya başlamıştır[80]. Öte yandan köylülerin kendi istekleriyle kolhozlara katılmayacakları da çok açıktı. Dolayısıyla tek çare ekonomi dışı zora başvurmaktı (arama, el koyma, ve mülksüzleştirme gibi). Bu sırada parti ve işçi sınıfının köydeki tek dayanağı fakir köylüler ile tarım işçileriydi.

Köylülere yönelik politikanın değişmesine muhalefet edebilecek diğer önemli bir faktör de, ağırlıklı olarak köylülerden kurulu olan Kızıl Ordu idi. Kızıl Ordu içerisinde komuta heyeti ve erler arasında partiye üye olanların sayısında büyük bir artış olmuştu. 1925'te, komuta heyeti içerisinde üye sayısı 18.106 ve bu miktar oran olarak %31.4 iken bu rakamlar 1929'da 45.419 ve %48.4 olarak değişmiştir. Erler arasında ise durum 1925'te 9.412 ve %16.3 iken, 1929'da 21.936 ve %23.6 olmuştur[81]. Böylece 1929'da köylülere karşı katı bir politika izlenebilmesi açısından siyasi koşulların elverişli olduğu ortaya çıkıyordu. Bu durum aynı zamanda Sağ Muhalefet'in neden tasfiye edilebilmiş olduğunu da gösteriyor bize.

Sağ Muhalefet'in tasfiye edilmesinin zorunluluğu, sadece önerdiği ekonomik programın ülkedeki ekonomik gelişme tarafından çoktan aşılmış olmasına değil, aynı zamanda, parti açısından bir çeşit

---

78) Carr, Foundations II, S. 475

79) Gerd Meyer, «Industrialisierung, Arbeiterklasse und Stalinherrschaft in der UDSSR», Argument, Sayı 106, Kasım/Aralık 1977, S. 849

80) Victor Serge bir parti üyesinin ağızından 1929 senesi sonlarındaki duyguları yansıtıyor: «Benim avareliğe tahammülüm yok. Geleceği kurmak istiyorum. M.K. vahşi ve aptal bir şekilde bizim için geleceği inşa ediyor. Büyük sanayinin kurulması karşısında bizim ideolojik farklılıklarımız önemsenmeyecek bir olgu.» Carr, Foundations II, S. 99

81) a.g.y., S. 490

tehlike oluşturması ihtimaline de dayanmaktadır. Sağ Muhalefet rejimden memnun olmayan köylülerin toplanabileceği bir odak da olabilirdi.

ÖZET/SONUÇLAR

Bu yazıda göstermeye çalıştığımız gibi, Sovyetler Birliği'nde Stalinizmin gelişimi sosyalizmin bu ülkedeki biçimlenişinden ayrı düşünülemez. Ekonomik olarak geri bir ülkeyi sosyalist bir topluma dönüştürmek gibi çelişkili bir sorun komünistler açısından hala varlığını sürdürmektedir. Devrimin, Avrupa'nın gelişmiş sanayi ülkelerindeki devrimler tarafından destekleneceği umudu yitirildikten sonra, Rus Komünistleri kendi yollarında yürürler. Marksist teoriye göre sosyalist bir devrimden önce kapitalist gelişimin sağlamış olması gereken «ilk birikim»in yaratılması görevi, varlığını koruma sorunlarıyla karşı karşıya olan tek başına bırakılmış Sovyetler Birliği'nde komünistlere düştü. Birikimin sağlanabileceği tek kaynak tarım kesimiydi. Yani, köylünün ürün fazlası. Kolektifleştirme, sanayileştirmeyi sağlayabilmek için, köylüye karşı zor kullanarak gerçekleştirildi. Ve bunu sağlamak için tarım kesiminde bir iç savaş bile göze alındı. Terör yeniden gündemdeydi. Kulaklar bu amansız savaşta yenildiler. Bağımsız, küçük çiftçi yoktu artık. Ekim Devrimi ve İç Savaş sırasında daha henüz varlığını sürdürebilen Sosyalist Demokrasi, bu süreçte hayatiyetini yitirdi. Sosyalist devlet eski müttefikleri ile karşı karşıya geldi. Devlet aygıtı, tek yönetici güç haline dönüştü. Ülkenin ekonomik gelişmesini sağlamak, devrimi yapmaktan çok daha zorlu bir süreci gündeme getirdi.

Ancak Bolşeviklerin devrim yapma konusunda olağanüstü yetenekleri olan önderleri, bu süreçte başarısız oldular. Çünkü ekonomik gelişmenin zorunlu kıldığı kurallarla oynamaya yatkın değillerdi.

Sosyalizmin ekonomik koşullarını sağlamak uğruna parti içindeki demokrasi tahrip edildi.

Soruna böyle yaklaşınca, Stalinizmi bir geçiş dönemi olarak tanımlamak mümkün: SB'ne özgü sorunların sonucu olarak ekonomik alanda sosyalizmin ön koşullarını hazırlayan, siyasal alanda ise sosyalist geleceğe ters düşen, zorunlu bir geçiş süreci.

Çin'de Aşağıdan De-Maoizasyon ya da Marksizmin Yeniden Doğuş Sancısı: Demokrasi Hareketi

Ergun AYDINOĞLU

1978 yılı Kasım ayının son günlerinde, Pekin'de Xidan duvarına asılan duvar gazeteleri, Çin'in modern tarihinde örneği bulunmaz tipte bir hareketin doğuşuna yol açacaktır. Önceleri sadece «Dörtlü Çete»yi ve başkan Mao'yu eleştiren, daha sonra ise içlerinde çeşitli konularda teorik ve politik tahlillerin yer aldığı bu gazetelerin asıldığı Xidan duvarı, kısa bir sürede «Demokrasi Duvarı» adını alır. Bunu takip eden haftalarda, Çin'in birçok şehrinde ve bölgesel merkezinde «demokrasi duvarları» oluşmaya başlar. Duvar gazeteleri, tartışmalar, ayaküstü düzenlenen konferanslar ve yavaş yavaş da bildiriler bu yeni atmosferin vazgeçilmez fenomenleri haline gelir.

Çin'de duvar gazeteleri asma eylemi, Kültür İhtilalinin yaşayan bir geleneği olarak, 1975'den beri anayasal garanti altındadır. Bu nedenle kısa bir süre sonra duvar gazeteleriyle aynı adı taşıyan süreli yayınlar, duvar gazetelerinin «ekleri» olarak yayınlanmaya başlar. **Aydınlanma, Keşif, 5 Nisan Forumu, Demokrasinin Sesi, Görev, Bereketli Toprak** ve daha niceleri yayın hayatına atılırlar. Böylece Çin'de, yaklaşık iki yıl varlığını sürdürecek olan Resmi Olmayan Basın, diğer bir ifadeyle de Demokrasi Hareketi doğmuş bulunmaktadır. Başlangıçta bir yayın faaliyeti olarak doğan bu hareket, bir süre sonra otonom karakterli bir muhalefet hareketi olmaya doğru bir evrim göstermiş ve ortaya çıkardığı teorik ürünler ile Çin marksizminde yeni bir yönelişin ifadesi olarak sivrilmiştir.

Elbet Demokrasi Hareketinin doğuşu, «durgun gökyüzünde çakan bir şimşek» değildir. Hareket herşeyden önce, Çin'de 1970'lerin ortalarından itibaren yaşanan, çok daha geniş çaplı ve çok daha derin bir politik alt-üstlüğe, ideolojik ve teorik alanlardaki büyük

sarsıntılara denk düşer. Bu alt-üstlüklerin ve sarsıntıların merkezinde ise Çin Komünist Partisinde reformcu kanadın yükselişi ve partide egemenliğini sağlayışı yeralır. Ancak hemen eklemek gerekir ki, Demokrasi Hareketinin militanları parti içindeki reform hareketi önderlerinden çok daha farklı bir politik ve ideolojik evrimi temsil etmektedirler. Demokrasi Hareketinin önde gelen kadrolarının —ki bunlar dergi editörleri, broşür-kitap yazarları ve militan dağıtımın örgütleyicileridirler— esas olarak iki genç kuşağın temsilcileri olduğu söylenebilir. Birinciler, Kültür İhtilali sırasının ateşli Kızıl Muhafızları, ikincilerse, özellikle gençlerin köylere gönderilme kampanyasının olumsuz sonuçlarının gittikçe daha çok hissedildiği 1970'lerin ortalarında politize olmuş gençlik kadrolarıdır. Hemen farkedilebileceği üzere, 1966-67'nin Kızıl Muhafızları ile, daha sonra parti-içi reform hareketinin önderi olacak ÇKP liderleri, Kültür İhtilali sırasında barikatın ayrı taraflarında bulunmaktadırlar. Kültür İhtilalinin sona erişinden sonra da bu iki kategori parti üyesinin evrimleri yine farklı doğrultulardadır. Kızıl muhafızları bekleyen, hayal kırıklığı, parti dışına düşme ve bazı durumlarda hapis, baskı vb. iken, o kargaşalı günlerde «kapitalist yolcu» lar olarak tanımlanan kimi Parti liderleri yavaş yavaş parti içinde eski mevzilerini tekrardan sağlama yönünde adımlar atarlar.

1970'lerin ortalarında ise, Kültür İhtilalinden sonra gelen yeni kuşağın aktif müdahalesi, bu farklı yönelişlerdeki iki kadroyu politik olarak birbirine yakınlaştırmaya başlayacaktır. Bu noktada özellikle, 5 Nisan 1976'da Pekin'in Tiananmen meydanında patlak veren ve daha sonra Çin'in başka şehirlerine de yayılan kitle gösterilerinin rolüne işaret edilebilir. Bu hareketlenmeler, üzerinedir ki, parti içindeki reformcu kadrolar, en başta da Deng Xiao Ping, bir kez daha gözden düşürülecek ve «karşı-devrimci eylem» olarak kabul edilen 5 Nisan gösterilerinin sorumluları olarak ilan edilecektir. Bu anlamda bu kitle hareketleri, sadece yeni politize olmaya başlayan genç kuşakla, eski Kızıl muhafızlardan politikada aktif olanları bütünleştirmekle kalmaz, aynı zamanda bütün bu genç kadrolarla parti içindeki reformcu hareketi birbirine yaklaştırır. Ancak bu yakınlaşma tam bir bütünleşme, tek bir politik akım oluşturma noktasına ulaşmaz hiç bir zaman. Çünkü, reformcu parti liderlerinin politik programlarının sınırlılığı ile genç kadroların lılık mevcuttur. Ne var ki, her iki hareketin de 1970'lerin sonların hedef ve özlemlerinin gelişme potansiyeli arasında büyük bir farkdaki acil hedefleri aynıdır. Bu hedef, ülkenin politik kültürüne egemen olan, radikal retorikli muhafazakâr yapının kırılmasıdır. İşte bu özgül tarihsel evrim nedeniyle, Demokrasi Hareketinin içinde

doğduğu koşulların tasvirine, Çin'deki tek siyasal örgüt olan Komünist Partisi içindeki reformist yükseliş üzerinde bir değerlendirme ile başlamakta yarar var.

ÇKP'DE REFORMCU KANADIN ZAFERİ VE YENİ YÖNELİŞ

ÇKP yönetiminde 1978 Aralık ayındaki ünlü «3. Plenum» ile gerçekleşen değişiklik, Çin komünizminin evriminde yepyeni bir dönemin başlangıcı anlamına gelir. Bu değişiklikle parti, Çin'de sosyalizmin kuruluşuna, bu kuruluşun uluslararası anlamına, ÇKP'nin uluslararası komünist hareket içindeki yerine ilişkin perspektifine yepyeni bir içerik kazandırmaktadır. Bu yeni içerik, bu alanlara ait tüm değerlerin, kavramların alt-üstlüğü anlamına gelmektedir. 1960'lı ve 70'li yıllarda, sadece ÇKP içinde değil, uluslararası sol hareket içinde de süregelen tartışmalar dikkate alındığında bu köklü değişim, Çin'e, Çin'de sosyalizmin kuruluşuna ve Çin Komünist Partisinin politikasına dünyayı değiştirme bahsinde bağlanmış nice büyük umudun sönüşünü de tescil etmektedir.

Gerçekten de 20. yüzyılın ikinci yarısında Çin'e, insanlığın kurtuluşu adına büyük umutlar bağlandı. Yarım milyarlık bir ezilen halkın feodalizme ve yabancı istilacılara karşı bir sosyal devrime varan zaferi, «sosyalist dünya»yı bir çırpıda «yeryüzü nüfusunun üçte biri»ne yaymış oluyordu. Aynı halkın 2. Dünya Savaşı ertesinde ABD devine karşı Kore savaşındaki direnişi, bu ülkede yüz milyonlarca emekçi köylüyü kucaklayan köy komünlerinin gerçekleştirilmesi, Çin işi Atom bombası, ÇKP'nin «Sovyet revizyonizmi»ne karşı mücadelesi ve nihayet «yeri göğü sarsan Kültür İhtilali», hep bu umutları besleyen önemli kilometre taşları oldu. Özellikle 1960'lı ve 70'li yıllarda dünyanın dört bir köşesinde nice devrimci militan ve devrimci entellektüel, Çin'in attığı bu adımların, insanlığın global sorunlarının çözümünde oynayabileceği rollerin abartılmasında, ÇKP yöneticileriyle adeta yarıştılar. 1978 öncesinde ÇKP'nin ve dünyanın çeşitli ülkelerindeki ÇKP yanlısı hareketlerin tüm tahlilleri, bu abartma yarışının sayısız örnekleriyle doludur.

Bugünse bu yarış adeta sonuçlanmadan bitmiş gibi gözükmekte. Bir zamanlar devrimci militanların gözündeki dünya devriminin önderi ÇKP imajı, ya da devrimci entellektüellerin kafasındaki Mao'nun marksizme katkılarına ilişkin problematikler, veyahut Çin önderliğinin —en başta da Mao'nun— birkaç on yılda gerçekleşmesini umut ettikleri, sınıfsız topluma giden insanlığın motoru olacak bir sosyalist Çin hayali, bugün yerlerini hayal kırıklıklarına, geriye çekilmelere ya da —özellikle Çin'in yeni liderleri söz konusu ol-

duğunda— mütevazi fakat «gerçekçi» değerlendirmelere bırakmış gözükmekte.

Son dönemde ÇKP'nin 13. Kongresi vesilesiyle bu «gerçekçi» değerlendirmelerin belki de en çarpıcılarından birine şahit olundu. Kongre raporunda ÇKP genel sekreteri «modern, müreffeh, demokratik ve yüksek kültürlü bir sosyalist Çin'in 2050 yıllarına doğru gerçekleşeceği»ni söylemekteydi.[1]

İşte, 1978'de zaferini perçinleyen Deng Ekibinin reform programı, bu köklü değişimin ayrıntılı bir gerçekleştirilmesidir. Sözkonusu program, bir iktidar partisi olarak ÇKP'de, özellikle 1950'lerin sonlarından beri egemenliğini sürdürmüş olan Mao'nun özgül doktrinerliğine karşı alternatif bir pragmatizmin ifadesidir. Bu program aynı zamanda, 1970'lerin Çin'inde ağırlaşan ekonomik sorunların, sosyal gerilimlerin, politik sarsıntıların, teorik ve ideolojik düzeyde partinin karşılaştığı problemlerin anlaşılmasını sağlayan bir belge niteliğindedir de.

Deng Xiao Ping önderliğindeki yeni ÇKP yönetiminin «Dört Modernizasyon» (Sanayi, Tarım, Askerlik, Bilim ve Teknoloji) olarak sloganlaştırılan reform programında ağırlıklı yeri ekonominin aldığı tartışma götürmez. Şüphesiz bu öncelik, Çin'in son 30 yıllık ekonomik gelişmesinden duyulan tatminsizliğin ve özellikle 1970'lerin ortalarında ağırlaşan ekonomik sorunların ve sosyal gerilimlerin bir dayatmasıdır. Reformcu liderler için Çin'in —özellikle de 1958 sonrası— ekonomik gelişmesinin bilançosu hiç de parlak değildir. Bu dönemde sağlanan gelişme temposu ile, değil bir zamanlar hiç dillerden düşürülmediği üzere kısa bir sürede «en ileri kapitalist ülkelere yetişmek», Çin'in çevresindeki az ya da orta derecede gelişmiş ülkelerle tesis ettiği pariteyi idame ettirmesi bile tehdit altındadır. Diğer bir deyişle, Çin ekonomisinin gerçekleştirmiş bulunduğu mütevazi istikrarlı gelişmenin, Çin'in dünya ekonomisi içindeki yerinin gittikçe daha fazla bilincine varan reformcu önderler için, artık bir güven ve iyimserlik kaynağı olamayacağı düşünülebilir. Geriye dönüp bakıldığında, 1958-62 Büyük İleri Atılım'ının yol açtığı ani üretim düşüşünden sonra uygulamaya konan yönelişlerden hiçbiri, özlenen düzeyde bir gelişmenin yolunu açacek bir sıçrama anlamına gelmemiştir. Ne, 1962-66'nın büyük köy komünlerinin iptal edildiği, pazarın rolünün arttırıldığı «düzeltme» dönemi, ne Kültür İhtilalinin tekrar özel sektöre saldıran ve otarşiyi şiddetlendiren ekonomi uygulamaları ve ne de 1971 sonrasının, net bir yönelişi gerçekleştirmekten çok, ÇKP içindeki «reformcu-radikal» nazik dengesini yansıtan ekonomi politikası tatmin edici

1) *Le Monde*, 26 Ekim 1987.

bulunmuştur. 1976 yılında brüt ulusal üretimdeki artışın, Kültür İhtilalinden beri kaydedilen en düşük düzeyi temsil etmesi, Çin ekonomisinin son 20 yıllık evriminden hoşnutsuz önderler için önemli bir uyarı anlamına gelmektedir.[2] Yine, çalışmak üzere köylere gönderilen, ancak geri dönmek için ciddi bir sosyal baskı yaratan on milyonlarca gence yeni iş alanları açmak zorunluluğu, acil mudahaleleri gerektirmektedir. Bunun yanısıra ücretlerde yaklaşık son 20 yıldır hiçbir artış olmamasının, muhtemel patlamalar için nasıl bir potansiyeli ifade ettiği anlaşılabilir.[3] (Daha sonra Vietnam'la yapılan savaş ise, ekonomik problemlerin askeri alandaki müthiş olumsuz sonuçlarını hatırlatan bir diğer gösterge olacaktır).

Sonuç olarak reformcu liderler, Ernest Mandel'in ifadesiyle «görmektedirler ki, sadece emek-yatırımına dayanan politikalarına devam ettikleri takdirde, Çin yüzyılın sona erişinden önce asla bir büyük modern güç haline gelemeyecektir. Bu politika, sosyal gerilimleri patlama noktasına getirecektir. Gelecek 25 yılda hayat standartlarını dondurmak (hatta daha da kötüsü düşürmek) ise, ne endüstriyel ve ne de tarımsal çıktıyı yükseltecektir. Yine bu, şehirlerdeki işsiz ve köylerdeki gizli işsiz kitlesini öngörülebilir bir gelecekte modern endüstriye aktarmayı imkansız kılacaktır.»[4] İşte alarm niteliğindeki bütün bu göstergelerin varlığından ötürü, ekonomik alandaki reform uygulamalarının 1978 sonrası yeni yönelişte imtiyazlı bir yeri vardır.

Ne var ki, ölçülü ve ihtiyatlı da olsa bir demokratikleşme, reform programının bir diğer veçhesini ifade eder. Bu alandaki dönüşümler yine özellikle son 20 yılda yaşanmış deneylerin bir sonucudur. Ekonomik alanda ciddi bir atılımın gerekliliğine inanan ÇKP yönetimi, Büyük Devrimci Atılım'ın ya da Kültür İhtilalinin deneylerinden geçmiş geniş kitleleri, artık sadece idari kararlar ve buyruklarla seferber edebilmenin mümkün olamayacağını farketmektedir. Tek parti yönetiminin, devletle bütünleşmiş kitle örgütlerinin ve tek sesli bir basının belirlediği koşullar, artık yeni yönelişler için bir engel teşkil etmektedir. Bu durumda, kitlelerin devlet ve parti içinde hak ve sorumluluklarını bir ölçüde de olsa arttıracak somut demokratik reformlardan kaçınmak artık mümkün değildir.

İşte parti örgütleri kongrelerinde sınırlı da olsa çok adaylık ya da gizli oy veya Ulusal aHlk Kongresi seçimlerinde bağımsız adaylara izin vb. gibi uygulamalar bu zorunlulukların bir ürünüdür.

2) Bk. Marie-Claire Bergère, *L'Economie de la Chine populaire*, Paris, 1983, s. 59.
3) Bk. Ernest Mandel, «China: Economic Crisis», *Socialist Register*, 1982, s. 196.
4) E. Mandel, *a.g.y.*, s. 188.

Yine, en yetkili ağızlarca «bir felaket dönemi» olarak adlandırılan Kültür İhtilali'nde, yasallığın dev ölçülerde ayaklar altına alınışı, bu alanda garantiler sağlanması çabasını demokratik reformların ayrılmaz bir parçası haline getirmiştir. 1984 yılında, Ulusal Halk Kongresi Daimi Komite Başkanı'nın deyimiyle, «devlet işlerinin güdümünde sadece politikaya dayanan bir sistemden, kanuna dayanan bir sisteme, legal bir sistemin kuruluşuna ve kuvvetlendirilmesine tedrici bir geçiş» gerekliliği kendisini dayatmaktadır.[5] Son olarak Kültür İhtilalinin, Deng'in deyimiyle milyonları bulan kurbanları, Mao döneminin «aşırı solculuk»la suçlanmış Li Yizhe ekibi, Dörtlü Çete'nin baskısına uğrayanlar, hatta 1952'den beri tutuklu bulunan troçkistler, aynı demokratikleşme programının bir parçası olarak bu dönemde tam bir politik ve adli rehabilitasyona uğratılmışlardır.

Teori-ideoloji planındaysa reformcu liderlik, maocu teorik miras ile ilişkilerine, radikal bir şekilde yeni bir biçim verme ihtiyacındadır. Çünkü son 20 yılın belli başlı sarsıntılı yönelişleri ve bunların başarısızlıkları, sadece kitlelerce değil, geniş parti kadrolarınca da maocu radikalizme atfedilmektedir. Bu koşullarda, Mao'nun eleştirilmesi ya da o güne dek «resmi görüş» dışında üzerlerinde değerlendirme yapılamayan nice konunun nisbeten özgürce tartışılması, 1970'lerin sonlarının Çin'inde artık mümkün olabilmektedir[6]. Bu bir ölçüde özgür sayılabilecek tartışma ortamının ve yeni teorik miraslara açılımın bir diğer göstergesi ise, 1978 öncesinde «yasak kitap» olarak kabul edilen nice marksist eserin Çinceye çevrilmesi ve yayınlanmasıdır.[7]

---

5) Bk. J. Nathan, *Chinese Democracy*, Los Angeles, 1985, s. 117.

6) Çin Komünist Partisi Marksizm - Leninizm - Mao Zedung Düşüncesi Enstitüsü'nün birkaç ay öncesine kadar başkanlığını yapan Su Shaoizh'in şu sözleri, ÇKP'ye 1980'li yıllarda etkisi altına almış yeni atmosfer hakkında bir fikir verebilir:
«Uluslararası komünist hareketin tarihine ait son derece geniş bir literatürün ve çeşitli verilerin bulunması ve yayınlanması (...) uluslararası komünist hareketin tarihindeki pekçok olayı ve kişiyi yeniden değerlendirmeyi olanaklı kılmaktadır. Bütün bunlar örneğin, 'Savaş Komünizmi'nin, 'Yeni Ekonomik Politika'nın, Stalin'in endüstrileşme yolunun, yine Stalin'in 'yukarıdan aşağıya devrim'inin, karşı-devrimcilere yönelik Sovyet mücadelesinin aşırı büyütülmesinin, Üçüncü Enternasyonal'in tarihsel rolünün, Troçki ile Dördüncü Enternasyonal arasındaki ilişkinin, Rosa Luxemburg'un, Nikolai Buharin'in ve Antonio Gramsci'nin teorilerinin yeniden değerlendirilmesi anlamına gelmektedir.» (Su Shaoizh, *Marxism in China*, Spokesman, London, 1981, s. 33)

7) Son yıllarda bazı eserleri Çinceye çevrilenler arasında Leon Troçki, Isaac Deutscher, Pierre Frank, Ernest Mandel ve Perry Anderson da bulunmaktadır.

DEMOKRASİ HAREKETİNİN DOĞUŞU

Demokrasi Hareketinin doğuşu, Çin'de genç kuşağın 1976 yılındaki büyük protesto eylemleriyle ilgili olarak alınan bir yeni parti kararının ilanı ile gerçekleşecektir. 16 Kasım 1978 tarihli Halkın Sesi gazetesi, Pekin şehir yönetiminin, bu gösterilere katıldıkları için tutuklanan, görevlerinden alınan, baskı gören herkese tüm haklarının iade edileceğini bildiren kararını yayınlar. Bu karara göre, 5 Nisan 1976 gösterileri, yakın zamanlara dek tanıtıldığı üzere «karşı-devrimci bir ayaklanma teşebbüsü» değil, «Dörtlü Çete'ye direnişi sembolize eden bir devrimci eylem»dir. İşte bu haberin duyulmasının ardından ilk duvar gazeteleri asma eylemlerine girişecek olanlar, bizzat o gösterilerin öncüsü gençlerdir. Kısa bir süre sonra, Pekin'den başka şehirlere de yayılan bu eylemlerle, iki yıl içinde 150 dolaylarında süreli yayını ifade edecek olan Resmi Olmayan Basına doğru gidişin ilk adımları atılmış olmaktadır [8]. Kuşkusuz bu rakam, iki yılın kaba bir toplamıdır. Çünkü bunların arasında sadece bir ya da birkaç sayı çıkıp kapananlar da vardır. Ancak nisbeten düzenli aralıklarla çıkan, oldukça hacimli ve belirli bir düzeyi tutturabilmiş dergiler bu yekün içinde önemli bir yer tutar. Özellikle politik ve teorik karakterli yayınlar bu niteliktedir. Zaten Demokrasi Hareketine esas damgasını vuranlar bunlardır. Beri yanda çeşitli edebiyat dergileri ya da kültürel vb. konuları işleyen kimi yayınlar da mevcuttur.

Bütün bu yayınlar esas olarak birkaç belli başlı merkezde yoğunlaşır. Doğal olarak Pekin başta gelmektedir. Bunun yanısıra Şanghay, Kanton, Wuhan gibi merkezlerde de küçümsenmeyecek girişimler söz konusudur.

Resmi olmayan basının teknik yanı, tahmin edilebileceği üzere son derece fakirdir. Yayınlar en ilkel çoğaltma makinalarında büyük malzeme kıtlığı şartlarında basılmıştır. Her yayın, editörünün ismini, yayın tarihini, fiyat ve abone koşullarını ve bir haberleşme adresini ihtiva etmektedir.

Dergilerin dağıtımına gelince, bu iş esas olarak Demokrasi Hareketi militanlarınca yapılmıştır. Bu arada özelikle ilk dönemlerde, parti içindeki reformcu kanadın bazı gazetelere dağıtım olanakları

---

8) Belli başlılarının adları şöyledir: 5 *Nisan Forumu, Pekin Baharı, Keşif, Bilim-Demokrasi-Legalite, Demokrasi Duvarı, Aydınlanma, Buzların Çözülüşü, Demokrasinin Sesi, Gençlik Notları, Halkın Sesi, Tartışma, Demokrasi ve Modernlik, Ateist, Venüs Gezegeni, Yükselen Kuşak, Vatandaşın Gazetesi, Felsefe, Teorik Bayrak, Düşünce Treni, Halkın Yolu, Adsız, Kampana Sesi, Demokrasi Tuğlası, Yeni Çağ, Görev*. (Tam liste için bk. Claude Widor, *Documents sur le mouvement démocratique chinoise 1078 - 1980*, Vol. I, Hong Kong - Paris, 1984.)

sağlayan destekleri sözkonusudur. Örneğin **Kitlelerin Referans Haberleri** ilk sayılarında 20 binlik bir tiraja ulaşmıştır. Öte yanda bir Demokrasi Hareketi militanının deyimiyle, birçok merkezde «Demokrasi Duvarı»na izin verildiği sıralarda, kısa bir sürede binlerce derginin satışı mümkün olmuştur[9]. Ancak bu «hoşgörünün sona ermesinden sonra», dergi satışları için belirtilen rakamlar 200 ila 500 arasındadır[10].

Yasal konumlara gelince, bu konu Demokrasi Hareketi için o dönemde en çetrefil ve çözümsüz bir sorun olmuştur. Mevcut özgül durum, Resmi Olmayan Basın'a ancak fiili bir yasallık sağlamıştır. Hareketin militanları bu durumun yol açtığı zayıflığın bilincinde olarak defalarca resmi makamlara resmi kayıt müracaatında bulunmuşlar, ancak hiç bir zaman net bir olumlu cevap alamamışlardır. Daha sonraki gelişmelerin de ispatlayacağı üzere, Hareketin aleyhine de işleyebilecek bu yasal boşluk nedeniyle, Demokrasi Hareketi bir basın kanununun çıkışı için ısrarlı bir mücadele de sürdürmüştür[11].

Kuşkusuz süreli yayınları dışında Demokrasi Hareketinin başka önemli araçları da mevcuttur. Bunların arasında **Çin İnsan Hakları Birliği, Aydınlanma Grubu, Buzların Çözülüşü Birliği, Ekonomi Üzerine Gençlik Seminerleri** gibi örgütlenmeler ve kimi gazeteleri yönlendiren çeşitli üniversite öğrenci dernekleri sayılabilir.

Öte yanda, hareketin militanlarının, çeşitli köylü hareketlerinin yönlendirilmesinde oynadıkları rolün ve mahalli Halk Konseyi seçimleri sırasında işçi ve öğrenci kitleleri içindeki propaganda çalışmalarının önemine de işaret etmek gerekir[12]. Diğer bir deyişle Demokrasi Hareketinin, Çin'deki politik mücadelelerin, entellektüel hayatın ve sosyal hareketlenmelerin tam merkezinde bulunduğunu söylemek bir abartma olmasa gerek.

Demokrasi Hareketinin militanlarına gelince, bunların gerek sosyal kökenleri, gerekse ideolojik evrimleri, üzerlerinde düşünülmeye değer özgüllükler taşımaktadır. Şöyle ki, Demokrasi Hareketinin belkemiğini oluşturan kadroların sosyal kökenleri araştırıldığında toplam yekûn içinde işçi kökenli aydınların, öğretmen ve öğ-

---

9) Gregor Benton, *Wild Lilies*, London, 1982, s. 130.

10) Bu sayılar için bk. «Chinese Democratic Movement.» *Asian Survey*, V. XXI no. 7, July 1981, s. 762

11) *5 Nisan Forumu* editörü Yang Jing'e göre, Ekim 1980'de Devlet Basın Bürosu, resmi olmayan gazetelere izin verilmesini bildirmiş ancak bu tavra Devlet Konseyi tarafından karşı koyulmuştur. (G. Benton *Wild Lilies*, s. 131).

12) Çin Demokrasi Hareketi militanlarının adaylık maceraları ile ilgili olarak bk. A.J. Nathan, *Chinese Democracy*, a.g.y., s. 193-224.

renci gençlerin önemli bir yer tuttuğu görülür. Sadece belli başlı dergi editörlerinin meslekleri bile ortada bu konuda tesadüfi bir durumun olmadığını kanıtlayabilir. 5 Nisan Forumu editörü Xu Wenli, (35 yaşında, Pekin demiryolları işçisi), aynı derginin daha sonraki editörü Yang Ying (demir-çelik işçisi), Halkın Sesi editörlerinden He Qui (33, tersane işçisi), Demokrasinin Sesi editörü Fu Shenqui (25, elektrik santralinde işçi), Pekin Gençliği editörleri Gong Ping ve He Defu (her ikisi de Pekin'de kimya işçisi), Vatandaşın Sesi editörü Zon Yueqiu (23, Güney Çin'de demir-döküm isçisi) ve Kampana Sesi editörü Zhu Jianbin (Wuhan'da çelik işçisi) bu konuda hemen akla gelen örnekler olarak zikredilebilir. Beri yanda Demokrasi Hareketinin önde gelen teorisyenlerinden Wang Xizhe, Chen Erjin, Liu Qing ve Wei Jingsheng gibi eski kızıl muhafızların da Kültür İhtilalinin ardından gelen dönemde hapislikleri dışındaki zamanlarda geçimlerini işçilikle sağladıklarını eklemek gerek. Bu işçi aydınların yanısıra öğrenci ve işsiz gençlerin de Demokrasi Hareketinin özellikle sempatizan kadroları arasında önemli bir yer tuttukları söylenebilir.

Bu gözlemin de gösterdiği gibi Çin'deki muhalif hareket diğer «sosyalist ülkeler»deki benzerlerinden, sosyal temeli itibariyle dikkat çekici bir farklılık göstermektedir. Sovyetler Birliği, Doğu Almanya, Çekoslavakya, Macaristan ve benzerlerinde görüldüğü türden, kelimenin klasik anlamındaki entellektüellerin (yazarların, akademisyenlerin, sanatçıların) muhalif hareketlenmelerin başını çekmesi olgusunu Çin'in bu son derece hareketli döneminde görmek mümkün değildir. Kuşkusuz bu özellik, bu ülkenin yakın tarihindeki kimi önemli politik gelişmelerle bağlantılı olduğu kadar, özgül sosyo-ekonomik koşulların da bir sonucudur. Herşeyden önce, 1957'de Çin entelijansiyası tarafından büyük umutlarla karşılanan «100 Çiçek Açsın...» kampanyasını izleyen ve büyük ölçüde entelijansiyayı da hedefleyen baskı ve tasfiyelerin ve daha sonra ise Kültür İhtilalindeki Kızıl Muhafız terörün bu kesimi iyice yıldırdığı düşünülebilir[13]. Bu durumda böylesine terörize olmuş bir entelijansiyanın Demokrasi Hareketinden çok, Deng'in reformcu politikası ile ilgilenmesi herhalde anlaşılabilir bir şey olsa gerek.

Beri yanda hareketteki emekçi kökenli aydınların ağırlığına gelince, bunu iki düzeyde açıklamak gerekir. Birincisi Çin toplumunda fabrika işçiliği, nisbeten yüksek bir sosyal statüyü ifade

13) Sadece 1969 ile 1976 yılları arasında Çin'de hiçbir yeni romanın yayınlanması olgusu bile entelijansiyanın zayıflığı ve ürkekliği hakkında bir fikir verebilir. (Bk. George Gorton, «China Since Cultural Revolution», *International Socialism*, Spring 1984, s. 64)

etmektedir ve dolayısıyla belirli bir öğretim düzeyine ulaşmış gençler için önemli bir çekim noktası olmaktadır. Diğer bir ifadeyle, Demokrasi Hareketinin nisbeten genç, Kültür İhtilalini doğrudan tanımayan, bir bakıma Tienanmen olaylarının ardından radikalize olan kadroların sosyal konumlarının açıklanmasında bu sosyo-ekonomik faktör yeterli olabilir. Ancak hareketin daha yaşlı olan, Kültür İhtilalinde Kızıl Muhafızlık yapmış önder kadrolarının işçi-kökenliliği, ancak Kültür İhtilalinin yol açtığı bir özgül durumla açıklanabilir. Şöyle ki, Çin'de eğitim ve öğretimin fiilen durduğu bu yıllarda birçok Kızıl Muhafız, doğal olarak çalışma hayatına, dolayısıyla da işçiliğe yönelmiştir. Demokrasi Hareketinin, Kültür İhtilalini yaşamış birçok militanının biyografileri, bu konudaki birçok araştırmacının paylaştığı bu gözlemi tamamen doğrulamaktadır.

Ancak Demokrasi Hareketinin, sosyal konumları ne olursa olsun (işçi, öğrenci, işsiz, öğretmen, küçük memur, vb.), öncü ve sempatizan kadrolarının genç oluşunun temelinde ise, bir diğer Kültür İhtilali olgusu yatmaktadır. Bilindiği üzere gençlik, 1960'ların başından beri Çin bürokrasisi için büyük başağrılarından birini teşkil edegelmiştir. Uzun bir süre, şehirlerde biriken ve endüstrice massedilemeyen bu genç işgücünün kırsal alanlarda değerlendirilmesi, ciddi bir uygulama olarak sürdürülmüştür. Bu uygulamalar, özellikle Kültür İhtilali yıllarında akıl almaz boyutlarau laşmıştır. Örneğin 1969 yılında köylere gönderilen genç sayısı 2.7 milyona, diğer bir ifadeyle şehir nüfusunun % 6'sına ulaşmıştır[14]. Daha geniş bir zaman dilimi ele alındığında ortaya çıkan rakamlar daha az şaşırtıcı değildir. Şöyle ki, Kültür İhtilalinin başladığı yıldan 1975'e kadar şehirlerden sürülen genç sayısı toplam 12 milyondur[15]. İşte 1970'lerin ortalarından itibaren bu politikanın önemli bir sosyal gerilim kaynağı olmaya başladığı görülür. Bu gençlerin çeşitli yollardan şehirlere dönüşü bu tarihlerde artık kitlesel bir hal almaya başlayacaktır. Devlet ve parti, ne geçmişi ile ne de varolan uygulamaları ile, bu kitleye hiçbir umut verememekte, hiçbir gelecek vaadedememektedir. Bu koşullarda, bu dinamik kitle Tiananmen gösterileri gibi anti-bürokratik hareketlenmelerin ya da Demokrasi Hareketi gibi sosyal ve politik canlanmaların vurucu gücünü oluşturabilmiştir.

---

14) George Gorton, *a.g.y.*, s. 47.

15) Stanley Rosen, *Red Guard Factionalism and the Cultural Revolution in Guangzhou*, Colorado, 1982, s. 247.

Ürünlerine bakıldığında, Demokrasi Hareketinin ideolojik karakterini ve bunu kökenlerini analiz etmek, ilk bakışta oldukça güç gibi görünebilir. Bu konunun bir uzmanının deyimiyle «Çin Demokrasi Hareketi, İsa'dan Dadaizme, Montesquieu'nün Kanunların Ruhu'ndan Troçki'ye, oradan Tito'ya ya da Genç Marx'ın hümanizm üzerine yazılarına kadar birçok entellektüel referans noktalarına sahiptir.»[16] Doğal olarak bu referans çeşitliliği, ideolojik ve politik planda büyük farklılık anlamına gelecektir. Bu son derece çeşitlilik arzeden literatür içinde ABD başkanı Carter'a yazılmış, Çin'de insan hakları problemini kollamasını rica eden mektuplara veya gelişmiş kapitalist ülkelerdeki ekonomik ve siyasal düzene övgüler düzen ya da merkezi planlamayı reddeden metinlere rastlanabileceği gibi, Deng'in reform programını tümüyle savunan yorumlar yahut da Mao'yu ve ÇKP'yi marksist açıdan yargılayan devrimci çıkışlara da rastlanır. Bir duvar gazetesi Mao'yu eleştirirken, bir diğeri Liu Shao Shi'nin olumluluklarını sıralamaktadır; bir yayında Batı demokrasilerinden alınması gereken dersler anlatılırken, bir diğerinde sosyalist legalite hakkında programatik metinler yayınlanmaktadır.

Elbet bu çeşitliliğin nedenleri herşeyden önce, Demokrasi Hareketinin ortaya çıktığı bu nisbeten özgür dönemde, bu emekçi kökenli entelijansiyanın kendini dilediğince ifade etme özleminde aranmalıdır. On yıllarla sürmüş bir baskı ve tek seslilik ortamından bir özgür tartışma ortamına geçişin, düşünce üretmede büyük bir zenginliğe denk düşmesi anlaşılır bir şey olsa gerek. Ancak bu çeşitliliğin ana çizgilerini biçimlendiren şartları, doğal olarak, yakın geçmişin ideolojik atmosferinde aramak daha doğru olur. Bu noktada, yine Kültür İhtilaline katılan on milyonlarca gencin ideolojik evrimleri açıklayıcı olabilir.

Kültür İhtilali, Kızıl Muhafızlar için, muazzam bir ideolojik alt-üstlük demekti. Bu genç insanlar için Kültür İhtilalinin anti-bürokratik, eşitlikçi temaları, yüce idealist özlemleri ifade etmekteydi. Ama böylesine ideallerle isyana kalkışmış Kızıl Muhafızlar, giriştikleri ihtilalin, genel merkezini Mao'nun deyimi ile bombardıman ettikleri partinin bir kararı ile «bitirildiğine» şahit olurlar. Bu kitle için Kültür İhtilalinin somut sonuçları, kitlesel köylere gönderilme kampanyaları ya da —özellikle Mao'nun «isyan hakkı» sloganını

16) Gregor Benton, *Wild Lilies*, s. 2.

ciddiye alanlar için— hapislik, işkence, baskı anlamına gelmiştir[17]. Bu sarsıntının kadroların büyük çoğunluğunda bütün değerlerin altüst oluşuna, şiddetli bir demoralizasyona yol açtığını söylemek herhalde fazladan gibi. Ancak bütün bu sarsıntılara rağmen bu kuşağın kendilerini aktif olarak ifade etmeye çalışan bir kesimi, 1970'lerin sonlarında popüler olan «yeni dalga edebiyatı»nın (diğer adıyla «yaralılar edebiyatı»nın) öncüleri olurlar. Kolaylıkla tahmin edileceği gibi, «trajedi, ihanet, özveri» bu edebiyatın başta gelen temalarıdır[18].

Bir diğer azınlık kategori ise, —ki özelikle Kızıl Muhafızların zor yoluyla sindirilen «aşırıları» bu kategoriye dahildir— deneylerinden sistematik politik ve teorik sonuçlar çıkarma yoluna girmişlerdir. İşte Demokrasi Hareketinin önderlerini bu kadrolar oluşturacaktır. Ve bu militanların Kültür İhtilalinden Demokrasi Hareketine uzanan siyasal yaşamlarında «Dörtlü Çete'ye karşı muhalefet bir diğer önemli aşamadır[19].

1970'lerin sonlarında ise bu eski Kızıl Muhafızlar, ÇKP içinde yükselen reformist kanatla dayanışma içinde olacaklardır. Ne var ki, sistemli bir teorik çerçeveye sahip olmadan da olsa Kültür İhti-

---

17) Kızıl Muhafızların evrimleri ile ilgili olarak bk. Li Yizhe, *Chinois si cosu saviez...: a propos de la démocratie et de la légalité sous le socialisme*, Paris, 1976; «Democracy Movement in China», *Asian Survey*, vol. XXI, no. 7; Robin Munro, «Introduction Chen Erjin and the Chinese Democracy Movement», *Crossroads Socialism* (Chen Erjin) içinde, London, 1984; ve Gregor Benton, «Chinese Democracy Movement», *New Left Review*, no. 148.

18) Gregor Benton, *a.g.y.*, s. 4.

19) Resmi Olmayan Basının belli başlı editör ve yazarlarının öz-geçmişleri bu açıdan çok şey anlatır. Birkaç örnek:
Wang Xizhe, Kültür İhtilalinde Kızıl Muhafız, Kanton «Kızıl Bayrak» fraksiyonu önderlerinden. «Aşırı»ların bastırılmasından sonra tutuklanır. 1974'de Li Yizhe («Sosyalist Demokrasi ve Legal Sistem») manifestosunun yazarlarından, 1974-78 yıllarında tutuklu. 1979'da rehabilite edilir. *Chen Erjin*, Kunming'de «Kızıl Bayrak» fraksiyonu militanlarından. 1978'de *Proletarya Demokratik Devrimi* adlı kitabını yayınlatmaya kalkıştığı için on ay tutuklu kalır. «Dörtlü Çete»nin düşüşüyle serbest bırakılır. *5 Nisan Forumu* ve *Teorik Bayrak*'ın editörü. *Xu Shuilicng*, Kültür İhtilali sırasında Zhejiang üniversitesinde kızıl muhafız. 1975'de «bürokratik elit»i eleştirdiği için hapsedilir. 1979'da serbest bırakılır ve rehabilite edilir. Bazıları 1979 öncesi yazılmış «Devlet ve Sınıflar», «Birlik ve Mücadele», «Sosyalizmde Dağıtım Meselesi» başlıklı çalışmaları Resmi Olmayan Basın'da yayınlanır. *Wei Jingshang*, Kültür İhtilali sırasında «ılımlı» kızıl muhafız fraksiyonlarından. Daha sonra öğrencilik ve işçilik yapar. «Demokrasi Duvarı» ve Resmi Olmayan Basın'ın ilk ve en sağdaki eylemcilerinden. Keşif'in kurucusu ve editörü, *Lin Quing*, Kültür ihtilalinin ardından Nanking Üniversitesinde öğrenci; daha sonra çalışmak üzere köylere ve fabrikaya gönderilir. *5 Nisan Forumu*'nun kurucusu ve editörü.

lalinden beri bürokrasiye karşı mücadeleyi kararlıca sürdüren bu kadrolar, doğal olarak reformcu bürokrasinin kendilerine dayattığı sınırları tanımayacaklardır. O nedenle teorik tahlillerinde, pratik yönelişlerinde bu radikal öz net bir şekilde ortaya çıktıkça, demokrasi hareketinin militanları ile bürokrasinin reformistleri barikatın ayrı saflarında bulacaklardır kendilerini. (Ancak bu saflaşmanın siyasal içeriği konusunda esas bilinçli olan ve bu konuda hiçbir hayale kapılmayan bürokrasinin reformcu kanadıdır. Demokrasi Hareketi militanları —özellikle de bu hareket içindeki marksistler— ise, Deng ekibi hakkındaki illüzyonlarını oldukça uzun bir süre muhafaza edeceklerdir). Beri yanda bu saflaşmada Demokrasi Hareketinin militanlarının hızla iki zıt yönde evrildiğine de işaret etmek gerek. Esas çoğunluk marksizm zemini üzerinde, radikal bir bürokrasi eleştirisi ve demokrasi programı oluşturmaya yönelirken, bir azınlık da Batı demokrasisini ve kapitalizmi Çin'in problemlerinin çözümü için tek yol olarak kabul eden bir perspektife ulaşacaktır.

İşte Çin'de yeni bir marksist kuşağın doğum sancısı olarak nitelenebilecek olan olgu, bu saflaşma ve evrimde ortaya çıkacaktır. Bu noktada, bu olguyu anlamak üzere, Demokrasi Hareketi militanlarının hangi teorik sorunlarda ve politik yönelişlerde, bürokrasinin reformcu kanadı ile kopuşma noktasına geldiklerinin (ya da kimi durumlarda kopuştuklarının) değerlendirilmesi gerekir.

DEMOKRASİ HAREKETİNİN BAĞIMSIZ KİMLİK KAZANMA SÜRECİ YA DA BÜROKRASİNİN «MARKSİZMİ» İLE KOPUŞMA

Demokrasi Hareketinin yayınları ilk sayılarında, adeta ÇKP içindeki reformcu kanadın parti-dışı destekçileriymiş izlenimini veren bir üslup ve çizgi izlerler. Örneğin **Aydınlanma Grubu**, ilk yayınında «ÇKP'yi ve sosyalist sistemi kararlı bir şekilde desteklediğini» ilan eder. Bu gruba göre «Marksizm, toplumun kılavuz düşüncesidir»; ancak bu düşünce «sürekli olarak yenilenmeli, zenginleşmeli ve geliştirilmelidir»[20]. Aynı grup bir başka dokümanında ise, «Marksizm-Leninizm ve Mao-Zedung düşüncesinin bilimsel yanlarının restorasyonu»nun gerekliliğini savunmaktadır[21].

Bir diğer gazete, **Kitlelerin Referans Haberleri** kendisini «Dört Modernleşmeye... adadığını ilan eder ve halkın ve ÇKP merkez komitesinin güvenini elde etmeye çalışacağını» belirtir[22].

---

20) J. Seymour, *The Fifth Modernisation*, N.Y., 1980, s. 39.
21) *a.y.*, s. 30.
22) *a.y.*, s. 32.

Keşif ise, içinde yeraldığı oluşumun «Kültür İhtilalinin anti-bürokratik hareketinden ve Xidan Demokrasi Duvarı çerçevesinde oluşmuş anti-totaliter hareketten kaynaklandığını» söylemektedir[23].

Demokrasi ve Modernlik adlı gazetenin ilk sayısında Başkan Hua, ÇKP'nin en sağlıklı geleneklerini restore ettiği için övülmekte ve gazete, Dört Modernleşme Programı'nın gerçekleşmesini hızlandırmak için yayın hayatına atıldığını yazmaktadır[24].

Bu örnekler daha da çoğaltılabilir. Ancak bu noktada hemen belirtmek gerekir ki, bu tutum, hareketin sadece ilk dönemine özgü değildir. O derece ki, Demokrasi Hareketinin militanları arasında, tutuklandıkları ana kadar Dört Modernleşme programına ve Deng ekibine desteklerini sürdürmüş olanlar mevcuttur. Bu nedenle bütün bu tavırları, sadece meşruiyet kazanma kaygısıyla açıklamak doğru olmaz. Ancak, yukarıda da işaret edildiği üzere, hareketin militanlarının hızlı teorik ve politik evrimleri, bürokrasi ile en temel teorik değerlendirmelerde ve stratejik yönelişlerde ayrılık noktalarını derinleştirecektir. Bu ayrılıkların en net biçimde ortaya çıktığı belli başlı konular şöylece sıralanabilir: Mao'nun ve Kültür İhtilalinin değerlendirilmesi, Çin devletinin karakteri sorunu, diğer «sosyalist ülkeler» problemi ve «Dört Modernleşme» programı. Bunların yanısıra Demokrasi Hareketinin basın, ifade ve seçilme özgürlüğünü pratik olarak savunma mücadelesinin de, sadece demokrasi programında ayrılıklarla değil, pratikte fraklı yönelişlere ve şiddetli çatışmalara yol açtığını da eklemek gerek.

DEMOKRASİ HAREKETİNİN GÖZÜYLE MAO ZEDUNG

Modern Çin'in bu en öndegelen şahsiyetinin değerlendirilmesi sadece Demokrasi Hareketi için değil, 1978 sonrasının ÇKP önderliği için de son derece önemli, daha doğrusu siyasal ayraç niteliği taşıyan sorunlardan biri olmuştur. Çin'in yeni önderleri bir bakıma, Maocu radikalizmin bir daha dirilişine imkan vermeyecek bir reform politikasını uygulamaktadırlar. Bu politikanın gerekçelendirilmesinde, geçmişte Mao'nun damgasını taşıyan nice büyük olaylar, 1950'lerin «Büyük Devrimci Atılım»ı, 1960'ların Kültür İhtilali, ya da 1970'lerin «Dörtlü Çete» dönemi, Çin yakın tarihinin karanlık yılları olarak anılmaktadır. Ama Çin liderliği için Mao gene de «büyük bir Marksist»tir. Diğer bir deyişle Mao kültü, bu ülkede bürokrasinin genel çıkarları için hâlâ gerekli ve yararlı bulunmaktadır. Ne var ki, son otuz yılın yukarıdaki olguları için özellikle 1980 son-

23) a.y., s. 35.
24) a.y., s. 34.

rasında çeşitli ağır yargılar dikkate alındığında, Mao sorununun ÇKP önderliği için hala çözülememiş olduğu, dolayısıyla, parti değerlendirmelerinin bariz çelişkileri kolay kolay gizleyemediği söylenebilir. Bu çelişki o kerte açıktır ki, parti merkez komitesinin «Mao sorunu»nu halletmek üzere formüle ettiği 1981 tarihli «Parti tarihi üzerine karar», bir İngiliz Marksistinin dediği gibi Mao ile ilgili olarak şöyle özetlenebilir: «Mao Zedung, 1950'lerin sonundan beri aldığı her önemli kararı yanlış alan bir marksisttir!»[25].

Demokrasi Hareketi militanlarına gelince, bu bir zamanların ateşli maocuları, Mao'yu eleştirmekte, ÇKP yöneticileri kadar ürkek ve kaygılı değildirler. Hareketin daha ilk günlerinden bu konuya cesurca eğildikleri görülür. Örneğin Xidan duvarına asılan ilk duvar gazetelerinden biri, söze şu sorularla başlamaktadır: «Mao herhangi bir yanlış yaptı mı? Halk onun meziyetlerini ve yetersizliklerini sorgulayabilir mi?» Bir diğer duvar gazetesi ise aynı günlerde şöyle yakınmaktadır: «(Mao'nun) yanlışları, kafalarımızda bir ağırlık ve düşmanlarımızın bize saldırılarında bir özür halini gelecektir». Bir diğerindeyse Mao hakkında şu değerlendirmeler yer alır: «Küçük üretici, kişisel geçmişi, içe dönük bakışları, çok çok eski kitapları ve kulaklarındaki sayısız pohpohlayıcı sesin yankısı ile, dışarıda bilimin hızla geliştiğini görmekten ve halkın acil yakarmalarını işitmekten yoksundu.»[26]

Öte yandan Demokrasi Hareketin militanları bu dönemde, özellikle Mao Kültü'ne karşı tutarlı bir mücadele içindedirler. Örneğin Çin İnsan Hakları Ligası, daha Kasım 1979 tarihli «19 Madde» başlıklı dökümanında, «Mao'nun kristal cam içindeki mumyasının kaldırılmasını» talep etmektedir. Aynı dokümanda kişi düşüncelerinin anayasaya sokulması ve parti tüzüklerinde ve anayasada halef adlarının yer alması «saçmalık» olarak nitelenmektedir[27].

Demokrasi Hareketi basınında bir süre sonra, Mao hakkında daha sistemli değerlendirmeler görülmeye başlanır. Örneğin Yi Ming, 8 Temmuz 1979 tarihinde Demokrasinin Sesi'nde yer alan, Kültür İhtilalini ve ÇKP'nin dejenerasyonunu irdelediği yazısında,

---

25) George Gorton, *a.g.y.*, s. 45. Yine aynı yazarın aktardığına göre, yeni ÇKP önderliği, Mao hakkında şöyle ilginç bir değerlendirme ile çelişkisini çözme gayretindedir: «Mao'nun yanlışları, bilimsel Mao Zedung Düşüncesine aykırıdır; dolayısıyla Mao Zedung'un hayatının son yıllarındaki düşünceleri, Mao Zedung Düşüncesi ile karşılaştırılmamalıdır. Mao Zedung Düşüncesi, Yoldaş Mao Zedung'un yanlışlarını içermeyen bilimsel bir teoridir» (*Peking Review*, 15 Haziran 1981, s. 17'den aktaran G. Gorton, s. 61).

26) J. Nathan, *Chinese Democracy*, a.g.y., s. 13.

27) James D. Seymour, *The Fifth Modernisation*, s. 83.

Mao'nun kendisinin «kişi putlaştırması»na karşı olmasına rağmen bir bakıma bu konuda objektif şartlara yenildiğini belirtmekte ve bunu şöyle açıklamaktadır: «Tarihi insanların batıl itikatları ve gerilikleri üzerine inşa ederek ilerletmek mümkün değildir. Partinin kazanımlarını, parti içi demokrasiyi zedeleyerek sağlamlaştırmak da mümkün değildir. Partimiz esas olarak köylü ve küçükburçuvalardan oluşmaktadır. Bolşeviklerin (aşağıdan yukarıya) demokratik işleyişinden yoksundur; partinin iç hayatı Batı'daki ilk orijinal marksist örgütlerinkinden çok çok gerilere düşmüştür. Parti, devrime önderlik edebilmek için marksizmi geleneksel Çin kültürüyle birleştirmek zorunda kalmıştır. Feodal toplumun, hiç bir demokratik ve hümanist geleneğe sahip olmayışı nedeniyle de, marksizmin bu yönleri tamamen unutulmuştur.» [28]

Mao hakkında bir diğer ilginç değerlendirme, 5 **Nisan Forumu** editörü Chen Erjin'in 1976 yılında tamamladığı, ama ancak 1979 yılı ortalarında yayınlayabildiği **Proleter Demokratik Devrim** adlı kitabında yer almaktadır. Chen Erjin «Napolyon'un başarısızlığı ve Washington'un başarısı üzerine düşünceler» başlıklı bölümde, bir çeşit Ezop diliyle Mao'dan, tıpkı ABD burjuva devrimi önderi Washington gibi, kişisel prestij ve otoritesini anayasal ve demokratik bir rejim için kullanmasını istemektedir. Aksi halde burjuva devrimi ile öne çıkıp imparatorluğunu ilan eden Napolyon'un kaderi, Mao için de kaçınılmaz olabilir. Çünkü «yolağzındaki sosyalizmin örgütsel yapısı, otokrasinin doğuşu için bir temel sağladığı müddetçe, parti ve devlet önderi için gelecek yıllarda son derece vahim hatalar işleme tehlikesi daima mevcut olacaktır.» [29]

Ancak 1976 yılında bunları yazan Chen Erjin, 1980 yılında bile, proleter devriminin sorunları açısından Mao'da hâlâ büyük doğrular bulabilen Demokrasi Hareketi militanlarından biridir. Chen'e göre «Mao Zedung, son tahlilde proleter devriminin büyük lideri idi. Sovyetler Birliğinin bürokrat kapitalizme yönelmesinden sonra, derhal üst yapıya saldırı teorisini geliştirdi; Büyük Proleter Kültür İhtilalini başlatarak, Çin'de binlerce yıllık geçmişten beri hakimiyetini sürdüren bürokratik despotizme ölümcül bir darbe indirdi. Her ne kadar sorunu çözmekte başarısız kaldıysa da, dahası geride bir yıkım mirası bıraktıysa da, tarihsel görevi proleter-demokratik devrimi gerçekleştirmek olan yeni bir devrimci kuşağı yetiştirmeyi ve harekete geçirmeyi başarmıştır.» [30]

---

28) Gregor Benton, *Wild Lilies*, s. 41.

29) Chen Erjin, *China: Crossroads Socialism-An Unofficial Manifesto For Proletarian Democracy*, London, 1984, s. 242.

30) *a.y.*, s. 48.

Demokrasi Hareketinin önde gelen teorisyenlerinden Wang Xizhe ise, bu türden tahlillere karşı kalene aldığı «Mao Zedung ve Kültür İhtilali» başlıklı uzun makalesinde, Mao'yu çok daha değişik açılardan yargılamaktadır. Wang'a göre Mao'nun düşüncesinin merkezinde, köylülüğün sosyalizmi kurabileceğine ilişkin sarsılmaz bir kanaat mevcuttur. Wang, Mao'yu bu eksende yargılamaya girişmektedir: «Mao Zedung, bu Hunan köylüsü, agro-sosyalizme ilişkin kendi büyük prensiplerini ortaya koymuştur. (Mao), araçların ilkelliğine, köylülerin cehaletine rağmen sosaylizmin insan emeğinin seferber edilmesi ve mülkiyet biçiminin değiştirilmesiyle yine de kurulabileceğini söylemekteydi. Fakir köylülerin, içinde yaşadıkları sefalet sayesinde, sosyalizmin kurulmasında devasa bir kaynak deposu oluşturduklarına inanmaktaydı.»[31]

Wang aynı makalesinde, Mao'nun özgül Çin koşullarının yarattığı bir ulusal kahraman olduğunu da vurgulamaktadır. Bu açıdan Çin tarihinin nice köylü savaşları önderleri ile ve hatta Çin folklorünün nice kahramanı ile ilginç benzerlikleri vardır. Ancak onun bu vasıflarını bir marksist işçi önderi olarak tanımlanmasında kullanmak son derece yanıltıcı olabilir:

«Mao hiç kuşkusuz bir ulusal kahramandı. Belki de büyük başarısı, Stalin'in Çin devrimini Sovyet dış politikasına tabi kılma çabalarına karşı kararlı direnişidir. Ancak unutulmaması gereken şey, yönlendirdiği devrimin bir köylü ayaklanması olduğudur. Evet, Mao toprak sahipleri rejimini devirmiştir; ama bu, köylülerin de yapabileceği bir şeydir. Zhu Yuanzhang da Yuan sülalesini devirdi ve Ming sülalesini kurdu. Li Zicheng, Ming'lere karşı dev bir ayaklanma yönetti. Tayping'ler ise neredeyse Qing'i devirdiler. Mao' nun Jinggangshan'ına gelince, bunun Çin'in haydut-benzeri halk kahramanları tarihinde —en ünlüsü Liangshanbo olan— nice öncülleri var. Mao, hemen herşeyi Çin'de öğrenmiş biri olarak, St. Petersburg'dan çok Liangshanbo'ya giden yola önem vermekte, nice komünist doğmatikten fersah fersah ilerdeydi[32]. Öte yandan Wang'a göre Mao, kendilerini «maocu» ilan eden parti önderlerin-

---

31) Gregor Benton, *Wild Lilies*, s. 18.

32) *a.y.*, s. 29 - 30. Wang'ın Mao hakkındaki bu değerlendirmesinin Demokrasi Hareketi militanları arasında genel bir onay gördüğünü belirtmekte yarar var. Ancak benzeri değerlendirmelerin, Partı üyesi çeşitli akademisyenler arasında da yaygın olduğu söylenebilir. Zaten bu nedenle, 1983'deki «ideolojik kirlenme» kampanyasında, Partili entellektüellerin iki temel konudaki «yanlışları» öne çıkartılır. Bunlardan birincisi «sosyalist toplumda yabancılaşma», ikincisi ise «köylü sosyalizmi» konusudur. (Bazı Çinli bilim adamlarının «köylü sosyalizmi» üzerine çeşitli resmi yayınlardaki makaleleri için Bk. *Theory and Society*, no. 2, 1983, s. 260 - 262).

den özellikle de 1970'lerin sonlarında «muhafazakâr fraksiyon» olarak adlandırılan parti bürokratlarından tamamen ayrı mütalaa edilmelidir. Çünkü bu bürokratlar, kendi çıkarlarını savunmaktan başka hiçbir ideal ve amaçları olmayan oportünistlerdir. Mao'nun ise, her ne kadar gerçekçilikle hiçbir ilgisi olmasa da, 1950'lerin sonundan ölümüne kadar savunduğu bir politik programı vardır[33].

DEMOKRASİ HAREKETİ VE KÜLTÜR İHTİLALİ

Çin'de Kültür ihtilali üzerine resmi değerlendirme, ÇKP merkez komitesinin 1981'deki 6. Plenum'da kabul edilen **Parti Tarihi Üzerine Karar (1949-81)**'da formüle edilmiştir. Diğer bir deyişle bu konudaki resmi görüş, tüm Demokrasi Hareketi militanlarının tutuklanmasından sonra son şeklini almıştır. Bu tarihten önce ise Çin yakın tarihinin bu büyük alt-üstlüğü üzerine yoğun bir tartışma sürmektedir. Dolayısıyla Demokrasi Hareketi, daha doğduğu günden itibaren bu tartışmanın içindedir. Demokrasi Hareketi militanları, bizzat yaşadıkları Kültür İhtilali deneyinden sistematik bir politik sonuç çıkarma çabası içindedirler. Onlara göre eğer Kültür İhtilali, ÇKP içindeki reformcu kanadın sık sık belirttiği üzere bir «kaos», bir «kanunsuzluk», bir «felaket» dönemi ise, bugünün Çin'inde «sosyalist yasallığı ve demokrasiyi tesis etmek», en başta gelen görevlerden biri olarak öne çıkmaktadır[34].

Bir Demokrasi Hareketi militanı Yi Ming, Halkın Sesi'nde yayınlanan makalesinde, 1958-62 yıllarını, kadroların dejenerasyonu nedeniyle kitlelerin gözünde ÇKP'nin itibarının hızla düştüğü bir dönem olarak öne çıkartır. Yi Ming'e göre Mao Kültür İhtilaliyle, kimi kadroları tasfiye ederek partiye tekrar eski itibarını kazandırma çabasındadır. Ancak ekonomik sıkıntılar, sosyal gerilimler koşullarında, Mao'nun bu taktik yönelişi ile kitlelerin özlemleri çakışmaktadır. Yi'nin ifadesiyle «tarihte buna benzer birçok episodlar bulunabilir. Fransız kralı da tahtını tehdit eden aristokratlara karşı halkla birlikte saf tutmuştur.»[35] Ama bütün bunlara rağmen ona göre Kültür İhtilali, kitleler için önemli bir deneydir:

«Kültür Devrimi sırasında halk kendi kendini eğitti (...) ve Çin'de feodalizmin yeniden canlanmasının kapitalizmin yeniden doğuşundan daha gerçek bir tehlike olduğuna öğrendi»[36].

---

33) Wang Xizhe, «China's Democracy Movement», *New Left Review*, 131, January-February 1982, s. 69 - 70.
34) James D. Seymour, *a.g.e.*, s. 137.
35) G. Benton, *Wild Lilies*, s. 44.
36) *a.y.*

Ancak Demokrasi Hareketinin kadroları içinde, Kültür İhtilaline, tüm zaaflarına rağmen büyük bir tarihsel önem atfedenler de yok değildir. Örneğin Chen Erjin, Kültür İhtilalinin, önderliğinin küçük burjuva sol-reformculuğuna rağmen, uzun vadede, Çin gibi geçiş tohumları için yaşanması gerekli olan bir devrime, «proleter-demokratik devrime» hizmet ettiğini söylemektedir:

«...Kültür İhtilali başarısız bir küçük burjuva solcu reform hareketidir. Başarısızlığı iki farklı düzeyde ele alınmalıdır. Birinci olarak proletarya yeterince olgun değildi; (...) o nedenle kendi devriminin hedeflerini, içeriğini, niteliğini ve görevlerini belirlemekte başarısız kaldı. İkincisi, bizzat Mao Zedung, bu devrimde önderliği tekeline almış biri olarak, sınıf pozisyonu ve kendi döneminin sınırlamaları nedeniyle bir küçük-burjuva sol-kanat reformcu çizgi izledi. (...) Büyük Proleter Kültür Devrimi, sonuçta küçük burjuva solcu reformculuğun yenilgisini kanıtlamıştır. Ama aynı zamanda yeni ve bütün bir devrimin, proleter-demokratik devrimin tohumlarını da atmıştır.» [37]

Wang Xizhe ise, Mao'nun Kültür İhtilali vasıtasıyla gerçekleştirmek istediğiyle, Çin'de 1960'ların başından beri ortaya çıkmış anti-bürokratik eğilimlerin ayrı olgular olarak değerlendirilmesi gerektiği kanısındadır. Ona göre «aslında iki Kültür İhtilali mevcuttur. Birisi Mao'nun diğeriyse halkın. Veancak halkın Kültür İhtilali akut sosyal çelişkilerin bir ürünü olarak tanımlanabilir. Bunun kökleri ilk 1960'lı yıllara dayanmaktadır. Bu dönemde parti reformcuları, Mao'nun aşırıcı rejiminin 1950'lerin sonlarında getirdiği kontrolleri yumuşatmışlardır. (...) Ve bu liberal ara dönem, Mao'nun bürokrasiyi stalinize etme gayretlerini büyük ölçüde engellemiştir. Halkın Kültür Devrimi ise en sonunda Nisan 1976'da patlak vermiştir; bugünse hâlâ devam etmektedir ve hiç kimse sona erdiğini iddia edemez.» [38]

ÇİN DEVLETİNİN KARAKTERİ SORUNU

Şüphesiz nisbeten ileri teorik düzeyde tartışılabilecek böyle bir sorunda, Demokrasi Hareketi gibi genç, teorik yönden henüz tam olgunlaşmamış, hatta bu konuda ciddi zayıflıkları bulunan bir hareketten çok zengin değerlendirmeler beklenmesi elbet düşünülemez. Ancak bütün bu zayıflıklara rağmen, bu konuda değinilmesi gereken bazı çalışmalar da yok değildir. Bunlardan, resmi değerlendirmelerin tamamen dışına çıkabilmiş ve Demokrasi Ha-

---

37) Chen Erjin, *Crossroads Socialism*, s. 25.
38) G. Benton, *Wild Lilies*, s. 38.

reketi militanlarını büyük ölçüde etkilemiş en belli başlı iki tahlilden söz etmekte yarar var.

Bu tahlillerden birincisi, Chen Erjin'in yukarıda adı geçen kitabında geliştirilmiş bulunmakta. Chen Erjin burada, aralarında Çin'in de bulunduğu kapitalizm-sonrası toplumları esas olarak birer geçiş toplumu olarak tanımlamaktadır. Ancak bu geçişsel karakteristik ona göre, iki ayrı boyutta mütalaa edilmelidir. Şöyle ki «(bu toplumlar), ... bir yanda sosyalizme geçişi ifade ederlerken, bir yandan da —ve daha büyük ölçüde— revizyonizme geçişi ifade ederler.» [39] Bu yeni tip sosyal formasyonların adlandırılmasını ise Chen Erjin şöyle yapmaktadır: «... bu toplumlar sosyalist olarak tanımlanamazlar. Ancak eğer adet gereği bunlara sosyalistlik isnat etmemiz zorunlu ise, o takdirde, ... 'yol ağzındaki sosyalizm' terimini yaratacak ve kullanacağız.» [40]

Chen Erjin'e göre bu toplumların «revizyonizme» (diğer bir ifadeyle, yeni bir baskı ve sömürü biçimine) yönelişleri, kapitalizmin restorasyonu olgusu ile karıştırılmalıdır. Çünkü «Kapitalizm ve revizyonizmin sömürü biçimleri son derece farklıdır ve o nedenle 'kapitalist resyorasyon' sembolik bir konuşma ifadesinden başka birşey olamaz» [41]. Bu durumda bu kavramı —Mao'nun yaptığı gibi— kapitalizm-sonrası toplumların yeni yönelişlerinin bilimsel tahlilinde kullanmak mümkün değildir. Chen Erjin'e göre, kapitalizmin restorasyonu, devrimi hemen takip eden bir kısa dönem için mümkündür. Ancak kollektif mülkiyetin tesisinden ve üretimde belirli bir ilerleme sağlanmasından sonra, artık tüm faktörler, kapitalizmin basit bir restorasyonunun aleyhine işlemeye başlayacaktır. Chen'in deyimi ile, yeni «revizyonist sistemin kökleri, kapitalizmin kalıntılarının etkisinde, uluslararası kapitalist kuşatma ve baskının zorlamalarında yatmaz (her ne kadar bu faktörler belirli bir işlev görse de). Esas kaynak, kamu mülkiyeti dönüşümünden çıkagelen yeni üretim biçiminin içsel karakteristiklerinden ve bunlar arasındaki çelişkilerin şiddetlenmesinden kaynaklanmaktadır.» [42] Chen Erjin, kapitalizm-sonrası toplumların, temel çelişkisini —ki bu çelişki iki farklı yönde gelişebilen geçişsel karakteri belirlemektedir— şöyle formüle etmektedir: «kamu mülkiyeti altında bir sosyal üretim ile iktidarın bir azınlık tarafından baskıcı monopolizasyonu arasındaki uyuşmazlık.» [43]

39) C. Erjin, *Crossroads Socialism*, s. 86.
40) a.y.
41) a.y., s. 85.
42) a.y., s. 86.
43) a.y.

Chen Erjin'e göre iktidar, imtiyazı yaratan bir eğilimi içinde taşır. Ve kapitalizm-sonrası toplum, bu eğilimi ortadan kaldırmamış, tersine daha da şiddetlendirmiştir. Göreve tayin sistemi, hiyerarşik düzen, devlet organlarının otonomlaşması ve partinin kutsallaşması ile, ilk dönemin devrimci karakterli azınlık iktidarı, artık tutucu bir karakter kazanmaya başlar. Bu süreç içinde bu toplumlarda, tıpkı kapitalizmdeki «ilkel birikim» gibi, «imtiyaz-sermaye'nin ilkel birikimi» yaşanır[44]. Bu koşullarda, devrimci partinin ve devrimci teorinin akibeti, tüm olumlulukların tersine dönüşü olur:

«Partinin kutsanması, kilise hiyerarşisinin insanlara bir zamanlar hep kullanageldiği kurnazca oyunun bir tekrarından başka birşey değildir: insanları bugünün mutluluğundan yoksun bırakarak onlara ebedi mutluluğu vaadetmek. Böylelikle tamamen antimarksist bir süreç içinde, marksizm de bir yeni dine dönüştürülür; partiyse yeni ve vahşice yozlaşmış bir bürokratik tarikat halini alır.»[45] Sonuçta tüm bu koşullar, «bürokratik-tekelci imtiyazlı sınıf»ın olgunlaşmasını ve hakimiyetini kesinleştirecektir. Ve bu durumda artık, yeni bir devrim, **proleter demokratik devrim** gündemdedir. Ve Chen Erjin'e göre, 1970'lerin Çin'inde bu koşullar hızla olgunlaşmaktadır.

Demokrasi hareketi içinde Çin devletinin sınıf karakteri üzerine diğer görüş Wang Xizhe tarafından geliştirilmiştir. Wang. tahliline klasik bir marksist önerme ile başlamaktadır: «Sosyalizm, tek bir ülkeye özgü bir sorun olamaz; dünya çapında bir sistemdir. Sosyalizmin maddi önkoşulları, sadece yüksek derecede gelişmiş üretici güçler değil, fakat aynı zamanda (...) kapitalizm tarafından yaratılmış dünya pazarıdır.»[46] O nedenle, ekonomik olarak geri bir ülkede iktidarı ele geçirmiş proleteryanın, kelimenin bilimsel anlamında sosyalizmi gerçekleştirmesi olanaklı değildir. Bu durumda dünya pazarında tâbi durumda olan bir ülkenin önünde iki gelişme yolu mevcuttur: «(ya bu ülke) ulusal ekonomisinin büyümesini sağlamak üzere bir tecrit ve kendine yeterlilik politikası uygular —ki bu durumda, yıkılması mukadder bir feodal özellikli 'sosyalizm'e doğru geri püskürtülecektir; ya da dünya pazarına girerek ve tüm diğer uluslarla işbirliğinde ilerleyerek bir açık-kapı politikası uygulayabilir.»[47] Ancak bu ikinci durumda ülke, iç pazar-

44) a.y., s. 105.
45) a.y., s. 107.
46) Wang Xizhe, «For a Return to Genuine Marxism in China», *New Left Review*, 121, May-June, 1980, s. 35.
47) a.y., s. 36.

da üretimi az ya da çok bir plana göre genel sosyalist çizgilerde sürdürmeyi başarsa da, kendi malları ile dünya kapitalist pazarı arasında genişleyen ve derinleşen ilişkiler dikkate alındığında, «bu (üretim tarzı) kapitalist üretim tarzının bir spesifik formu haline gelecektir. (...) Bu özellikle, kendi mallarının, dünya pazarındaki göreceli ağırlığı yükseldikçe daha netleşir.» [48]

Bu ekonomik temelde, hangi siyasal formlar oluşturulabilir? Wang, bunların açıklanmasında Marx'ın işçilere ait kooperatif- fabrikalar üzerine yazdıklarından yola çıkmaktadır. Buna göre, nasıl Marx'ın deyimiyle, işçilere ait kooperatif-fabrikalar, kapitalist üretim tarzının bir pozitif eliminasyonu» anlamına geliyorsa, Rusya' nın Ekim 1917'den, Çin'in 1949'dan beri yaptıkları da «kapitalist üretim tarzının devasa boyutlarda böylesi bir eliminasyonudur.» Diğer bir ifadeyle, «Dünya ölçüsünde bakıldığında, bu 'sosyalist ülkeler', uluslararası ölçülerde egemen olan kapitalist üretim tarzı içinde doğmuş, işçi-kooperatif fabrikalarının genişlemiş biçimleridir.»[49] Ancak bu dev-ulusal birimlerin üretici güçleri, işbölümünü elimine edecek bir düzeyde olmadığı için «yönetimin, proletaryanın en ileri kesimine (örgütlü komünist partisine) verilmesi kaçınılmazdır.»[50] Bundan sonra ise yönelinilebilecek iki yol mevcuttur. Ya tedrici olarak parti diktatörlüğünü, tüm proletaryanın diktatörlüğüne dönüştürmek; ya da parti diktatörlüğünün, toplumun tümünün üstünde bir bürokrasi diktatörlüğüne dönüşmesi. Wang, yaşanan deneylerde, bu ikinci formun hakim olduğunu sık sık vurgulamaktadır.

RESMİ OLMAYAN BASIN'DA SOSYALİST ÜLKELER KONUSU

Resmi Olmayan Basın'da, diğer «sosyalist ülkeler» hakkında klasikleşmiş resmi ÇKP değerlendirmelerini görmek kolay değildir. Şüphesiz, kullanılan terimler ve kavramlar düzeyinde resmi yorumlara belirli bir yakınlık gözlenebilir. Ancak hareketin basında Sovyetler Birliği değerlendirmesi söz konusu olduğunda, örneğin bir «Sosyal Emperyalizm» tezinin ya da bir «üç dünya teorisi»nin baş köşeyi tutmadığı görülebilir. Hareketin ilk dökümanlarından biri olan «Çin İnsan Hakları Ligası»nın «19 Nokta»sı bu konuda ilginç bir örnektir. Burada, «Çin ve Sovyetler Birliği arasında ideolojik farklılık ve anlaşmazlıklar için, objektif bir temelin mevcut olmadığı» açıkça ileri sürülebilmektedir[51].

---

48) a.y.
49) a.y.
50) a.y., s. 37.
51) J.D. Eeymour, *The Fifth Modernisation*, s. 84.

Öte yanda Sovyetler Birliğini «tekelci bürokratik sınıfın eğemenliği altında bir ülke» olarak kabul eden tahlillerde bile, resmi değerlendirmelerin sığ propaganda düzeyine düşülmemeye çalışılmıştır. Diğer bir ifadeyle, Sovyet bürokrasisine hiçbir sempati duymadıkları halde, gerçekler sözkonusu olduğunda Sovyetler Birliği hakkında çeşitli konularda olumlu yargılarda bulunma cesaretini gösteren, yine Demokrasi Hareketi militanları olmuştur.[52]

Bu arada Resmi Olmayan Basın içinde, pro-sovyet çizgide iki yayının bulunuşu ve bunların tüm hareket tarafından hoşgörü ile karşılanışı, bu yaklaşımın bir diğer göstergesi olarak zikredilebilir.

«Sosyalist ülkeler» içinde, Demokrasi Hareketi militanlarının oldukça olumlu yaklaştıkları, daha doğrusu örnek olarak baktıkları ülkelerin başında ise Yugoslavya gelmektedir. Pekin Baharı'nda şu yazılanlar, Yugoslavya örneğinin hangi açıdan Demokrasi Hareketinin ilgisini çektiğini gösterebilir: «Eğer politikada demokratik bir sistem istiyorsak, ekonomik yönetimde de bir halk demokrasisi sistemine sahip olmamız gerekir. Yugoslavya şimdiden böylesi bir sistemi denemiş olmanın son derece olumlu sonuçlarını almıştır. Bizler de Yugoslavya örneğinden öğrenebiliriz. Bu işçi sınıfımızı, Dört Modernleşmenin gerçekleşmesi için büyük gayretler harcamaya teşvik edecektir.»[53]

Son olarak, Demokrasi Hareketinin, «reel-sosyalizm»e yaklaşımını en özlü bir şekilde sergilemesi açısından, hareketin 1980-81 Polonya'sındaki işçi muhalefetine karşı tutumuna değinilebilir. Demokrasi Hareketinin hemenh emen tüm unsurları, —Sovyet yanlısı yayınlar da dahil olmlk üzere— Dayanışma hareketini büyük bir

---

52) Bu nokta Chen Erjin'in Çin ve Sovyetler Birliği karşılaştırmasında net bir şekilde görülebilir. Çin'de yükselmekte olan egemen sınıfın feodal despotizmini, siyasal yaşamdaki legalite yokluğunu, keyfi idareyi göze batıran Chen Erjin, Sovyetlerle ilgili olarak aynı konuda şunları yazmaktadır:

«Sovyetler Birliği bir yarı-Avrupalı toplumdur: sosyal kontrol ve çelişkiler Çin'dekinden çok daha az şiddetlidir ve böylelikle topluma manevra için belirli bir alan bırakmaktadır. Yazılı kanunlar mevcuttur; politik tutuklular basitçe ortadan kaldırılmamaktadır. Sakharov ya da Solzhenitsyn gibi basın toplantısı vb. yollarla görüşlerini açıklayan muhalifleri ile birlikte, belirli bir ölçüde bir konuşma ve yayın özgürlüğü mevcuttur. Eğitim sistemi halka, akademik bir tek düzelik için çalışmaktan ziyade, yetenekleri temelinde öğrenimlerini ilerletmeleri için bir ölçüde olanak vermektedir; ve özgür tartışmanın ve yaratıcılığın gelişimine hem izin verecek hem de onu teşvik edecek koşulları sağlamaya çalışmaktadır. Böylesi bir yaklaşım, toplumda yetenek ve beceriye sahip olanlara belirli bir gelecek ve kariyer kapısı olanağı sunmaktadır. Fakat aynı sebeple bu onlara, sistemde çıkarlarını görme olanağını da sağlamaktadır.», *Crossroads Socialism*, s. 131.

53) J. Ruoxi, *Democracy Wall*, s. 67.

coşkuyla karşılamışlardır. 5 Nisan Forumu editörü Xu Wenli'nin «Pekin demiryollarında elektrikçi» imzasıyla, Gdansk tersanesi elektrikçisi Lech Walesa'ya «açık mektubu», Çin'li sosyalist demokratların Polonya işçi mücadelesiyle kendilerini özdeşleştirmelerinin sembolik bir ifadesidir.[54] Yine bu sıralarda Teorik Bayrak adlı dergide yayınlanan «Bürokratik Sınıf İçin Ölüm Çanları Çalıyor: Çin ve Polonya Krizleri» başlıklı yazı sadece Polonya işçi hareketine desteği değil, Demokrasi Hareketi militanları arasında hakim olan sosyalist demokrasi özlemini de ifade etmektedir:

«Problem şu: bürokrasinin iktidarını ne ile değiştireceğiz? Kapitalist özel mülkiyet ya da Katolisizm gibi bir doktrinle mi? Kesinlikle hayır! Bürokratik iktidarın yerine burjuva iktidarını koymak tıpkı bunun tersini yapmak kadar yanlıştır, (her ne kadar bugünkü durumda insanlar, burjuva iktidarını biraz daha fazla kabul edilir buluyorlarsa da). Tek doğru yol, bu geçiş dönemine uygun proleter demokrasi sistemini inşa etmektir; öyle bir sistem ki, orada gerçek kamu mülkiyeti ile gerçek demokrasi birbirlerini gerçek sosyalizm yolunda organik olarak tamamlasın ve garanti altına alsın.»[55]

NASIL BİR DEMOKRASİ?

Resmi Olmayan Basın'ın nasıl bir demokrasi istediği sorusunu cevaplamadan önce, ÇKP içindeki reformcu kanadın bu probleme nasıl yaklaştığına dönüp bir bakmakta yarar var. Denilebilir ki, Deng ekibinin «Dört Modernleşme» platformunda, demokrasi sorunu merkezi bir yer işgal etmez. «Endüstri, tarım, bilim-teknoloji ve savunma»dır modernleşmenin hedeflediği alanlar. Demokrasi problemine ise ağırlıklı olarak idari reformlar çerçevesinde yaklaşılmıştır. Temel demokratik haklar ise son tahlilde bürokrasinin politik manevra aracı haline getirilmiştir.

Demokrasi Hareketiyse, «Dört Modernleşme» platformunu desteklerken onun ayrılmaz parçası olarak gördüğü «Beşinci Modernizasyon = Demokrasi» sloganını gündemin birinci maddesine almıştır. Ancak bu sloganın politik içeriğine gelince, bu konuda iki farklı anlayış söz konusudur. Şöyle ki, Resmi Olmayan Basın'ın bir küçük azınlığının bu konudaki referansları, bir bakıma burjuva devriminin teorik mirası ve pratik deneyleri ile sınırlıdır. Bu birikim, Aydınlanma Çağı filozoflarından, Amerikan Bağımsızlık ya da Fransa İnsan Hakları Beyannamesine, oradan John Strachey gibi 20. yüzyıl sosyal-demokratlarına kadar uzanır. Diğer bir ifadeyle bu kate-

---

54) G. Benton, *Wild Lilies*, s. 86 - 87.

55) *a.y.*, s. 83.

gori için klasik marksist proleterya diktatörlüğü ya da sosyalist demokrasi anlayışı, Çin ve benzeri ülkelerdeki hakim devlet biçimleriyle somutlanmaktadır. O nedenlę eğer demokrasi isteniyorsa, herşey Batı'nın mirasından ve oralardaki mevcut uygulamalardan öğrenilebilir ve öğrenilmelidir[56].

Demokrasi Hareketinin ağırlıklı çoğunluğu ise, üretim araçlarının toplumsal mülkiyeti temelinde bir demokrasi programı oluşturma çabası içine girmiştir. Ancak bu perspektif, bu kadrolar için, klasik özgürlükler uğruna mücadeleyi küçümseme anlamına gelmemiştir hiçbir zaman. Şu nedenle ki, Çin insan Hakları Birliği'nın bir önde gelen militanının deyimiyle, «Çin'de, değil bir sosyalist demokrasinin, burjuva demokrasisinin sağlayacağı kadar bile özgürlük mevcut değildir.»[57] İşte bu anlayışın bir sonucu olarak aynı örgütün «19 Nokta» başlıklı programatik metninde, «üretim araçlarındaki devlet mülkiyetinin sosyal mülkiyete tedrici geçişle ilgası» maddesinin yanısıra, tüm belli başlı klasik demokratik talepler, düşünce, basın, yayın, örgütlenme özgürlükleri, grev hakkı net bir biçimde formüle edilmektedir. Aynı belgede, çeşitli siyasal partilerin Ulusal Halk Kongresinde temsil haklarının sağlanması, ülke vatandaşlarının Ulusal Halk Kongresi toplantılarını izleyebilmeleri ya da gizli polisin ilgası gibi özgün talepler de yeralmaktadır[58]. 5 Nisan Forumu editörü Xu Wenli'nin «1980'ler için Bir Reform Programı»nda ise, komünist partisinin mali kaynaklarının üye aidatları ile sınırlandırılması, ceza kanunundaki «karşı-devrimci faaliyetler»le ilgili maddelerin yeniden düzenlenmesi ve Halk Güvenlik Bürosunun adli yargı yetkisinin iptali gibi maddeler göze çarpmaktadır[59].

Son olarak Demokrasi Hareketinin marksist kadrolarının «çok parti» talebini, Komünist Partisinin meşru, demokratik ve kalıcı bir öncülüğü gerçekleştirebilmesinin garantisi olarak savunduklarını da eklemekte yarar var. Wang Xizhe bu yaygın anlayışı şöyle formüle etmekte:

«Bazı genç Demokrasi Hareketi militanları bu anlayışı bir süredir ileri sürmüş bulunmaktalar. Diğer bazılarıysa Yugoslavya örneğindeki gibi tek-parti sistemi içinde bir demokratikleşmenin mümkün olabileceği kanısındalar. Ancak çoğunluk, bir tür çok-parti denetimi sağlayacak bir sistem düşünmekte. Bunlar çok partili sistem kavramını marksist prensiplerle çelişkili görmemektedirler; bu anlayışa göre Komünist Partisi de proletaryanın muhtemel bir-

56) Bk. J.D. Seymour, *The Fifth Modernisation*, s. 47 - 51.
57) J. Ruoxi, *Democracy Wall*, s. 41.
58) J.D. Seymour, *The Fifth Modernisation*, s. 82 - 85.
59) G. Benton, *Wild Lilies*, s. 60 - 63.

çok partisinden biridir ve bu partinin proletaryanın diğer partileriyle çatışmaması, tersine onlarla ve diğer ilerici güçlerle birleşmesi gereklidir. (Komünist Partisinin) hiçbir biçimde, çürümesine yol açacak bir izolasyona düşmemesi gerekir. Eğer Parti, proletaryanın öncüsü ünvanını korumak istiyorsa tek-parti diktatörlüğünde israr etmemelidir; aksi halde bürokratik hastalığı artık tedavi edilemez hale gelecektir. Sadece çok parti kontrolü altındadır ki, Komünist Partisi itibarını koruyabilecektir.» [60]

DEMOKRASİ HAREKETİNİN SİNDİRİLMESİ

Demokrasi Hareketine resmi otoritelerin ilk saldırısı, 1979 baharında gerçekleşir. Hareketin nadir sağcı unsurlarından Wei Tingsheng bu tarihte tutuklanır. Wei daha sonra yargılanacak ve «karşı-devrimci faaliyetler ve yabancılara askeri sırları satma» suçundan 15 yıla mahkum edilecektir. Ancak hareketin militanları, demokratik hakları sonuna dek savunma konusunda ne derece kararlı olduklarını bu olayla gösterirler. Wei'nin mahkumiyet kararını protesto edenlerin başında, Deng ekibinin savunucularından 5 Nisan Forumu gelir. Bu gazete yöneticileri, Wei'nin duruşma tutanaklarını yayınlayarak, mahkeme kararının tutarsızlığını açıklamaya girişirler. Bu olay, Demokrasi Hareketinin diğer unsurlarını hedef alan baskılar zincirinin bir başlangıcı olacaktır.

Bir süre sonra Deng, Demokrasi Hareketini «karşı-devrimci» «sabotajcı» ve ilh. ilan eden ünlü konuşmasını yapacaktır. Deng'e göre «karşı-devrimcilere söz, basın, toplanma ve örgütlenme özgürlüğünü tanımak asla söz konusu değildir.» [61]

Deng'in bu «uyarı»sı, Resmi Olmayan Basın'a büyük bir darbe anlamına gelir. Birçok gazete yayınını durdurur. Faaliyetler Hareketin militan çevresi içinde bültenlerin dolaşımı ile sınırlandırılır.

Ancak 1980 baharındaki Ulusal Halk Kongresi seçimleri, yeni bir canlanma için vesile olur. Hareketin önde gelen militanları, ken-

---

60) Wang Xizhe, «China's Democracy Movement», *New Left Review*, 131, s. 65.

61) Deng Xiaoping, *Ecrits choisis*, Beijing, 1984, s. 246.
Aynı konuşmada Deng şunları da söylemektedir:
«Bazı gizli yayınlar gayet iyi basılmakta; sormak gerekir kağıtları nereden geliyor ve hangi matbaada hazırlanıyorlar. (...) Bu elemanların eylemlerini destekleyenler arasında parti üyeleri hatta yüksek derecede parti kadroları bile vardır. Bu komünistlere açıkça şunu söylemeliyiz ki tutumları tamamen yanlıştır ve son derece tehlikelidir. Eğer derhal düzeltmezlerse parti disiplinince cezalandırılacaklardır. Tek kelimeyle karşı-devrimcilere, sabotajcılara, her türden sabıkalılara karşı tüm parti örgütleri (...) hücreler de dahil olmak üzere kesin bir tavır takınmak durumundadırlar.» (s. 246).

di iş yerlerinde, ofislerde, üniversitlerde adaylıklarını koyarlar. Militanların bu seçimlerde işçi ve öğrencilerden gördükleri destek umut vericidir. Bu gelişmenin ardından belli başlı yayınlar, ancak bu sefer yarı-gizli olarak, tekrar yayına başlarlar. Bundan sonraki bir kaç aylık dönem, güvenlik kuvvetleri, diğer çeşitli resmi otoriteler ve parti örgütleri ile Resmi Olmayan Basın arasında güç denemeleri anlamına gelen çatışmalarla geçer. Legal olarak tanınmak için müracaatlar, red cevapları, dergilere el koymalar, tutuklanmalar vb. gibi olaylar birbirini izler. Bu gelişmeler sürecinde, o güne dek hareketin merkezileşmesi için sürdürülen çabalar başarıya ulaşır. Ağustos 1980'de yaklaşık otuz gazete, «Çin Halk Basını Birliği» ni oluşturur. Birlik, dokuz sayı çıkabilen bir ortak derginin (Görev) yayınını örgütler. Bu dönemde, Resmi Olmayan Basının kararlılığının yanısıra, diğer bazı gelişmeler de resmi otoriteler için son derece büyük bir endişe kaynağıdır. Örneğin, 1980'in sonlarına doğru **Dalgalara Karşı Rüzgar** adlı derginin öncülüğünde Taiyuan'da üç bin çelik işçisi direnişe geçer. 1981'in ilk haftalarında ise resmi basın, Wuhan'da Polonya-tipi özgür sendikaları örgütlemek üzere harekete geçen öğrencileri «teşhir» eder. Aynı tarihlerde parti örgütlerine gönderilen «9 no'lu Doküman» ile, Resmi Olmayan Basın'la ilişkisi olan parti üyeleri bir kez daha uyarılır[62].

Demokrasi Hareketine son kesin darbe, Tiananmen gösterilerinin 5. yıldönümünün ardından indirilecektir. 1981 Nisanının ikinci haftasında, 25 editör ve yazar, sayıları bilinmeyen diğer bazı militanlarla birlikte tutuklanırlar. Bu tutuklanmaların ardından bazı dergilerin, bu arada Görev'in yeraltında süren birkaç sayılık faaliyetleri ise bir süre sonra sona erecektir. 1982 yılında hareketin tüm önder kadrosu on-onbeş yıl arasında hapis cezalarına çarptırıldığında, Demokrasi Hareketinin varlığı artık tamamen sona ermiş bulunmaktadır[63].

Bu noktada, Demokrasi Hareketinin ezilişinin akla getirebileceği bir diğer soruya eğilmekte yarar var. Hareket —kendi prensiplerinden taviz vermeden de olsa— son kesin darbeye kadar Deng ekı-

---

62) J. Ruoxi, *Democracy Wall*, s. 27.

63) Amnesty International'ın bu konudaki yayınlarına göre tutuklanan Demokrasi Hareketi militanlarının büyük çoğunluğunun hangi cezalara çarptırıldıkları belli değildir ve kendileriyle ilişki kurulması olanaksızdır. Ancak aynı yayınlarda Wang Xizhe'nin 14 yıl, He Qiu'nin 10 yıl, Xu Wenli'nin 10 yıl, Chen Erjin'in 12 yıl, Fu Shenqu'nin 7 yıl hapis cezalarına çarptırıldıkları bildirilmektedir. (Bk. Amnesty International, *Chine: Les prisonniers d'opinion et la peine de mort en République populaire de Chine*, Londres, 1984; Li Si, «Le mouvement démocratique chinoise de 1978 à 1981», *Inprecor*, no. 206, 4 novembre 1985, s. 16.

bine karşı güvenini ve yukarıdan reform çabalarına desteğini sürekli olarak dile getirmiştir. Bu devrimci militanların, gerektiğinde kendilerine karşı en şiddetli baskı tedbirlerine başvuracak parti önderlerine olan bu güvenleri gerçekten ilgi çekicidir. Bu güven ve destek nasıl açıklanabilir? Demokrasi Hareketinin önderleri, bu güveni yaratan faktörleri sık sık dile getirmişlerdir. Örneğin Wang Xizhe'nin Çin Komünist Partisi hakkındaki şu değerlendirmesi bu konuda aydınlatıcı olabilir:

«Bazıları, Deng Xiaoping'in, Mao'nun, Dörtlü Çetenin, hep aynı türden bürokratlar olduklarını ve dolayısıyla hiçbirinde gerçek bir reforma girişebilme yeteneğinin bulunamayacağını söyleyerek, benim parti reformcuları hakkında çok iyimser olduğumu iddia edebilirler. Ancak benim iyimserliğim şuradan kaynaklanmaktadır: ÇKP sadece bir küçük burjuva ya da bir köylü partisi değildir; o aynı zamanda devrimci ideoloji ile, marksizmle de beslenmiş bulunmaktadır. Biz bir ideolojinin, bir geleneğin bir toplum üzerindeki muazzam etkisini yaşamış insanlarız. Her ne kadar varlık bilinci belirlerse de, varlık sadece ekonomiye indirgenemez.»[64]

Demokrasi hareketi militanlarının ÇKP hakkındaki bu tür değerlendirmelerinin yanısıra, bizatihi reformcu parti liderlerinin son 20 yıllık kariyerleri de bu konuda bir diğer önemli faktör olarak sivrilmektedir. Bu liderler, Demokrasi Hareketi militanlarının gözünde, daha birkaç ay ya da yıl öncesine kadar, politbüro'da ya da Merkez Komitesi'nde nice karara el kaldırmış, nice günahta payları olmuş yöneticiler değildirler. Çin'in fırtınalı son 20 yıllık tarihinde, bu yaşlı Komünist partisi liderleri de en az Demokrasi Hareketinin militanları kadar inişler ve çıkışlar, baskılar, gözden düşmeler, hapislik ya da sürgünler yaşamışlardır. Chen Erjin'in, kitabının 1979'daki ilk baskısına yazdığı «Giriş»te belirttiği gibi, bu liderler «artık Kültür İhtilali öncesinin insanları değildirler; devrim içindeki, deneylerle olgunlaşmış ve halkla ilişkileri güçlenmiştir. Artık, var olan sistemin sadece iyi yönlerini görmemektedirler. Acı kişisel deneyler (toplumdaki) vahim rahatsızlığın farkına varmalarına yol açmıştır. Sosyalizm olarak tanıtılanın, feodal despotist bir sistemden başka birşey olmadığını farkederek uyanmışlardır... Lin Biao ve «Dörtlü Çete»nin zulüm ve baskısından kurtuluşlarının ertesinde sergilemeye başladıkları devrimci kalite, şu anda sahip oldukları pozisyon ve bu pozisyonun gerçekleştirmelerini olanaklı kıldığı rol, bütün bunlar bugün Çin'e proleter-demokratik devrimi

---

64) G. Benton, *Wild Lilies*, s. 37.

barışçı bir şekilde gerçekleştirmek olanağını —daha doğrusu gerçekliğini— vermektedir.»[65]

SONUÇ

Demokrasi Hareketinin bastırılmasından bu yana, neredeyse 7 yıl geçti. Bu süre içide Çin'de, bu hareketin doğrudan bir yeniden canlanması anlamına gelecek bir gelişme yaşanmadı. Bu olgu ilk bakışta, varolduğu sürece çekirdeğini 100-150 derginin ve birkaç bin militanın oluşturduğu bir hareketin bir daha belini doğrultamayacak ölçüde ezildiğini mi gösterir?

Son yedi yılda Partinin ve ülkenin evrimi, bu ihtimalin tam tersi kanıtları getirmekte. Örneğin ÇKP içinde özgür düşünceye, anti-dogmatik eğilimlere karşı sık sık gündeme getirilen kampanyalar, Demokrasi Hareketini besleyen entellektüel ve siyasal eğilimlerin bu parti içinde hâlâ yaşadığının bir kanıtı olarak alınabilir. Diğer yanda 1986 Aralık'ında tüm ülkeyi saran dev öğrenci gösterilerinin sloganları ve talepleri, aynı eğilimlerin, Çin toplumunun bu en duyarlı kesiminde etkisini hâlâ sürdürdüğünün bir canlı göstergesi olabilir.

Eğer bu gözlem çok aşırı bir iyimserliğin ifadesi değilse, denilebilir ki Çin'in diğer «ileri» doğu Avrupa ülkelerine kıyasla bir avantajı mevcuttur. Dünyanın bu, antika geleneklerin hâlâ yaşadığı, kültürel yönden oldukça geri ve evrensel kültüre hayli kapalı ülkesinin sahip olduğu avantajın, marksist muhalefet olgusu ile ilgili bulunuşu ilk bakışta şaşırtıcı gelebilir. Elbet bu demek değildir ki, «marksist muhalifler»in ortaya çıkışı, sadece Çin'e özgü bir olaydır. Tersine, Doğu Avrupa ülkelerinde, üstelik Çin'deki benzerlerine kıyasla teorik yönden de çok daha zengin ve çok daha değerli nice çalışmalar üretilmiştir. Polonya'da J. Kuron ve K. Modzelevski, Macaristan'da Lukacs okulu çevresi, Çekoslavakya'da Petr Uhl, Doğu Almanya'da Havemann ve Bahro ya da kimi Yugoslav marksistleri, teorik zenginlik ve derinlik açısından, Çin Demokrasi Hareketi militanlarından fersah fersah ileridedirler. Ama tüm bu ülkelerdeki marksist canlanmalar, bir şiddetli zaafı hep kanıtlayagelmişlerdir bugüne dek. Bu zaaf, bu canlanmaların bir türlü siyasal muhalefet odağı olma aşamasına sıçrayamayışları ve net bir siyasal ve teorik gelenek oluşturamayışları olarak özetlenebilir. İşte teorik birikim yönünden tüm mütevazi konumuna rağmen Demokrasi Hareketinin, bu noktada bir üstünlüğü olabilir. Bu hareketin Doğu Avrupa örneklerindeki benzerlerinden çok farklı sosyal kökeni, ifade ettiği

---

65) Chen Erjin, *Crossroads Socialism*, s. 43-44.

güçlü siyasal dinamizm, teorik ufkundaki olağanüstü çeşitlilik ve militanlarının sayısal gücü ona bir gelenek oluşturma, diğer bir deyişle yeni bir marksist kuşağı yaratma potansiyelini vermektedir. Kuşkusuz bugün sadece bir olasılığı temsil eden bu olgudan adeta bir gerçeklikmişcesine konuşmak aşırı ihtiyatsızlık olabilir. Ama en azından şurası son derece açıktır ki, Çin'de bürokrasinin dogmatik ideolojisine merkezden saldırma cesaretine sahip küçümsenmeyecek sayıda genç kuşak marksistleri ortaya çıkmıştır. Her ne kadar bu kadrolar şu anda hapishanelerde ise de...

BELGE

Yuri Afanasyev İle Görüşme

Biz Henüz İşin Başındayız

Ulusal Arşiv Enstitüsü Rektörü Prof. Yuri Afanassiev gazetemizle[1] *yapmayı kabul ettiği bir söyleşide toplumsal işleyiş biçimlerimizin baştan başa elden geçirilmesi genel girişiminin gerçek bir kitlesel katılımı en geniş anlamda zorunlu kıldığı noktasından hareketle toplumumuzun şu en önemli sorunlarından birini aydınlığa çıkardı: toplum düzeyinde olduğu kadar yurttaş düzeyinde de canlı bir tarihsel kavrayışın ve sahte olmayan resmi bir siyasal kültürün inşaı sorunu* (Sovyetskaya Kultura'*nın notu.)*

Sovyetskaya Kultura: Bugün toplumumuzun karşı karşıya bulunduğu en önemli olgulardan biri toplumsal edilgenliktir. Dolayısıyla size şu soruyu sormamız şaşırtıcı olmasa gerek: Bu hastalığı tedavi edebilmek için tarihçiler ne yapabilirler?

Yuri Afanasyev: Diğer başka hastalıklar için olduğu gibi bu hastalık için de üzerinde yaşamakta olduğumuz toplumun gerçeğinin ifadelendirilmesi tedaviye yönelik bir reçete olabilir ancak. Bu noktada, sosyalist toplumumuzun geleceğini anlamak bakımından çok temel bir bakış açısı yatıyor. Gerçekten de, geçmiş diğer birçok sorun gibi, onların arasında ele alınabilecek herhangi bir ayrı sorun değil. Eğer geçmişi her türlü bağlamından ayrı ve kopuk olarak ele almaya kalkarsak bugünü kavramamız imkansızlaşır. Doğru veya saçma fikirler, bu fikirlerin kaynağındaki korku ve umutlar, hatta ileri sürülmüş tasarıların kendileri anlaşılamaz hale gelir. İnsanlar, geçmiş'e dayanmadan ve öncelikle onu tanımayı öğrenmeden kendilerini geçmiş'ten ayıramazlar. Bu bir yasadır.

---

[1] Bu görüşme, *Sovyetskaya Kultura* adlı Sovyet dergisinin 21 Mart 1987 tarihli sayısında yayınlanmıştır. Türkçe'ye *Les Temps Modernes* (No. 492-493-494, Temmuz-Eylül 1987) dergisindeki Fransızca versiyonundan Şadi Ozansü tarafından çevrilmiştir.

Toplumumuzun çözmek zorunda olduğu sorunları dikkate aldığımız andan itibaren Sovyet tarihimizin şu en önemli iki döneminin incelenmesi kendini özellikle dayatıyor: 1917'den 1929'a kadar uzanan —«Lenin ve Lenin sonrası»— dönem ile 1956'dan 1965'e kadar süren «Stalinizm sonrası, XX. Kongre ve reform girişimleri» dönemi.

Bazı şeyleri daha somut ifade edebilmek için kendimize şu soruyu soralım: Lenin'in hayatta olduğu ve ölümünden sonraki döneme ilişkin olarak ileri sürülmüş bulunan sosyalizm 'modelleri', toplumsal tasarılar ve düşünsel mücadeleler konusunda yeterli bir bilgilenmeyle kavrayışa sahip miyiz? Eğer bütün bunlar derinlemesine bir incelemenin hedefi olacaksa Partinin tüm Kongre ve Konferans çalışmalarıyla dökümanlarının yeniden okunarak tümüyle yayımlanması tamamlanmalıdır. Bu da, mevcut Arşiv servisinin işleyişinde temel bir değişikliği gerektirir. Ancak bu sayede, çağımızı sarsmış olan düşüncelerin —doğru veya hatalı— yeterli hassasiyette bir incelemesi yapılabilir, onların tarihsel köklerine inilebilir ve dolayısıyla iç mantıkları kavranabilir.

Daha ileri gidelim. Stalin hakkında ileri sürülen yargılar tekanlamlı değildir. Stalin'in makale ve raporları hiçbir şekilde gözden kaçırılmamalıdır. Hatta belki de gerekirse onları yeniden yayımlamak düşünülmelidir. Televizyonumuz bugün bile onu hala bilgelik ve zaferle taçlandırılmış olarak göstermeye devam ediyor. Stalin'inkilerle birlikte Lenin ve arkadaşlarının yazılarına da kolaylıkla ulaşma imkanı sağlanarak genç kuşağın kendi yargısını kendisinin oluşturmasına neden fırsat verilmesin? Sadece XX. Kongreye dönmek yeterli değil, olması gereken, tahlilde yeni bir derinliğin kazanılmasıdır.

Ama ben daha da ileri gideceğim. Bugünlerde Çağdaşlarım adı altında gösterilen bir televizyon filminde genç Gagarin'in dünyaya dönüşünü seyrettik. Filmde Gagarin bir halı üzerinde ilerliyor ve kendisini birinin karşıladığını tahmin etmek hiç de güç değil. Tokalaşacağı el kime ait dersiniz? Gençler kesinlikle bilmiyorlar. Daha yaşlı olanlar birbirlerine manalı manalı bakıyorlar. Görüntüde Kruşçev gösterilmemeli miydi? Sözkonusu olan karmaşık ve anlaşılması zor bir şahsiyettir. Ancak savaş sonrası toplumumuzun tarihinde oynamış olduğu rol yakından incelenmeye değer sanırım. Daha ne zamana kadar onu hiç yaşamamış biri olarak addetmeye devam edeceğiz? İşte bu yüzden Gagarin boşluğa doğru yürümek zorunda kalıyor! Gerçekte, herşeyden önce hafızamızı kaybetmemiz gerek!

Son onbeş-yirmi yıl zarfında kaydettiğimiz gecikmeden söz ediyoruz. Benim yaşımdaki insanlar için en güzel yıllar boşa geçti! Ne kadar üzülürsek üzülelim o dönemi unutmamıza imkan yok: bu çok

önemli ve çok zengin dersler sunan bir dönemdi. Aynı şekilde X. ve XX. Kongreleri de unutmamalıyız. Hafızalarımızdan hiçbir şey silinmemeli. Ne kötü şeyler ve ne de tarihimizin mutlu-mutsuz deneyimleri, Tarihimizin soylu ve cesur ögeleri kadar, bize miras kalan tamamlanmış veya hiç tamamlanmamış deneyimler de silinip gitmemeli. Altmışlı yılların ortalarında girişilen ekonomik reformun başlama ve başarısızlığa uğrama nedenlerinin tarihini de anlamamız gerekir.

En çok neye ihtiyacımız olduğunu biliyor musunuz? Parti tarihi üzerine, iyi belgelenmiş, cesur ve düzenli bir dergiye.

S. K: Tabii bu arada böylesi bir ihtiyacın yerini mitler doldurmaya başladı. Son yıllarda bunların filizlendiğine tanık oluyoruz. Söz gelimi, «Çar II. Nikola'nın ahmak olmadığına», «Kolçak'ın aslında çok kişilikli biri olduğuna» ilişkin ve benzeri bir sürü mitin günlük bilinçte yaşamasına fırsat tanıyan bu tarihsel mitoloji nereden kaynaklanıyor? Hangi zeminde yeşeriyor bunlar?

Yuri Afanasyev: Ola ki sizin mitler olarak nitelediklerinizbazı anekdotların, dedikoduların ve tarihin uzaktan gelen yankılarını kısmen içinde taşıyan şeyler olmasın. Bilinçlerde dolaşan mitler ve batıl itikatlar, ciddi araştırmaların belli belirsiz sınırlarına atılmaktansa tarihin gerçek bir incelenmesinde yer almalarından daha az can sıkıcıdır. İnsanlara, geniş ve derinleştirilmiş kategoriler yardımıyla düşünmeyi ve tarihsel anekdotlar toplamakla yetinmemeyi öğretmek gerekir. Ancak böylelikle, kendisini yakından tanımış olanların tanıklıklarına dayanılarak II. Nikola'nın aslında sadece vasat bir eğitim görmüş sınırlı bir kişiliğe sahip olmanın da ötesinde âdi, dar kafalı ve zalim biri olduğunun farkına varılacaktır.

Aynı zamanda, günümüz insanının kültürel isteklerine tekabül etmeyen, bundan daha elli yıl önce aşılmış bulunan bozuk bir geleneğe başvurularak geçmişin gerici politik şahsiyetlerinin mitleştirilmesi bir taraftan, eski rejimin tarihsel simalarını onurlandırmaya elverişli önyargılar ve tabii bazı gerici dönemler diğer taraftan, yapay bir biçimde irdelemeye alışkın olduğumuz bu sorunsalın bütünü üzerinde ağırlığını hissettiren yasağın bir sonucu değil midir?

Öte yandan, Devrim tarihinin de giderek yoksullaşıp kişiliksizleştiğini ve başta gençleri olmak üzere, içine gömüldüğü sosyolojik şemalarla insanları kendisine kayıtsız kalmaya sevkettiğini görüyoruz. Toplum ahlâki çıkış noktalarını bir ölçüde kaybetmiş durumda. Birçok yazar tarihsel kişiler ve olgular üzerine yürüttükleri yaklaşımlarında sınıf mücadelelerinden açıkça uzaklaşmada sakınca görmüyorlar.

Demokratik geleneklerimizin temelleri toplumsal bilincimizde şiddetle sarsılmış durumda. Güçlü diye nitelenen şahsiyetlerin yüceltilmesi, (ki bu bazı çevrelerde aşırı ölçüde cesaretlendirilmektedir) ideolojisinin serpilip gelişmesine tanık olunuyor. Burada çok ciddi bir olguyla karşı karşıyayız. Yetmişli yılların başlarından itibaren, geçmiş olayların veya bazı politik simaların tahlilinde sınıf pozisyonlarının ve hatta giderek artan bir biçimde tamamen demokratik konumların dahi terkedilmekte olduğuna tanık olmaktayız.

Rus kültür mirasını çarlık rejimine ve egemen sınıfların değerlerine maletmekten çekinmeyen bazı yazarlar, 'katı dogmatizm'in terkedilmesine damgasını vuran ve yerini otuzlu yıllarda otokrasiye yaltaklanma konusunda çok daha ileri noktalara giderek bu otokrasiyi olumlamaya yönelik olarak şekillenen bir burjuva tarih yazımına bırakan dönüşe çok sevinmekteler. Bazı tarihsel roman ve uzun öykü yazarları «kapalı ve karanlıkçı dönem» hakkındaki 'dar yargıları' aşmaya muktedir bir tarih adına, Rus çarları ve soylularının tüm toplumun ve kaynaşmış bütün sınıfların çıkarlarını yansıtmış olduklarını ileri sürerek, onların bu ulusal 'misyonları'na halkı inandırmayı kendilerine görev edinmişlerdir. Kiev dönemi Rusya'sı (Çağdaşımız, 1982, sayı4), Korkunç İvan'ın (Zaman Bağı, F. Nesterov'un yapıtı) ve II. Katerina ile silah arkadaşlarının saltanatı (Genç Muhafız, 1970, sayı 3; Tarih Sorunları, 1985, sayı 11; Valentin Pikul[2]'un romanı: Favori) bu anlayışa bağlı olarak sergilenmiştir. II. Nikola'nın saltanatı da aynı anlayış çerçevesinde yüceltilmiştir (N. Yakolieva'nın 1 Ağustos 1914'ü). Bunlardan Nesterov, okuyucularını, Rus halkının «Çar'a, tanrıya olduğu kadar sadık olduğuna» inandırmayı deniyor ve Korkunç İvan'ı yapmış olduğu tüm zulme karşın «diğer hükümdarların ancak alçakgönüllülük ve yaltaklanma sayesinde elde edebilecekleri bir sevilmeye» eriştiriyor, vs.

Sizin de yukarıda anmış olduğunuz mitlere dayanak oluşturuyor olması nedeniyle böylesi düşüncelerin basında geniş ölçüde yankı bulması oldukça üzücü bir durum.

S. K.: Rus devletinin gelişmesinde otokrasinin oynamış olduğu rolü yücelten bazı batılı tarihçilere göre 1917 Ekim'i tarihin normal

---

[2] Litvanya kökenli olmakla birlikte, pan-Rus ideolojisinden güçlü biçimde etkilenmiş ve yabancı düşmanı eğilimler taşıyan bir yazar. Hemen hepsi birer *best-seller* haline gelen romanları liberal aydınlarda belirgin bir kızgınlığa yol açmaktadır. Rus yurtseverliği tartışılmaz olan Akademisyen Dimitri Ligaçev, 8 Mayıs 1987 *Nouvel Observateur*'de yayınlanan bir görüşmede bu romanların insanı «isyan ettirecek» nitelikte olduğunu belirtmiştir. *Pravda* ise tavır takınmaktan kaçınmış, 17 Mayıs 1987 tarihli sayısında Valentin Pikul ile bir görüşme yayınlamıştır. Bu görüşmenin başlığı «Güçlü Kişilikleri Severim» olarak atılmıştır.

seyrini kesintiye uğratmıştır. Bu tür tahlillere nasıl bir yanıt vermeliyiz sizce?

Y. Afanasyev: Otokrasi savunumculuğu bütün bir rus sosyaldemokrat entelicentsiya geleneği ile ve daha geniş ölçüde ilericidemokrat gelenekle açık bir çelişki içindedir. Muazzam otokrasi karşıtı hareketi hesaba katmamak, o dönemde gerçekten nelerin olup bittiği konusunda kendimizi son derece yüzeysel bir bilgilenmeye mahkûm etmemiz anlamına gelir. Devrimden ödü patlayanlar dahil hemen herkes onun gerçekleşeceğini biliyor ve hissediyorlardı.

Ekim'in, olayların normal seyrine müdahalesinden söz edilmesine gelince, bu, ince ve karmaşık bir şeydir. Netice itibariyle böyle söyleyenler esasında haksız değiller. Dikkat edilirse bu görüşlerini aslında Lenin'den alıyorlar. Ekim'in, tarihsel gelişmenin doğal seyrinde bir kopukluğa tekabül ettiğini söyleyen Lenin değil miydi? Her devrim eşyanın normal seyrini alt-üst eder. Ama insan tarafından yaratılmış her şey bu seyire benzer mi? İnşa halinde, insanlar, bazen sert bir biçimde hayatın akışını değiştirebilirler. Bu açıdan bakıldığında, eğer ülkemizde Nisan 1985 dönüşümü gerçekleşmemiş olsaydı, hareketsizlik, çürüme ve eş-dost kayırıcılığı 'eşyanın normal hali' olmaya devam edecekti.

Ama biz gene Ekim'e dönelim. Eşyanın 'normal' seyrine taraftar olanlar özellikle Plekhanov ile Martov'du. Onlara göre kapitalizm henüz olgunlaşmaya ulaşamadığından Rusya sosyalizm için hazır değildi. Ve Lenin, Plekhanov'la Martov'un ileri sürdükleri bu kanıtların hiç de saçma olmadıklarının farkındaydı. Üstelik, bunu menşeviklerden de daha iyi görüyordu. Lenin'in bu teze karşı geliştirmiş olduğu yanıtı biliyoruz.

Ona göre Ekim'in dialektik paradoksu şundan ibaretti: öncelikle eşyanın 'normal' haline müdahale etmek —çünkü bu hal tahammül edilebilirlik sınırını aşmıştı— ve daha sonra proleter iktidarıyla kültür devriminin kaldıraçlarından yararlanarak Rusya'da sosyalizme geçişi hızlandırmak. İşte bu andan itibaren inanılmayacak derecede karmaşık ve paradoksal bir sorunla karşı karşıya kalındı, çünkü söz konusu olan sosyalizmin mevzilerini en üst düzeye çıkarabilmek ve öz-yönetime geçişi hazırlayıp, dolayısıyla güçlendirebilmek için, ülkenin yönetimini iyileştirebilmek ve güçlendirmek gerekliliği idi.

S. K.: Ülkemizde Devrim öncesi Rusya'sına ilişkin birçok ilginç kitap yayımlanıyor. Ama okurlarımız Sovyetik dönem tarihine ilişkin az çok tanınmış tek bir yapıtın bile adını saymakta oldukça zorlanacaklardır sanırım. Bu noktada, kamuoyu nezdinde tarihçilerimizin bir nüfuz kaybına uğradıklarını düşünebilir miyiz?

Y. Afanasyev: Ne yazık ki bu söylediğiniz doğru. Çok sık olmamakla birlikte tarihsel çalışmalar bize kültürel bir olay gibi gözüküyor. Söz konusu olan sovyet tarihi olduğunda bu istisnai bir durumdur.

Tarihçinin, yeterince geniş ve uygun bir sorunsaldan kalkarak içinde yaşadığımız toplumdan söz edebilmesi için aynı zamanda bunun ahlâki hakkını da kendinde görmesi gerekir. Bu hakkı elde edebilmesi ise, bir taraftan, tarihi ve genel olarak bilimi toplumsal edilgenliğe mahkum edenlere, diğer taraftan da, bizzat kendi cansızlık ve uşaklık eğilimlerine karşı teslim olmama mücadelesini yürütmesi koşullarına bağlıdır. Yani hem kendi dışındaki güçlere hem de kendisine karşı bir mücadele sürdürmesi gerekir. Açıkçası, biz tarihçiler, yanlış yerde bulunuyoruz. Toplumu yargılamak için onunla aramıza mesafe koyarken aynı zamanda otoritemizin üst perdesinden kendisine hitap ediyoruz. Yola gelip belki de tövbe etmesi gereken birileri varsa o da bizleriz. Küçük loncamızın baştan başa elden geçirilmesi vaktinin geleceğini umut etmek kalıyor geriye. Kuşkusuz, teorik önerilerle bilimsel tartışma çağrıları yapılmadı değil. Ancak herkes çok iyi bilir ki tarih bilimi alanında yeni bilgilerle teorilerin sahiplenilmesi, bunların, «genel kabul gören» düşünceleri şiddetle sarsmaması halinde mümkündür. Varolan «norm»dan her uzaklaşma beraberinde ağır sonuçlar getirir, çünkü araştırmacının bilimsel alandan düpedüz kovulması söz konusudur. Aklıma ilk gelen isimlerden V.V. Adamov, E.N. Murcalov, P.V. Volobuev gibi tarihçilerin kaderi aynen böyle olmuştur.

Sorumluluklarını korumaya kararlı bir miktar insan bazı teorik sorunları çözümleme hakkını kendilerinde gördüler. Yetmişli yılların başlarında, Rusya'nın gelişiminin özelliklerini tarihsel bir perspektif içinde tanımlayan devrim-öncesi Rus toplumunun bağrındaki toplumsal çeşitlenmeye[3] ilişkin teorinin açtığı yol üzerinde ilerletilmiş araştırmaları kapsayan bir akımın imhasına varıldı. Oysa bundan tam onbeş yıl sonra aynı sansürcüler daha önce marksizm adına karşı çıktıkları bu görüşleri kendi hesaplarına kullanmaktan hiç utanmadılar. Açın bakın bakalım **Üç Rus Devriminin Tarihsel Deneyimi** başlığı altında yayımlanan kolektif çalışmada neler göreceksiniz? Böylesine bir ahlâk anlayışı ve «çekilmez güdüm»den sonra tarihsel teşhiş ve tedaviler nasıl önerilebilir? Bize uyguladıkları tedavi yöntemi ister istemez Kısa Tarih'inki[4] oluyor.

---

[3] Devrim-öncesi Rusyasının toplumsal yapısı üstüne tarihçi Mihail Güftler tarafından geliştirilmiş olan «çok-biçimlilik» teorisi.

[4] Stalin'in yönetiminde 1938 yılında yayınlanmış olan *Komünist Partisi (Bolşevik) Tarihi.*

Edilgenlik ve inisyatiften söz ediyorsunuz. Bütün bilimsel basını tekelleri altında bulunduranlar bu yöneticiler olduğu sürece tarihçinin inisyatif sahibi olabileceğine nasıl inanabiliyorsunuz? Eğer bir gün çantalarınada bilimsel derginin yönetiminin vermiş olduğu talimatlara büyük ölçüde uymayan bir makale bulurlarsa, emin olabilirsiniz ki bu makaleyi yayınlatmayı başaracaklardır. Kuşkusuz makalede aşırı muğlaklıklar olmadığı taktirde. Buna karşılık siz, kendi derginizde yeni bir düşünceyi sergilemek isterseniz derhal bürokratik buz dağına toslarsınız.

Zaten, meslektaşlarımın büyük çoğunluğunun gözünde tarih biliminin gelişebilmesi yolunda toplumumuzun acısını çektiği bu kötülüklerin tedavisi ilk elde varolan bürokratik engellerin saf dışı bırakılmasından geçiyor. Ancak bu görev oldukça zahmetlidir. Bu kötülükleri itiraf etmiş olmak dahi ciddi bir iş oluyor. Nitekim bunun üzerine bilimin içindeki yerimizi eleştirel bir biçimde geliştirme yeteneğimizi kaybettiğimiz eleştirisine uğradık. Buna karşılık, biz de, böyle bir haklı eleştirinin muhatabının ancak Parti tarihçileri mahali olduğunu ileri sürerek protestoda bulunduk. Ve en nihayet meselenin durumuna bağlı olarak eleştirel bir tahlil üretmek üzere sıkıştırıldığımızda, «Tarih» bölümünün sekreteri akademisyen S. L. Tikhvinski, bizleri, yeniden yapılanma bahanesi altında bütün bir tarih bilimine karaçalmakla suçladı. Sanki sözünü ettiğimiz buymuş gibi!

Herşey açık yüreklilikle söylenmeli. Düşünce hayatı yirmi yıl süreyle kesintiye uğradı. Tabi tümüyle değil, çünkü bu imkansızdır. Ancak geçen bunca yıla hayıflanmamak elde mi? Bugün, ülkemizde yaratılmış bulunan genel duruma olduğu kadar dünyamızın karşı karşıya kaldığı açmaza hayıflanmak da oldukça anlamlı bir kibarlık gösterisi olsa gerek. Ancak bu düşündürücü bir durumdur ve bu hayıflanmaların çok somut muhatapları olması gerekir. Nitekim, M. S. Gorbaçev'in hiç ara vermeksizin sürekli olarak onlara saldırması ve SBKP merkez komitesi ile birlikte tüm ülkenin yönetimini atamaya gitmesi hiç de tesadüfi değil. Gorbaçev'in yaptığını herbirimizin tek tek yapması gerekir, çünkü Perestroyka muhatabı belli olmayan eleştirilerle uzlaşıp bununla yetinemez. Hareketsizliğin doğrudan sorumlusu somut kişiler eskiden de vardı şimdi de var. Yapılabilecek şeylerin en azı onların tanınmasıdır, çünkü düşünce biçimleri ve hareket imkânları varolan yönetimde de işleyişini hâlâ sürdürüyor. Yetmişli yılların başlarında bazı tarihsel araştırmaların durdurulmasını hedefleyen kampanyanın yürütücüsü konumunda bulunan kişi bilim dünyasında önemli bir takdir yetkisi elde etmiş olan S. P. Trapeznikov'du. Trapeznikov, ortak çıkar dayanışmasına bağlı ola-

rak kendine yakın kişileri tüm kilit mevkilere getirdi. Bunların bâzıları günümüzde de hâlâ tarih biliminin başında bulunuyorlar ve «gözüpek araştırmalarla bilimsel tartışmalar» çağrısı yapmayı sürdürüyorlar. Geçtiğimiz yılın 9 Mart'ında SSCB Bilimler Akademisi tarih bölümü toplantısına yazışmacı üye sıfatıyla katılan P. V. Volobuev bazı isimler sayarak bilim dalımızın mevcut durumunu sert bir biçimde eleştirdi. Volobuev benzeri başka seslerin de söz almasını ne kadar isterdik. Buna karşılık bazı yöneticiler, bizden «perestroykayı hızlandırmamamız» ricasında bulunabildiler. Sanırım bu kesimlerde karşılıklı olarak konumların artan ölçüde kutuplaşmasına tanık olacağız. Yeni bir dönem ilân edilmiş olmakla birlikte mücadele henüz başlamamış bulunuyor.

S. K.: Söz konusu olan bir oportünizm mi? Bilim ve daha genel olarak okuyucular bundan dolayı ne kadar ıstırap çektiler? Gerçeğe daha uygun yeni bir okumayı talep eden dönemler sizce hangileridir?

Yuri Afanasyev: Hayır artık oportünistlerimiz yok. Eskiden, düşünen insanlarımız, düşünmesini bilmeyen insanlarımız ve düşünmesini unutmuş insanlarımızın bulunduğunu hatırlayın. Bu sonunculların tüm yaşamları emirlere bağlanmıştı. Oysa bugün emredicilik düşünsel özerklikte. 'Emir'e karşı emir. Hiç görülmemiş bir durum, öyle değil mi?

Olayları daha ciddi bir şekilde ifade edersek, bazıları kişisel çıkarlarını tehlikeye atmamak için 'kendilerini yenilemeyi' reddediyorlar. Ama belki de de bu reddedişin çok daha basit bir gerekçesi de bu «yenilenme'yi başarabilme yeteneğini taşımıyor olmalarıdır. Herhalde 1986'daki XXVII. Kongreden hemen bir yıl sonra 1987 yılının ocak ayında SBKP Merkez Komitesi Plenumunun kadrolar sorununu gündeme getirmiş olması tesadüfi değildir.

Bana, yeni ve daha doğru bir okumayı talep eden dönemlerin hangileri olduğunu soruyorsunuz? Bir bilimin gelişiminin mantığında yeniden ele alınmayı gerektirmeyecek nihai olarak tamamlanmış sorunlar bulunamaz. Bunu böyle ifade ettikten sonra, bana göre, bizim içinde bulunduğumuz koşullarda, yani tarihçilerin temel görevinin perestroykaya ulaşmak ve onu mümkün olduğunca yıkılmaz bir süreç haline getirebilmek için bazı öncelikli sorunları gündeme getirmek gerekiyor. Stalin tapınmasına bağlı sorunlar bütününün incelenmesine elverişli koşulların yaratılmasının zamanının geldiğine inanıyorum. Mevcut durumda bu son derece önemli sorun üzerinde elimizin altında hemen hiçbir araştırma bulunmuyor. Buna karşılık marksist olmayan tarih yazarlığının kitaplarında bu konu üzerine yapılmış yüzlerce binlerce inceleme var. Bunun sonu-

cunda V. I. Kassianenko gibi Stalin dönemi uzmanları yollarını şaşırıyorlar. Bana göre bu yol şaşırmanın nedeni sorunu yüzeysel incelemek istemelerinden kaynaklanıyor.

Nitekim, otuzlu yıllarda mâsum yurttaşlara karşı girişilen kitlesel cezalandırmaları nitelerken, V. I. Kassionenko, 'yanlışlar', 'sosyalist yasallığa yetersiz saygı' (ki bu 'hizmetlerde yetersizlik'le aynı çerçevede anılıyor) veya 'devrimci yeniden inşa ile sınıf mücadelelerinin önlenemez aşırılıkları' terimleri arasında bocalıyor. Oysa aynı konuya ilişkin olarak partinin bazı ünlü kararlarında 'bozulma', 'keyfilik', 'yasa dışılık', 'kişiye tapma döneminde iktidarın kötüye kullanımı' veya Beria'nın 'cinayet çetesi'nin kötülükleri terimlerinden söz edilmektedir. Halk bilincinde yer edenler de zaten bunlardır. 1956'dan bu yana sorunu yeniden ele almaya temel oluşturacak hiçbir bilimsel veri ileri sürülmedi. Kassianenko, 'SSCB'de sosyalizmin kuruluşu ve iki dünya arasındaki ideolojik mücadele' (**Tarih Sorunları**, 1986, n: 2) adlı makalesinde yeni hiçbir malzeme sunmuyor. Partinin kararları reddedilmemişti ve politik olduğu kadar ahlâki olarak da onları sorgulamak doğru olmazdı.

S. K.: Biz bugün Marks ve Lenin'i tamamlanmış şifreli yorumların arkasından okumak istemiyoruz. Bu kötü yapılmış yorumlar marksizmin yolunu açmaya cesaretlendireceklerine, onu frenlemeyi sağlamıyor mu?

Yuri Afanasyev: Sorunuzun oldukça retorik olduğunu kabul edin, çünkü olay normal.

Marks ve Lenin'le ilgili ders kitapları veya gereksiz uzatmalarla dolu uzun ve dağınık yazılar değil, bizzat Marks ve Lenin okunmalıdır. Öğrencilerimizin otantik (ç. n.) kaynaklara nadiren danışmaları üzücü bir durum. Onlara göre bu kaynaklar araştırmalarına ün kazandırıcı ek bölümler olarak görülüyor yalnızca. Oysa bizim için Marks ve Lenin birer 'usta' olmaktan çok ezeli ve ebedi muhataplarımızdır. Onlar bizi sürekli düşünmeye zorluyorlar ve sorunları çözmekten ziyade ortaya çıkarıyorlar. Bizi entellektüel olarak uyarıyorlar. Kendilerinin bile öngörmemiş oldukları değişikliklere ilişkin marksizmin temellerini anlamamıza sevkediyorlar bizi. Ne yazık ki ders kitapları daha uzun zaman önce herşeyin nihai olarak çözülmüş olduğunu ileri sürmeye devam ediyor. Bu kitaplara göre onların düşünceleri sorunların ortaya çıkarılışı olmaktan çok birer cevaptır.

İşte dogmatizmin kaynağı buradadır.

Peki bu profesyonel görünümlü yorumlar nasıl olup da birer engel oluşturuyorlar? Oluşturuyorlar, çünkü profesyonel değiller. Şu tip postulatlar üzerine temelleniyorlar: 'klasikler her zaman ve

bütünüyle haklıdırlar', 'gerçek her zaman onların yanında olduğu gibi, yalan da her zaman onların muarızlarının tarafındadır'. Klasiklerin kendileri eski görüşlerini değiştirerek yalanladıklarındaysa, yorumcular, bir anlaşmazlıktan, araştırmadan ve tercihten söz etmektense gerçeğin değişmiş olduğunu ileri sürmekten çekinmiyorlar. Onlara göre gerçek değişebilir, ama Marks ve Lenin asla! Bizim klasiklerimizin muarızları iyi yetişmiş, üstün yetenekli ve bazen de Proudhon, Bakunin, Lassale, Kropotkin veya Plekhanov gibi dahice kişilerdi. Bu kişileri birer aptal olarak tasvir edersek kendi klasiklerimizin değerini düşürmüş oluruz. Tüm tarihsel değerlerde olduğu gibi Marks, Engels ve Lenin'in düşüncelerindeki derinlik de tarihin gelişimi boyunca zenginleşerek kendilerinin dahi kuşku duyacakları bir içerik kazanarak artmaktadır. Onların düşünceleri geleceğe açılıyor.

Bu kadar da değil. Her dönem Lenin de kendi sorunlarına birer cevap arıyor. Nitekim, bana göre bizi özel olarak ilgilendiren üç an var bugün. Bunlar sırasıyla şunlar: sosyalist ekonominin inşaının ilk dönemleri; politik dönüşümler leninist sanatı (tekrar edeyim, bu, ayrıntılarda değil, politik düşüncenin genel ilkelerine ilişkindir); her ne kadar Devrim'e yararlı, parlak ve dikkate değer kişiliklerle polemik yapıyorsa da, bu polemiğindeki aşırı sertlik.

S. K.: Boşluğu ve eksiklikleri dolduran sanat olsa gerek. Söz gelimi, Chatrov'un[5] oyunları. Bu oyunların başarıları hiç de rastlantısal değil. Tek taraflı resmi yorumlardan olduğu kadar iç savaş ve Devrim'e ilişkin kötü niyetli batılı yorumlarından da yorgun düştük. Size göre hangi süreçler veya tarihsel olaylar, örneğin Durgun Don'la kıyaslanabilir bir güçle okuyucuları coşturup harekete geçirebilecek yetkinlikte yapıtların yaratılmasına hizmet edebilir?

Tarihsel romandan veya genel olarak edebiyattan ne bekliyorsunuz?

Yuri Afanasyev: Tabiatıyla, edebiyat ve genel olarak sanat, toplumsal düşüncenin veya tarihçilerin çalışmasının yerini tutamaz. Chatrov, bildigimiz üstün çapıyla elindeki metin ve dökümanlarla bir montajı gerçekleştirdiğinde yararlı olmakta, ama onun bütün yaptığı esasında rolünün doldurulması imkânsız olan tarihçilere ciddi bir eleştiri yöneltmesi oluyor. Tersinden söyleyecek olursak, ta-

---

[5] Mihail Şatrov: dramaturg; başlıca yapıtı şu anda Leninski Komsomol tiyatrosunda oynanmakta olan *Vicdanın Diktatörlüğü* oyunudur. Oyunda Lenin hakkında hayali bir mahkeme gösterilir; asıl hedef ise Stalin ve Stalinizmdir. 1987 Nisan ayının Novi Mir dergisinde iki perdelik bir oyunu yayınlanmıştır.

Brest-Litovsk Barışı adını taşıyan bu oyunda Şatrov Lenin, Troçki, Buharin, Kamenev ve Stalin'i bir araya getirmektedir. Oyun şu sıralarda Moskova'nın Vahtangov Tiyatrosu'nda sahnelenmektedir.

rih de sanatın yerini alamaz. Sanat bize 'zamanın rengini' ve çağın sentezini sunar. Bunlarsa, en dürüst ve parlak tarihçinin bile gözünden kaçar. İç savaş anlatımı söz konusu olduğunda kim İzak Babel'le, Vsevolod Ivanov'la ve hatta Gleb Panfilov'la boy ölçüşebilir?

Aslında sormuş bulunduğunuz sorunun biçimini tam kabul etmiyorum, şöyle ki: sanat ne getirecektir? Sanatın birşey getirme 'zorunluluğu' yoktur. Yuri Guerman'ın **Dostum İvan Lapşin** filminde, otuzlu yılların başlarının sadece o dönemin insanlarının hissedebilecekleri herşeyi ilgi alanı seçmesi ve buna karşılık filmin kahramanlarının bizzat geleceklerinden habersiz oluşları gösteriliyor. Oysa filmin kahramanlarının kendi gelecekleri ile ilgili olarak bilmedikleri şeyleri izleyici biliyor. İşte o zaman birdenbire bizden çok uzakta duran tarihin bir an'ı sihirli bir biçimde iç savaştan günümüze kadar uzanan bir döneme yayılıveriyor.

Sanattan en çok beklediğim... sanat olması, bu yüzden de taleplerimi kesinleştirmek istemiyorum. Ama her ne pahasına olursa olsun, ondan, birşey 'olması' istenirse diyelim ki, biz, geçmişin derinlemesine incelenmesini ve beklenmedikliği vermesini bekliyor olalım. Nitekim, Yuri Guerman'la Tengiz Abuladze[6]'nin olduğu kadar Andrei Tarkovski[7]'nin **Ayna** ve **Rublev**'i de öngörülemeyecek kadar güçlü ve tartışmalı filmlerdi.

Bilmediğimi bekliyorum.

S. K.: Ekim 1917 ve Ekim 1987... Mevcut sorunlarımıza ve çağımızın ufkunun açılmasına yararlı olabilecek anları hangileridir o çağın?

Yuri Afanasyev: Sık sık şu soruyu sorarım kendi kendime: Neden Lenin **Devlet ve Devrim**'i büyük Ekim patlamasına öngelen en son durgunluk anlarında yazdı. Bu yapıtı okumamız ve yeniden okumamız gerek. Proletarya iktidarı alacaktı ve iktidar sorunu merkezi bir önem kazanmıştı Sosyal Demokratlar için şöyle bir tercih söz konusuydu: Devlet veya devrim. Lenin için bütün sorun şu küçük bağlaçtaydı. 'Veya' değil 've' nasıl gerçekleştirilecekti?

---

[6] Abuladze'nin *Nedamet* başlıklı filmi 1984'de yapılmış, Moskova'da gösterime ancak 1987 Ocak ayında çıkabilmiştir. 1987 Cannes Festivali'nde Jüri Özel Ödülü'nü kazanan film bu yılki İstanbul Sinema Günleri'nde de gösterilmiştir. Film Beria'ya (Stalin'in İçişleri Bakanı) benzeyen bir diktatörün zulmünü yermektedir.

[7] İstanbul Sinema Günleri'nde birçok filmi gösterilen Andrey Tarkovski geçen yıl Paris'te ölmüştür. Sovyet basını, Tarkovski'nin son yıllarda geliştirdiği Hristiyan dinine dayalı politikasını görmezlikten gelerek, sanatçıyı ölümü üzerine oybirliği ile övgüyle anmıştır. Tarkovski'nin son filmleri *Nostalji* ve *Kurban* Moskova Festivali'nde gösterilmiştir.

Lenin'in düşüncesinin merkezi noktası —bütün başarı ve başarısızlıklarıyla bizim deneyimimizinkinin de— bunu doğrulamaktadır. Devrim, devlet biçimleri altında tamamlanmış olmakla birlikte devletin devrimci olması gerekiyor. 'Devrimci devlet' ifadesi paradoksaldır ve herşey bu küçük 'Ve'nin içinde bulunuyor. Neden? 'Bürokrasi ve Devrim' tipinde bir sentezi gözönüne getirebilmek mümkün mü? Lenin'in temel kaygısı bir sovyet bürokrasisinin olmaması gerektiğiydi. Ona göre bir devletin varlığı kaçınılmazdı, ama bürokratik bir devlet devrimin çökmesi anlamına gelecekti. Dolayısıyla bürokrasisiz bir devlet yaratmak en önemli sorundu.

Galiba belirli bir zamandan sonra bu terimlerden biri düşünce alanımızdan çıkıverdi. Devleti hatırlamakla birlikte devrimi unutmuştuk. Oysa bugün sorunu yeniden yakalamış bulunuyoruz: Devlet ve Devrim. Nitekim M. S. Gorbaçev'in 1987 yılı ocak ayında yapılan son merkez komite plenumu sırasında sunmuş bulunduğu raporun esas bölümünün başlığından da anlaşılacağı üzere bu soruna özel olarak eğilinmektedir. Raporun bu konuyla ilgili başlığı şudur: 'Sosyalist demokrasinin derinleştirilmesi ve halkın özyönetiminin gelişmesi'.

Yetmişli yılların tercihleri üzerine bir yaklaşımda bulunduğumuzda, altını iyice çizmeliyiz ki zafer çığlıkları atmakta çok aceleci davrandık. Bu aceleciliğimizin nedeni yüzyıllara ve hatta binyıllara yayılacak evrensel bir dönemecin şafağında bulunduğumuzu unutmuş olmamızdandı. İlk yüzyıl henüz akıp gitmediği gibi, ilk gün de henüz önümüzde. Hem başarılarımız hem başarısızlıklarımız henüz bu ilk günün merdivenindeler. Biz sadece bir başlangıç yapmaktayız. Umutlarımız, acılarımız ve mücadelelerimiz pahasına elde ettiğimiz deneyimizin değeri dünya tarihine yapacağımız katkıyı oluşturacak. Hiç kuşku yok ki Lenin bugün başka değişiklikler, başka açıklıklar getirirdi. Onun temel düşüncelerinin, eskimiş olmak şöyle dursun, gerçekleşmek üzere önümüzde bekler durduğunun düşlenmesi bile ne kadar duygulandırıcı. İşte Lenin Marks'ı böyle değerlendirirdi ve Leninist geleneğe göre, bizim, Lenin'in çalışmalarını böyle değerlendirmemiz gerekir.

S. K.: Bir Üniversiter Enstitüde rektörsünüz ve bu sıfatla yeni bir tarihçiler kuşağı oluşturmanız gerekiyor. Bu çerçeve içerisinde perestroyka sizin için ne anlama geliyor ve bu yeni tarihçiler ne olmalıdır?

Yuri Afanassiev: Kuşkusuz benim bir Enstitü rektörü olarak izlemekte olduğum hedeflerle bir araştırmacı olarak izlemekte oldu-

ğum hedefler aynı değil. Bu hedeflerden bazıları, bana diğerlerine oranla daha öncelikli geliyor. Örneğin öyle sanıyorum ki, bu oluşum, tamamlanmış gerçekleri tekrar etmekle yetinen veya arşivleri birer kırtasiyeci memur havasıyla kullanmaya çalışan oportünistlerin ve 'papaz'ların üretimini durduracak ve çalışmalarının kültürel anlamını gerçek birer tarihçi gibi kavrayan insanların katkılarıyla gelişip zenginleşecektir.

TARTIŞMA/YANKILAR

Türkiye'de İşçi Hareketi ve Tarihi

M. Şehmus GÜZEL

11. Tez'in 5. kitabını **İşçi Mücadeleleri ve Sendikacılık** konusuna ayırması çok olumlu ve yerinde bir davranış. İşçi hareketi tarihinin, işçilerin geçmiş deneyim ve birikimlerinin unutturulması ve işçi sınıfının ortak hafızasının kırılması için belli bir süredir devam eden ideolojik saldırı sırasında yayınlanan böyle bir özel sayıya katkıda bulunan herkesi kutlarım. 11. Tez'in o kitabında Yıldırım Koç'un «İşçi hakları ve sendikacılık» başlıklı yazısında (s. 32-75) benim mücadele tezini savunduğumu belirtip, bu konuda bazı açıklamalar yapması ve birçok eksik ve yanlışlar bulunması bu yazıyı gerekli kıldı.

İNANILIR GİBİ DEĞİL

I — Y. Koç yazısında «Türkiye'de işçi haklarının elde edilişi konusunda(ki) farklı yaklaşımlar»a da değiniyor ve benim «tüm hakların ve özellikle de örgütlenme ve grev haklarının, yoğun mücadeleler sonucunda alındığı» inancında olduğumu belirtiyor (s. 62). Yazar niçin ve nelere dayanarak bu inançta olduğumu belirtmiyor[1]

---

1) Y. Koç, daha önce «İşçi hakları tepeden mi verildi?» başlıklı yazısında (*Saçak*, sayı: 18, Temmuz 1985, s. 40-48), «Tarih ve 'Lütuf'» başlıklı (*Saçak*, sayı: 16, Mayıs 1985, s. 42-44) ve işçi hareketiyle ilgili bazı saptamalar yaptığım yazımda ileri sürdüğüm düşüncelerimi tartışma konusu yapmıştı. 5. kitaptaki yazısında bu görüşlerini yeniden sergiliyor. Yazar bu son yazısında daha önce söylediklerini özünde pek değiştirmeden, birinci yazısından paragraflar ve sayfaları aynen aktararak yineliyor. Aynı şeyleri biçimsel olarak biraz iyileştirerek tekrarlamanın ne yararı olduğunu anlayamadım.
Y. Koç'un *Saçak*'taki yazısını yanıtlamak için Temmuz 1985'te yazdığım yazı, değişik nedenlerle uzunca bir süre geciktikten sonra, *Saçak*'ın Ağustos 1987'deki 43. sayısında yayınlandı (s. 41-49). Burada olanaklar ölçüsünde o yanıtımda söylediklerimi yinelememeye çalışacağım. Ancak bazı konuları belirtmek için bazı yinelemeler olduysa okuyucunun bağışlamasını şimdiden rica ediyorum.

ve sadece Grev başlıklı kitabımdan kısa ve keyfî bir alıntı yaparak görüşümü yansıtmaya çalışıyor. İşçi hareketi konusunda birçok çalışma ve araştırma yapmış, birçok yazı yayınlamış herhangi bir kişinin görüşünü doğru ve iyi bir biçimde yansıtabilmek için o kişinin ilgili konudaki bütün yazı, araştırma ve çalışmalarının incelenmesinin ve daha ayrıntılı bir biçimde düşünülmesinin gerektiğini sanıyorum. Y. Koç böyle bir yöntem izlemediği için kısa yoldan kestirme ve yanlış bir sonuca ulaşmıştır. Aşağıda fazla ayrıntısına girmeden belirteceğim gibi yazar benim tezimi kendi arzuladığı gibi anlamış, neyi hangi haklar ve hangi dönemler için söylediğime fazla ilgi göstermeden indirgemeci bir yaklaşımla tezimi tahrif etmiştir.

II — Daha sonra ikinci teze, yani işçi haklarının tepeden verildiğini, lütfedildiğini savunan teze değinen yazar «Bu yaklaşım da (a.b.ç.) tümüyle yanlıştır ve dilimdışıdır» diyor (s. 63). Bu cümledeki da birinci yaklaşımın bile «yanlış ve bilimdışı» olduğunu vurgulamak için kullanılmış gibi. Böylesine önemli bir sav ileri süren Y. Koç bu yaklaşımların «yanlışlığını ve bilimdışılığını» bizzat göstermiyor. Yazar neyin nerede ve nasıl yanlış ve bilimdışı olduğunu açıklamalıydı.

Mücadele tezini savunan dört isimden kendiminki dışındakileri tanımıyorum ve onların savunmasını yapmam olanaksız. Yani onların söylediklerinin «yanlış ve bilimdışılığını» ölçmek açısından elimde ölçek yok. Bunu belki bu savı ileri sürenin yapması gerekiyordu.

Lütuf tezini savunanlara örnek olarak N. Tör, M. Dülger ve E. Ünsal veriliyor (s. 63, dn. 26). Nedim Tör veya Mehmet Dülger'i bu konunun «uzmanı» saymak her halde olası değil. Engin Ünsal'a gelince, işçi hareketi konusunda ilginç birçok yazı yayınlamasına karşın bir bilim adamı olmadığı açık.[2] Onlar yerine veya onlarla birlikte bu tezin savunucuları arasında bulunan bilim kadın ve adamlarının seçilmesi, örnek verilmesi daha iyi olmaz mıydı? Böylece onla-

---

2) Burada belli savları dile getirmenin, belli konularda görüş bildirmenin, yazmanın ve tartışmanın bilim kadın ve adamlarının tekelinde olmadığını belirtmeliyim. Bu nedenledir ki N. Tör ve E. Ünsal'ın bu konuda yazdıkları bütün yazı ve varsa kitapların okunduktan sonra görüşleri konusunda bir sonuca varılmış olmasını tercih ederdim. M. Dülger veya başka politikacıların lütuf tezini savunmalarının işçi hareketi tarihini unutturmak ve işçi sınıfının ortak hafızasını yok etmek amacına yönelik olduğunu sanıyorum. Ayrıca, birçok işçi hareketi «uzman» ve bilim kadın ve adamının bile işçi hareketi tarihini yeterince bilmediği günümüzde politikacıların bu konuda bilmemezlikten kaynaklanan sonuçlara ulaşması şaşırtıcı değil.

rı da tezlerinin doğruluğunu savunmak veya tezlerinin yanlış olduğuna ikna etmek için tartışmaya çağırmış olurdu[3].

III — Y. Koç, yazısının başında şöyle diyor: «Bu makalenin amacı, özellikle işçi sınıfı ve mücadeleleri tarihine ilişkin bazı önyargıları sergilemek ve eleştirmek ve sorunun (işçi haklarının tepeden mi verildiği, yoksa mücadeleyle mi alındığı sorununun. MŞG) karmaşıklığını sunmakla sınırlıdır. (...) «İşçi hakları nasıl sağlandı?» sorusunun ve yanıtının karmaşıklığı örneklerle irdelenecektir.» (s. 34)

Bir yazı boyutu içinde, o yazı alabildiğine uzun bile olsa, gerçekleştirilmesi güç bir tasarı. Y. Koç'un yazısındaki kimi eksik ve yanlışlar yazının bu iddialı ve kanımca çok geniş amacından kaynaklanıyor.

IV — Yazar yazısında geniş bir biçimde dünya ülkelerinde (Batı ülkeleri, sömürgeler, «Afrika», «Latin Amerika», Şili, Tayland v.b.) işçi haklarının sağlanmasında izlenen yöntemlere değiniyor. Bu değinmeler ilgili ülkelerin işçi hareketi tarihinin doğal akışı içinde değil, durağan bir biçimde seçilmiş örnekler üzerinde yapılıyor. Ve bu değinmeler daha çok kendi yaklaşımını haklı çıkaracak olgular üzerinde yoğunlaştırılıyor. Bu tür bir çalışma yöntemiyle herkes her tez için değişik ülkelerden dayanak olaylar bulabilir. Örneğin İspanya'da işçi komitelerinin bugünkü durumunu bilmeden sadece Franko dönemindeki durumu üzerine fikir yürütmek

3) Dikkatli ve meraklı bir okuyucu bu işi benim niçin yapmadığımı sorabilir. Nedeni şu: İşçi haklarının nasıl verildiği tartışmasını ben başlatmadım. Benim aradığım bu tartışmadan çok, Türkiye işçi hareketi tarihinin gerçeğe yakın bir biçimde yazılmasına katkıda bulunmak. Bunun için de araştırma yapmak, bilinmeyen veya az bilinen olayları gün ışığına çıkarmak istiyorum. Ayrıca bu araştırmalar yayınlandıkça konuyla ilgilenenlerin onları *okuyacağını* ve giderek «lütuf» tezinden vazgeçebileceklerini umuyorum. Ama bu konudaki umudumun gerçekleşeceğini pek sanmıyorum. Çünkü işçi hareketi «uzmanları» ile bilim kadın ve adamları bu konuda yayınlananları ciddi ve düzenli bir biçimde izlemiyorlar gibi; ve bu nedenle de eski yanlışlar sürdürülüyor. Bu bağlamda çarpıcı bir örnek *Onbirinci Tez*'in 5. kitabında Alpaslan Işıklı'nın, «Türkiye'de İşçi Hareketinin Batı İşçi Hareketi Karşısında Özgünlüğü» başlıklı yazısında (s. 10 - 31) bulunuyor. Yazar 1908 tarihli Tatil-i Eşgal Cemiyetleri Hakkında Kanun-u Muvakkat ve 1909 tarihli Tatil-i Eşgal Kanunu'ndan sözederken «işçilerin örgütlenme özgürlüğüne bazı sınırlamalar getiren ve grev hakkını geniş ölçüde yasaklayan» (s. 28) ve «grevleri geniş ölçüde yasaklayan» (s. 17) diyor. Oysa bu tüzel düzenlemeler kapsamları içindeki alanlarda sendikayı yasaklamış grevi ise düzenlemiştir. Son yıllarda bu konuda yapılan tartışmalar, yayınlanan kitap ve yazılar anımsanırsa bu yanlışlığın çarpıcılığı ortaya çıkar. Daha önemlisi 1908 ve 1909 tarihli tüzel düzenlemeler konusunda birinci elden kaynaklara dayalı bilgiler kapsayan Mesut Gülmez'in kitabının (*Türkiye'de Çalışma İlişkileri 1936 Öncesi)*, TODAIE Yayınları Ankara, 1983) A. Işıklı tarafından başka bir vesileyle zikredilmesidir (s. 18, dn. 7).

çözümlememizde eksikliğe neden olabilir. Aynı biçimde sömürgelerdeki gelişmelerden söz ederken iç dinamikler tümüyle unutulup, her şey dış dinamiklerle açıklanmak istenirse yanlış sonuçlara ulaşabiliriz.

Kişisel olarak işçi haklarının bütün ülkelerde nasıl sağlandığı konusunda fikir yürütecek ölçüde bilgi ve belgeden yoksunum. Bu bakımdan ve bu konuda birinci elden kaynaklara inmeden yazan ve zaman zaman çabuk ve kesin sonuçlara ulaşan[4] biriyle tartışmaya girmem de söz konusu olamaz. Bu nedenle tartışmamızı Türkiye'de işçi haklarının nasıl sağlandığı konusuyla sınırlamamızın daha doğru olacağına inanıyorum. Bu bağlamda Türkiye'de olanbiteni anlamak için illâ başka ülkelerden ve hele o ülkelerin işçi hareketi tarihini derinlemesine tanımadan örnekler verilmesinin yararlı olacağını hiç sanmıyorum.

V — Türkiye'de işçi haklarının nasıl tanındığı konusunda iki tez bulunuyor. Bunlar Y. Koç'un inandırmak istediği gibi birer «yaklaşım» veya «uç» değil, birer tezdir. Dolayısıyla kesinlik ve değişmezlikleri diye bir şey söz konusu olamaz, olmamalıdır. Ciddi araştırmalar, yeni veriler ve yadsınamaz olgular bu tezlerin yeniden sorgulanmalarına ve değiştirilmelerine yol açabilirler. Böyle bir yolun açılabilmesi için ise ileri sürülen her yeni tezin ilgili ülkenin iç ve dış dinamikleri, uzun dönem tarihinden kaynaklanan birikim, deneyim ve kazanımları ile gerçekleri tarafından doğrulanması gerekir. Lütuf tezini savunanlar ve Y. Koç Türkiye işçi hareketi tarihini ve onun kendine özgü niteliklerini iyi bilmedikleri ve öğrenmek istememekte direndikleri için yanılıyorlar. (Bunun bir iki örneğini aşağıda göstereceğim.) Ve yine bu nedenlerle tezleri inandırıcı olamıyor.

VI — Y. Koç sorunun karmaşık olduğunu söylemekle birlikte, temelde birinci teze yakın bir tez ileri sürüyor veya birinci tezin bir başka biçimini savunuyor. O kadar ki «hakların sağlanması» konusunda ileri sürdüğü dokuz «etmen» arasında mücadele diye bir etmenden söz bile etmiyor (Bk. s. 44-62). Ve bu konuyu «Hak almak

---

4) Bu bağlamda en çarpıcı örnek Tayland'la ilgili olanıdır. Y. Koç bu konuda şunları belirtiyor: «Örneğin Tayland'da 1957 yılındaki askeri darbeden sonra çıkarılan ilk İş Yasası ile sendikalara izin verildi. Daha sonraki yıllarda darbeler birbirini izledi. Darbecilerin bir bölümü işçilerin desteğini almak için işçi haklarını genişletti; diğerleri ise kıstı. Örneğin, 1976 darbesi hakları kısarken, 1977 darbesi hakları genişletti.» (s. 61). Bir paragrafta Tayland'da işçi haklarının «ilerici cunta» tarafından tanınması ve sonra «gerici cunta»ca geri alınması özetleniyor. Bu tür bir yaklaşım yerine Tayland'ın 1950'lerden 1970'ler sonuna ekonomik, toplumsal ve siyasal gelişmeleri derinlemesine incelenmeliydi derim. Böylece belki farklı bir sonuca ulaşabilirdik.

için mücadele gerekli mi?» başlıklı bir bölümle kaparken bazı ülkelerde bazı dönemlerde bazı hakların mücadele edilmeden alındığını belirtiyor. Bu arada bir genellemeyle «Azgelişmiş ülkelerde ise, bazı durumlarda mücadeleye gerek kalmaksızın işçi hakkı alınabilir.» diyor. (s. 61) Bu vesileyle ve dediğini doğrulamak için Tayland, «Latin Amerika», «Afrika», Şili ve İsrail'in belli dönemlerinden örnekler veriyor. İsrail'i saymazsak diğer örneklerle ispatlanmak istenen «ilerici cuntalar» sayesinde bazı hakların mücadele olmadan alınabildiğidir. Birçok genellemeyi de kapsayan bu bölümün özeti şu: «Bu durumda ordu, destek almak amacıyla ya da başka nedenlerle, ağırlığını işçiler lehine koyduğunda, mücadeleye gerek kalmaksızın bazı haklar sağlanabilir.» (s. 61). Bu cümledeki «başka nedenler»den ne anladığını yazar açıklamalıydı. Çünkü böylece ulusal kurtuluş savaşını kazanan veya darbe yapan bir ordunun işçi hareketinin desteğine neden ihtiyaç duyduğunu anlama olanağını belki bulabilirdik.

Bu tür bir destek arayışı, örneğin işçi hareketinin belli bir güç sahibi olmasından kaynaklanmış veya ordu içindeki bazı fraksiyonların işçilerin değişik eylem ve mücadelelerinden etkilenmiş olmasıyla ilgi olabilir. Veya ileride («sivil rejime geçildiğinde») siyasi parti kurmayı düşünen ordu içindeki bir fraksiyon kendisine toplumsal taban ve siyasi dayanak bulabilmek için işçi hareketiyle ilişkiler aramış olabilir. 1960 ile 1962 arasında Türkiye'de 27 Mayısçıların bir bölümünün ve onlara yakın bazı sivillerin Türk-İş ile kurdukları somut ilişkiler bu konularda bilgi verici örneklerle doludur. İşçi hareketinin belli bir gücü olmaz, belli bir mücadele geleneği ve deneyim birikimi bulunmazsa bu tür bir destek arayışına niçin gereksinme duyulmuş olsun?

Bazen destek arayışı ve bunun verilmesi durumunda işçi hareketi veya temsilcileri bir fraksiyonla yaptığı işbirliğinin karşılığını yeni hakların elde edilmesi biçiminde somutlaştırabilir. Bu ve benzeri düşünce yürütmelerimizi çoğaltabiliriz. Bu arada orduyu veya bir fraksiyonunu işçi haklarını tanımaya iten başka nedenlerin, örneğin işçi hareketinin darbe öncesindeki veya hemen ertesindeki mücadelesi, işçilerin yıllardır grevlerle, gösteri, toplantı, miting vb. eylemleriyle dile getirdikleri isteklerinin rolü olmaz mı?

İşte bütün bu olasılıkları ve benzerlerini düşünmemiz çıkaracağımız sonuçların daha gerçekçi olmasına katkıda bulunacaktır. Bu tür düşünce, yaklaşım ve varsayımlarımızı mihenk taşına, yani ilgili ülkenin işçi hareketi tarihine vurup doğru olup olmadığını araştırmalıyız. Ama düşünce, yaklaşım ve varsayımlarımızı doğru çıkarabilmek amacıyla olayları seçerek almamız, olayları iyi bilmeden yorumlamaya çalışmamız bizi yanlış sonuçlara götürebilir.

VII — Y. Koç, daha sonra 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki işçi eylemlerinden sözederken «Örgütlenme ve grev hakkı gibi demokratik bazı haklar için fazla (a.b.ç.) eylem yapılmamıştır.» diyor (s. 62). Biraz eylem yapılmıştır sonucu çıkarabilir miyiz? Bu tür anlaşılmaz «fazla» veya «biraz» sözcükleri yerine işçi hareketi tarihinin çok az tanınan bu döneminin birinci elden kaynaklarına inip, ciddi ve sağlam bir araştırmadan sonra grev ve grevci sayısı, grevci istekleri vb. özellikleri saptamamız ve sonra sonuç çıkarmamız daha uygun olmaz mıydı?

VIII — Birinci elden kaynaklara inip araştırma yapanların ortaya çıkardıkları kimi mücadelelerin yazar tarafından «kahramanlık destanı» veya «efsane» yaratmaya yönelik şeyler gibi yorumlanmasını (s. 62) tuhaf buldum. Y. Koç bu tür örnekler varsa onları tek tek ve yazarlarını da belirterek açıklamalıydı. Mücadele tezini savunanlar arasında «abartma sanatını» kullananlara rastlamak olasıdır. Kendi payıma bu tür abartmalara rastladığımda «arkadaşım, dostum» demeden durumu açıklıyorum. Bu konudaki bazı örneklere değişik yazılarımda değindim. Böyle yapılacağına, mücadele tezini savunanlar diye ben de dahil dört kaynağı gösterdikten sonra, ayırım gözetmeden genellemelerle suçlama yapılmasının yersiz olduğunu sanıyorum.[5]

IX — Y. Koç, Türkiye'de grev hakkının sağlanmasından sözederken «grev hakkı için sendikalar mücadele verdi» diyor (s. 69). Aynı sayfada «1961-1963 döneminde, Anayasa ile tanınan grev hakkının kullanılmasını düzenleyen yasanın çıkarılması için sendikaların yoğun çabaları ve işçilerin direnişleri oldu» diyor. Yazarın bu saptamaları en azından grev hakkının tanınması açısından mücadele tezinin doğruluğunu göstermiyor mu? Nihayet 1963-1980 dönemi için şu sonuca varıyor: «Diğer ülkelerdeki uygulamalarla karşılaştırıldığında kısıtlı olan grev hakkı, Türkiye koşullarında yeni haklar elde etmede önemli bir araç olarak kullanılabildi.» (s. 59).

X — Y. Koç'un yazısında dikkati çeken başka bir nokta yazarın «ben söyledim, oldu» anlayışını benimsemiş olmasıdır. Benim her hakkın mücadeleyle alındığı tezini savunduğumu kendisi söylüyor. Tezimin bu indirgemeci yaklaşımından farklı olduğunu biraz-

5) Y. Koç yazısına D. Şişmanov'un bir abartmasıyla başlıyor. Çok güzel de, 1987 Ameleperver Cemiyeti'nin işçi derneği olmadığını artık sağır sultan bile duymuşken başka bir örnek seçilemez miydi? Yazar burada başkalarının daha önce defalarca söylediklerini alıp biraz değiştirerek yinelemek tutumunu benimsemiştir. Yazarın bu tutumu konusunda bir fikir edinmek isteyenlere yazısının «sunuş»u ile (s. 32-34) «1871 Ameleperver Cemiyeti» başlıklı yazımı karşılaştırmalarını öneririm (*Bilim ve Sanat*, sayı: 8, Ağustos 1981, s. 43-45).

dan açıklayacağım. Yazar arzusunu gerçek gibi göstermek eğiliminde. Bunun için gerçekleri yazısının ikinci bölümünde oluşturduğu, bir tür teorik çerçeve olan dokuz «etmene» oturtmaya uğraşıyor. Kanımca ana etmeni, yani mücadeleyi ve onun yol açtığı deneyim birikimini unutuyor. Hakların tanınmasında mücadele yoktur diyen Y. Koç 1936-1960 Türkiye'sini örnek seçiyor ve kaynak olarak kendini gösteriyor (!) Mücadele tezini savunanlar bu konuda söylediklerine bir göz atılamaz mıydı? Yazar «... 1936 yılına kadar grev hakkı vardır ancak kullanılmamıştır» diyor (s. 58). Bu söylenen yanlıştır; bu tür yanlış ve eksiklere aşağıda ayrı bir bölümde değineceğim.

DOKUZ «ETMEN»

Y. Koç «genel olarak hakların sağlanması» başlığı altında dokuz «etmen»den söz ediyor (s. 44-57). Yazarın ileri sürdüğü etmenlerin çoğu verdiği örneklerle sınırlı ve bu nedenle genelleştirilmesi yanlış olabilir. Örneğin «işgücü arzı» veya «işçilerin seçmen olarak oy gücü ve etkinliği» bazı dönemlerde, bazı ülkelerde bazı hakların tanınmasında belli bir rol oynamıştır. Ancak bunlar genelleştirilmemeliydi.

Yazar bu etmenlerden birkaçının (örneğin 4. ve 5. etmenlerin) Türkiye açısından geçersiz olduğunu da ayrıca bizzat belirtiyor.

Yazar, «Gelişmiş ülkelerdeki işçi hareketinin etkileri» etmeni içinde özellikle Uluslararası Çalışma Örgütü'ne geniş yer ve önem veriyor. Bu örgütün oluşturulmasında gelişmiş ülkelerin işçi örgütlerinin katılımı olmasına karşın bu örgütün bu başlık altında ne işi var? UÇÖ'nün çalışmaları başka bir «etmen» olarak konulamaz mıydı? Gelişmiş ülkelerdeki işçi hareketinin etkileri arasında Enternasyonellerden sözedilmesi gerekmez miydi?

Y. Koç şu hak veya haklar UÇÖ'nün veya gelişmiş ülkelerdeki işçi hareketinin etkisiyle tanındı, elde edildi veya sağlandı demiyor. Bunun yerine şu tür genellemeler yapıyor: «Türkiye'de belirli hakların elde edilmesinde çeşitli ülkelerdeki işçi hareketlerinin ve uluslararası işçi örgütlerinin doğrudan etkisi kısıtlı kaldı. Ancak bu kuruluşlar UÇÖ içindeki etkinlikleri aracılığıyla bu süreçte etkili oldular.» (s. 50). Hemen akla gelen soru: Bu süreçte nasıl etkili oldular? Bu konuda somut örnekler verilmedikçe bu tür bir genelleme yapılabilir mi? Hadi yapıldı diyelim, ona inanmak olası mı?

Uluslararası işçi örgütlerinden sözederken bunların hakların tanınması üzerinde her hangi bir etkisi olmadığı anlaşılıyor. Bu etki bazı sendikaların kurulmasında ve/veya kurulu sendikaların geliş-

tirilmesinde rol oynuyor. Bu bilinen bir şey, ama **bizim konumuz hakların elde edilmesindeki etmenleri** araştırmak değil miydi?

UÇÖ'nün özellikle ikinci dünya savaşı sonrasında **gelişmiş kapitalist ülkeler** arasında sosyal politikalar açısından dengeler kurmaya yönelik çalışmalar yaptığı biliniyor. Uluslararası rekabet gelişmiş kapitalist ülkelerde işgücü maliyeti açısından farklılık olmamasını gerektiriyor ve UÇÖ bu açıdan yararlı işlevler yerine getirmektedir. Ayrıca UÇÖ'nün görev hakkına ilişkin sözleşme ya da tavsiyesi bulunmadığını da anımsatmak gerekiyor. Burada UÇÖ'**ya devletlerin** üye olduğu unutulmamalıdır. Bu bağlamda UÇÖ'nün sözleşme ve tavsiyelerinde ulusal tüzel düzenlemeleri çok kez geriden izlediği de anımsanmalıdır[6]. UÇÖ'nün hükümet işçi ve işverenlerden oluşan üçlü yapısı bu konularda belirleyici olmaktadır[7].

UÇÖ burjuva demokrasisi düzeyine ulaşmamış kimi ülkelerde işçi haklarının ayaklar altına alınması üzerine «rapor»lar, düzenlemiş, bunlar basına yansıdıkça kamuoyunu etkilemiştir. Bu uğraşlar saygı değer çalışmalardır ve UÇÖ'nün ilgili komisyon üyelerinin onurudur. Bunlar yadsınamaz. Ancak bir uluslararası örgüt olan UÇÖ'nün yaptırım olanağı bulunmaması nedeniyle tavsiye ve sözleşmelerini onayladıktan sonra yükümlülüklerini yerine getirmeyen üye devlet hakkında hiç bir şey yapamamakta ve böyle bir üye devlete karşı eleştirileri iyi niyet belirtileri olmaktan öteye gidememektedir. Bu nedenler dolayısıyla **hakların sağlanmasında** UÇÖ'nün rolü abartılmamalıdır.

Y. Koç'un saydığı etmenlerin bir kısmı hükümetlerin sosyal politikalarının oluşturulmasında rol oynamıştır[8]. Örneğin «sömürünün arttırılmasını amaçlayan düzenlemeler» ve «Evcilleştirme politikası» gibi «etmenler» işçi haklarının sağlanmasında neden, yani öncül belirleyici olmaktan çok devletin ve temsilcisi olduğu kapitalist sı-

---

6) Örneğin Fransa'da Halk Cephesi hükümeti 21 Haziran 1936'da özel bir yasa ile haftalık çalışma süresinin 40 saat olmasını benimsedi; oysa Haziran 1936'da Uluslararası Çalışma Konferansı 47 oya karşı 54 oyla bu konuda bir sözleşme hazırlanmasını redetti. Böylece uluslararası kapitalist yarışmada Fransız işverenleri elverişsiz bir duruma düşüyordu. Bu özel ulusal yasanın Fransız patronlarca yadsınmasına yol açtı ve uygulanmasını önemli ölçüde engelledi.

7) UÇÖ konusunda daha geniş bilgi için şu kaynağı tavsiye ederim: Cahit Talas: *Sosyal Politika*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1967, özellikle s. 57 - 101. C. Talas bir yerde aynen şöyle diyor: «Onaylanan sözleşme ve tavsiyelerin tam olarak uygulanmasını sağlamak bir taraftan işçilerin menfaatleri diğer taraftan da milletlerarası pazarlarda ekonomik rekabet eşitliğini temin bakımından gereklidir.» (s. 75).

8) Sosyal politikaya «yolları açan faktörler» konusunda bk. C. Talas: a.g.k. s. 24 - 113.

nıfın ulaşmak istediği kimi amaçlara tekabül etmektedir; yani bunlar neden değil tüzel düzenlemelerden sonra varılmak istenen sonuçlardır. «Sömürünün arttırılması», işçi hareketinin «evcilleştirilmesi» için tüzel düzenlemeler yapılabilir, ama bu tür tüzel düzenlemeler yürürlüğe girdikten sonra istenen hedeflere yüzde yüz ulaşamayabilir. Örneğin «evcil olmayan» sendikalar da kurulabilir. Çünkü genellikle yasalar herkes içindir ve herkes yasalardan eşit olarak yararlanabilir. Ayrıca işçi hareketinin kendi yasaları ve iç dinamikleri vardır. Onlar yasa koyucunun dar kalıplarını, arzu ve amaçlarını zorlayabilir ve başka sonuçlar doğurabilirler.

Devlet üretimde artış ve süreklilik sağlamak vb. amaçlarla tüzel düzenlemelere gitmiştir ve bu arada o düzenlemeler içinde bazı işçi haklarını da tanımıştır. Bu konuda değişik örnekler vardır. Ama bu durumda bile «verilen» haklar için daha önce mücadele yapılıp yapılmadığı araştırılmaya değer. Bir iktidarın bir hakkı «vermesi» o hak uğrunda mücadele verilmediği anlamına gelmez ki.

Y. Koç 1865 (S. Çıladır'a göre 1867) tarihli Dilâver Paşa Nizamnamesi [9] örneğini veriyor. Bu nizamname ile «Ereğli Kömür Havzasında çalışan işçilerin çalışma koşullarının düzenlenmesi» aranmış değildir (s. 55). Nizamnamenin amacı «kömür madenlerindeki üretimi arttırmak»tır. Ama bu arada çalışma süresi günde 10 saat olarak belirlenmiştir. İşçi hakkı olarak kabul edilebilecek düzenleme bu sonuncudur. Oysa Y. Koç «getirilen haklar»dan (?) söz ediyor. Birinci elden kaynaklara inilip ne bu «nizamname» ne de 1865 öncesinde Ereğli Kömür Havzası işçilerinin «durumu» incelenmiştir. 1848'de işletmeye açıldığı belirtilen kömür madenlerinde o yirmi yıl içinde işçiler mücadele etti mi? Çalışma koşullarının düzeltilmesi için eylem yaptı mı? Bilmiyoruz. Ama C. Issawi «1863 te Ereğli kömür madenlerinde» bir grevden sözediyor. [10]

Daha derinlemesine bir araştırma belki başka eylemleri keşfetmemize de fırsat verecektir. Bu araştırmayı beklerken Dilâver Paşa'nın Havza'da «iki yıl süren bir inceleme döneminden sonra» bu Nizamnameyi oluşturduğunu bildiğimize göre, O'nun ve/veya çevresinin işçi grevinden ve işçi isteklerinden haberli olduğu sonu-

---

9) Bk. C. Talas: s. 151 - 152; Sina Çıladır: *Zonguldak Havzasında İşçi Hareketlerinin Tarihi 1848 - 1940*, Yeraltı Maden - İş Yayınları, Ankara, 1977, s. 36 - 49.

10) C. Issawi: *The Economic History of Turkey*, U.C. Press, Chicago, 1980, s. 50 - 51, aktaran: İlber Ortaylı: *İmparatorluğun en uzun yüzyılı*, Hil Yayın, İstanbul, 1983, s. 154. Böylece ilk grevin 1872'de örgütlendiği artık geçerli değil. Birinci elden kaynaklara inilmesinin gerektiğini ısrarla savunmamın nedeni, bu suretle şimdiye kadar hep yinelenen birçok «gerçeğin» aslında gerçek olmayabileceğini düşünüyor olmamdır.

cunu çıkarabiliriz. Ayrıca bazı düzeltmeler dışında bu Nizamnamenin Havza'da geçerli gelenek ve yöntemleri aynen aldığı da söyleniyor.

Türkiye örneğinde, daha sonraki dönemler için daha belirgin bilgilerimiz var. Örneğin 1908'den 1936'ya dek geçen dönemde örgütlenen grev, toplantı, gösteri ve yürüyüşlerde dile getirilen işçi isteklerinin birçoğu (örneğin işgününün sekiz saate indirilmesi, fazla çalışmanın ücretinin yükseltilmesi, madenlerde çalışma koşullarının iyileştirilmesi, kadın işçilerin korunması, ücretli hafta dinlencesi, yıllık ücretli izin, iş teftişi vb.) tüzel düzenlemelere konu olmuştur.[11]

Aynı şekilde Y. Koç'un «Evcilleştirme politikası» başlığı altında incelediği konular işçi haklarının sağlanması nedenlerinden çok devlet temsilcilerinin amaçlarını sergilemektedir. Nitekim gerek Recep Peker gerekse Bülent Ecevit iki ayrı dönemde partilerinin konuya yaklaşımlarını dile getirmektedirler. Elbette devletin bazı hakları tanımakla gerçekleştirmek istediği açık ve/veya gizli amaçları vardır. Ama asıl belirleyici olan bu amaçlar değildir. Her hangi bir iktidar durup dururken «'evcilleştirme politika'ma uygun bir sendika kanunu veya bir iş kanunu çıkarayım» demez. «Evcilleştirme politikası»ndan söz edebilmek için evcilleştirilmesi gereken bir şey örneğin bir aslan bulunmalı. Yani iktidar toplumsal yaşamdaki ve işçi hareketi içindeki hareketlilik ve gelişmeler üzerine belli amaçlarını gerçekleştirmek amacıyla tüzel düzenlemeye gider. Burada amaç işçi hareketini denetim ve vesayet altına almak olabilir. Ama bu işçi haklarının elde edilmesi için daha önce yapılmış işçi mücadelesini görmemezlikten gelmemize yol açmamalıdır. Örneğin Y. Koç'un örnek verdiği İş Kanunu'nun 1936'da kabulünden önce işçilerin ve örgütlerinin bu konuda yaptıkları birçok eylem vardır ve bunlar 1920'lere dek inmektedir. Aynı biçimde sendika hakkının tanınması işçilerin en önemli isteklerindendi ve 1908'den beri birçok grev ve eylemde dile getirilmişti. Sendika hakkının 1947'deki bir yasayla kabulü o sıradaki birçok etkinin, nedenin sonucudur; ama bu konuda yapılmış mücadelenin, işçilerin ısrarla örgütlenmek istemelerinin rolü unutulmamalıdır. Bunlar bırakın sendika hakkını tanımayı, sendika sözcüğünü yasaya koymak bile istemeyen bir iktidarın Mayıs 1946'dan Aralık 1946'ya altı ayda gösterdiği değişikliği daha ayrıntılı düşünmeyi zorunlu kılmaktadır.

---

11) Bu konudaki bir deneme için şu yazıma bakılabilir: «1. İktisat Kongresinde 'Amele Grubunun İktisat Esasları» ve sonrası», *Bilim ve Sanat*, sayı 12, Aralık 1981, s. 43-49.

Bu anlattıklarım her hakkın sağlanmasının, elde edilmesinin bir tarihi olduğunu ve bu tarihsel süreç içinde inceleme yapıldığında hangi etkinin ne zaman ne ölçüde belirleyici rol oynadığının daha iyi saptanacağını gösteriyor. Böyle bir çalışma bir işçi isteğinin tüzel düzenlemeye konu olmasının, hak olarak tanınmasının uzunca bir zaman aldığını ve bu zaman içinde işçilerin mücadele verdiğini de gözler önüne serecektir.

Bir işçi isteği hak olarak tanındıktan sonra bile kimi işverence yerine getirilmeyebilir. Yani bir hakkın uygulanması işverenlerce önlenebilir. 1936 tarihli İş Kanununun bazı hükümleri uzun süre özel kesim işverenlerince uygulanmamıştır. İşte böyle durumlarda işçilerin haklarının işverence tanınması için bile mücadele ettikleri olmuştur. 1937-1960 arası grevlerinde İş Kanunu hükümlerine uyulması ısrarla istenmiş, bazı grevler İş Kanununa uymayan işverenlerin yasaya uyması için örgütlenmiştir.

Y. Koç Saçak'taki yazısında «Mülk sahibi sınıflar arasındaki çelişkilerin farklı niteliği»nin (s. 44), 11. Tez'deki yazısında «hakim sınıfların iç çelişkileri»nin «hakların sağlanması»ndaki «etmenler»den biri olduğunu söylüyor. Doğrudur. Ancak bu etmenin nasıl bir rol oynadığının belli dönemlere göre açıklanması da gerekir. Bu etmene öteden beri büyük bir önem verdiğini bildiğim Y. Koç 11 Tez'deki yazısında 1908 ve 1919-1922 dönemi için açıklayıcı somut bilgi vermiyor (s. 64). 1963-1980 dönemi için ise sadece işverenler arasındaki rekabetin kıdem tazminatı konusundaki yasal düzenlemeyi kolaylaştırdığını açıklıyor. Benzer somut örneklerle bu etmenin önemi daha iyi vurgulanmalı ve olur olmaz bir biçimde yinelenmemelidir.

Yazarın «etmen»lerini tek tek incelemek ve irdelemek amacında değilim. Böyle bir şey konumuzu aşabilir. Bu «etmen»ler belli bir ülkede belli bir dönemde belli bir hakkın tanınmasında belli bir rol oynamış olsalar bile, yazarın zaman zaman bizzat kendisinin de vurguladığı gibi Türkiye'de işçi haklarının tanınması olgusunu tümüyle açıklama özelliğinden yoksundurlar.

Y. Koç genellemeler ve yorumlar yaparak işçi hareketi ve işçi haklarının tanınması konusunda bir kuram oluşturmak istiyor. Bu tür bir uğraşa ihtiyacımız olduğunu biliyorum, ancak bundan önce işçi hareketi tarihinin iyi tanınması ve bilinmesi için birinci elden kaynaklara dayalı araştırmaların sayısını arttırmak için de çalışmalıyız. Böylece kuram oluşturmada dayanaklarımız çoğalacaktır.

GREV HAKKI

Şimdiye kadar yaptığım araştırma ve çalışmalarımda daha çok grev olayı üzerinde durdum. Grevin doğuşu, tanımı, tarihteki yeri, özellikleri, türleri, grev konusundaki tüzel düzenlemeler vb. sorunlar ilgimi çekti. Bu arada doğal olarak sendika olayı ve sendika hakkı ile işçi hareketinin siyasal hayattaki ağırlığı, onun ve sendikaların klasik siyasal partilerle, sosyalist hareketle ve nihayet devletle ilişkileri diğer ilgi alanlarım oldu. Zaman olarak 19. ve 20. yüzyıl, yer olarak Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye ile sınırladım araştırma ve çalışmalarımı. Çok iyi bilmediğim ülke ve olaylarla karşılaştırmalar yapmaktan, genellemelere gitmekten kaçındım. Zaman zaman ikinci elden kaynaklarla yetinmek zorunda kaldıysam da fırsat buldukça birinci elden kaynaklara inerek gerçekleri bulmaya çalıştım.

Bu çerçeve içinde ve Osmanlı İmparatorluğu ile Türkiye örneğinde grev ve sendika hakları için mücadele verilmiştir diyorum.

Grevlerin fiilen yapılması, giderek geniş boyutlara ulaşması yasa koyucuyu grevi düzenlemeye itmiştir. Bu yasalar grevlerin yoğunlaşması üzerine ve onları «zaptu rapt» altına almak için oluşturulmuştur. Bunu yeni ve ilk kez söylemiyorum. Y. Koç **Grev** başlıklı kitabımdan yaptığı keyfî alıntının baş kısmına da yazısında yer verseydi bunu daha önce söylediğim anlaşılacaktır. İzninize sığınarak kitaptan bu bölümü biraz değiştirerek aktarıyorum:

> «Kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesi sonucu, işçi sınıfı ve diğer çalışanlar, hemen hemen her ülkede işbırakımı eylemlerini geliştirmiş, (...) çeşitli grev biçimleri ile amaçlarına ulaşmaya çalışmışlardır. Ancak bu eylemlerin gelişip, yoğunlaşmasına koşut olarak, devletin, kapitalistlerin çıkarları doğrultusunda işçi sınıfını eylem ve örgütleri ile birlikte denetleme gereksinmesini duyduğu görülmüştür. Bu amaçla grevler ve işçi örgütlenmesi yasaklanmış; çalışanlar, sert önlemler, baskı ve şiddet ile yıldırılmak istenmişlerdir. Ancak bu yol başarılı olmamış; devlet, işleri bu şekilde yürütemeyeceğini anlayınca, ikinci bir aşama olarak grev hakkını — işçi örgütlenmesini ve sendika hakkını — tanımak, grev uygulamasını düzenlemek zorunda kalmıştır. Bu aşamaya varılması, hiçbir ülkede işçi sınıfının, tüm çalışanların bilinçli ve kararlı savaşımı olmaksızın gerçekleştirilememiştir.
>
> Ülkemizde de benzer bir gelişme görülür. İşçi savaşımı, Osmanlı İmparatorluğu'ndan günümüze aralıksız süregelmiştir. Yüzyılı aşkın bir süreden bu yana ülkemizde işçi eylemleri, grevler yapılagelmiştir. Ancak, önceleri grev yasaklanmış, grevciler baskı, şiddet ve yaptırımlar ile karşılaşmışlardır. İşçi sınıfının uzun, kararlı ve bilinçli savaşımı sonucu, yöneticiler grev hakkını tanımak ve yasalaştırmak zorunda kalmışlardır. Bu, 1908'de böyle olmuştur. Bu dönemde

çıkartılan greve ilişkin tüzel düzenlemeleri, — yasakları ve kısıtlamalarıyla birlikte — adı geçen kitapta inceliyorum.

«Ulusal Kurtuluş Savaşı sonrasında, grev konusunda Osmanlı İmparatorluğu'ndan miras olarak kalan yasa, özellikle bazı grevleri ertelemek ya da durdurmak için kullanılmıştır. 1936'da çıkartılan ilk İş Yasası, grevi yasaklamış (ilgili yasanın 72. ve 73. maddeleri), greve gidilmesi durumunda karşılaşılacak yaptırımları düzenlemiştir (m. 127 vd.). (Daha önce, 1933'te Ceza Yasasının 201. maddesinde yapılan bir değişiklikle, grevcilere uygulanacak yaptırımlar oldukça ağırlaştırılmıştı). Böylece tüzel düzeyde grev yasaklanmış oluyordu. Ancak yasağa karşın 1960'a dek birçok grev örgütlendiğini biliyoruz. Uygulamada işçi sınıfı grevden hiçbir zaman vazgeçmemiştir.»

«Öte yandan 1947 tarihli Sendikalar Yasasının TBMM'de görüşülmesi sırasında başlatılan grev hakkının tanınması tartışması da 1960'a dek sürmüştür. 1947'de muhalefette olan Demokrat Parti, grev hakkının tanınması gerektiğini, «grevsiz sendika hakkının anlamsız olduğunu» TBMM kürsüsünden savunmuş (ancak bildiğimiz gibi, yasa, grev yasağını sürdürmüştür, m. 7), 1949'da grev hakkını programına almış, 1950'de iktidara geçince grev yasa tasarısı hazırlamıştır. 1952'de ise, grev yasası çıkarılması konusundaki çalışmalarını durdurmuştur. Ancak bu kez de CHP grev hakkını benimsemiştir. Gerçekten CHP 1953 yılının Haziran ayında toplanmış olan kurultayında eski görüşünden ayrılarak grev hakkını benimsemiştir. Daha sonraki yıllarda, İsmet İnönü, İstanbul İşçi Sendikaları Birliğini ziyaretinde, grev hakkını iktidara geçtiklerinde tanıyacakları konusunda birlik yöneticilerine bizzat söz vermiştir.» [12]

1957'de Hürriyet Partisi bu konuda bir kanun teklifi sunmuş, ancak sonuca ulaşamamıştır. 1959'da CHP hazırladığı «İşçi ve İşveren Meslekî Teşekkülleri Kanunu» teklifinde sendikaların grev yapmalarını öngörmüştür. [13]

Aynı dönemde 1936 tarihli İş Kanunu'nun işçiler lehine değiştirilmesi de sendikalar ve işçilerce ısrarla istenmiştir. Ayrıca 1947 tarihli Sendikalar Kanunu ile öngörülen «genel sözleşme» hükmüyle İş Kanunundaki ilkeler uyarınca birkaç genel sözleşme imzalanmış ve sendikalar bu alanda daha modern ve Batı tipi toplu iş sözleşmeleri düzeninin benimsenmesini istemişlerdir.

Nihayet yasak olmasına karşın grevler de örgütlenmiştir. 1936-1946 döneminde ikinci elden kaynaklara göre iki, 1947-1950 döneminde, birinci elden kaynaklara dayanarak yaptığım araştırmalara göre beş, 14 Mayıs 1950'den 27 Mayıs 1960'a uzanan dönemde

12) Bk. M.Ş. Güzel: *Grev, grevin yapısal ve işlevsel açıdan irdelenmesine katkı*, Bilimsel Yayıncılık, Ankara, 1980, s. 62 - 64.

13) Bu konuda daha geniş bilgi için bk.: Kemal Sülker: *Türkiye'de grev hakkı ve grevler*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1976, s. 176 vd.; CHP Araştırma Bürosu: *İşçi ve İşveren Meslekî Teşekkülleri Kanunu Projesi*, Ankara, 1959.

ikinci elden kaynaklardan elde ettiğim bilgilere göre üç grev örgütlenmiştir.[14]

«Böylece, bir yandan işçi sınıfının uzun, kararlı ve bilinçli savaşımı öte yandan siyasal, ekonomik ve toplumsal koşulların elverişli olması sonucu 1961 Anayasasının 47. maddesi ile grev hakkı tanınmıştır. Daha sonra Anayasanın geçici 7. maddesi uyarınca «en geç iki yıl içinde» çıkarılması gereken TİSGL Yasası 15 Temmuz 1963'te kabul edilmiş ve 24 Temmuzda yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. İşçi sınıfının gerek bu yasanın, gerekse Sendikalar Yasasının çıkarılması için (1961 - 1963 arasında) İstanbul, Ankara, Ereğli ve diğer kentlerdeki gösteri, yürüyüş ve mitingleri ve birçok ilde örgütlediği grevler, onun, Anayasal haklarını ne denli benimsediğini, ilgili yasaların bir an önce çıkarılması için ne denli savaşım verdiğini göstermesi bakımından son derece anlamlıdır. İlgili yasaların çıkışı, böylesine bir savaşım sonucu gerçekleşmiştir.»[15]

Görüldüğü gibi grev hakkının tanınmasında asıl belirleyicinin mücadele olduğunu vurgulamamamın yanında dönemin olumlu ve elverişli siyasal, ekonomik ve toplumsal koşullarını belirtmeyi de ihmal etmiyorum.

O sırada başbakanın İsmet İnönü olduğu ve 1950'lerde parti genel başkanı ve kişi olarak işçilere verdiği sözü unutmadığı bu bağlamda anımsanmalıdır. Yine aynı açıdan Bülent Ecevit'in Çalışma Bakanı olarak bu yasaların çıkarılmasını bir tür onur meselesi haline getirmesi de unutulmamalıdır. Ama en önemlisi işçilerin ve sendikaların 1961'den yasalar çıkana dek fiilen grev örgütlemeleri ve gösteri, yürüyüş ve mitinglerinde anayasal haklarının düzenlenmesini ısrarla istemeleridir. İşte meclis dışındaki bu güç meclis içindekilerin iyi niyetiyle birleşince muhalefet partilerinin engellemelerine karşın özel yasalar çıkarılmıştır.

TİSGL Yasası grev hakkını birçok sınır ve kısıtlama ile düzenlemiş ve uygulamasını oldukça zorlaştırmıştır. Bu devletin işçi hareketine karşı geleneksel şüpheci yaklaşımının sonucudur. Zaten yasa koyucunun grev hakkını tanıyıp düzenlemesindeki asıl amaçta onu belli kanallar içinde akan bir nehir biçimine sokmak, grev uygulamasını disiplin altına almaktır. Bu yasakoyucunun amacıdır; ama uygulamada işçi ve sendikacılar tüzel düzenlemelerin ördüğü

---

14) Bk. M.Ş. Güzel: «Cumhuriyet Türkiyesinde İşçi hareketi», *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, s. 1852 - 1855, Tablo: 2. Orhan Kemal, *Grev* adlı kitabının (Bilgi Yayınevi, Ankara, 1975) aynı başlıklı öyküsünde 1950 - 1960 dönemi grevlerinden birini en belirgin özellikleriyle çok güzel anlatmaktadır. Bu öykünün analizi için şu yazıma bakılabilir: «Öykü ve romanda grev» *Süreç*, Yıl: 1981/1, cilt: 2, sayı: 5, s. 51 - 55.

15) Güzel: *Grev*, s. 64.

duvarları aşmaya ve grev uygulamasına daha geniş boyutlar kazandırmaya çalışmıştır. Bu da unutulmamalı.

SENDİKA HAKKI

Bu yazıda Osmanlı İmparatorluğu'ndan günümüze işçi örgütlenmesini anlatmam söz konusu değil[16]. Bizde ilk sendikalar 1908'de kurulmuştur. 1908 tarihli Tatil-i Eşgal Cemiyetleri Hakkında Kanun-u Muvakkat ve 1909 tarihli Tatil-i Eşgal Kanunu kapsamlarına aldıkları işletmelerde sendika kurulmasını yasaklamışlardır. Ancak gerek sendika gerekse işçi derneği adı altında işçi örgütleri o dönemde ve daha sonraki dönemlerde sürmüştür.

Kemalist Devlet «sendika» sözcüğünden bile çekindiğinden 1930'lardan sonra işçi örgütleri CHP (Parti-Devlet) denetimine alınmak istenmiştir[17]. 1938'den 1946 Mayısına kadar giden yasaklama döneminden sonra değişik nedenlerin etkisiyle[18] sendika kurulması olanağı doğmuş ve bu olanağı işçiler ile 1946'nın iki sosyalist partisi alabildiğine kullanmışlardır. Bunun üzerine CHP devreye girmiş ve sosyalist partilerle ilişkili sendikaların biri dışındaki hepsini kapatmıştır. Sonra bu gelişmeden çıkardığı dersle ve işçi örgütlenmesini kendi vesayeti altına almak amacıyla 1947'de Sendikalar Yasasını çıkarmıştır.

Yasanın yürürlüğe girmesinden sonra CHP güdümünü reddeden radikal sendikalar özellikle özel sektör işletmelerinde kurulmuştur. Yasa koyucu bir anlamda amacına yüzde yüz ulaşamamıştır. Çünkü tanınan her hak gibi sendika hakkı da iki yanı keskin bir bıçak gibidir ve yetenekli işçiler herşeye karşın işçi haklarını savunacak gerçek sendikaları kurmanın yolunu bulmuşlardır.

Bu kısa açıklama Türkiye'de sendika hakkının farklı bir tarihi olduğunu ve sendikal hareketin farklı etkilere bağlılığını göz önüne sermektedir[19]. Dolayısıyla sendika hakkının tanınmasında tek belirleyici işçilerin mücadelesidir dediğim gibi bir sonuca ulaşıl-

---

16) Bu konuda 5. ve 14. dipnotlardaki yazılarım yanında şu iki yazıma da bakılabilir: «Tanzimat'tan Cumhuriyet'e işçi hareketi ve grevler», *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, s. 803-830; «İsmet İnönü, sosyal politika, sendika ve grev», *Yapıt*, sayı: 10, Nisan-Mayıs 1985, s. 67-86.

17) Bk. M.Ş. Güzel: «1930'larda işçi örgütlenmesi», *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, sayı: 83, Eylül 1986, s. 47-48.

18) Bu nedenlere kısaca *Yapıt*'ın 10. sayısındaki yazımda değindim. Daha geniş bilgi *Türkiye'de İşçi Örgütlenmesi (1940-1950)*, AÜSBF, Ankara, 1982, başlıklı doçentlik tezimde.

19) Bu etkileri daha önceki bir yazımda sıralamıştım: «Sendika bürokrasisi üzerine», *Süreç*, 1981/2, Cilt: 2, Sayı: 6, s. 32-41 ve özellikle dn. 2.

ması eksik ve yanıltıcı olacaktır. Sendika hakkının tanınması işçi istekleri arasında 1908'den beri önemli bir yere sahiptir, bu istek birçok eylemde dile getirilmiştir ve 1947'de tanınmasında ülkenin, uluslararası ilişkilerinin ve dünyanın o anki durumunun etkileri de olmuştur. Bu konulara daha önce değişik çalışmalarımda ayrıntıları ile değinmiştim.

EKSİK VE YANLIŞLAR

I — Y. Koç yazısında Jean Jaurès'in 1904'te Alman Sosyal Demokrat Partisi (ASDP) yöneticilerini «tepeden yardım alma geleneğine» sahip olmakla suçladığını belirtiyor (s. 34). Yazar aynı sayfada Jaurès'in bu suçlamasının «Alman işçi sınıfı»na yönelik olduğunu söylüyor. ASDP yöneticileri «Alman işçi sınıfı» mı? Yazar birkaç satır sonra «Alman işçi sınıfı, 1918 yılı sonlarında iddia edilen bu geleneğin doğrusal uzantısı ile uzaktan yakından ilgisi olmayan devrimci bir tavra girebilmiştir.» diyor. Spartakistlerle «Alman işçi sınıfı» aynı şeyler mi?

II — Y. Koç işçilerin siyasal haklarını sayarken (s. 35), işçilerin siyasi parti kurma hakkını unutmuştur. Daha sonra hatırlamıştır (s. 43). Bu basit bir unutkanlık ve hatırlama mı? Yazar Türkiye'de işçilerin siyasal haklarını anlatırken (s. 70) tarihi gerçekleri yadsıyan garip şeyler söylüyor. Özetle Türkiye'de işçiler «siyasal haklar mücadelesine önemli bir katkıda bulunmamışlardır» diyor. Bu sonuca ulaşması «siyasal hakları» tanımlarken yaptığı sınırlamadan geliyor. Bu tanımlamasında Batı örnek alındığından Türkiye gerçeği tümüyle unutuluyor. Gerçekten de Batı'da olduğu gibi Türkiye'de işçiler genel oy hakkı için savaşım vermediler. Çünkü bu hak savaşıma gerek olmadan sağlandı. Doğru. Ama işçilerin diğer yurttaşlar gibi Ulusal Kurtuluş Savaşına katılmaları ve 1919-1922 döneminde yaptıkları miting ve grevlerle işgalcilere ve işbirlikçilerine karşı mücadele etmeleri «siyasal hak» için mücadele değil mi? Ayrıca 1908-1913, 1919-1923 dönemlerinde kurulan sosyalist örgütler ve partiler işçilerin siyasal yaşamda sözlerinin olduğunu göstermiyor mu? Bu dönemlerde sosyalist partilerle işçi hareketi arasında kurulan ilişkiler (grevlerin desteklenmesi, sendikaların kurulması, işçileri eğitme uğraşları vb.) unutuldu mu? Birinci İzmir İktisat Kongresi öncesinde, sırasında ve sonrasında Aydınlık Grubu ve Şefik Hüsnü'nün yaptıkları Türkiye işçi hareketi tarihinin bir parçası değil mi? İşçi haklarını özellikle grev hakkını savunan Demokrat Parti'nin işçi sendikalarınca desteklenmesi, TİP'in 12 sendikacı tarafından kurulması ve 1960'lı yıllarda düzenlenen miting-

lerde dile getirilen istekler ve 15-16 Haziran 1970 «siyasal haklar» için mücadele ve işçi hareketinin siyasal yaşamdaki varlığının işaretleri değil mi? Örnekler daha çoğaltılabilir.

Hele «1923-1946 döneminde yeni siyasal partilerin örgütlenmesi; doğrultusunda işçilerin örgütlü bir çabası olmadı. Zaten daha en temel örgütlenme hakkını bile kullanamayanların daha öte ve daha zor bir mücadeleye etkin bir biçimde katılması düşünülemezdi» demesi (s. 70) yanlış ve eksik değil midir? 1930'larda İzmir ve İstanbul'da TKP'li işçilerin faaliyetleri İkinci Dünya Savaşı içinde olan bitenler burada anımsanmalıydı[20]. Nitekim II. Dünya Savaşı sırasında TKP'nin gizli işçi komitelerinden sözedilmektedir. Bunlar 1946 tevkifatından sonra basına da yansımıştır ve bilinen şeylerdir.

III — Y. Koç şöyle diyor: «Bu nedenle, 1950-1960 döneminde seçmen olarak gücü giderek artan ve yasalar aracılığıyla yeni haklar elde etmiş olan **işçilerin sendikal harekete karşı ilgisinde önemli bir artış görülmedi.»** (a.b.ç.) (s. 57). Yanlış. İşte bir kanıtı: 1950'de 78.000 olan sendikalı işçi sayısı 1960'da 282.967'ye ulaşmıştır[21].

IV — «1936 yılına kadar grev hakkı vardır, ancak kullanılmamıştır.» Yanlış. Çünkü 1923 ile 1936 arasında ikinci elden kaynaklara dayanarak yaptığım araştırmaya göre 33 grev örgütlenmiştir[22]. Yazar daha sonra «Türkiye'de 1923-1936 döneminde grev hakkı hukuken mevcuttu. Ancak bu hak kullanılmadı veya kullanılamadı.» diyor (s. 68). Ama bu arada M. Gülmez'e atıfta bulunarak Aralık 1923'teki Şark Şimendifer işçileri grevinden bahsediyor (s. 71).

V — 1963-1980 döneminden sözederken «Türk-İş, bir ölçüye kadar da DİSK hiçbir zaman merkezi bir işçi örgütü olamadı» (s. 59) diyen Y. Koç bunun neden ya da nedenlerini belirtmiyor.

VI — Yazar «sendikalarla siyasal partiler arasındaki organik bağların yasaklanmış olması da sendikaların mevzuat değişikliği için mücadele vermesini olumsuz doğrultuda etkiledi» diyor (s. 60). Bu en azından 1961-1971 dönemi için yanlış. DİSK, mecliste TİP'in de yardımıyla ve milletvekili sendikacılar aracılığıyla mevzuat değişikliği için ciddi bir biçimde mücadele etti. Mevzuat değişikliği isteği ayrıca birçok grev, gösteri ve mitingde dile getirildi. Öte yandan Türk-İş AP iktidarıyla iyi ilişkileri sonucu DİSK'i eleyebilmek

---

20) Bu konuda bk. İbrahim Topçuoğlu: *İlk Sendika Sarıkışla'da*, kendi yayını, İstanbul, 1976. 1930 yılı *Cumhuriyet* kolleksiyonu ve 1940-1950 yılları süreli yayınlarında bu konuda ayrıntılı bilgiler vardır.

21) Çalışma Bakanlığı istatistikleri. Bk. M.Ş. Güzel: *Le mouvement ouvrier et les grèves en Turquie: De l'Empire ottoman à nos jours*, basılmamış doktora tezi, Aix-en-Provence (Fransa), 1975, s. 306, Tablo: 70.

22) «Cumhuriyet Türkiyesinde işçi hareketi», *a.g.k.*, s. 1852, Tablo: 2.

için 1317 sayılı yasanın hazırlanmasına yöneticileri ve işçi milletvekilleri aracılığıyla katıldı. 1961-1971 dönemi siyasal partilerle işçi sendikaları arasında organik olmayan ancak ciddi boyutlara ulaşan ilişkilerin dönemidir. Hele TİP ve DİSK arasındaki ilişkiler ve her iki örgüt kurucularının birçoğunun aynı kişiler olması işçi hareketi tarihinin unutulmaması gereken verileridir.

VII — «Osmanlı İmparatorluğu'nda II. Abdülhamit döneminde 1908 yılına kadar dernek kurmak yasaktı. İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra yeniden yürürlüğe konulan Anayasa'da bu hak tanınmaktaydı» diyen (s. 63) Y. Koç bir yanlış daha yapıyor. Çünkü 23 Temmuz 1908'de «yürürlüğe konulan» 1876 Anayasasıdır ve dernek kurma hakkını tanımamaktadır. Dernek kurma hakkı Ağustos 1909'da yapılan değişiklikle ve Kanuni Esasi'ye eklenen 120. madde ile tanınmıştır[23].

VIII — Y. Koç 1919-1922 döneminde «gerek İstanbul'da, gerek Anadolu'da işçi örgütlenmelerinin hızla yayıldığı»nı söyledikten sonra (s. 64), bu gelişmenin nedenleri arasında şunu da ileri sürüyor: «Diğer taraftan, 1919 yılında Uluslararası Çalışma Örgütü kurulmuştu. İşgalci devletler de bu kuruluşun üyesiydiler ve ülkelerinde güçlü işçi örgütleriyle karşı karşıyaydılar. Bu nedenle, işgalleri altında bulunan bölgelerde sendikal örgütlenme konusunda daha hoşgörülü davranma eğilimindeydiler.» İnanılması imkansız olan bu yaklaşım, yazarın, kimi gelişmeleri kendi kuramsal çerçevesine oturtmak isteğinin tipik bir örneğidir. O dönemi daha yakından incelemiş olanların üstünde ısrarla durduğu sosyalist hareketin ikinci canlılık dönemini yaşaması ve işçi hareketiyle sıkı bağlar kurması Y. Koç'un ilgi alanına girmemiştir[24].

IX — Yazar «1947-1961 döneminde örgütlenme hakkında bir genişleme olmadı» diyor (s. 65). Yanlış. Çünkü: a) 13 Ağustos 1952'de çıkarılan bir yasa ile gazetecilere sendika hakkı tanındı; b) 29 Ağustos 1952'de kabul edilen bir kararnameyle İş Kanununun kapsamı «50.000'den çok nüfuslu kentlerdeki 4'den 9'a işçi çalıştıran işletmeleri» de kapsayacak biçimde genişletildi; böylece bu işçilere de sendika hakkından yararlanma olanağı doğdu. Nitekim İş Kanunu kapsamına giren işçi sayısı 1952'de 488.508 iken 1953'te 566.535'e 1954'te 583.962'ye yükseldi[25].

23) Bk. Server Tanilli: *Türk Anayasaları ve ilgili mevzuat*, İ.Ü. Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1980, s. 20-25.

24) Bu konuda örneğin Kemal Sülker'in yapıtlarında ve Mete Tunçay'ın konusunda klasik olan *Türkiye'de Sol Akımlar*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1967 (ve yeni baskısı) yapıtında geniş bilgi vardır.

25) Çalışma Bakanlığı istatistikleri, Bk. Güzel): a.y.

X — Yukarıdan beri sıraladığım eksik ve yanlışlar Y. Koç'un Türkiye işçi hareketi tarihini iyi bilmediğini göstermektedir. Bu saptamalar yazarın Türkiye işçi hareketi tarihiyle ilgili ikinci elden kaynakları tümüyle okumadığını da gözler önüne sermektedir. Dolayısıyla tarih bilgisi eksik olan birinin hatalı gözlem yapacağını, yanlış sonuçlar çıkaracağını ve yanlış çözümler önereceğini söylemem haksızlık olmayacaktır.

XI — Tartışma yazılarının en tatsız tarafı insanın bir tür savunma iç güdüsü ile kendinden ve yazdıklarından sık söz etmek zorunda kalmasıdır. Bu yazıda da maalesef öyle oldu. Bu nedenle okuyucudan beni bağışlamasını özellikle rica ederim.

İşçi Hakları Tartışması

Yıldırım KOÇ

Saçak Dergisi'nin Şubat 1985 tarihli sayısında Tayfun Tezcan'ın «İşçi Hakları 'Tepeden' mi Verildi?» başlıklı bir yazısı yayınlandı[1]. Aynı derginin Mayıs 1985 tarihli sayısında ise Şehmus Güzel'in «Tarih ve Lütuf başlıklı yazısı çıktı[2]. Ben de bu iki yazıda yer alan yaklaşımı Saçak Dergisi'nin Temmuz 1985 sayısında yayınlanan «İşçi Hakları, Tepeden mi Verildi?» başlıklı yazımla eleştirdim[3].

Eleştiri yazımda şunları belirttim:

> «Türkiye'de sendikal hak ve özgürlükler ve işçilere sağlanan ekonomik-siyasal-toplumsal diğer haklar verildi mi, alındı mı? Hayat bu kadar basit değil ki, bu sorunun yanıtı da basitçe 'verildi' ya da 'alındı' olsun. Soruyu bu basitlikte sormak, işverenlerin sendikalara karşı tavrında zaman içinde bir değişiklik olmadığını varsayar; sendikaların düzene karşı tavrı ve düzenle ilişkilerinin zaman ve mekan içinde farklılaşmadığını düşünür; toplumsal ve siyasal yaşamı salt işçiler ve işverenler arası bir mücadele gibi değerlendirir; karmaşık sınıfsal ilişkileri, yapılar ve saflaşmaları kavrayamaz... Bu nedenle, ... bu konunun karmaşıklığını sergileyeceğim.» [4]
>
> «Ben, yaşamın bu denli mekanik olduğu kanısında değilim. Fazla uzun olmaması gereken bu yazıda ancak bazı soruları ortaya atıp, konunun karmaşıklığını (örnekleriyle) sergilemekten öte birşey yapamayacağım. Çok basit, herkesin bildiği varsayılan bazı soruların hiç de sanıldığı gibi olmadığını ve soruyu kavramak için bile önemli bir çabanın gösterilmesi gerektiğini anlatmaya çalışacağım.» [5]

Yazımı şöyle bitiriyordum:

> «'İşçi hakları tepeden mi verildi, mücadelelerle mi alındı?' sorusu, yaşamın karmaşıklığını yansıtmıyor. Bu önemli konuyu farklı ve daha kapsamlı bir yaklaşımla tartışmak gerekli.» [6]

---

1) Tezcan, Tayfun, «İşçi Hakları 'Tepeden' mi Verildi?», *Saçak*, Şubat 1985, No. 13, s. 28-34.
2) Güzel, Şehmus, «Tarih ve 'Lütuf'», *Saçak*, Mayıs 1985, No. 16, s. 42-44.
3) Koç, Yıldırım, «'İşçi Hakları Tepeden mi Verildi?'», *Saçak*, Temmuz 1985, No. 18, s. 40-48.
4) Koç, Yıldırım, *a.g.m.*, 1985, s. 40.
5) Koç, Yıldırım, *a.g.m.*, 1985, s. 42.
6) Koç, Yıldırım, *a.g.m.*, 1985, s. 48.

Yazımın hiçbir yerinde, «haklar lütuf olarak verildi» anlayışına yol açacak bir cümle yer almıyordu. Eleştirdiğim konu, «haklar lütuf olarak verildi» veya «haklar mücadeleyle söküle söküle alındı» biçiminde yalnızca iki seçenekli ve «ya beyaz, ya siyah» yaklaşımıydı. Bu yaklaşıma karşı çıktığım gibi, bu yaklaşımın sonucu olan bir tavır belirlemesini de eleştiriyordum.

Saçak Dergisi'nde ele aldığım görüşlerin bir bölümünü genişlettim. «İşçi Hakları ve Sendikacılık» konulu yazım 11. Tez'in 5. kitabında yayınlandı[7].

Ş. Güzel, Saçak'ta Temmuz 1985'te yayınlanan yazımı, aynı derginin Ağustos 1987 sayısında «Tarihin T'si» başlıklı yazısıyla eleştirdi[8]. Bu eleştiriye yanıtımı 1987 Eylülü'nün ilk haftasında Saçak'a ilettim.

Ş. Güzel'in «Türkiye'de İşçi Hareketi ve Tarihi» başlıklı yazısı ise 11. Tez'de yayınlanan yazımı eleştiriyor[9]. Bu yazım Ş. Güzel'in bu yazıda yer alan eleştirilerini yanıtlayacak.

Ş. GÜZEL NEYİ SAVUNUYOR?

Ş. Güzel, 11. Tez'in bu kitabında yer alan «Türkiye'de İşçi Hareketi ve Tarihi» yazısında şunları yazıyor:

> «I — Y. Koç yazısında, 'Türkiye'de işçi haklarının elde edilişi konusunda(ki) farklı yaklaşımlar'a değiniyor ve benim 'tüm hakların ve özellikle de örgütlenme ve grev haklarının, yoğun mücadeleler sonucunda alındığı' inancında olduğumu belirtiyor (s. 62). Yazar niçin ve nelere dayanarak bu inançta olduğunu belirtmiyor ve sadece Grev başlıklı kitabımdan kısa ve keyfi bir alıntı yaparak görüşümü yansıtmaya çalışıyor. İşçi hareketi konusunda birçok çalışma ve araştırma yapmış, birçok yazı yayınlamış herhangi bir kişinin görüşünü doğru ve iyi bir biçimde yansıtabilmek için o kişinin ilgili konudaki bütün yazı, araştırma ve çalışmalarının incelenmesinin ve daha ayrıntılı bir biçimde düşünülmesinin gerektiğini sanıyorum. Y. Koç, böyle bir yöntem izlemediği için kısa yoldan kestirme ve yanlış bir sonuca ulaşmıştır... Yazar benim tezimi kendi arzuladığı gibi anlamış, neyi hangi haklar ve hangi dönemler için söylediğime fazla ilgi göstermeden indirgemeci bir yaklaşımla tezimi tahrif etmiştir.»

Ş. Güzel aynı yazısında daha sonra şunları belirtiyor:

> «Kişisel olarak işçi haklarının bütün ülkelerde nasıl sağlandığı konusunda fikir yürütecek ölçüde bilgi ve belgeden yoksunum. Bu ba-

---

7) Koç, Yıldırım, «İşçi Hakları ve Sendikacılık,» *11. Tez, 5. Kitap,* Şubat 1987, s. 32 - 75.

8) Güzel, Şehmus, «Tarihin T'si,» *Saçak,* Ağustos 1987, s. 41 - 49.

9) Ş. Güzel'in «Türkiye'de İşçi Hareketi ve Tarihi» başlıklı yazısı bu yazı ile aynı kitapta yayınlanacağından, bu yazıya yaptığım göndermelerde sayfa numarası belirtemedim.

kımdan ve bu konuda birinci elden kaynaklara inmeden yazan ve zaman zaman çabuk ve kesin sonuçlara ulaşan biriyle tartışmaya girmem de söz konusu olamaz.»

Ş. Güzel aynı yazısında bir yerde de şöyle yazıyor:

«Çok iyi bilmediğim ülke ve olaylarla karşılaştırmalar yapmaktan, genellemelere girmekten kaçındım.»

Ş. Güzel'in «Türkiye'de İşçi Hareketi ve Tarihi» yazısında kendi tavrı konusunda bu söyledikleri doğru değildir. Daha Ağustos 1987 tarihli Saçak'ta şunları yazıyordu:

«Türkiye'de işçi haklarının nasıl tanındığı konusunda şimdiye kadar iki tez vardı. Birincisi, ... 'lütuf' ya da 'işçi hakları tepeden verildi' tezidir. İkincisi daha önce birçok kişinin savunduğu ve benim de, yaptığım araştırmalar ve yayınlarımın ışığında katıldığım mücadele tezidir.» [10]

Ş. Güzel, 11. Tez'in bu kitabındaki yazısında da şöyle yazıyor: «V - Türkiye'de işçi haklarının nasıl tanındığı konusunda iki tez bulunuyor.»

Ş. Güzel, bu konudaki tartışmaya «iki tez» açısından yaklaşıyor ve «mücadele tezini» savunuyor. Ve bu yaklaşımı yalnızca Türkiye açısından değil, (yukarda kendisinden aktardığım ikinci ve üçüncü paragrafların aksine) genel bir tavır olarak benimsiyor. «Cumhuriyet Türkiyesi'nde İşçi Hareketleri» yazısında «Tarihte İşçi Hareketi» başlığı altında şu genellemeleri yapıyor:

«Kapitalizmin yaygınlık kazanmasıyla birlikte işçi sınıfı, ekonomik, toplumsal ve siyasal çıkar ve haklarını korumak amacıyla da geniş bir biçimde örgütlenmek ve daha zorlu bir mücadele vermek zorunda kalmıştır. Bu amaçla örgütlenen işçi sınıfı çeşitli baskılarla karşılaşmış, örgütleri kapatılmış, mücadeleleri engellenmek istenmiştir. Grevler ve işçi örgütlenmesi yasaklanmış, çalışanlar sert önlemlerle, baskı ve şiddet yoluyla sindirilmek istenmiştir. Ne var ki, bu yöntem her türlü baskıya karşın uzun süre başarılı olamamıştır. Devlet ve iktidarların işleri bu biçimde yürütemeyeceklerini anlamaları; işçilerin yasak, baskı ve şiddete karşın eylemlerini sürdürmeleri, örgütlenmelerine siyasi boyut kazandırmaları ve nihayet demokrasi bilinci ile insan hakları düşüncesinin gelişip, yaygınlaşması, hükümetleri yasaklama, baskı ve şiddet politikaları yerine işçi hareketini hoşgörmek, giderek tanımak zorunda bırakmıştır. Gerek örgütlenme, gerek toplu sözleşme ve grev hakları, bu biçimde ancak belli bir yasaklama döneminden sonra, işçi sınıfının ve tüm çalışanların zorlu savaşımları sonucu tanınmıştır.» [11] (a.b.ç.)

Ş. Güzel, beni eleştirdiği yazısına Grev kitabından aldığı uzun alıntıda da, «işçi haklarının bütün ülkelerde nasıl sağlandığı konusunda fikir» yürütuyor. Şunları yazıyor:

---

10) Güzel, Şehmus, *a.g.m.*, Ağustos 1987, s. 42.

11) Güzel, Şehmus, «Cumhuriyet Türkiyesi'nde İşçi Hareketleri,» *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 7, s. 1849.

«Kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesi sonucu, işçi sınıfı ve diğer çalışanlar, hemen hemen her ülkede işbırakımı eylemlerini geliştirmiş ... çeşitli grev biçimleri ile amaçlarına ulaşmaya çalışmışlardır. Ancak bu eylemlerin gelişip, yoğunlaşmasına koşut olarak, devletin, kapitalistlerin çıkarları doğrultusunda işçi sınıfını eylem ve örgütleri ile birlikte denetleme gereksinmesini duyduğu görülmüştür. Bu amaçla grevler ve işçi örgütlenmesi yasaklanmış; çalışanlar, sert önlemler, baskı ve şiddet ile yıldırılmak istenmişlerdir. Ancak bu yol başarılı olmamış; devlet, işleri bu şekilde yürütemeyeceğini anlayınca, ikinci bir aşama olarak grev hakkını — işçi örgütlenmesini ve sendika hakkını — tanımak, grev uygulamasını düzenlemek zorunda kalmıştır. **Bu aşamaya varılması, hiçbir ülkede işçi sınıfının, tüm çalışanların bilinçli ve kararlı savaşımı olmaksızın gerçekleştirilememiştir.**

«Ülkemizde de benzer bir gelişme görülür. İşçi savaşımı, Osmanlı İmparatorluğu'ndan günümüze aralıksız süregelmiştir. Yüzyılı aşkın bir süreden bu yana ülkemizde işçi eylemleri, grevler yapılagelmiştir. Ancak, önceleri grev yasaklanmış, grevciler baskı, şiddet ve yaptırımlar ile karşılaşmışlardır. **İşçi sınıfının uzun, kararlı ve bilinçli savaşımı sonucu, yöneticiler grev hakkını tanımak ve yasalaştırmak zorunda kalmışlardır.** Bu, 1908'de böyle olmuştur.» [12] (a.b.ç.)

Ş. Güzel'e daha önceki yazılarımda yönelttiğim eleştiriler bir yanlış anlamanın veya (Ş. Güzel'in iddia ettiği gibi) bir tahrifatın sonucu değildir. Eleştirileri destekleyen ve biraz uzunca tuttuğum yukarıdaki alıntılar, Ş. Güzel'in iddiasından farklıdır. Ş. Güzel, 11. Tez'in bu kitabında yayınlanan yazısında bazı yerlerde bu konuda daha gerçekçi bir tavır almıştır. Somut olayları incelediği bazı yazılarında da olaya gerçekten «iki tez» ve «mücadele tezi» açısından yaklaşmadığını göstermiştir. 1961 Anayasasında grev hakkının tanınışına ilişkin olarak Grev kitabında yazdıkları[13], Türkiye Sosyalist Fırkası'nın 1919-1921 grevleri ile ilgili olarak ilerde ele alacağım yazıları bu tavrın örnekleridir.

Ayrıca eleştiri yazısındaki şu sözleri de önemlidir: «Bu kısa açıklama Türkiye'de sendika hakkının farklı bir tarihi olduğunu ve sendikal hareketin farklı etkilere bağlılığını göz önüne sermektedir. Dolayısıyla sendika hakkının tanınmasında tek belirleyici işçilerin mücadelesidir dediğim gibi bir sonuca ulaşılması eksik ve yanıltıcı olacaktır. Sendika hakkının tanınması işçi istekleri arasında 1908' den beri önemli bir yere sahiptir, bu istek birçok eylemde dile getirilmiştir ve 1947'de tanınmasında ülkenin, uluslararası ilişkilerinin ve dünyanın o anki durumunun etkileri de olmuştur.» Etkenler konusunda farklılığımız olsa da, ben de benzer bir yaklaşımı savunuyo-

---

12) Güzel, Şehmus, *Grev, Grevin Yapısal ve İşlevsel Açıdan İrdelenmesine Katkı*, Bilimsel Yayıncılık, Ankara 1980, s. 62-63.

13) Güzel, Şehmus, *a.g.e.*, 1980, s. 64.

rum. Ancak Ş. Güzel'in buradaki yaklaşımı, daha önce yaptığım uzun alıntılarla çelişiyor.

BEN NEYİ SAVUNUYORUM?

Ş. Güzel, «işçi haklarının nasıl tanındığı konusunda iki tez» vardır yaklaşımından ve kendisinin «mücadele tezi» anlayışını benimsediğini açıkladıktan sonra, benim de «lütuf tezini» savundugumu iddia ediyor.

Bu iddialar gerçek dışıdır ve «iki tez» yaklaşımının doğal sonucudur. Somut olayları incelediğinde bu «iki tez« yaklaşımı ve «mücadele tezi» anlayışını bazan bırakabilen Ş. Güzel, formülasyona gidince farklı bir tavır takınıyor. Bu anlayışla da, «mücadele tezi» anlayışını benimsemediğim için, beni (hatalı bir şekilde) «lütuf tezi» anlayışını benimsemekle suçluyor.

Ş. Güzel, Ağustos 1987 tarihli Saçak'ta yayınlanan yazısında şunları söylüyor:

> «Türkiye'de işçi haklarının nasıl tanındığı konusunda şimdiye kadar iki tez vardı. Birincisi ... 'lütuf' ya da 'işçi hakları tepeden verildi' tezidir ... Y. Koç birinci teze yakın bir tez ileri sürüyor.» [14]
>
> «Lütuf tezini savunanlar Türkiye'de işçi hakları konusunda hiç mücadele yapılmadığını ve yapılan mücadelelerin öyle pek önemsenir şeyler olmadığını iddia ediyorlar. Y. Koç da onlara katılıyor.» [15]
>
> «Y. Koç, işçi mücadeleleri olmadan işçi haklarının kabul edildiğini ispat etmek için, ... herkesçe bilinen klasik alıntıyı yapıyor.» [16]

Ş. üzel, 11. Tez'in bu kitabında yayınlanan yazısında ise şöyle diyor:

> «Y. Koç, sorunun karmaşık olduğunu söylemekle birlikte, temelde birinci teze yakın bir tez ileri sürüyor veya birinci tezin bir başka biçimini savunuyor. O kadar ki 'hakların sağlanması' konusunda ileri sürdüğü dokuz 'etmen' arasında mücadele diye bir etmenden bile söz etmiyor.»

Önce Ş. Güzel'in son paragrafındaki ikinci cümlesini yanıtlayayım. Sözü edilen yazımda, «Ücretlilerin Maddi Durumu, Devraldıkları Miras ve Sendikal ve Siyasal Örgütlenme Düzeyi» başlığı altında şunları yazmışım: «Ücretlilerin sayısal durumu, devraldıkları örgütlenme ve mücadele mirası ve sendikal ve siyasal örgütlenme düzeyi, belirli haklar (reformlar) elde etmedeki gücünü doğrudan etkilemektedir.» [17]

Yazının bütünlüğünden ve aktardığım cümleden, işçilerin eko-

---

14) Güzel, Şehmus, *a.g.m.*, Ağustos 1987, s. 42.
15) Güzel, Şehmus, *a.g.m.*, Ağustos 1987, s. 42.
16) Güzel, Şehmus, *a.g.m.*, Ağustos 1987, s. 46.
17) Koç, Yıldırım, «İşçi Hakları ve Sendikacılık,» s. 46-7.

nomik-demokratik ve politik mücadelesinin de hak sağlamada önemli bir etmen olduğuna inandığım herhalde açıktır. Eğer böyle bir yaklaşımım olmasa, belirli kesintilerle 15 yıldır sendikal hareket içinde çaba göstermezdim herhalde. Ş. Güzel, yukarıda beni eleştirirken, «o kişinin ilgili konudaki bütün yazı, araştırma ve çalışmalarının incelenmesinin ve daha ayrıntılı bir biçimde düşünülmesinin gerektiğini sanıyorum» diyor. Ben buna bir de insanların davranışlarını ve yaşantılarını ekleyeyim.

Benim bu konudaki tavrım çok açık.

Önce «iki tez yaklaşımına» karşı çıkıyorum.

10-12 yıl önce bu konuda farklı düşünüyordum. 1979 yılında yayınlanan **Türkiye'de Sınıf Mücadelesinin Gelişimi** (1923-1973) isimli kitabımda[18], hak sağlanmasında «mücadeleyle söküle söküle koparılan haklar» tezine bir tepki olarak, çeşilti hakların sağlanmasında işçilerin doğrudan mücadelesi olmadığını, hakim sınıfların iç çelişkilerinin işçilerin seçmen olarak gücünün ve işçi sınıfının örgütlü ve kendi özgücüne dayanan mücadelesinin gelişimini önleme çabalarının belirli hakların sağlanmasında belirleyici olduğunu yazmıştım. Bunlardan hareketle de (bu nedenlerle) bazı hakların verildiğini ileri sürmüştüm. Ancak «lütfedildiği» gibi bir tezi savunmamıştım. Bugün 10-12 yıl öncesinden farklı olarak, konuyu «alındı, verildi» ikileminin basitliği içinde görmüyorum.

Bu konuda, Ş. Güzel'in eleştirdiği yazımda belirttiğim şu nokta sanıyorum yeterlidir:

> «'Haklar alındı mı, verildi mi?' tartışması veya 'haklar nasıl sağlandı?' sorusuna yanıt arama çabaları önümüzdeki dönemdeki gelişmeleri kavramanın bir unsuru olduğu ve geleceğe ışık tuttuğu ölçüde güncel ve yararlıdır. Ancak sorunun karmaşıklığını bilerek, geleceğe ilişkin değerlendirmelerde tüm değişkenlerdeki değişiklikleri hesaba katan bir yaklaşım gereklidir.»[19]
>
> «İşçilere fiilen veya çeşitli hukuksal düzenlemelerle belirli demokratik, siyasal ve ekonomik hakların sağlanması (reformların yapılması) çok çeşitli etmenlerin karmaşık bir sonucu olarak ortaya çıkar.»[20]

Bunları söyledikten sonra, kanımca en önemli 9 etmeni ele alıyordum. Bunlardan hiçbiri, işverenler veya devlet bu hakları «lütfetti» anlamına yorumlanamaz.

Ş. Güzel'in bana atfetmeğe çalıştığı görüşler benim değildir.

---

18) Koç, Yıldırım, *Türkiye'de Sınıf Mücadelesinin Gelişimi - I (1923 - 1973)*, Birlik Yayıncılık, Ankara 1979.

19) Koç, Yıldırım, «İşçi Hakları ve Sendikacılık,» s. 35.

20) Koç, Yıldırım, «İşçi Hakları ve Sendikacılık,» s. 44.

ELEŞTİRİLERE YANITLAR

1) Ş. Güzel, «mücadele tezini savunan dört isimden kendiminki dışındakileri tanımıyorum ve onların savunmasını yapmam olanaksız,» diyor.

Yazımda şöyle demişim: «Türkiye'de 'hakların yoğun mücadelelerle alındığı' görüşünde olan çalışmalara örnek olarak aşağıda belirtilenlere bakılabilir: Rozaliyev, **Türkiye'de Kapitalizmin Gelişme Özellikleri**, Onur Yay., 1978, s. 200; SSCB Bilimler Akademisi, **Ekim Devrimi ve Sonrası Türkiye Tarihi** (2. kitap), Bilim Yay., İstanbul, 1978, s. 194; Aykan,. F., **Türkiye'de Sosyalizm Akımının Maddi Temeli**, İstanbul, 1976, s. 9; Güzel Ş., **Grev, Grevin Yapısal ve İşlevsel Açıdan İrdelenmesine Katkı**, Bilimsel Yayıncılık, 1980, s. 62-63.»

Ş. Güzel'in Rozaliyev'i, SSCB Bilimler Akademisi'ni ve Ferda Aykan'ı «tanımamasını» (bilmemesini) ve Türkiye işçi sınıfı tarihine ilişkin bunca yazı yazmasına karşın, bu kitapları incelememiş olmasını anlayamadım.

2) Ş. Güzel, «Lütuf tezini savunanlara örnek olarak N. Tör, M. Dülger ve E. Ünsal veriliyor. Nedim Tör veya Mehmet Dülger'i bu konunun 'uzmanı' saymak herhalde olası değil. Engin Ünsal'a gelince, işçi hareketi konusunda ilginç birçok yazı yayınlamasına karşın bir bilim adamı olmadığı açık,» diyor.

Önce şunu belirteyim. Bu konularda görüş ileri sürmek üniversite mensuplarının tekelinde değildir. Türkiye'de yaşadığımız koşullarda ise bilim adamlığı ile üniversite mensupluğu özdeş değildir. Ben yazımda şöyle demiştim: «Bu doğrultuda değerlendirmelerden üç örnek aşağıda sunuluyor[21].» Bu kişilerin «uzman» ya da «bilim adamı» olduğunu ileri sürmedim. Ancak şunu da belirtmeliyim: Vedat Nedim Tör bir dönem Türkiye Komünist Partisi'nin genel sekreterliğini («Kâtip-i umumî») yapmış bir kişidir. 1927 yılında bu hareketten ayrılmışsa da, herhalde bu konunun biraz «uzmanı» olsa gerek. Engin Ünsal ise yalnızca yazmakla kalmamış, bu konuda ABD'de Cornelli Üniversitesinde yüksek lisans programını tamamlamış, uzun yıllar Teksif, Genel İş ve Oleyis Sendikalarında çalışmış ve Genel İş'i Uluslararası Kamu Görevlileri Federasyonu (PSI) Yönetim Kurulunda temsil etmiş bir avukattır.

3) Ş. Güzel, yazımda çeşitli ülkelerden örnekler vermemi eleştiriyor ve «Bu tür bir çalışma yöntemiyle herkes her tez için değişik ülkelerden dayanak olaylar bulabilir» diyor. Eğer amaç, kafada önceden varolan bir teze dayanak aramaksa, böyle bir davranış içi-

---

21) Koç, Yıldırım, «İşçi Hakları ve Sendikacılık,» s. 63.

ne girilebilir. Ben öyle yapmadığım düşüncesindeyim. Eğer Ş. Güzel ayrı kanıdaysa ve örneklerimi, örneklerin verildiği ülkeler ve dönemler açısından tartışmak istiyorsa, bunları gündeme getirir ve tartışırız.

4) Ş. Güzel, «Sömürgelerdeki gelişmelerden söz ederken iç dinamikler tümüyle unutulup, herşey dış dinamiklerle açıklanmak istenirse, yanlış sonuçlara ulaşabiliriz,» diyor. Haklıdır. Ancak ben yazımda böyle bir tavır benimsemediğime göre, bu genel doğruları niçin yazıyor?

5) Ş. Güzel, «Türkiye'de olup biteni anlamak için illa başka ülkelerden ve hele hele o ülkelerin işçi hareketi tarihini derinlemesine tanımadan örnekler verilmesinin yararlı olacağını hiç sanmıyorum,» diyor.

Türkiye'nin ve özellikle de Türkiye işçi sınıfının yapısını ve dinamiğini kavrayabilmek için kapitalizmi, işçi sınıfı hareketinin çeşitli ülkelerdeki gelişimini bilmek ve kavramak gerekiyor. «Olanı biteni anladıktan» sonra «anlatmak» için bu ülkelerden nasıl örnek verileceği ise ayrı bir tartışma konusudur. Ş. Güzel'le, benim «o ülkelerin işçi hareketi tarihini derinlemesine» bilip bilmediğimi değerlendirebileceği kadar yakından tanışmıyoruz. Ş. Güzel'in yapması gereken, benim verdiğim örneklerin yanlışlığını veya genel gelişimi yansıtmadığını ileri sürmek olabilir. Bu konularda ise somut bir görüş getirmiyor. Ancak Ş. Güzel'in başka ülkelerden örneklerine ilişkin ben bir değerlendirme yapmak istiyorum.

Ş. Güzel, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**'nde yer alan «Cumhuriyet Türkiyesi'nde İşçi Hareketleri» yazısında, Türk-İş'in kuruluşunu anlatırken Fransa, İtalya, Yunanistan ve İsrail'den örnekler veriyor. Ancak verdiği dört örneğin dördünde de maddi hatalar var.

Ş. Güzel bu yazısında Fransa ile ilgili olarak şunları söylüyor: «1947'de Fransa'da CGT (Genel İşçi Konfederasyonu) ikiye ayrılmış ve CGT-FO kurulmuştur.» [22]

Bu olay 1947'de değil, 1948'de olmuştur. Posta İşçileri Sendikası 1946 yılında, Demiryolları İşçileri Sendikası da 1947 yılında CGT' den ayrılmıştır. CGT-FO ise 1948 yılındaki ayrılmayla gerçekleşmiş ve 1946 ve 1947'de CGT'den ayrılan iki sendika da CGT-FO örgütüne katılmıştır [23].

---

22) Güzel, Şehmus, «Cumhuriyet Türkiyesi'nde İşçi Hareketleri,» s. 1853.

23) European Communities Trade Union Information, *The Trade Union Movement in France, Brussels*, 1983, s. 2.

Ş. Güzel İtalya ve Yunanistan konusunda ise şunları yazıyor:

«1984'de benzer bir gelişmeye İtalya'da tanık oluyoruz: CGL ikiye bölünüyor ve CGIL kuruluyor, 1950'de Yunanistan'da GSEE (Yunanistan İşçi Sendikaları Konfederasyonu) kurulmuştur.[24]

Ş. Güzel'in verdiği bu örnekler de yanlıştır.

İtalya'da komünistler, sosyalistler ve hristiyan demokratlar 3 Haziran 1944'te İtalyan Genel Emek Konfederasyonu'nu (CGL değil, CGIL: Confederazione Generale Italiana del Lavoro) kurdular. CGIL' den ilk kopma 1948 yılında oldu. Hristiyan demokratlar ayrılıp, Alleanza per l'unita e l'indipendenza del sindacato'yu kurdular. Birkaç ay sonra da hristiyan demokratlarla sosyal demokratlar birleşti ve Libera Confederazione Generale Italiana del Lavoro'yu (CGIL değil LCGIL) oluşturdular. Diğer bir deyişle, Ş. Güzel'in İtalya konusunda verdiği örnek, «o ülkelerin işçi hareketi tarihini derinlemesine tanımadan» bir ansiklopediye yazılmıştır.

Yunanistan örneğine gelelim.

GSEE'nin adı Yunanistan İşçi Sendikaları Konfederasyonu değil, Yunanistan Genel Emek Konfederasyonu'dur (Geniki Synomospondia Ergaton Ellados). Bu örgüt de (Ş. Güzel'in ileri sürdüğü gibi 1950 yılında değil), 1918 yılında kurulmuştur[26].

Ş. Güzel aynı yazısında İsrail'le ilgili olarak şunları yazıyor:

«1984'de benzer bir gelişmeye İtalya'da tanık oluyoruz: CGL ikiye (İsrail İşçi Sendikaları Konfederasyonu) yeniden örgütlenmiştir.»[27]

Histadrut'un adı, İsrail İşçi Sendikaları Konfederasyonu değil, İsrail Genel Emek Federasyonu'dur. «Kökeni 1920'lere» inmez. 1920 yılı Aralık ayında kurulmuştur ve bugüne kadar kesintisiz etkinlik göstermiştir. 1948 yılında da yeniden örgütlenmesi gibi önemli bir olay söz konusu değildir[28].

İnsanlar gerçekten «ülkelerin işçi hareketi tarihini derinlemesine tanımadan örnekler» vermemelidir.

6) Ş. Güzel şunları yazıyor:

«Tayland, Latin Amerika, Afrika, Şili ve İsrail'in belli dönemlerinden örnekler veriyor. İsrail'i saymazsak diğer örneklerle ispatlanmak istenen 'ilerici cuntalar' sayesinde bazı hakların mücadele olmadan alınabileceğidir.»

---

24) Güzel, Şehmus, «Cumhuriyet Türkiyesi'nde İşçi Hareketleri,» s. 1853.

25) European Communities Trade Union Information. *Trade Union Organisations in Italy, Brussels*, 1982 (s. 7.

26) European Trade Union Institute, *The Trade Union Movement in Greece*, Brussels, 1984, s. 1 ve Coldrick, A.P. - Jones, P., *International Directory of the Trade Union Movement*, Facts on File, New York, 1979, s. 864.

27) Güzel Şehmus, «Cumhuriyet Türkiyesi'nde İşçi Hareketleri,» s. 1853.

28) Histadrut, *Histadrut, General Federation of Labour in Israel*, Tel Aviv, 1981. Sobel, Irvin, «Israel,» Galenson'un editörlüğünü yaptığı *Labor in Developing Economics*, University of California Press, Los Angeles 1963, kitabında, s. 187-250.

Ş. Güzel yine yazmadığım ve benimsemediğim bazı görüşleri bana maletmek istiyor. Ben bu konuda şunları yazdım:

«Bunun bir örneği ilerici cuntalardır. Azgelişmiş ülkelerde genellikle toplumsal örgütsüzlük hakimdir. Ordular ise ulusal bağımsızlık mücadelesinde ve sonraları toplumsal ve siyasal yaşamda önemli bir yere sahiptir. Bu durumda ordu, destek almak amacıyla ya da başka nedenlerle, ağırlığını işçiler lehine koyduğunda, mücadeleye gerek kalmaksızın bazı haklar sağlanabilir.» [29]

Tayland için «ilerici cunta»dan bile söz etmeden, ilk İş Yasasına ve sendikaların kurulmasına izin verilmesine değiniyorum. Latin Amerika için söylediğim ise «ilerici cunta» iddiasının tam tersidir. Şöyle demişim:

«Azgelişmiş ülkelerin önemli bir bölümünde toplumsal yaşamda örgütlü en önemli iki güç, işçi hareketi ve ordudur. Latin Amerika'da bu iki güç çoğunlukla birbirinin rakibidir. Her ikisi de güçlüdür. Bu ise genellikle uzun mücadelelerle dolu bir işçi hareketi tarihi oluşturuyor.» [30]

Bu sözlerden nasıl «ilerici cunta» çıkar anlayamıyorum. Afrika ise, birçok ülkede ulusal kurtuluş savaşlarında ordunun farklı niteliğinden dolayı tümüyle değişik bir konudur. «Cunta» anlayışında, ordu mevcut iktidarı bir darbeyle devirip iktidara el koyar. Afrika'nın birçok ülkesinde ise cunta değil, işçilerle birlikte ulusal bağımsızlık savaşı veren halk orduları vardır. Ş. Güzel bu ikisini de birbirine karıştırıyor. Şili'de ise 1920 başkanlık ve 1924 meclis seçimlerini sol güçler kazandı. Ben yazımın hiçbir yerinde Şili'de «ilerici cunta»dan söz etmedim. Yalnızca şunları söyledim: «Şili'de 1920-1925 dönemi, ordu ile işçi hareketi ilişkileri ve dengeleri açısından incelenmeye değer bir örnektir.» [31]

Ş. Güzel'in yazdıklarımı tahrif etmek amacıyla böyle iddialarda bulunduğuna inanmıyorum. Sanıyorum yazılarımı yeterince dikkatle okumuyor.

Ş. Güzel yazdıklarımı değil, kafasında (hernedense) bana malettiği görüşleri eleştiriyor. Sanıyorum şu yazdıklarım, «mücadeleye gerek kalmadan hak alma»dan ne anladığımı açıklayacaktır:

«Her 'hak' belirli bir güçler dengesinin, diğer bir deyişle, güçlerin nesnel durumunun, deneyim birikiminin ve yönetilmelerinin arasındaki ilişkinin karmaşık bir ürünüdür. Ancak güçlerin karşılıklı durumu, bir çatışma çıkmadan da bir hakkın sağlanması sonucunu doğurabilir. Gücün büyüklüğü gücün kullanılmasını gereksiz kılabilir. Bu durumda, görünüşte, uğrunda hiç mücadele verilmeden bir hak sağlanmış olabilir. Ancak bu görünüş gerçek durumu yansıtmamaktadır.» [32]

---

29) Koç, Yıldırım, «İşçi Hakları ve Sendikacılık,» s. 61.
30) Koç, Yıldırım, «İşçi Hakları ve Sendikacılık,» s. 61.
31) Koç, Yıldırım, «İşçi Hakları ve Sendikacılık,» s. 61.
32) Koç, Yıldırım, «İşçi Hakları ve Sendikacılık,» s. 61.

Bazı ülkelerde cuntaların (ilerici veya gerici), bazı ülkelerde ise ulusal kurtuluş savaşını başarıya götürmüş orduların işçi sınıfını dikkate almasının en önemli nedeni tabii ki işçi sınıfının örgütlülüğü, gücü, geçmişteki mücadelesi ve gerektiğinde mücadele edebilme kararlılığıdır. Bu güç, açık bir çatışmaya (grev ve benzeri eylem türlerine) yol açmadan isteklerini kabul ettirdiğinde, yukarda açıkladığım durum söz konusudur. Böyle bir durumda ne «söküle söküle mücadeleyle alınan hak,» ne de «lütuf» tezleri geçerlidir.

7) Ş. Güzel şunları söylüyor:

> «Birinci elden kaynaklara inip araştırma yapanların ortaya çıkardıkları kimi mücadelelerin yazar tarafından 'kahramanlık destanı' veya 'efsane' yaratmaya yönelik şeyler gibi yorumlanmasını tuhaf buldum. Y. Koç bu tür örnekler varsa onları tek tek ve yazarlarını da belirterek açıklamalıydı.»

Bazı örnekler vereyim:

V.V. Zagladin başkanlığında yapılan **The International Working-Class Movement** kitabının ikinci cildinde şöyle denilmektedir:

> «Türk proleterlerinin 1876 yılında bir anayasanın istendiği bir kitle gösterisine katıldıkları bilinmektedir.»[33]

Böyle bir olaya ilişkin bir yazıya ben rastlamadım. Bilmiyorum Ş. Güzel rastladı mı?

D. Şişmanof şöyle yazıyor:

> «İstanbul'daki silah fabrikası işçilerinden bir grup, 1895 yılında Osmanlı Amele Cemiyeti'ni kurdu. Kurucular, Paris proletaryası hareketinin tesiri altında bu işe girişmişlerdi. Osmanlı Amele Cemiyeti, işçilerin hak ve menfaatlerini korumak için çalışıyor, bundan başka da, gizli (illegal) siyasi faaliyette bulunuyordu. Cemiyetin yönetmenleri, Komünist Manifestindeki fikirleri yayıyor, işçileri, padişahın istibdat rejimini devirmeye çağırıyordu.»[34]

Osmanlı Amele Cemiyeti hakkında tek kaynak, 1921 İşçi Dernekleri Kongresi'nde Agâh'ın verdiği konferansın Aydınlık Dergisi'nde yayınlanmış metnidir. Bu metin, Oya Baydar'ın **Türkiye İşçi Sınıfı** kitabında yayınlanmıştır[35]. Şişmanof'un iddiaları bu metin tarafından doğrulanmamaktadır. Şişmanof efsane yaratmıştır.

SSCB Bilimler Akademisi tarafından yayınlanan **Ekim Devrimi ve Sonrası Türkiye Tarihi** kitabında grev hakkının alınışı şöyle anlatılmaktadır:

---

33) Zagladin, V.V. ve diğerleri, *The International Working-Class Movement*, Cilt II, SSCB 1981, s. 503.

34) Şişmanof, D., *Türkiye'de İşçi ve Sosyalist Hareketi*, Devlet Yayınevi, Sofya, 1965, s. 14.

35) Sencer, Oya, *Türkiye'de İşçi Sınıfı*, Habora Yayınları, İstanbul 1969, s. 157 - 158.

«Proletaryanın güçlü eylemleri sonucunda iktidar çevreleri 1961 Anayasasına işçilerin grev hakkını ilan eden bir madde eklemek zorunda kaldılar. Bu, Türkiye'de işçi hareketinin büyük bir başarısıydı.» [36]

Türkiye işçi sınıfının 1961 öncesinde grev isteyen açıklamaları ve bazı toplantıları oldu. Ancak «güçlü eylemler» yok. Burada da bir kahramanlık destanı söz konusu.

Bu listeyi başka örneklerle de uzatmak mümkün. Ancak yerimiz sınırlı.

8) Ş. Güzel şunları söylüyor:

«IX — Y. Koç, Türkiye'de grev hakkının sağlanmasından bahsederken, 'Grev hakkı için sendikalar mücadele verdi' diyor. Aynı sayfada '1961 - 1963 döneminde, Anayasa ile tanınan grev hakkının kullanılmasını düzenleyen yasanın çıkarılması için sendikaların yoğun çabaları ve işçilerin direnişleri oldu' diyor. Yazarın bu saptamaları en azından grev hakkının tanınması açısından mücadele tezinin doğruluğunu göstermiyor mu?»

Hayır, göstermiyor. Gösterdiği şey «mücadele tezinin» doğruluğu değildir. Gösterdiği, her hakkın çok farklı ve karmaşık etmenlerin ve bu arada bu etmenlerden biri olarak da işçilerin eylemlerinin bir ürünü olduğudur. Grev hakkının 1961 Anayasasına hangi etmenlerin ürünü olarak konmuş olabileceğine ilişkin düşüncemi, Ş. Güzel'in aktardığı cümlemden bir önceki paragrafta belirtmiştim.

Burada bir noktayı tekrar belirtmek istiyorum. Ş. Güzel, **grev hakkının kullanılışını düzenleyen yasanın** çıkması için işçilerin verdiği mücadele ile, **grev hakkının tanınması** için verilen mücadeleyi birbirine karıştırıyor. 1961-1963 döneminin mücadelesi, 1961 Anayasası ile **zaten tanınmış** olan grev hakkının kullanılışının düzenlenmesidir. 24 Temmuz 1963'te 274 ve 275 sayılı yasalar Resmi Gazete'de yayınlanır. Türk-İş de 24 Temmuz'u işçi bayramı olarak kutlar. Halbuki 1963 yılında 275 sayılı yasa ile 1961 Anayasasındaki grev hakkı iyice kısıtlanmış ve birçok yasaklama getirilmiştir. Bugün 1982 Anayasasının 54. maddesinde yer alan kısıtlamaların birçoğunun kaynağı veya ilk biçimi 275 sayılı yasa ile gelmiştir. Lokavt işverenler için bir yetki olarak 1963 yılında tanınmıştır.

Bülent Ecevit 275 sayılı yasa çıkarken Çalışma Bakanıydı. Bununla da öğünüyor. 275 sayılı yasa ile grev hakkına getirilen kısıtlama ve yasakları unutturmaya çalışıyor.

Ş. Güzel, grev hakkının tanınması (1961) ile bu hakkın kullanılışının düzenlenmesini (1963) birbirine karıştırıyor. Bu karıştırma sonucunda 275 sayılı yasadaki biçimiyle grev hakkını savunur duruma düşüyor (ki böyle kısıtlı ve yasaklı bir grev hakkını savunmayacağına eminim).

---

36) SSCB Bilimler Akademisi, *Ekim Devrimi Sonrası Türkiye Tarihi*, Cilt II, Bilim Yayınları, İstanbul, 1978, s. 194.

9) Ş. Güzel şöyle yazıyor:

> «Hakların tanınmasında mücadele yoktur diyen Y. Koç, 1936 - 1960 Türkiyesini örnek seçiyor ve kaynak olarak kendini gösteriyor(1).»

Ş. Güzel bu konudaki tartışmayı nasıl yalnızca «iki tez» gibi mekanik ve dar boyutlu bir çerçeveden algıladığını, görüşlerime ilişkin bu değerlendirmesiyle çok güzel anlatıyor. Dikkat edileceği gibi, daha önce benim görüşlerimi benim sözlerimle aktarırken, burada aktarma yapamamış. Yapamaz da, çünkü «hakların tanınmasında mücadele yoktur» gibi bir genelleme yapmadım ve böyle düşünmüyorum.

Ş. Güzel «hakların sağlanması» tartışmasına «iki tez» penceresinden baktığından, «haklar daima mücadeleyle söküle söküle alındı» demiyeni, hemen «hakların tanınmasında mücadele yoktur» dedi diye suçluyor.

Ş. Güzel, 11. Tez'in bu sayısındaki yazısının «Grev Hakkı» bölümünde de şunları yazıyor:

> «Bu çerçeve içinde ve Osmanlı İmparatorluğu ile Türkiye örneğinde grev ve sendika hakları için mücadele verilmiştir diyorum.»

Bunu ben de söylüyorum. Ama Ş. Güzel, yazımın ilk bölümlerinde kendisinden geniş geniş yaptığım alıntılarda görüldüğü gibi, bununla yetinmiyor. Büyük genellemeler yapıyor.

Ş. Güzel, grev ve sendika hakları için mücadele etmek ile, yalnızca mücadele etmeniyle bu hakları almayı birbirine karıştırıyor. Ben de, grev ve sendika hakkı için mücadele olduğunu söylüyorum, ama tek başına bu etmenin gelişmeleri açıklamada yetersiz kaldığını vurguluyorum.

Diğer taraftan, 11. Tez 5. kitaptaki yazımda 1936-1960 dönemini örnek olarak seçmem söz konusu değil. Yazımı dikkatle okuyan bir kişi, Cumhuriyet tarihinin tüm dönemlerine ilişkin örnekler görecektir.

Kaynak olarak kendimi gösterdiğim iddiası ise yine Ş. Güzel'in karıştırmasından kaynaklanıyor. Bir insanın bir konuda söyledikleri daha geniş olarak bir başka yazısında ele alınmışsa, o yazısını hatırlatabilir. «Türkiye'de 1936-1960 Döneminde İşçi Hakları» makalem, 11. Tez'in 5. kitabında birkaç pragraf ile özetlediklerimin 61 sayfada anlatılmasıdır[37]. Bu yöntemi Ş. Güzel de kullanıyor. Her yazısında daha önce yayınlanmış çalışmalarına çeşitli nedenlerle gönderme yapıyor. Bu nedenle bu konuda yöneltti̇ği eleştiriyi pek ciddi bir tavır olarak değerlendiremiyorum.

10) Ş. Güzel, benim «1936 yılına kadar grev hakkı vardır, an-

---

37) Koç, Yıldırım, «Türkiye'de 1936 - 1960 Döneminde İşçi Hakları,» *Türkiye'de İşçi Hakları*, Yol-İş Yayınları, Ankara 1986, s. 77 - 138.

cak kullanılmamıştır» sözlerimi aktararak, «bu söylenen yanlıştır,» diyor. Daha sonra da şunları ekliyor: «Çünkü 1923 ile 1936 arasında ikinci elden kaynaklara dayanarak yaptığım araştırmaya göre 33 grev örgütlenmiştir.». Ş. Güzel, bu konuda kaynak olarak kendisinin «Cumhuriyet Türkiyesi'nde İşçi Hareketleri»[38] yazısını gösteriyor.

Ş. Güzel yine iki ayrı kavramı birbirine karıştırıyor. **Grev hakkının kullanılması»** ile «**grev yapmak»** ayrı kavramlardır. 1936 yılına kadar yürürlükte bulunan Tatil-i Eşgal Kanununa göre, grev bir haktır, ancak kullanılışı belirli süreçlerin tamamlanmasına bağlı kılınmıştır. Bu süreçlerden geçilmezse, grev yapılır, ancak ortaya çıkan durum «grev hakkının kullanılması» değil, yasadışı grevdir. Ş. Güzel bu iki kavramı birbirine karıştırıp, 1923-1936 döneminde 33 grevin yapıldığını söylüyor.

Ben yazımda grev yapılıp yapılmadığını tartışmıyorum. Tartıştığım konu, 1909 Tatil-i Eşgal Kanununun yürürlükte olduğu 1936 yılına kadar bu kanunda tanınmış olan grev hakkının Hükümetçe kullandırılmaması ve Hükümetin bu kanundışı davranışı karşısında işçilerden gözle görülür ve önemli bir örgütlü tepkinin gelmemesidir.

Ş. Güzel'in «Cumhuriyet Türkiyesi'nde İşçi Hareketleri» yazısında grev listesi ve açıklamalar tarandığında, 1909 Tatil-i Eşgal Kanununda öngörülen işlemler ve süreçler tamamlanarak «**grev hakkının kullanıldığı» tek örneğin** 1923 yılındaki Şark Demiryolları grevi olduğu görülüyor. Burada benim hatam bu örneği atlamaktır. Ş. Güzel'in hatası ise «grev hakkının kullanımı» ile «grev yapılmasını» karıştırmaktır.

11) Ş. Güzel, **11. Tez'in** bu sayısındaki yazısında şu eleştiriyi getiriyor:

> «Yazar, 'gelişmiş ülkelerdeki işçi hareketinin etkileri' etmeni içinde özellikle Uluslararası Çalışma Örgütü'ne geniş yer ve önem veriyor. Bu örgütün oluşturulmasında gelişmiş ülkelerin işçi örgütlerinin olmasına karşın bu örgütün bu başlık altında ne işi var? UÇÖ'nün çalışmaları başka bir 'etmen' olarak konulamaz mıydı? Gelişmiş ülkelerdeki işçi hareketinin etkileri arasında Enternasyonallerden söz edilmesi gerekmez miydi?»

a) Gelişmiş ülkelerdeki işçi sınıfı hareketleri, b) Sosyalist ülkeler ve c) Uluslararası sendikal ve siyasal işçi örgütlenmeleri, azgelişmiş ülkelerde işçi sınıfına sağladığı destek ve dayanışmayla belirli hakların sağlanmasında ve korunmasında yardımcı olur. Bu destek ve dayanışmanın gösterildiği alanlardan biri ILO'dur. Yoksa ILO, bu yönlendirici güç olmadan, etkili olamaz. Enternasyonallerin

---

38) Güzel, Şehmus, «Cumhuriyet Türkiyesi'nde İşçi Hareketleri,» s. 1848 - 1876.

Türkiye açısından sendikal alandaki etkisi sınırlı kalmıştır. I. Enternasyonalle Türkiye'deki sendikalar arasında bir bağ söz konusu değildir. II. Enternasyonal'in ilişkileri vardır, ancak somut ve önemli bir destek ve dayanışma yoktur. III. Enternasyonal'ın TKP ile bağı vardır. Beynelmilel İşçiler İttihadı ise Profintern (Sendikalar Kızıl Enternasyonali) üyesidir. Diğer bir deyişle, Enternasyonallerin özel olarak ele alınmasına gerek yoktur.

12) Ş. Güzel, çeşitli ülkelerdeki işçi hareketlerinin ve uluslararası işçi örgütlerinin ILO'daki etkinlikleri aracılığıyla nasıl etkili olduklarını soruyor. Bu kuruluşlar, her ükeden giden işçi temsilcilerin oluşturduğu İşçi Grubu aracılığıyla ILO Genel Konferansının belirli Sözleşmeler ve Tavsiye Kararları kabul etmesini sağlar. Bu konunun örneklerle uzun uzadıya anlatılması bile ayrı bir makalenin ve hatta kitabın konusudur. Ş. Güzel, 11. Tez'in bir kitabına makale yazdığımı sık sık unutmakta ve işçi sınıfı hareketi ansiklopedisi yazdığım iddiasında bulunduğumu sanmaktadır.

Ş. Güzel ILO hakkında bazı genel doğruları (anlamadığım bir nedenle) sıraladıktan sonra, şunları söylüyor:

«Ancak bir uluslararası örgüt olan UÇÖ'nün yaptırım olanağı bulunmaması nedeniyle tavsiye ve sözleşmelerini onayladıktan sonra yükümlülüklerini yerine getirmeyen üye devlet hakkında hiç bir şey yapamamakta ve böyle bir üye devlete karşı eleştirileri iyi niyet belirtileri olmaktan öteye gidememektedir. Bu nedenler dolayısıyla, hakların sağlanmasında UÇÖ'nün rolü abartılmamalıdır.»

En sondan başlayayım. ILO'nun hakların sağlanmasındaki rolünü, Ş. Güzel'in eleştirdiği yazımda şöyle belirtmiştim:

«Türkiye'de çalışma mevzuatında bazı temel hakların sağlanmasında ILO'nun kısıtlı olan etkisi, bu hakların ortadan kaldırılmasına gösterilen tepkide ön plana çıktı.» [39]

Görüldüğü gibi, ILO'nun bu alandaki rolünü abartmam söz konusu değildir. Ş. Güzel'in böyle bir izlenime nasıl kapıldığını da anlayamıyorum.

Bu arada Ş. Güzel'in bir küçük hatasını düzelteyim ILO'nun Tavsiye Kararları üye devletlerce onaylanmaz. Bunlar yalnızca yol gösterici belgelerdir.

ILO'nun yaptırım gücü küçümsenmemelidir. ILO tarafından sert biçimde eleştirilen hükümetlerin, diğer devletlerarası kuruluşlarda ve uluslararası düzeydeki ilişkilerinde küçümsenmeyecek aksaklıklar ve zorluklar doğmaktadır.

13) Ş. Güzel, 11. Tez'in bu kitabındaki yazısında şunları yazıyor:

---

39) Koç, Yıldırım, «İşçi Hakları ve Sendikacılık,» s. 54.

«Y. Koç 1865 tarihli Dilaver Paşa Nizamnamesi örneğini veriyor. Bu nizamname ile 'Ereğli Kömür Havzası'nda çalışan işçilerin çalışma koşullarının düzenlenmesi' aranmış değildir. Nizamnamenin amacı «kömür madenlerindeki üretimi artırmak»tır. Ama bu arada çalışma süresi günde 10 saat olarak düzenlenmiştir. İşçi hakkı olarak kabul edilebilecek düzenleme bu sonuncusudur. Oysa Y. Koç 'getirilen haklar'dan (?) söz ediyor.»

11. Tez'in 5. Kitabındaki yazımda aynen şunları yazmışım:

«Sömürünün artırılmasını amaçlayan düzenlemeler: ...Bu konuda akla gelen bir örnek, 1865 yılında çıkarılan Dilaver Paşa Nizamnamesi ile Ereğli Kömür Havzası'nda çalışan işçilerin çalışma koşullarının düzenlenmesidir. Ancak bu konuda genel kabul gören yorum, getirilen hakların ana amacının üretimin sürekliliğinin sağlanması olduğudur.» 40

Çok açıkça görüldüğü gibi, Nizamnamenin ana amacının üretim olduğunu belirtiyorum. Ş. Güzel'in yukarıda belirtilen ikinci ve üçüncü cümleleri benim söylediklerimin tekrarından başka birşey değildir.

Ş. Güzel Nizamnamenin işçiye yalnızca günde 10 saat çalışma hakkı tanıdığını ileri sürüyor ve benim «getirilen haklar» sözcüklerimi eleştiriyor.

Nizamname ile yörede emeğin özgürleşmesinde önemli bir adım atılmış, kazmacılara zorunlu çalışma (mükellefiyet) kalkmıştır. İşçı koğuşları yaptırılacaktır (Madde 11). İşçi alacakları öncelikle ödenecektir (Madde 76). Ocağa getirilen ve ancak çalıştırılmayan işçiye gündelikleri verilecektir (Madde 81). Bunlar, «getirilen haklar» değil de nedir?

14) Ş. Güzel, «evcilleştirme» politikasının her zaman o politikayı uygulayanların çıkarlarına hizmet etmediğini söylüyor. Bunun aksini hiçbir yerde iddia etmedim ki. Benim söylediğim, sendikalaşma hakkının tanınmasında hakim sınıfların böyle bir amacının da bir etmen olarak gözönünde bulundurulması gerektiğidir.

Ş. Güzel, benim bir etmen olarak hakim sınıfların «evcilleştirme» politikasını ele almamı eleştirirken, şöyle yazıyor:

«Evcilleştirme politikasından söz edebilmek için evcilleştirilmesi gereken bir şey, örneğin bir arslan bulunmalı.»

Ortada tabii ki bir arslan var, ama daha yavru. Evcilleştirilmeye çalışacağı dönem de yavruluk dönemi. Ormanda yetişmiş özgür («vahşi») bir arslanı evcilleştirmeye çalışmanın zorluğunu gören Türkiye hakim sınıfları, arslanın yavrusundan başlamaya çalışıyorlar. Arslan var, ama daha yavru. Dişleri yeni büyüyor ve keskinleşiyor. Yeni güçleniyor. İçgüdüleriyle ve yaşadığı deneyimlerle kavgayı yeni öğreniyor. Bu nedenle de hakim sınıfların «evcilleştirme» politikası hak sağlamanın etmenlerinden biri.

40) Koç, Yıldırım, «İşçi Hakları ve Sendikacılık,» s. 55.

15) Ş. Güzel, hakim sınıflar içindeki çelişkiler konusunu daha açmamı istiyor. Şöyle yazıyor:

«Y. Koç 11. Tez'deki yazısında 1908 ve 1919-1922 dönemi için açıklayıcı somut bilgi vermiyor. 1963-1980 dönemi için ise sadece işverenler arasındaki rekabetin kıdem tazminatı konusundaki yasal düzenlemeyi kolaylaştırdığını açıklıyor.»

Hakim sınıflar arasındaki çelişkiler konusundaki görüşlerimi ayrıntılı olarak 1979 yılında yayınlanan **Türkiye'de Sınıf Mücadelesinin Gelişimi** kitabımda belirtmiştim (Bu kitabımı «kaynak» olarak değil, kendi düşüncelerimi daha geniş biçimde açıklayan bir metin olarak veriyorum). Bunları makaleme tekrar almamın bir gereği yok. Zaten Ş. Güzel 1 no.'lu dipnotunda **Saçak** ve **11. Tez'**deki yazılarım için şu değerlendirmeyi yapmış:

«Yazar bu son yazısında daha önce söylediklerini özünde pek değiştirmeden, birinci yazısından paragraflar ve sayfaları aynen aktararak yineliyor. Aynı şeyleri biçimsel olarak biraz iyileştirerek tekrarlamanın ne yararı olduğunu anlayamadım.»

Geçmişte yazdığım konuları bir de bu yazıma alıp, Ş. Güzel'in bir eleştirisini tatmin etmeye kalkarsam, bu kez birinci eleştirisiyle çelişen ikinci eleştirisine zemin hazırlamış oluyorum.

Ş. Güzel, bir taraftan «paragraf ve sayfaları aynen aktarma» konusunda eleştiri yaparken, bakalım kendisi nasıl davranıyor.

Ş. Güzel 1985 yılında yayınlanan «Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler» yazısında[41], Türkiye Sosyalist Fırkası'nın 1919-1921 yıllarındaki grevlerini değerlendiriyor (Bkz. s. 824'ün son iki pragrafı ile s. 825'in ilk 10 paragrafı). Ş. Güzel'in **Mülkiyeliler Birliği Dergisi**'nin Ekim 1987 sayısında da «1919-1922 Dönemi İşçi Hareketi ve Grevler» başlıklı bir yazısı yayınlandı. İşin ilginç yanı, **Mülkiyeliler Birliği Dergisi**'nde yayınlanan yazının 36. sayfasının ikinci sütununun birinci paragraf dışında tümünün ve 37. sayfasının ilk üç pragrafının, 1985 yılında Ansiklopedide yayınlanan yazının yukarıda belirtilen paragraflarının aynı olmasıdır. Makalede birkaç yere bir iki sözcük eklenmiştir, o kadar. Ansiklopedideki uzun yazıda yer alan paragrafların bir dergideki kısa bir makaleden çok bir kitaba aynen alınmasının daha doğru olacağına inanıyorsam da, «aynı şeyleri biçimsel olarak biraz iyileştirerek tekrarlamanın ne yararı olduğunu anlayamadım» demiyorum. Sadece Ş. Güzel'in eleştirdikleri ile davranışları arasındaki tutarsızlığa bir kez daha dikkati çekiyorum.

Ş. Güzel'in bu iki yerdeki değerlendirmeleri okunursa, Ş. Güzel'in genel formülasyonları ile bazı somut durumlarda yaptığı ba-

41) Güzel, Şehmus, «Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler,» *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 3, s. 803-828.

zı tahliller arasındaki tutarsızlık ve uyumsuzluk derhal görülecektir. Ş. Güzel bu yazılarında hiç de kendi açıkça ileri sürdüğü ve savunduğu gibi «iki tez» yaklaşımını ve bunlar arasından «mücadele» anlayışını kullanmamaktadır. Türkiye Sosyalist Fırkası'nın grevleri konusunda katıldığım ve birçok etmeni hesaba katan bir değerlendirme yapmaktadır. Önem verdiği etmenlerden biri de İngiliz ve Fransış işgal kuvvetleri arasındaki çıkar çelişkisidir. Bu durum, hakim ittifak içindeki çelişkilerin bir biçimidir. 1919-1922 dönemindeki durumla ilgili olarak 1979 yılında şunları yazmıştım :

«1919 - 1922 döneminde ülkede hakim sınıflar bölünmüştü. Bu ayrım önce İstanbul ve Ankara'da bulunanlar arasındaydı. İstanbul'dakiler de İngilizci ve Fransızcı olarak bölünmüştü. Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın ve denetimi altındaki işçi hareketinin gelişmesinde, Fransız şirketlerini yıpratmak isteyen İngiliz emperyalistlerinin bu örgütün önderi Hüseyin Hilmi'ye yaptıkları maddi ve manevi yardımlar unutulmamalıdır.» [42]

16) Ş. Güzel Türkiye'de grev hakkının tanınması konusunda 11. Tez'in bu kitabındaki yazısında şunları yazıyor :

«Grevlerin fiilen yapılması, giderek geniş boyutlara ulaşması yasakoyucuyu grevi düzenlemeye itmiştir. Bu yasalar grevlerin yoğunlaşması üzerine ve onları 'zaptu rapt' altına almak için oluşturulmuştur.»

Halbuki «Cumhuriyet Türkiye'sinde İşçi Hareketleri» yazısını yazan Ş. Güzel bu konuda şu rakamları veriyor :

«1923'ten 1960'a kadar kırk üç grev örgütlenmiştir. Grev sayısında, 1936'da İş Kanunu ile grevin yasaklanmasından sonra büyük bir azalma olduğunu da saptıyoruz. Gerçekten, 1936'dan 1960'a dek, yani 24 yılda sadece on grev örgütlenmiştir.» [43] (a.b.ç.)

Yoksa Ş. Güzel'in yukarıdaki «genellemesi» yalnızca 1908-1909 Osmanlı İmparatorluğu için mi geçerli? 1961 Anayasasının 47. maddesi ile grev hakkının tanınması bu genellemenin dışında mı?

«EKSİK ve YANLIŞLIK» İDDİALARINA YANITLAR

Ş. Güzel yazasının son bölümünü, benim eksiklerim ve yanlışlarım olduğuna inandığı noktalara ayırmış. Bunlardan daha önce ele almadıklarımın bir bölümünü aşağıda yanıtlıyorum.

1) Ş. Güzel şöyle diyor :

«Y. Koç yazısında Jean Jaurès'in 1904'te Alman Sosyal Demokrat Partisi (ASDP) yöneticilerini 'tepeden yardım alma geleneğine' sahip olmakla suçladığını belirtiyor... ASDP yöneticileri Alman İşçi Sınıfı mı?»

Değil tabii. Ş. Güzel yazdıklarımı dikkatle okursa, iddia ettiğin-

42) Koç, Yıldırım, *a.g.m.*, 1979, s. 22 - 23.
43) Güzel, Şehmus, «Cumhuriyet Türkiyesi'nde İşçi Hareketleri,» s. 1853.

den farklı şeylerin söylendiğini görecektir. Sözünü ettiği paragrafım aynen şöyledir:

«Fransız sosyalizminin önderlerinden Jean Jaurès 1904 yılında Alman Sosyal Demokrat Partisi yöneticileriyle girdiği bir tartışmada, bu partinin 'devrimci bir geleneğe değil, yalnız tepeden yardım alma (örneğin genel oy hakkı) geleneğine' sahip olduğunu ileri sürüyordu.»[44]

Ş. Güzel muhakkak ki tahrifat yapmıyor. Ancak galiba yazdıklarımı yeterince dikkatli okumuyor.

2) Ş. Güzel, «Alman işçi sınıfı, 1918 yılı sonlarında iddia edilen bu geleneğin doğrudan uzantısı ile uzaktan yakından ilgisi olmayan devrimci bir tavra girebilmiştir» cümlemi aktardıktan sonra, soruyor: «Spartakistlerle Alman işçi sınıfı aynı şeyler mi?»

Yine değil tabii. Ama Ş. Güzel 1918 Kasım'ında yalnızca Spartakistlerin ayaklandığını mı sanıyor? 9 Kasım 1918 tarihinde Berlin'de genel grevi yapanlar ve ayaklanan askerler hep Spartakist miydi? Almanya'nın birçok bölgesinde kurulan İşçi ve Asker Konseyleri hep Spartakistlerden mi oluşuyordu? Oluşturulan İşçi ve Askeri Konseyleri Kongresi Spartakist miydi? Ş. Güzel herhalde 1918 sonlarındaki Konseyleri incelemediğinden, benim yanlış yaptığımı zannediyor. 1918 sonlarında Alman tarihini okursa, yanlış yapmadığımı anlayacaktır.

3) Ş. Güzel, TKP tarihine ilişkin bazı iddialarda bulunuyor. Ben bunların ancak «iddia» olduğunu söyleyebiliyorum, çünkü 1925-1946 dönemi TKP tarihi ve TKP'nin Türkiye işçi sınıfı ile bağları konusunda çok farklı iddialar, suçlamalar ve değerlendirmeler vardır. Bu konuda İbrahim Topçuoğlu'nun Türkiye'de İlk Sendika Sarıkışla'da 1932 kitabı ve Ş. Güzel'in sözünü etmediği diğer beş kitabı konusunda çok tartışma vardır. 1930'lar ve 1940'larda devlet politikasının aracı Cumhuriyet'in bu konuda yazrıkları da tartışılmalıdır. Ş. Güzel, Türkiye sol hareketi tarihi üzerinde yıllardır çalışanların cesaret edip bir türlü yazamadıkları 1925-1946 dönemi konusunda genellemeler yaparken biraz dikkatli davranmalıdır.

4) Ş. Güzel şöyle yazıyor:

«Yazar, 'sendikalarla siyasal partiler arasındaki organik bağların yasaklanmış olması da sendikaların mevzut değişikliği için mücadele vermesini olumsuz doğrultuda etkiledi' diyor. Bu en azından 1961 - 1971 dönemi için yanlış.»

Ş. Güzel daha sonra da sendikaların ve sendikacıların siyasi partilerle ilişkilerinden söz ediyor.

Ş. Güzel'in bu konuda yazdıkları yine bir karışıklığın sonucu. Yazar, «sendikalarla siyasal partiler arasındaki organik bağ» kav-

---

44) Koç, Yıldırım, «İşçi Hakları ve Sendikacılık,» s. 34.

ramı ile «sendikalarla ve sendikacılarla siyasal partiler arasındaki ilişki» kavramını birbirine karıştırıyor. «Organik bağ,» kurumlar arasında üyelik veya organlarda ortak temsil anlamına gelir. Organik bağın klasikleşmiş örneği İngiliz İşçi Partisi ile İngiltere'de TUC üyesi sendikaların bir bölümü arasındaki ilişkidir. Prof. Dr. Alpaslan Işıklı bu konuda şunları yazıyor:

«İşçi Partisi ve bu partinin sendikalarla olan organik ilişkileri, İngiliz sendikalarının siyasal eylemini incelerken ele alınması gereken başlıca konuyu oluşturmaktadır.»

«Şüphesiz, başka birçok ülkede de bazı sendikaların desteğinden yararlanan siyasal partilere raslamak mümkündür. Ancak, geleneksel demokrasilerdeki uygulamalarla sınırlı kalınırsa, başka hiçbir ülkede herhangi bir siyasal partinin sendikalarla olan ilişkilerinin, İngiliz İşçi Partisi'nin ilişkileri gibi devamlı ve organik bağlılıklar halinde yürümediği görülüyor.» [45]

Türkiye'de sendikaların ve sendikacıların siyasal partilerle çeşitli düzey ve biçimlerde ilişkisi olmuştur ve olmaktadır. Ş. Güzel bu ilişkileri «organik bağ» ile karıştırarak temelden bir hata yapıyor.

5) Ş. Güzel, 1947-1961 döneminde örgütlenme hakkının 5953 sayılı Basın İş Yasası ve İş Kanunu'nun kapsamının genişletilmesi aracılığıyla genişletilmesi konusunda getirdiği eleştirisinde haklıdır. Uyarısı için teşekkür ederim.

Ş. GÜZEL'in BAZI HATALARI

Ş. Güzel, yazısının sonunda benimle ilgili olarak şöyle bir değerlendirme yapıyor:

«Yukarıdan beri sıraladığım eksik ve yanlışlar Y. Koç'un Türkiye işçi hareketi tarihini iyi bilmediğini göstermektedir. Bu saptamalar yazarın Türkiye işçi hareketi tarihiyle ilgili ikinci elden kaynakları tümüyle okumadığını da gözler önüne sermektedir. Dolayısıyla tarih bilgisi eksik olan birinin hatalı gözlem yapacağını, yanlış sonuçlar çıkaracağını ve yanlış çözümler önereceğini söylemem haksızlık olmayacaktır.»

Önceki sayfalarda Ş. Güzel'in eleştirilerini yanıtladığımı sanıyorum. Ş. Güzel'in bu değerlendirmesini fazla iddialı, haksız ve yanlış buluyorum.

İnsan başkalarını bu kadar sert ve iddialı bir biçimde suçlayıp mahkum edince, kendisinin oldukça tutarlı, hatasız ve özenli yazması beklenir. Ş. Güzel, yararlandığımız somut araştırmalar yayınlamış bir üniversite mensubudur. Ancak özel konularda yaptığı bazı araştırmaların dışında önemli hatalar da yapmıştır. Ben bu yazımın

---

45) Işıklı, Prof. Dr. Alpaslan, *Sendikacılık ve Siyaset*, 3. Basım, Birikim Yayınları, İstanbul, 1979, s. 76.

son bölümünde, Ş. Güzel'in **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi'nde** yer alan «Cumhuriyet Türkiyesi'nde İşçi Hareketleri» yazısında yer alan ve daha önceki sayfalarda değinmediğim bazı hatalarına dikkati çekeecğim.

1) Ş. Güzel «Resmi» İşçi Tanımını Kullanıyor

Ş. Güzel Türkiye işçi **sınıfı tarihini yazarken, T.C. devletinin «resmi» «işçi» tanımından hareket etmiş.** İşçiyi yürürlükteki yasalardaki tanımıyla alınca da, «memur» statüsünde çalıştırılan ücretlileri araştırmasının tümüyle dışında bırakmış. Bu, Lütfi Erişçi ve Kemal Sülker çizgisinin uzantısı bir anlayıştır ve yanlıştır. **«Memur statüsünde çalıştırılan ücretlilerin örgütlenmeleri ve mücadeleleri unutularak Türkiye işçi sınıfı tarihi yazılmaz.** 1965-1971 döneminin memur sendikaları ve özellikle TÖS unutularak, 1970'lerin memur örgütlenmeleri ele alınmadan yazılan işçi sınıfı tarihi, «temelden bir hatanın» ürünü demektir.

Ş. Güzel'in bu «resmi» işçi tanımlı yaklaşımı, Türkiye'deki ışçi sayısına ilişkin değerlendirmesinde de kendini gösteriyor.

Ş. Güzel, kaynak belirtmeden, şunları söylemektedir:

> «Sendikalı işçilerin sayısının Çalışma Bakanlığı rakamlarına göre, 1983'te 1247744 olduğu saptanmıştır. Toplam işçi sayısının 2317016 ve çalışan nüfusun 20 milyondan fazla olduğu ülkemizde sendikaların sayısı çok düşük bir seviyededir.» [46]

Ş. Güzel'in kaynak göstermeden verdiği bu rakamlar, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'nın Ocak 1984 istatistikleridir [47].

Halbuki Türkiye'de işçi sayısının (işsiz işçileri saymazsak bile) 1980 yılında 6.2 milyon olduğunu nüfus sayımından biliyoruz. Devlet İstatistik Enstitüsü'nün nüfus sayımlarında kullandığı «ücretli» tanımı, bilimsel «işçi» tanımına Ş. Güzel'in «resmi» tanımından daha yakındır.

— Ş. Güzel'in gerek işçi sınıfı tarihinde, gerek işçilerin sayılarında kullandığı «resmi» «işçi tanımı» ile bilimsel çalışma yapılamaz.

2) Ş. Güzel'in Grev Rakamları Doğru mu?

Ş. Güzel, «Cumhuriyet Türkiyesi'nde İşçi Hareketleri» yazısında 1963-1971 ve 1973-1980 dönemi grevlerini inceliyor.

Grev, greve katılan işçi ve grevde kaybolan işgünü konusunda 1963-1971 döneminde Çalışma Bakanlığı'nın, 1972-1980 döneminde de Türk-İş'in (Devlet İstatistik Enstitüsü tarafından yayınlanan) verilerini kullanmış. Bu verilerden hareketle ayrıntılı sonuçlar çıkarıyor ve uzun uzun değerlendirmeler yapıyor.

Türkiye'de grevler konusundaki verilerin güvenilmezliğini bil-

---

46) Güzel, Şehmus, «Cumhuriyet Türkiyesi'nde İşçi Hareketleri» s. 1869.
47) *T.C. Resmi Gazete*, 17 Şubat 1984.

meden bu değerlendirmeler yapıldığında, ortaya çıkan sonuçların da güvenilmezliği ortadadır.

Türkiye'de grevlere ilişkin veri derleyip yayınlayan üç kuruluş vardır: Çalışma Bakanlığı, Türk-İş ve Tüba Ajansı. Çalışma Bakanlığı ve Türk-İş'in 1963-1980 dönemini tümüyle kapsayan veri dizileri yayınlanmıştır. Ş. Güzel'in 1963-1971 döneminde Çalışma Bakanlığı' nın, 1973-1980 döneminde ise Türk-İş'in verilerini kullanmasının nedenleri açıkça belirtilmemiştir.

Maliye Bakanlığı tarafından yayınlanan Yıllık Ekonomik Rapor' da da yer alan grev verileri ise bazı yıllarda Çalışma Bakanlığı verilerinden farklılık göstermektedir.

Çalışma Bakanlığı'nın ve Türk-İş'in verileri arasındaki fark bazı yıllarda çok büyüktür. Bu nedenle, grevlere ilişkin verilerin güvenilirliği çok tartışmalıdır. Örneğin 1977 yılındaki grev sayısı Çalışma Bakanlığı'na göre 59, Türk-İş'e göre 167'dir. Aynı yıl greve katılan işçi sayısı Çalışma Bakanlığı'na göre 16 bin, Türk-İş'e göre 60 bindir. Grevde kaybolan işgünü ise Çalışma Bakanlığı'na göre 1.4 milyon iken, Türk-İş'e göre 5.8 milyondur.

1980 yılında grevde kaybolan işgünü konusunda Çalışma Bakanlığı farklı farklı veriler yayınlamıştır. Ş. Güzel'in değerlendirmelerinin güvenilirliği bu verilerin güvenilirliğine bağlıdır. Bu nedenle bu konudaki çelişik rakamları vermek istiyorum.

Çaışma Bakanlığı tarafından 19 Şubat 1981 günü Milli Güvenlik Konseyi'ni verilen brifingde, 1980 yılında 220 grev olduğu ve grevler ve lokavtlar (21 adet) nedeniyle kaybolan toplam işgününün 4.298.413 olduğu bildirilmektedir [48].

Çalışma Bakanlığı tarafından 1982 yılı Temmuz ayında yayınlanan Çalışma İstatistikleri Yıllığı'na göre, 1980 yılında 220 grev olmuş, bu grevlere 84.832 kişi katılmış ve grevler nedeniyle 7.708.750 işgünü kaybolmuştur [50].

Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı tarafından 1987 yılı Haziran ayında yayınlanan Çalışma Hayatı İstatistikleri'ne (No. 2) göre, 1980 yılında 220 grev olmuş, grevlere 84.832 işçi katılmış ve grevler nedeniyle 1.303.253 işgünü kaybolmuştur [50].

---

48) Çalışma Bakanlığı, *Sayın Devlet Başkanı ve Milli Güvenlik Konseyi Üyeleri'ne Sunulan Brifing*, Ankara, 19 Şubat 1981, s. 43.

49) Çalışma Bakanlığı, *Çalışma İstatistikleri Yıllığı - 1982*, Ankara, 1982, s. 36.

50) Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, *Çalışma Hayatı İstatistikleri*, No. 2, Ankara, Haziran 1987, s. 47.

Çalışma Bakanlığı ve Türk-İş'in grev verilerinin karşılaştırılması için bkz. Koç, Yıldırım, «Türkiye'de Çalışma Yaşamına İlişkin Veriler, Veri Kaynakları ve Özellikleri» *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Cilt 9, sayı 2, Ankara, 1982, s. 265 - 269.

Ş. Güzel Türkiye'de grev verilerinin özelliklerini ele almadan 1963-1971 ve 1973-1980 dönemi için ayrı dizileri kullanarak ayrıntılı değerlendirmeler yapıyor. Verilere güvenilmeyince, bu değerlendirmelere de güvenilemez.

Ş. Güzel, bilimsel araştırmalarında işçi sınıfı için «resmi» «işçi tanımı»nı kullandığında da bazı hatalar yapıyor. «Resmi» memur tanımı kapsamında olan 1.7 milyon dolayındaki ücretliyi işçi sınıfı içinde saymadığından, Ansiklopedideki yazısında birçok örgütlenme ve eylem yer almıyor. Örneğin, hakkında bir kitap yazılmış İstanbul ilkokul öğretmenleri grevi (1920) [51], 1965-1971 dönemi memur sendikaları ve özellikle TÖS'ün eylemleri, 1970'lerin memur örgütlenmeleri ve eylemleri, «resmi» işçi tanımından hareket eden Ş. Güzel tarafından araştırma kapsamı dışında tutulmuş.

3) MİSK'in Kuruluşu

Ş. Güzel, MİSK'in kurulmasıyla ilgili olarak şunları söylüyor:

> «1975'te Birinci Milliyetçi Cephe'nin kurulmasıyla MHP ve MSP'ye yakın sendikalar 'kendi' bakanlıkları elindeki Kamu İktisadi Teşebbüsleri'nde sendikalar kurup Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu (MİSK) ve Hak-İş'i yarattılar.» [52]

MİSK 23.5.1970 tarihinde Milli-İş MİSK adıyla kuruldu. Geçici icra komitesinde genel başkan Veli Özel, genel sekreter Ömer Faruk Akıncı ve genel mali sekreter de Ekrem Diken oldu. MİSK'in Çalışma Bakanlığı'na yazdığı 7.8.1971 tarih ve 971/79 sayılı yazısında, bağlı sendikalarda 4148 erkek ve 618 bayan üye olduğu bildiriliyordu. Konfederasyonun ikinci olağan genel kurulu ise 20-21 Aralık 1975 tarihlerinde İstanbul'da toplandı.

SON NOT

Ş. Güzel'in eleştirilerine yanıtımı, **Saçak Dergisine** gönderdiğim yanıttaki sonuç ile bitiriyorum.

«İşçi hakları nasıl sağlandı?» sorusunu hangi nihai amaçla sormuş olursak olalım, bu konudaki sağlıklı tartışmalardan hepimiz yararlanabiliriz. Ancak bunun önkoşulu, görüşlerin çarpıtılmaması ve diyaloğa açık bir üsluptur. Dileğim, Mehmet Şehmus Güzel'in ve daha birçok araştırmacımızın katkılarıyla ve kolektif bir çabayla, Türkiye işçi sınıfı tarihinin yazılabilmesidir.

---

51) Göldaş, İsmail, *İstanbul İlkokul Öğretmenlerinin Grevi (1920)*, İstanbul, 1984.
52) Güzel, Şehmus, «Cumhuriyet Türkiyesi'nde İşçi Hareketleri,» s. 1869.

27 Mayıs Nedir, Ne Değildir?

Zekeriya ERDOĞAN

11. Tez'in 6. sayısında Sungur Savran'ın, bizce ciddi yanılgılar içeren, «1960, 1971, 1980: Toplumsal Mücadeleler, Askeri Müdahaleler» adlı çalışması yayınlandı.

Türkiye'nin darbeler tarihini basit soyutlamalar çerçevesinde «çevrimsel gelişmeler» olarak yorumlamanın yanlışlığına ve her darbenin kendi verili koşulları içinde ve «özellikle de sınıf mücadeleleriyle birlikte ele alındığında, sınıf mücadelesinin bir ürünü olarak kavrandığında doğru bir biçimde anlaşılabileceği (a.g.e. s. 133)» yargısına katılmamak olanaksız. İşte biz bu yazımızda Savran'ın 60 Darbesine ilişkin çözümlemesinin tam da bu doğru soyutlama çerçevesinde nasıl yanılgılarla dolu olduğunu göstermeye çalışacağız.

Sözkonusu olan özellikle 27 Mayıs ve 12 Eylül gibi «sonraki döneme ötekilerden farklı rejimler bırakan», «toplumun tarihsel gelişmesinde belirleyici olmuş olaylar» olduğundan çözümlememizin doğruluğu büyük önem kazanıyor; çünkü biz, «dünyayı çeşitli biçimlerde yorumlamakla yetinmemek, tam aksine onu değiştirmek amacıyla yorumlamak» durumundayız. Ve yine bu anlayışın sonucudur ki, bizimle aynı dünya görüşünü paylaşanların değerlendirmelerinde gözlediğimiz yanılgılara karşı eleştiri ve düzeltme eylemi sorumluluklarımızın ayrılmaz bir parçasını oluşturmaktadır.

Soruna geçmeden önce özellikle belirtmek durumundayız ki, sorun, 71'de ortaya çıkışıyla Türkiye solunda bir yol ayrımı yaratarak sonraki sürece damgasını vurmuş olan Devrimci Hareketin belgelerinde (özellikle **Kesintisiz II-III** ve 65-71 Dev-Genç...) ve onu savunanların kimi yazılarında (en son **Geçmiş Süreç ve Devrimci Görevlerimiz**) belli başlı boyutlarıyla konulmuş olduğundan, bu yazı, Savran'ın savları temelinde biçimlenecek, dolayısıyla bu savlarla sınırlı kalacaktır.

II. Paylaşım Savaşı sonrasında önemli değişimlere uğramış olan uluslararası durum, sistemin bir parçası olarak Türkiye'ye «demokrasi»yi dayatırken, ülke içinde sınıf ilişki ve çelişkiler dengesinde de

ciddi bir değişim sözkonusudur. Dönemin egemen güçleri olan ticaret burjuvazisi ve büyük toprak sahipleri, en baştan beri gerçek anlamda kendilerinden olmamış, farklı yönelimlerini kendilerine dayatan CHP yönetiminin vesayetinden kurtulmak için sistemli bir atılım içine girdiler. Gelinen noktada hem bunun için gerekli güçleri (özellikle savaş dönemindeki spekülatif koşullardan yararlanarak) vardı, hem de toprak reformu girişimiyle uzlaşmazlık kazanan siyasal yönetim-egemen sınıflar çelişkisi nedeniyle buna zorunluydular. Önceki Terakkiperver Fırka ve Serbest Fırka deneyimlerinde de götürücü güç olan, ancak o dönemlerde bu atılımları sonuçlandıracak iç ve dış koşullardan yoksun olan egemen sınıflar, bu kez oldukça uygun bir uluslararası konjonktür, gerekli güç, örgütlülük yanısıra, CHP'nin yığınlardan adeta tecrit olmuşluğu gibi somut avantajlara sahiptirler. Böylece Kemalist gelenek ve örgütlülükle egemen sınıflar arasında Kemalizmin siyasal etkinliği bağlamında zoraki süren ittifak parçalandı. Egemen sınıflar artık asker-sivil bürokrasinin vesayetinden çıkarak doğrudan kendilerinin hükmedeceği ve giderek bürokrasiyi de Kemalist geleneklerden arıtarak tam anlamıyla kendi sınıf çıkarları ve geleneklerine uygun olarak yeniden biçimlendireceği bir döneme girmişlerdi.

Yeni süreçte CHP, önceki dönemde içerdiği egemen sınıflardan yalıtılmasıyla, geleneklerinin de gereği olarak tipik bir orta sınıflar burjuva partisine dönüştü ve gerek bu sınıfsal temeli gerekse de bürokraside süregelen etkin güçleri sayesinde sonraki döneme damgasını vuracak olan baş çelişmenin muhalif güç odağı oldu. Sınıf çelişkileri noktasında dönemin tablosunu çıkarırsak: Emek güçleri hem çok cılız hem de örgütsüz, marjinal bir güçtür. Bağımsız insiyatife ve hatta egemen çelişkide bir tarafın yanında denge gücü olarak bile işleve sahip değildir. Diğer yandan sermaye birikiminin verili düzeyi nedeniyle doğrudan iktidar çatışmasında etkinlik koyacak bir sanayi burjuvazisi de yoktur. Her ne kadar 50 seçimlerinde bu cılız kesimin ağırlıkla CHP'yi desteklediği biliniyorsa da 1-2 yıl içinde DP'nin temsil ettiği egemen sınıfların siyasal temsili içinde gerekli yerini almakta güçlük çekmemiştir. Dönem boyunca özellikle kredi kullanımında ticaret ve tarım egemenleriyle çelişkileri olmuşsa da bu, uzlaşmaz bir özellik kazanmaktan uzak, tüm iktidar kombinasyonları içinde olağan bir çelişki konumundadır. Çelişkinin bu biçimlenişi, egemenler içindeki egemenin yer değiştirmesi olayı bir yana bırakılırsa, sonraki dönemler boyunca da varlığını sürdürecek, dönem dönem keskinleşip (12 Mart'ın bir nedeni ve I. Erim Hükümetinde olduğu gibi) geçici olarak kopmaya varsa da, günümüzde bile karakteristik yapısını devam ettirecektir. 50'li yıllara damgasını vuran ve dönemin yeni-sömürgeci birikim ve kurumlaşmasına ters bir şekilde, sözcüğün geniş

anlamında bir ara döneme yerini bırakmasına neden olacak olan baş çelişmesi ise Cumhuriyetle birlikte iktidarı paylaşan güç odakları arasındaki çelişmedir. Dönem boyunca (özellikle askeri) bürokraside ciddi güç ve geleneklerini sürdürmeye devam eden ve ara sınıf burjuva tepkisi olan Kemalizmin takipçisi olan CHP, orta sınıf kimliği daha da belirginleşmiş olarak dönemin baş çelişmesi olan egemen sınıflarla orta burjuvazi arasındaki çelişme bağlamında ikinci kesimin çatı örgütlenmesi olmuştur. Bu çelişmede orta burjuvazi cephesinin gerek vurucu güçleri gerekse de götürücülüğünü üstlenenler Kemalist geleneğin ordu ve CHP içindeki aydın kadroları olmuştur. İşçi sınıfı ise tek tek bireyler ve sendikalar düzeyinde bu kesimin peşine takılmış, orta kesimin açtığı «demokrasi» bayrağı altında saf tutmuştur. (Kendiliğinden olsa da kuşkusuz bilinçli bir tavırla da yapılması gereken aynı cephede yer almak olacaktı, tabii bağımsızlık mutlaka korunarak, önderlik de ele geçirilmeye, bu mümkün değilse olabildiğince köklü değişimlere çekilmeye çalışılarak).

1950: POLİTİK KARŞI-DEVRİM

Bu noktada durup 50'deki seçimlerle gelen siyasal değişimi nasıl tanımlamamız gerektiği sorununa değinelim:

Savran şöyle yazıyor: «Kemalist devrim hiçbir şekilde bir burjuva devriminden öte birşey gibi görülemeyeceğine göre, kapitalizmin gelişmesine katkıda bulunan bir hareketin «karşı-devrimci» olarak nitelenmesi teorik bir çelişkidir (a.g.e, s. 135)»

Burda öncelikle önemli bir «ayrıntı»yı belirtelim; 'karşı-devrim' kavramı politik bir sınırlama içine alınarak yadsınıyorsa eleştiriyi kendimize yöneltilmiş sayıyoruz. Kuşkusuz DP'nin gerek emperyalizm ile geliştirdiği bağımlılık ilişkileri gerekse de Kemalist geleneklerin terkedilmesi yöneliminin temelleri 46-50 döneminde CHP hükümetlerince atılmıştır. Daha ötesi egemenlere sunulan destekler 23'lerden beri hep gündemde olmuştur. Bu anlamda 50'deki değişim önceki dönem birikim ve uygulamalarının «daha ileri götürülerek sistematik hale getirilmesi» demektir. Ve işte tam da bu sistematize edip ileri götürülmesi eylemidir ki önceki dönemin nicel birikimleri üzerinde bir nitelik dönüşümü anlamına gelmektedir. Bu dönüşümün ana halkası ise alt yapıda serpilip güçlenen üst yapıda kısmi değişimleri gerçekleştiren egemen sınıfların Kemalizm kamburunu sırtlarından atarak iktidara doğrudan ve tek başlarına hükmetme yetkişini ele geçirmeleridir ki bunun siyasal anlamı politik karşı-devrimdir. Karşı-devrimin politik içeriği özellikle belirtilmelidir, aksi takdirde sözcüğün geniş anlamında bir karşı-devrimden söz etmek, önceki dönemi ger-

çek anlamda köktenci bir burjuva devrim olarak yorumlamak ve bu çerçevede yeni dönemin o «köklü dönüşümleri» tavsiye ettiği gibi bir yanılgıya düşmek olur. Oysa ki önceki dönemi tanımlayan «Kemalist Devrim», en başta bağımsızlık ve tarım devrimi olmak üzere köklü bir dönüşüme karşılık düşmeyen, ancak siyasal düzeyde bağımsızlıkçı, burjuva ilericisi bir «devrim»den ibarettir. Yani o bir politik devrim olarak kendini ekonomik ve toplumsal devrimle tamamlayamamış, 50'deki değişim de bu anlamda ekonomik ve toplumsal düzeyde bir karşı-devrim olmamıştır. Olan şey; Kemalizmin vesayetinde iktidar ortağı olan işbirlikçi tüccar (komprador) ve büyük toprak sahiplerinin iktidara doğrudan el koymaları ve Kemalist üstyapı devrimlerini tasfiyeye, bağımsızlık odaklarının ortadan kaldırılmasına yönelik dolu dizgin bir gidiştir. Süreç her ne kadar daha 46'da yeni dengeler bağlamında dönüşmeye başlamışsa da, bunlar nicel adım olmaktan öte değildir ve öyle ki Kemalistlerin büyük toprak sahipleriyle ipleri koparma yönündeki Çiftçiyi Topraklandırma Yasa Tasarısı da bu dönemin tarihini taşımaktadır. 1950, işbirlikçi sermaye ve yarı-feodal egemen güçlerin iktidara doğrudan ve tek başlarına el koyması ve burjuva ilerici güçlerin tasfiyesi olarak bir politik karşı devrimdir ve bu, hükümet düzeyinde değil iktidarın sınıfsal düzeydeki el değişimi, bundan sonraki dönemde ülkenin bir yarı-sömürge statüsüne girmesinin yanısıra burjuva ilerici (Kemalist) üstyapı devrimlerinin tasfiyesine yönelim demektir. Yani bizzat Savran'ın da «devrim» olarak nitelediği olgunun devre dışı bırakılmasıdır ki burdaki ana halka siyasi iktidarın sınıfsal güçlerinden ulusal burjuva güçlerin tasfiye edilerek işbirlikçi ve yarı-feodal güçlerin iktidara tek başlarına ve doğrudan el koymalarıdır. İktidarda bir eldeğişimi gerçeği yaşanmış olup bu el değiştirme, sanayi burjuvazisinin yine kendisi gibi işbirlikçi ticaret burjuvazisi yerine geçmesinden nitelikçe bir farka sahiptir.

Savran, bu değişimin «bir restorasyon, bir normalleşme»den öte yorumlanamayacağını, Kemalist devrim burjuva devrimi olduğundan «kapitalizmin gelişimine katkıda bulunan bir hareketin 'karşı-devrimci' olarak» nitelenemeyeceğini belirtiyor. Sözkonusu olan örneğin bir Fransız Burjuva Devrimi olsaydı Savran'a hak vermemek olanaksızdı. Ancak sözkonusu olan altyapıda gelişen kapitalizmin iktidara el koyması ve kendini tamamlaması, ilk devrimci aşırılıkların, takip eden süreçte devrimin karakteri gereği törpülenmesi, burjuva düzenin restorasyonu değildir. Herşeyden önce Türkiye'de burjuva devrim altyapıda egemen bir yarı-feodalizm koşullarında ve bir ulusal kurtuluş mücadelesi olarak ve ona katılan büyük toprak sahipleri ve eşrafın iradesine rağmen asker-sivil bürokratlarca kendi amaçları doğrultusunda geliştirilmeye çalışılmış bir devrimdir. Kendi doğası

gereği tamamlanmasını takiben normalleşmesi değil, tamamlanmadan, kendini kuşatan maddi temeller, ittifaklar, sınıf dengeleri bağlamında siyasi bağımlılık ve feodal üstyapı kurumlarının tasfiyesiyle yetinmek durumunda kalmasını takiben iyice güdükleşmesi, gericileşmesi ve nihayet 50'de götürücü gücünü oluşturan Kemalistlerin iktidardan tasfiyesiyle işbirlikçi bir yapıya yerini bırakmasıdır sözkonusu olan; bu bağlamda da, 50 değişimi devrimin gelişme dinamiklerinin tümden ortadan kalkarak iktidarın işbirlikçilerin tam insiyatifi altına girmesi ve sistemle dolu dizgin bir bütünleşmeye yönelim anlamında bir politik karşı-devrimdir.

SANAYİ BURJUVAZİSİ VE DP

Savran'ın kendisinin de kabul ettiği gibi 54'lere kadar süren tarım ürünlerinin ihracına karşılık serbest ithalat rejiminin kendini üretemez hale gelmesiyle zorunlu bir dönüşüm yaşanmaya başlandı. Dış ödemeler açığı büyük ticaret sermayesini ithal ikameci bir yönelime sokarken hükümet de aynı zorunluluk çerçevesinde bu duruma destek vermiştir. Cumhuriyet tarihi ikinci kez ithal ikameciliğine yöneliyordu: bir farkla ki bu kez millici bir yönetimin devlet güçleriyle kapitalizmi inşa etmesi değil, aksine işbirlikçi iktidar ve özel sermayenin belirlediği bir ithal ikameciliğiydi sözkonusu olan. Bu noktada Savran'ın sonraki öznel yargılarına temel yaratma amacıyla sözcükleri zorlaması eylemiyle karşılaşıyoruz. «Büyük ticaret sermayesinin (ki DP'nin temel sınıfsal gücüdür -ZE) kitlesel biçimde sanayiye döndüğü»nü bizzat belirtmekte, sonra da bu kitlesel biçimde sanayiye yönelen büyük ticaret sermayesinin, yeni ve «ötekilerden bağımsız bir dilimin oluşumundan» söz etmektedir. Büyük ticaret burjuvazisi kitlesel biçimde işbirlikçi sanayiciye «dönüştüğüne» göre ötekiler kimdir? Büyük toprak sahipleri mi?! Keza Savran bu dönemdeki dönüşümün kendiliğindenliğini abartılı bir şekilde vurgulama gereği duymakta, diğer bir deyişle burjuvazinin çatı örgütü ve ticaret açığı sorununa tek tek burjuvalar ve kesimlerden çok daha kapsamlı olarak ve doğrudan çözüm getirme durumunda olan hükümeti sanki bu yönelime karşıymış gibi göstermektedir. Bizzat temsil ettiği egemen sınıf güçlerinin birinci temel gücü olan büyük tüccarların «kitlesel dönüşümü» bir gerçekse, zaten koşullar da serbest ticaret rejimini sürdürmeyi artık olanaksız kılmışsa, düzenin yeniden üretimi «ticarete öncelik veren eski çizgisini inatla sürdürmesi» biraz anti-diyalektik bir yaklaşım olmuyor mu? Ama «hayır», Savran bir kere DP'nin devrilişini sanayi burjuvazisinin eylemi olarak açıklamayı kafasına koymuştur; o halde ne yapıp edip sanayicilerle DP arasındaki çelişmeyi uzlaşmazlaştırmaya yönelik bir kurgu yapacaktır.

Süreci maddeci açıdan nasıl yorumlayacağız? 30'ların aksine gerçekten de bu kez ithal ikamecilik kendiliğinden bir zorunluluğun, tarım malları fiatlarındaki düşüş, ABD kredilerinin umulanın çok gerisinde kalması vb. nedenlerle düzenin kendini üretemez hale gelmesi sonucunda, yani bağımsız bir sanayileşme amacı olmadan, zorunlu olarak başlamıştır. Böyle bir durumda egemen güçlerin doğrudan temsilcisi olan bir hükümetin «inatla serbest ticaret rejimini sürdürmesinden» sözetmek hayatın doğasına ters inatçı bir öznellikten öte anlam taşımaz. Hele ki bizzat büyük ticaret sermayesinin «dış ödemeler açığının zorunlu kılmasıyla kitlesel olarak sanayiye yöneldiğini» söyledikten sonra böylesi bir «inat» ve «ötekiler» kurgusu yaratmak, yenilmez yutulmaz bir çelişkiler yumağı oluşturmaktadır. Hele ki bu durum Savran gibi sağduyulu bir yazar tarafından sergileniyorsa durum daha da önem kazanıyor.

54'te içine düşülen dış ticaret açığı çıkmazıyla birlikte gerek tek tek sermaye grupları gerekse de onların temsilcisi hükümetin yöneliminde kaçınılmaz olarak değişim yaşanmış, «kitlesel biçimde» değilse de ticaret sermayesinin ve hatta büyük toprak sahiplerinin bir kesimi ithal ikameci sanayileşmeye yönelmiş ve savaş sonrası dönemden beri bağımsız bir örgüt olarak kendilerini temsil eden DP, hükümet olarak bu yeni yönelime destek olmaya başlamıştır. Artık hükümetin üç sacayağı vardır; Büyük toprak sahipleri, büyük tüccarlar ve yeni güçlenen sanayiciler. Bu üç kesim kendi iç çelişkilerini hükümet içinde çözmeye çalışan oligarşik yapıyı oluşturmaktadırlar. Bu oligarşinin doğrudan temsilcisi olan hükümet ise parlamenter yapının gereği olarak bu kesimler arasındaki dengeler yanısıra, aynı zamanda temel oy potansiyelini oluşturan kırsal kesim halk tabakalarının istemlerini de dikkate alan bir politika izlemek durumunda kalmaktadır ki, bu durum, gerçekte «sanayicilere karşı toprak sahiplerine destek vermek» şeklinde öznel bir yoruma haklılık kazandırmaz. Çünkü sözkonusu kırsal kesime yönelik kredi destekleri ithal ikameciliğe ters değil, bu yönelimdeki düzenin kendini yeniden üretmesi için gerekli ihraç mallarının üretimi ve oligarşinin temsilcisi hükümetin meşruluk zemininin sürmesi için zorunluydu. Yani tarım kredilerindeki artış basit bir yaklaşımla, DP'nin sanayicilere karşı büyük toprak sahiplerini desteklediği yargısına haklılık kazandırmaz, çünkü krediler genel olarak tarıma sonuç olarak yine de, ithal ikameci yönelim içine girmiş olan düzenin kendini yeniden üretimi amacına hizmet etmektedir.

Hürriyet Partisi üzerine yapılan spekülasyona gelince: Bu parti Savran'ın göstermeye çalıştığı gibi blok olarak sanayicilerin partisi olmadığı gibi, 54 sonrasındaki dönüşüme rağmen DP'nin sanayiye

karşı «inatla tarıma ve ticarete öncelik vermesi»nin sonucu olarak ortaya çıkıp «kısa bir süre sonra» da CHP ile birleşmemiştir. Hürriyet Partisi, tıpkı sosyalistler gibi tüm diğer halk sınıf ve tabakalarının da sapla samanı birbirine karıştırdığı o demagoji ortamında DP'ye kanalize olmuş millici orta burjuvazinin DP içindeki temsilcilerince, DP'nin büyük tüccar (ve sonradan bunların bir kesiminin dönüşmesiyle oluşan iktidar destekli işbirlikçi sanayiciler) ve büyük toprak sahiplerinin temsilcisi olduğunun ve kendilerine yaşama hakkı tanımayacağının görülmesi üzerine oluşan uzlaşmazlığın sonucu olarak 1955'te oluşturulmuştur. Buna karşılık, spekülatif kârlar sağlayan ticarete de devam eden ancak ithal ikameci sanayileşmeye yönelen kesimler (yani egemen sınıf kombinasyonunda yer alanlar) ise sonuna kadar DP'ye destek vermeye devam etmişlerdir. Diğer yandan, HP'yi kuran ve hızlı bir sanayileşme amaçlı bir program etrafında toplanan yerli orta sermaye kesimleri 59'a kadar bağımsız bir parti olarak varlık sürdürmüş, DP geleneğine tavır alırken diğer yandan CHP geleneğiyle de hemen bütünleşme içine girmemişlerdir. HP 59'da, 14. CHP kurultayında orta sınıf güçlerinin birlik eylemi olarak onunla bütünleşmiştir. Sanayi sermayesinin büyükleri ise sonuna kadar DP içinde olmuştur. Oysa ki Savran HP'yi «başta İstanbul'da olmak üzere kitlesel biçimde sanayiye dönen büyük ticaret sermayesi»nin bu dönüşümle sanayici olduktan sonra DP'nin «inatla ötekileri» desteklemesi yanısıra «57-58 bunalımıyla ve Ağustos 58 istikrar tedbirleriyle... sanayi sermayesine büyük bir darbe vurması (a.g.e, s. 137)» üzerine burjuvazinin «sınai kanadının, DP'nin temsil ettiği sınıf ittifakından uzaklaşması»nın ürünü olarak açıklamaktadır. Kendisinin dikkatinden kaçmış ancak okuyucunun kaçmayacaktır. Bu anlatım bizzat kendisinin de verdiği HP'nin kuruluş tarihi (1955) ile çelişkiye düşmekte, daha ötesi, sonuna kadar DP'nin yanında kalan ve büyük ticaret sermayesinin dönüşümü ile oluşan (ki bu dönüşüm DP'nin de kaçınılmaz biçimde dönüşümü demektir) sanayi sermayesinin siyasal tavrını gerçek dışı bir yoruma tabi tutmaktadır. Kendisinin de kabulleneceği gibi bir temel sacayağı «kitlesel biçimde» dönüşen bir partinin dönüşmemesi hayatın diyalektiğine terstir.

27 MAYIS

HP'nin CHP'ye katıldığı 14. Kurultayda kabul edilen İlk Hedefler Beyannamesi, en kaba bir gözlemle bile, onu ilan edenlerin sınıfsal konumunu açığa vurması açısından ilginçtir: «Anayasa Mahkemesi, tarafsız Devlet Başkanı, İkinci Meclis, Yüksek Hakimler Kurulu, güçlü bir Danıştay...» Bunlar, verili durum yanısıra gelecekte de egemen güç olma güvencesinden yoksun bir sınıf temelinin her du-

rumda kendilerine güvence oluşturacak bir yasama gücü ve yargı denetimi arayışının açık göstergeleridir. Yanısıra, «Sosyal haklar, nispi temsil, grev hakkı, özerk TRT ve üniversite vb.» hedeflerin de, özellikle emekci kitlelerin yükselen bir eyleminin olmadığı gerçeği anımsanırsa, orta sınıfların salt yasal değil aynı zamanda toplumsal temelde, emekçi kesimin yolunu açarak egemen sınıflara karşı kendileri açısından bir denge gücü yaratma çabasının ürünü olduğu görülebilir.

Asgari anlamda sağduyumuzu takınarak hep birlikte düşünelim; prekapitalist ilişkilerden dönüşümle oluşmuş, çok yeni ve çok cılız, üstelik işbirlikçi ve iktidar kombinasyonundaki yerini yeterli bulmasa da birinci güç olmaya doğru yürüyen bir sanayi sermayesinin böyle bir burjuva demokratik İlk Hedefler Beyannamesi'nin altına imza atacağı, daha ötesi bizzat böyle bir yönelimin götürücü gücü olacağını iddia etmek ne derece inandırıcı ve maddeci bir yaklaşım olur? Maddeci bilinç bize prekapitalist dönüşümlü, bağımlı, cılız bir sermayenin her koşulda (istisnası var mıdır bilmiyoruz?) baskıcı, gerici bir özyapıda olacağını öğretmektedir; ta ki yeterli bir sermaye birikimine ulaşana ve tabii karşısında emekçilerin dengeleyici bir güç oluşturmasına kadar. Bu öylesine açık bir gerçektir ki Batı'da, demokratik devrimini yapmış, sömürgeleri sayesinde sermaye birikimi sorununu önemli oranda çözen metropol sermayeleri bile, burjuva anlamda genişleyen demokratik hak ve özgürlükleri, hele ki «sosyal devlet»i ancak proletaryanın güçlü mücadelesi, iktidar tehdidi ve tabii yeni uluslararası dengeler karşısında kabullenmiştir (8 saatlik iş günü, sendikalaşma, grev hakkı vb. için Batılı proletaryanın verdiği mücadelenin boyutu anımsansın). Tüm bu gerçeklere gözlerimizi kapatarak ülkemizdeki nispeten demokratik dönemin kuruculuğu işlevini işbirlikçi sanayi burjuvazisine atfetmenin, maddeci bir mantıkla açıklanabilirlikten uzak olduğuna kuşku yok. Üstelik sonradan da göreceğimiz gibi ithal ikameci sanayinin hafif tüketim mallarından dayanıklı tüketim malları üretimi aşamasına geçmesinin önündeki engelleri ortadan kaldırarak düzenin kendini yeniden üretim koşullarını sağlayan 60 Darbesi, bu işlevine rağmen büyük sanayi burjuvazisi ile bütünleşmekten hep uzak durmuş, daha ötesi onunla artan çelişkiler içinde olmuş ve 12 Eylül'e kadar burjuvazinin neredeyse birinci gündemi olan bir siyasal üstyapıyı dayatarak onunla uzlaşmaz karşıtlığını ortaya koymuştur. 60 Darbecileri ve sınıfsal-toplumsal-ideolojik destekleri ile hakim sınıf kombinasyonunun yükselen öğesi olarak sanayi burjuvazisi arasındaki kopukluğun ve uzlaşmazlığın en tipik göstergelerinden biri de 60 sonrasında sanayi burjuvazinin diğer tüccar ve tarımsal egemen ortaklarıyla birlikte 27 Mayıs'a karşı AP'de

ifadesini bulan siyasal saflaşmalarında belirginleşir. Esasen 27 Mayıs'ın ideolojik-toplumsal-siyasal perspektifi ile sanayi sermayesininki arasındaki uzlaşmazlığı Savran da kabul etmek durumunda kalmakta, ama buna rağmen her nedense bizim işbirlikçi sermayecilerimize ilerici misyon yüklemekten kendini alamamaktadır.

27 Mayıs'ın «bürokrasinin 50'de dışlandığı iktidara yeniden el koyuşu» ile «sınırlanması» kuşkusuz bizim açımızdan da kabul edilebilir olmaktan uzaktır; esasen devrimci hareket de böylesi bir tek yanlılık içinde olmamıştır. 27 Mayıs, Savran'ın da belirttiği gibi «toplumsal mücadelelerden soyutlanarak» anlaşılamaz. Bu anlamda 55'lerden sonra yükselen hoşnutsuzluğun şehir ağırlıklı kitlelerde giderek eyleme dönüşmesi, 57 seçimlerinde DP ile CHP'nin oy oranlarındaki farkın çok küçük bir düzeye indiği, bu toplumsal çelişmelerin ürünü olarak özellikle ordu, üniversiteler başta olmak üzere aydın kesimlerde bu tepkilerin en uç boyutlara vardığı ve 27 Mayıs'ın ancak bu sanayi burjuvazisinin, ulusal karakterini koruyan alt kesimlerini de içererek tabandan yükselen muhalefeti bağlamında anlaşılabileceği ve işte ancak bu bağlamdadır ki 50'de dışlanan Kemalist geleneğin özellikle ordudaki güçleri aracılığıyla iktidara el koyması şeklinde konulmakladır ki 60 Darbesi maddeci anlamda aydınlığa kavuşturulabilir.

Sınıfsal temeller bir yana yer yer mantıksal benzerliğimize rağmen Savran'ın darbeyi muhalefet güçlerinin azınlıkta kalması ile açıklamasına da katılmıyoruz. Muhalefet her ne kadar şehir ağırlıklı ise de salt şehirleri içermemektedir. Nitekim kendisi de «kentsel koalisyonun» azınlık olmasından kaynaklanan «çaresizlik karşısında, modern kentsel politikanın kendine özgü araçları devreye girmiştir (a.g.e. s. 138)» demesinden hemen bir sayfa sonra, 57 seçimlerinden CHP'nin %40 oy toplamasına ve darbenin güçlü bir toplumsal muhalefetin ürünü olarak ortaya çıktığına dikkat çekiyor. Bu durumda gelişen muhalefetin yaklaşan seçimlerde kazanma olasılığı büyük olmasına rağmen darbe yoluyla iktidara el koyma eylemini nasıl açıklayacağız? Sözkonusu sorunun maddeci açıdan yanıtı muhalefet cephesinin götürücü güçlerinin sınıf karakterleri ve siyasal-toplumsal ağırlıklarıyla açıklanmak durumundadır. Bu da kaçınılmaz olarak 27 Mayıs'ın bir ara sınıf eylemi olduğu gerçeğini çıkarıyor karşımıza.

Değindiğimiz ve değineceğimiz gerçekler çerçevesinde, «Sanayi burjuvazisi tarafından yönetilen ve memurları, aydınları, öğrencileri, giderek işçi sınıfının büyüyen bir kesimini içeren koalisyon» (a.g.e. s. 138)'un bu tanımlamasına katılmak olanaksız. Bu tanımlamanın 60 Darbesinden çok 1789 Fransız Devriminin sınıf mevzilenmesini çağrıştırdığını belirtmemize izin verilmeli. Tanımlanan koalisyonda yer alan sanayi burjuvazisinin ulusal nitelikli ve alt kesimi oluşturduğu,

üstelik koalisyonun önderliğini de Kemalist siyasal kadrolar ve ağırlıkla askeri bürokrasinin yürüttüğü, dolayısıyla orta burjuvazinin bu ittifakta ancak yönetime katıldığı söylenebilir. İşbirlikçi sanayi sermayesine gelince, bunun DP iktidar blokunda yer aldığının bir diğer kanıtını da DP'nin grev hakkına açık tutumu ve özellikle 57'den sonra sendikalara karşı yükselen baskılarında görmek mümkün.

PERU ÖRNEĞİ

Savran'la aramızdaki tartışmanın bir benzeri Peru'daki (27 Mayıs'a oranla çok daha köktenci olan) 68 Darbesine ilişkin de yapıldığından, kendi özgülümüzden kısmen uzaklaşmak pahasına ona atıfta bulunmakta yarar görüyoruz.

68 Peru Darbesi de sonuç itibariyle «hakim sınıf gücünün yeniden biçimlenmesiydi». Bu dönemin Velasco Hükümeti toprak reformu, bankacılık ve dış ticaretin devletçe kontrolü yoluyla eski tarımsal-ticari egemenliği safdışı etmesine ve sanayi burjuvazisine büyük yararlar sağlamasına rağmen onun tarafından yönlendirilip kontrol altında tutulabilen bir hükümet olmadı. Kuşkusuz süreç ithal ikameci çerçevede kapitalist ilişkilerin geliştirilmesi ve prekapitalist güç ve ilişkiler üzerinde genel anlamda burjuva egemenliğin yolunun açılması bağlamında biçimlendi. Ancak bu gerçek, darbenin kapsamlı programında ve işbirlikçi sanayicilerle kavgalı durumda da gözlenebileceği gibi darbenin işbirlikçi sermayenin planlaması ve önderliği ile gerçekleştiği iddiasıyla örtüşmüyor. Bu durum ancak 1975'te Morales'in karşı-darbesiyle gerçekleşecek, 68 Darbesinin güçlendirdiği sanayi sermayesi, 75'te onun vesayetinden kurtulmak yönelimiyle doğrudan iktidara el koyacaktır. Bizde de benzer bir süreç yaşanacak, 61 Anayasasının resmileştirilip partili seçimlere gidilmesiyle AP'de mevzilenmiş olan sanayi sermayesi diğer ortaklarıyla birlikte ara dönem yönetimini sınırlayan bir güç olarak hükümet ortağı olacak ve nihayet 65 seçimlerinde tek başına tekrar iktidara doğrudan el koyacaktır.

Burda hemen belirtelim ki 68 Peru'sunda sanayi burjuvazisi 60 öncesi Türkiye'sindekine oranla daha güçlü ve örgütlüdür. Daha önemlisi bu kesim Peru kompradorlarının dönüşümünün ürünü olmayıp, ondan bağımsız ve kendini dışlayan bir toprak sahibi-büyük tüccar oligarşisinin engeliyle karşı karşıyadır. 60'lı yıllar boyunca sanayiciler kredi bulmakta zorlanmakta ve aynı süreçte emperyalizm ile doğrudan bağlarını güçlendirmektedirler. İmalat sanayiinin zorunlu ithalat gereksinimlerinin karşılanmamasıyla 67'de Peru ekonomik krize girdi. Düzen kendini üretemiyor ancak siyasal egemenliğin sa-

nayicileri dışlayan bir oligarşinin elinde olması nedeniyle soruna çözüm bulamıyordu. 67'de Peru hükümetinin aldığı önlemler de «geleneksel burjuvazi»yi güçlendirmeyi amaçlıyordu. Geleneksel sektörün ihracat hacmi artarken sanayi üretimi düşmeye başladı. 68 Darbesi sermaye birikiminin bu tıkanıklığı koşullarında gündeme geldi ve doğal olarak bu sorunun çözümünü kendine temel gündem maddesi yaptı. Ancak bu durum indirgemeci bir mantığı haklı çıkarmaz. Nitekim 68 Darbesi, yönlendiricilerinin ideolojik kimliğinde çok daha kapsamlı bir programı (hem de bizzat işbirlikçi sanayi sermayesine rağmen ve yer yer onunla çatışarak) uygulamaya soktu. Ancak yine de darbe öncesi egemen sınıflar arasındaki ilişki ve çelişkilerin gelişimi ve şiddetini gözlediğimizde 68 Darbesinin (27 Mayıs'a oranla) «sanayicilerce oligarşiye karşı planlanıp gerçekleştirildiği» iddiası çok daha güçlü bir temele sahiptir. Oysa bu yaklaşım Peru özgülünde bile öznel, indirgemeci bir yaklaşımdır. Bu noktada bizimle benzer bir yaklaşım sunan T. Barnat da 68 Darbesi özgülünde kimi sol kesimlerce ileri sürülen, «Geleneksel oligarşi tarafından büyümesi engellenen sanayi burjuvazisi 1968'de geleneksel burjuvazinin gücünü kırmak, sanayinin kârlılığını yeniden sağlamak ve devletin kontrolünü ele geçirerek yabancı sermayenin Peru ekonomisini kullanabileceği şartları tartışmaya açabilmek için 68 askeri darbesini hazırladı» şeklindeki yaklaşımın yanlışlığına işaret etmekte ve şöyle demektedir: «Bu bakış açısının en önemli eksikliği 68 Peru'sundaki politik güçler arasındaki karşılıklı ilişkilerin yanlış algılanmasına dayanıyor olması: Burjuvazi içindeki bölünmeler ve tercih farklarının abartılması, sanayicilerin durumunun gerçekçi olmayan bir biçimde değerlendirilmesi ve giderek ordunun sanayi burjuvazisinin kullanımına amade olduğu şeklindeki düşünceler...» (Bkz. «Peru, Velasco Rejimi ve 68 sonrası Sınıf Hakimiyeti», **Latin Amerika Dosyası**, Alan Y. s. 190)»

EKONOMİK PROGRAM VE ÖNDERLİK SORUNU

Peru'dan çıkıp ülkemize gelindiğinde 60 Darbesinin indirgemeci yorumlara karşı daha güçlü engeller sunduğunu görürüz. Herşeyden önce geleneksel oligarşi-sanayi burjuvazisi ayırımı yerine, oligarşinin temel bir ayağı olan büyük ticaret sermayesinin 54'teki tıkanmayla birlikte yoğunlaşan dönüşümü sözkonusudur. Yani bizdeki sanayi sermayesi daha en baştan oligarşinin içindedir. Dolayısıyla blok olarak sanayicilerle oligarşi arasındaki çelişmeden sözetmek boş bir fantazidir. Hükümet ise bir kesimin diğer kesime karşı temsilcisi değil, bu kesimler arasında bir denge gücüdür. 60'lara gelindiğinde bizim ordumuz her ne kadar NATO'nun bir parçası ise de henüz Kemalist geleneklerden arındırılmamış, oligarşi devlete egemen güç olmasına

karşın ordu, maddeci devlet tanımındaki işleve uygun bir kurum olmaktan henüz uzaktır. Bu dönüşüm için 12 Mart tasfiyelerine ve ordunun yeniden yapılanmasının tamamlanmasına uzanan bir süreç gerekecektir. «Araç devlet-araç ordu» yaklaşımının tartışılması gerektiği gerçeği bir yana bırakılsa bile, 60 Darbesini yapan ordunun egemenlerden çok Kemalist geleneklerin insiyatifinde olduğu gerçeği özellikle belirtilmelidir. Sanayi sermayesi ise henüz diğerlerine karşı komplolar kuracak güç ve bağımsızlıktan yoksundur. Onun oligarşi içinde yer alan kesimi zaten birlik-çelişki diyalektiğinde kârlarını yükseltme kanallarına sahiptir; ulusal-orta kesimi ise HP-CHP bloklaşması içinde, kendine tıkanan kanalların açılması mücadelesine katılmaktadır.

Bu sınıf mevzilenmesi içinde muhalefetin kurmayını oluşturan Kemalist bürokrasi ve siyasal örgütlülük orta ve küçük burjuva sınıf çıkarlarına karşılık düşmektedir. Ekonomik perspektif olarak burjuva ve kalkınmacı bir çizgiye sahip olduklarından, bu noktada esasen oligarşi içinde yer alıp DP'ye yedeklenmiş durumda olan işbirlikçi sanayi sermayesi ile de uzlaşmaz bir karşıtlıkları sözkonusu değildir; ancak ortada açık bir gerçek vardır ki, muhalefet ve çizgisi, işbirlikçi sanayici kesim ve onun içinde yer aldığı ittifakın tamamen dışında, ondan ayrı bir sınıfsal-siyasal konuma sahiptir. Dolayısıyla 27 Mayıs her ne kadar hakim sınıf dengelerinde yarattığı değişimle en çok işbirlikçi sanayi sermayesine hizmet etmiş ise de aralarındaki ilişki geçici ve özel koşullarca belirlenen taktik bir «birlik»ten öte anlam taşımayacaktır. Üstelik bu «birlik» 27 Mayıs öncesinde değil sonrasında başlamış, dönem boyunca sanayinin kendini yeniden üretmesinin önündeki engellerin temizlenmesi anlamında sürmüşse de, daha partilerin kurulduğu andan başlayarak işbirlikçi sermaye, yerini diğer egemen sınıflarla birlikte AP içinde belirlemekten geri durmamıştır. Tabii sözkonusu uzlaşmanın ekonomik politikayla sınırlı olduğu, buna karşılık siyasal yapılanış konusunda aralarında uzlaşmaz bir karşıtlık olduğu gerçeği akıldan çıkarılmamalıdır. Yani darbecilerin programı ekonominin yeniden üretiminde **blok olarak** sanayi sermayesinin çıkarlarıyla bütünleşirken, siyasal planda onların içindeki işbirlikçi büyük sermaye ile uzlaşmazlık göstermektedir ki bu durum da darbecilerin sınıfsal yapısını kavramak açısından temel ölçüttür.

Darbe daha güçlü, kendine yeten bir ekonomi ve nispeten dengeli bir güç ve gelir dağılımı hedeflerine yönelmiş ve bu yönelimiyle yeni-sömürgeci kurumlaşmayla belirgin bir karşıtlık içine girmiştir. O yapısal olarak siyasal gericiliği uç boyutlarda yaşayan bir egemen sınıf kombinasyonunu nispi demokratik bir ortamda yaşamaya zorunlu bırakmıştır. Darbe işbirlikçi sanayi sermayesinin dışında ve üs-

tünde yer alması sonucundadır ki onun doğasına karşıt bir üst yapı oluşturdu. Bu süreç içinde onun kendisiyle doğrudan bağ kurma insiyatifini önemli oranda kırdı ve yer yer ipleri koparmaktan kaçınmadı (İSO'ya karşı alınan tavır anımsansın). Ve yine aynı süreçte onun insiyatifi dışında «kalkınmacı» perspektifinin gereği olarak ithal ikameci sanayileşmenin önündeki engelleri, oligarşinin doğrudan hükümetleri döneminde yapılması olanaksız bir şekilde temizledi. Bu durum gerçekte bir çelişki olmadığı gibi, sorunun kendi diyalektiği içinde kavranması halinde tek yanlı yorumlara karşı da biricik güvencedir. Böylece hem ekonomik politikadan hareketle onun işbirlikçi sanayi sermayesinin darbesi olarak yorumlanması, hem de getirdiği siyasal kurumlaşmadan hareketle abartılı yorumlarla olduğundan ilerici gösterilmesi hatalarına düşülmemiş olur.

O döneme uzandığımızda görüyoruz ki, 60 darbecileri IMF, NATO kanallı dolaylı denetim dışında henüz insiyatiflerini kimseyle paylaşmak durumunda kalmadıkları ilk zamanlarında ekonomik düzeyde de sınıfsal kimliklerini somut olarak açığa vuran yönelimler içinde olmuşlardır. MBK ilk elde bankaları denetim altına alarak bir dönem için çalışmalarını yasaklar. «Sermaye(nin) özel şahısların çıkarı için değil, bütün ülkenin çıkarı için yatırılması» gereği yüksek sesle ilan edilir. 24 Haziran'da küçük ve orta işletmelerin sanayi ve ticaret odaları yönetimlerine girmeleri için yönetim kurallarının değerlendirilmesi emri verilir. Ekonomik yapıya çeki düzen vermek amacıyla ticaretin yanısıra sanayi çevrelerinde de belirgin bir budamaya girişilir. Özellikle DP'nin özel desteğiyle geliştirilmiş burjuvazinin türedi kesimleri ciddi bir tasfiye durumu ile karşılaşırlar. Bu arada pek çok banka da kapatılır. (Bu gelişmeler her ne kadar sonuç olarak burjuvazinin tasfiye dışı kesimlerine yaramışsa da, uygulamalar burjuvazinin tümünce kaygı ile izlenir.) Merkez Bankası faiz oranları %6'dan %9'a çıkarılır ve toplam kredi hacmi 1960'dan 1961'e %35'lik bir düşüşle 8.713 milyar TL'ye düşürülür. Merkez Bankası'nın belirlediği bu durum sonucunda sanayi sermayesi hükümete işletmeleri kapatacakları ve işçileri atacakları tehdidinde bulunurlar. (Bkz. S. Yerasimos, **Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye**.) Diyeceğimiz, sonuçta «egemen sınıfların içine girdiği bunalıma çözüm (S. Tanilli)» ile örtüşür ise de, o ayrı bir sınıfsal zemin üzerine oturmuş, ürettiği çözümü bizzat egemen sınıf muhalefeti koşullarında gerçekleştirmiş, üstelik çözdüğü bunalım kadar ve daha da boyutlu olarak egemen sınıfların gündemine yeni bir bunalım, siyasal yapı bunalımı sürmüştür. Özetle, 27 Mayıs nesnel bir gerçek olarak sanayinin yolunu düzlemişse de tamamen işbirlikçi sermayenin insiyatifi dışında ve onun içinde yer aldığı ittifaka rağmen ve zor kullanmak pahasına gerçekleştirilmiş bir ara sınıf darbesidir.

Esasen 60'a gelinirken işbirlikçi sanayicilerin hoşnusuzluğunu, daha ötesi bağımsızlığını ve hele ki gücünü abartan bir yaklaşımla karşı karşıyayız ki, bu hiç bir açıdan kabul edilemez. Her şeye rağmen işbirlikçi sanayi sermayesi DP'yi kendi hükümeti olarak görüyor ve durum ayrıntılardaki hoşnutsuzluğa ve tek tek kararlarda eleştirilere rağmen onu benimsemesini beraberinde getiriyordu. Yani ekonomik politikadan kısmi hoşnutsuzluk onun DP'ye köktenci bir tavır alması için hiç de yeterli neden oluşturmuyordu. Çok iyi bilinir ki burjuvazi, hele ki güçsüz, yeterli kurumlaşmadan yoksunsa, yönlendirebileceği, bunu yapamıyorsa doğrudan ilişki içinde olabileceği, ideolojik planda kendinden olduğu kuşku götürmez hükümetlerle bütünleşir ve ancak böylesi hükümetler döneminde (kısmi zararlar içinde olsa bile) rahat olur ve rahat durur. Buna karşılık kendindenliğini ilk elde duyumsayamayacağı, hele ki ilerici sloganlar kullanan güçlere, kendi uzun vadeli çıkarlarına uygun düşse bile uzak durur ve en küçük zararlara karşılık bile onu alaşağı etmeye çalışır. Türkiye tarihi bu açıdan epeyce örnekle doludur. Bu bir ayağı ticarette ve hatta tarımda, dolayısıyla bağımsızlığından söz edilemeyecek olan ve kısmi tatminsizliğine rağmen hükümette temsil edilen, en azından karar organlarına gerek sektör gerek tek tek kişiler olarak ulaşmakta hiçbir sıkıntısı olmayan, üstelik sanayileşme sürecinin henüz hafif tüketim malları üretimi aşamasında, dolayısıyla oldukça cılız olan sermayeye, orduyu harekete geçirebilecek, hükümet ve temsil ettiği oligarşiye komplo kurabilecek bir insiyatif atfetmek solda hep yaygın olagelmiş subjektivizmin tipik bir göstergesidir.

Bu çerçeve içinde Savran'ın 60 Darbesine getirdiği «...sanayi burjuvazisinin, iktidar blokunun o güne kadar yönetici konumda olan öteki unsurlarıyla çelişkisinin, başka araçlarla çözülemediği bir durumda, zora dayanan bir çözümüdür (a.g.e. s. 139)» yaklaşımına katılmak olanaksızlaşır. Ve işte tam da bu öznel yorumdur ki «27 Mayıs'ın sonuçlarını doğru biçimde kavrayamaz». Çünkü bu herşeyden önce, işbirlikçi sanayi sermayesinin 27 Mayıs karşısındaki konumunu nesnel olarak ve taktik düzeyde ekonomik boyutlu bir çıkar bütünleşmesi olmaktan çıkarıp bir götürücülük derecesine yükseltmekte, dolayısıyla işbirlikçi sermayeye kendi çıkarlarına ters, burjuva ilerici bir siyasal kurumlaşma işlevi yüklemektedir. Sanayi sermayesinin sonuç itibariyle «öteki hakim sınıf dilimine karşı önemli bir mevzi kazanması» nesnel gerçeğinden hareketle, indirgemeci bir mantıkla 27 Mayıs'ı öznel düzeyde de işbirlikçi sanayi sermayesinin gerçekleştirdiği sonucu çıkarılmakta ve tabii bu sonuca varabilmek uğruna 27 Mayıs'ın getirdiği siyasal kurumlaşma nedeniyle işbirlikçi sermayenin halk güçleri karşısında önemli bir mevzi yitirdiği gerçeği gizlenmiş olmak-

tadır. Oysa ki 27 Mayıs sonrası net olarak görüleceği gibi işbirlikçi sermaye, öteki egemen sınıflarla işbirliğini ve ortak siyasal kurumlaşmasını devam ettirdiği ve bu ittifak blokuyla birlikte ilk elden 60 darbecilerini devre dışı bırakmak yönelimine girdiği gerçeği bir yana, darbecilerin dayattığı siyasal-hukuksal üstyapıya karşı daha en baştan mücadele içine girmiştir.

Evet, 60 Darbesinden tartışma götürmez biçimde kârlı çıkan sanayi burjuvazisiydi, ama bu, sürecin kendi dışında geliştiği ve darbecilerin sınıfsal pozisyonları bağlamında kendine rağmen ve kendi aleyhine bir siyasi kurumlaşma gerçekleştirdikleri gerçeğini gölgeleyemez. Yani 60 Darbesi, ithal ikameci ekonomik gelişmenin önünü düzleyerek egemen sınıf dengelerinin yeniden biçimlenmesini sağlamış, bu anlamda nesnel olarak ve sonuç itibariyle işbirlikçi sanayi sermayesine hizmet etmiş, ancak onun insiyatifinde olmadığı ve ona karşı sınıf çıkarlarını temsil etmesinin doğal gereği olarak da, egemenlerin aleyhine halk hareketine de gelişme kanalları açan bir siyasal kurumlaşma gerçekleştirmiştir. Sorunun maddeci açıklaması, darbecilerin işbirlikçi sermayeden bağımsız sınıf çıkarlarını temsil etmeleri ve buna uygun bir perspektif sahibi olmalarında açıklamasını bulur. Bu sınıf çıkarları ve perspektif özetle ekonomik kalkınma ve demokrasidir; ki bunların bağımlı bir ülkede ve burjuva karakterli oluşu nedeniyle, kalkınma ithal ikameci çerçevede işbirlikçi sanayi sermayesine hizmet etmiş, «demokrasi» ise hak ve özgürlüklerdeki genişleme anlamında işbirlikçi sermayeyle uzlaşmaz çelişki içinde olan halk sınıflarının çıkarlarına hizmet etmiştir. Yani ekonomik planda nesnel olarak sanayi sermayesinin çıkarlarına sıkı sıkıya bağımlı olan darbe, sınıfsal olarak ondan bağımsız ve çelişkili sınıf çıkarları nedeniyle, salt egemen sınıflar içi dengeyi sanayiciler lehine değiştirmekle yetinmeyip, egemenlerle halk sınıfları arasındaki dengeyi de egemenler aleyhine değiştirecek kanallar açma güç ve kararlılığını sergilemekten geri kalmıyordu. Öyle ki, sanayi sermayesi ağırlıklı oligarşi 65'te iktidarın iplerine tekrar doğrudan ve tek başına el koyduktan sonraki 15 yıl boyunca bu yapıya karşı açık bir savaş yürütmüştür; ta ki 12 Eylül'e kadar.

SAVRAN'IN ÇELİŞKİLERİ

60 Darbesinin egemen sanayi burjuvazisinden bağımsız geliştiği ve onunla çelişkili sınıf çıkarlarının ifadesi oluşunun kesin sonucu olarak onun çıkarlarına karşıt bir siyasal üstyapı inşa ettiği gerçeğini, asıl yorumuna yansıtmasa bile Savran da kabul etmektedir zaten: «1960'dan sonra işçi sınıfında, öteki emekçi katmanlarda, öğrenci

gençlikte vb. ortaya çıkan hızlı hareketlenme bağlamında, **bu haklar** kısa süre içinde sanayi burjuvazisi açısından bir **ateşten gömlek** haline gelecektir. İşte 1960-sonrası **siyasal rejim**, bu nedenle kısa süre içinde bu rejimin kurucu **güçlerinden biri** olan sanayi burjuvazisinin çıkarlarına aykırı bir **nitelik** kazanmıştır. Sanayi burjuvazisinin kırsal çoğunluk üzerinde hakimiyet kurmasının bir biçimi olarak tasarlanan yeni rejim, **zamanla** bu sınıf diliminin **kendisine çevrilmiş bir silah** haline gelmiştir. Özellikle 70'li yılların bunalımı içinde bu rejim sermayenin tarihsel hareketi önünde **mutlaka aşılması gereken bir engel** olarak görünecektir» (a.g.e. s. 147, vurgu sonradan).

Küçük ayrıntılar gibi görünse de Savran'ın yaklaşımı çelişkilerle doludur. Anımsanacağı gibi daha önceki sayfalarda doğrudan götürücü-yönetici güç olarak konulan sanayi burjuvazisi burada 60 rejiminin sadece «kurucu güçlerinden biri» derecesine düşürülmüştür. Hemen alttaki paragrafta ise tekrar «en ağırlıklı kurucu unsur» düzeyine yükseltilmiştir. Yorumdaki ikinci zaaf ise 60 rejiminin işbirlikçi burjuva karşıtı niteliğini «zamanla» kazandığı iddiasıdır. Aynı paragraf içinde «zamanla» gibi muğlak bir tanımlamadan farklı ve çelişkili olarak «kısa süre içinde», hemen alttaki paragrafta ise «çok kısa bir süre içinde» tanımlarıyla da belirtilen rejimin işbirlikçi sermaye karşıtı niteliği gerçekte nesnel bir olgu olarak rejimin yasal siyasal yapısından kaynaklanmaktadır. Yani onun «ateşten gömlek», «kendisine çevrilmiş bir silah», «çıkarlarına aykırı bir nitelik», «mutlaka aşılması gereken bir engel» oluşunun somut hayatta yansıması takip eden süreçte gerçekleşmiş ise de; bu durum, asıl kaynağını yükselecek mücadelenin yolunu düzleyen, uğrunda bir mücadele verilmeden tanınmış hak ve özgürlüklerin kendisi olduğu gerçeğini değiştirmez. Gerçeğin bu dolaylı ve pratikteki yansımasını bulmasını takiben kabullenilen niteliği, açıktır ki sanayi sermayesini ne yaptığını bilmez, fazla saf bir konumda yansıtmak demektir ki bu, maddeci bir mantık açısından kabul edilemez. Nitekim Savran sorunu şöyle kurguluyor: «...Kentsel koalisyonun tabi bir destek sınıfı olarak işçi sınıfına tanınan haklar, hakim sınıflar ve bu arada sanayi burjuvazisi açısından bir tehlike oluşturacak gibi görünmüyordu. (Bu daha yeni rejimin temellerinin atılmakta olduğu 60-63 döneminde bile burjuvazinin sözcülerinin işçi haklarını ve sosyal hakları **kısıtlama çabası göstermedikleri anlamında alınmamalı**. Burada, en açık bir örnek olarak, B. Ecevit'in Çalışma Bakanlığı döneminde çıkarılan çalışma yasalarının, örneğin Anayasa'da yer almayan lokavt yetkisini tanıyarak burjuvaziye önemli bir mevzi kazandırmış olduğu gerçeği zikredilebilir)» (A.g.e. s. 147, vurgu sonradan).

Görüldüğü gibi **öznel yorum yeni özellikleri beraberinde getiri-**

yor. Hareketin «yöneticisi» sanayi burjuvazisi işçi sınıfına daha yüksek yaşam koşulları gibi bir sus payı yerine doğrudan mücadele araç ve kanalları «tanırken» işçilerin bu toprak ve ticaret sermayesine değil öncelikle kendine karşı birer silah olan haklara sahip çıkacağını «görememiş». Oldukça saf, birkaç yıl sonrasını bile göremeyen bir sanayi burjuvazisi tablosu ile karşı karşıya bırakılıyoruz; hem de maddeci bir yorum adına! Tabii öznellik salt yeni özellikleri değil çelişkileri de kaçınılmaz kılıyor: Savran burjuva sözcülerin başından beri işçi ve sosyal haklara karşı oldukları ve onları kısıtlama-engelleme çabası içinde olduklarını da kabul ediyor. Peki ama kendi yönettiği bir hareketin, başından beri karşı olduğu bu hakları daha en baştan, hem de anayasal düzeyde, hem de uğrunda elle tutulur bir mücadele sözkonusu değilken vermesi nasıl açıklanacaktır? Savran bu noktada darbede etkin-yönlendirici olup bu hakların verilmesinde sınıf çıkarları olduğundan sanayi burjuvazisinin karşı çıkmasına rağmen onları anayasal düzeyde kurumlaştıran bir sınıfsal-örgütsel-siyasal gücün varlığını kabul etmek zorundadır. Aksi taktirde sığlıktan, çelişkilerden, tutarsızlıklardan kurtulamayacaktır. Lokavt yetkisinin Anayasa'da olmamasına rağmen 63'de yasallaştırılması sorununa gelince bunun da doğru yorumu şöyledir: 60 sonrası süreçte, bir yandan işçi sınıfı yeni haklarına sahip çıkarken diğer yandan egemen sınıflar da bu karşıt siyasal kurumlaşmaya savaş açmışlardır. 63'e gelindiğinde CHP + Darbeciler, yani toplumsal temelini orta sınıflarda bulan hareket egemen sınıfın karşı hareketi karşısında güç kaybetmiştir. Bu yeni dengelerin sonucudur ki Anayasal hak olarak işçi haklarının yasal düzenlemesine gidilirken sanayi sermayesine de bir karşıt mevzi olarak Lokavt yetkisi tanınmak zorunda kalınmış, böylece Anayasa'ya rağmen yeni sınıf dengelerinin gerektirdiği bir uzlaşma sağlanmıştır. Ancak yükselen sınıf olarak sanayiciler her fırsatta ifade ettikleri gibi yeni siyasal sistemin tümüne karşı olduklarından takip eden süreçte, önce iktidara tarihsel müttefikleriyle birlikte yeniden el koyarak siyasal etkinliği yasaların uygulanamaz hale getiril mesinde kullanacak, 12 Mart'ta 60 Darbecilerini ordudan tasfiye etmenin yanısıra gücünün yettiği kadar Anayasa'da kısmi değişiklikler gerçekleştirecek ve nihayet gücünün zirvesine ulaştığı 12 Eylül'de ise onu toptan tasfiye edecektir.

60 Rejiminin dayattığı siyasal kurumlaşma salt işçi hakları konusunda değil, onu da içeren genel yapısıyla pek çok ileri kapitalist ülke anayasasında bile olmayan bir şekilde kendini «sosyal devlet» ilan etmesi ve bu yönde hak ve özgürlükleri tanımlamasıyla yeni-sömürge egemenlerince en küçük anlamda hazmedilemez bir nitelik taşıyordu. Böyle bir rejimin getirilmesinin işbirlikçi sermaye yöneticili-

ğinde gerçekleştiği iddiası daha en baştan çürük, nereden tutulursa elde kalan, indirgemeci bir mantığın hayatı diyalektik bir bütünlüğü içinde kavrama yetisinden yoksun bir yorumu olarak dışlanmak durumundadır.

Savran çelişkiler sergilemeye devam ediyor: «Böylece sanayi burjuvazisi bir taşla (27 Mayıs) iki kuş vurmuş olmaktadır: hem siyasal üstyapıyı sınai sermaye birikiminin gereklerine uygun olarak yeniden-biçimlendirilmiş, hem de hakim sınıflar ittifakının öncülüğünü ele geçirmiştir (a.g.e. s. 149)».

Öncülüğün ele geçirilmesinin nesnel bir sonuç olduğu, yani darbecilerin böyle bir şeyi amaçlamadığı gerçeğini geçelim. Diğer iddiaya gelince: «Siyasi hukuksal yapıyı sınai sermayenin birikiminin gereklerine uygun olarak biçimlendirmek» derken, eğer ki kastedilen «sermaye» uluslararası sömürüden beslenen ve içte de yeterli sermaye birikimini gerçekleştirmiş bir yapı (yani gelişmiş kapitalist ülke sermayesinin yapısı) değilse (ki değil), Savran'ın sermaye birikimine uygun düşen üstyapı sorununda oldukça yanlış bilgilere sahip olduğunu söylemek zorundayız. Önceki aktarmalarda kendisinin de kabullendiği gibi sözkonusu siyasal hukuksal yapı ülkemizin özellikle sözkonusu dönemdeki sermaye yapısı açısından bir «ateşten gömlek», «çıkarlarına aykırı bir nitelik», «kendine çevrilmiş bir silah», «mutlaka aşılması gereken bir engel»dir. Yine bizzat kendisinin de belirttigi gibi; «...henüz 60'lı yıllarda, iç pazara dönük sermaye birikimi 'altın çağ'ını yaşarken bile işçi ücretleri ancak çok zorlu mücadeleler sonucunda, büyük ve küçük sermayenin gösterdiği güçlü direnişe rağmen yükseltilebilmiştir (a.g.e. s. 145)» Demek ki bu sermayenin, bırakalım işçi sınıfına ücretlerini yükseltmek için güçlü kanallar açmasını, hele ki bunları anayasal güvenceye almasını, ücret yükseltme eylemine, hem de altın çağını yaşarken bile tahammülü yoktur. Maddeci bakış açısından olamazdı da; Çünkü bağımlı, sermaye kıtlığı olan bu cılız-çarpık sermayenin doğasına uygun düşen biricik tavır olabildiğince çok sömürü, daha çok sömürü ve bunu güvence altına alacak sınırsız bir siyasi gerici yapıdır. Oysa 60'la gelen siyasi-hukuksal yapıya baktığımızda, onun salt işçilere ekonomik hak alma kanalları açmakla yetinmeyip, benzer ülkelerde görülmesi olanaksız genişlikte burjuva siyasal-demokratik hak ve özgürlükler sunduğunu görüyoruz. Bu gerçekler ışığında sözkonusu olan bir kafa karşılıklığı değilse, Savran'ı bu çelişkiler yumağına sürükleyen durumun 27 Mayıs'a getirdiği yorumun öznelliği olduğu kabul edilmelidir.

Öznelliğinin kaçınılmaz sonucu içine girdiği çelişkiler yumağı içinde Savran'ın açıkça zorlandığını görüyoruz; ona göre bizzat kendi yönlendiriciliğinde gerçekleştirilen yeni siyasal-hukuksal yapıya

«kısa sürede sırt çevirmesindeki paradoks»un açıklaması «işçi sınıfının mücadeleciliği»nde bulunabilir (a.g.e. s. 146). Demek ki işçi sınıfının mücadeleciliği olmasaymış bizim işbirlikçi sermayemize (diğer bir deyişle yeni-sömürgeci sermaye birikimine) karşılık düşen, «Filipin tipi demokrasi» olarak da adlandırabileceğimiz yeni-sömürge tipi siyasal yapı değil de 60'ın burjuva demokratik anayasasıdır*.

Kuşkusuz işçi sınıfı ve diğer emek güçlerinin mücadeledeki performansı egemenlerin 61 Anayasası'na karşı tahammülsüzlüğünü daha da keskinleştirmiştir. Ancak sorunun bu yanı bir sonuçtan ibarettir ve 61 Anayasası'nın bu mücadeleye güçlü kanallar açtığı gerçeğini gölgelemez. Ülkemizin tarihsel geleneği içinde kitlelerin güçlü bir kendiliğindenliğe sahip olmadığı, bu anlamda işçi sınıfımızın da, Çarlık Rejiminin setlerinde her defasında büyük gedikler açan Rus proletaryasının yetisinden yoksun olduğu, hatta benzer konumdaki Latin Amerika ve daha geri ülkeler halklarında görülen kendiliğindenlik düzeyinden bile yoksun olduğu, «kerim-güçlü-baba devlet» geleneği ve onun baskısı ile kitlelerin kendiliğindenliği arasında bir «suni denge»nin varlığı ülkemiz sınıf ilişkilerinde belirgin bir olgudur. 60 öncesi işçi haklarına baktığımızda, örneğin 46 yılındaki güdük sendikalar yasasının çıkarılışında bile iç dinamiğin değil uluslararası konjonktürün belirleyici olduğunu, ancak buna ek olarak CHP'nin işçileri oy potansiyeli olarak yedekleme düşüncesinin rol oynadığını söylemek abartı değildir. Keza 27 Mayıs'a gelinirken de ne memurların ne de işçilerin sendikal haklar uğruna elle tutulur bir mücadelesine rastlamamaktayız. Ve buna rağmen Anayasa'da bu hakkın yer alması, her maddeci yorumcunun rahatlıkla görebileceği gibi, siyasal arenada etkinlik gösteremeyen bu alt sınıfların etkinlik göstererek bir denge unsuru olmasından çıkarı olan bir sınıfsal güç tarafından gerçekleştirilebilirdi ancak. Bu sınıfın, diğer egemenlerle çelişkisi ve bağımsızlığı ne düzeyde olursa olsun işbirlikçi sanayi sermayesi olamayacağı açıktır; ki ne öylesi keskin bir oligarşi içi çelişki vardır (Oysa ki 12 Mart öncesi böyle bir durumla karşılaşıyoruz ve bu, gerek AP'

---

*) Burada 60 sonrası dönemin «burjuva demokrasisi» olduğu sonucu çıkarılmasın. Böyle bir yanılgıya, salt anayasal yapı ile kendini sınırlayan bir tek yanlılıkla düşülmesi mümkün; oysa ki soruna sınıf dengeleri, ülkenin yapısı bağlamında bakıldığında nispi demokratik bir hukuksal kurumlaşmaya rağmen ülkemiz yapısının «siyasal gericilik»e tekabül ettiğini ve bu yapının 65-71 sürecindeki gelişmelerle bir diğer adla «Filipin tipi demokrasi»ye dönüştüğü ve 12 Eylül'de anayasal düzeyde de kurumsallaştırılacak olan bu yapının dönem dönem tüm benzer ülkelerde olduğu gibi açık terörist bir uygulama içine girdiği, diğer dönemlerde ise aynı rejimin parlamenter maskeli olarak varlığını sürdürdüğü belirtilmelidir. (Temel kaynak olarak bkz. *Kesintisiz* II-III; Ayrıca, *Türkiye'de Siyasi Yapının Kurumsallaşması*).

deki parçalanmalarda, gerek 12 Mart'ın gelişinde ve I. Erim Hükümetinin programında somut olarak gözlenebilir yani bu özgülde durum öznel bir yargı değil nesnel bir durumdur); ne de ticaret ve tarım egemenlerine komplo düzenleyecek denli bağımsız ve güçlü bir sanayi sermayesi. Buna karşılık güçlü bir orta sınıf geleneği olan ülkemizde 50'de iktidardan alaşağı edilmiş, oysa bürokrasi içinde etkin güçlere sahip, yanısıra DP'nin teşhirine paralel güçlü bir kitle temeline sahip bir orta sınıf hareketi somut bir olgudur. Ve bu gücün «kalkınmacı» perspektifi nedeniyle sanayi sermayesi ile (bir blok olarak) uzlaşmasına karşılık ondan bağımsız ve ileri bir programı ve sınıf çıkarı gereği egemenlere karşı alt sınıfları bir siyasal denge gücü haline getirmeye somut gereksinimi vardır. İşte bu maddeci yaklaşım çerçevesindedir ki sorun tüm boyutlarıyla nesnel bir açıklamaya kavuşur.

Nitekim 61-63 arası açılan kanallar sayesinde emek güçlerinin giderek ivme kazanan ve başta sanayi sermayesi olmak üzere egemenlerin yüreğine korku salan yükselişiyle karşılaşıyoruz. Ancak bu yükseliş orta sınıf radikallerinin yaptıkları atılımı sürdürmelerine ve iktidarı ellerinde tutmalarına yetmiyor. 63'te işçilerin zorlamasıyla da olsa (artık zorlayabilecek güce erişmişlerdir) çıkarılan 274-275 sayılı yasalar egemen sınıfların baskısıyla lokavt yetkisini de içerecek biçimde sulandırılmaktan kurtulamıyor, 65'te ise iktidar tekrar tek başına oligarşinin elindedir.

YASAL/SİYASAL İKİLEMİ

Savran, öznel, çelişkili yorumlarını şöyle sürdürüyor: 12 Mart, «yapılan Anayasa değişikliklerine ve ilerici harekete verilen gözdağına rağmen, işçi sınıfı hareketinin ve kitle muhalefetinin hızını yavaşlatamamış, tersine bu hareket 1973'den sonra yenilenmiş bir canlılıkla boy göstermiştir. Bu da 1960-sonrası rejimin yasal değil siyasal bir kimlik taşıdığını açıkça göstermiştir... Başka bir biçimde söylenirse 60'lı ve 70'li yılların canlı toplumun ardındaki temel dinamik'61 Anayasasının getirdiği özgürlük ortamı' değil, sınıf mücadelesinin yükselmesi bağlamında doğan kitlesel muhalefettir (a.g.e. s. 150-151)»

«12 Mart deneyimi, 1960-sonrası siyasal rejimde kısmi değişikliklerin yeterli olmadığını, sistemin bir bütün olarak ortadan kaldırılması gerektiği dersini öğretmiştir. Burjuvazinin karşısındaki bu yakıcı görev... (a.g.e. s. 152)»

«Bir kez daha vurgulamak gerekir ki, bu çabanın esas hedefi 1961 Anayasası değildir. Esas amaç DİSK'i ile sosyalist partileri ve hareketleri ile... işçi hareketinin mücadele kapasitesini ortadan kaldırmaktır. Yani bir kez daha sorun yasal değil siyasaldır (a.g.e. s. 153)»

Bizler nesnel bir yaklaşım açısından sorunun yasal ve siyasal boyutuyla bütünlük içinde olduğu, dolayısıyla böylesi ikilem ve tercihler üretmek için yapılan zorlamanın sahibini kaçınılmaz biçimde çelişkilere sürükleyeceği düşüncemizi yineleyelim. «Mücadele kapasitesi» denilen kavram tarihsel yerine oturtulduğunda 60 öncesinde elle tutulur bir anlam taşımamaktadır. Ne zaman ki 60 sonrası yasal kanallar açıldı, işte o noktadan sonra, önce sınıf bilincinden yoksun (Türk-İş'in komünizmi telin mitingi anımsansın) ve basitten başlayarak yükselişini görüyoruz. Bu yükseliş emek güçlerinin sınıf bilinci ve özgüven kazanmasını beraberinde getirirken, 60 sonrası dayanıklı tüketim maddeleri üretimi temelinde gelişen sanayileşmeye bağlı olarak gerçekleşen nicel gelişmeyle bütünleşmiş ve bu bütünlük içinde 70'lere gelindiğinde kendisi için sınıf olma yolunda önemli bir gelişme aşamasına ulaşmış ve haklarının gaspına karşı şanlı 16 Haziran'ı yaratmış bir işçi sınıfı hareketini karşımıza çıkarmıştır. Demek ki birinci evrede sorun **siyasal olmaktan çok yasaldır.** Yani 61 Anayasasının getirdiği özgürlük ortamı olmasaydı 60'lı yılların güçlü mücadele atılımı (eğer mucize beklemiyorsak) olmayacaktı. İşçi sınıfı tarihimiz güçlü kendiliğindenlik örneklerinden yoksundur. Bu uygun yasal koşullarda ve nicel güçlenmenin de desteğinde elde edilen özgüven ve nitel sıçramalar, 12 Mart yılgı dönemi boyunca suskunluğa dönüşmüştür. 12 Mart'ın yasal restorasyonu ise hiç de köklü yasal hak gaspına dönüşememiştir. Yani 12 Mart sonrası yasal genişleme olanakları önemli oranda durmakta, sonuçta bir yandan derinleşen çelişkiler diğer yandan 71 Devrimci Hareket'inin kitle bilincinde yarattığı olumlu etkilerin 73 sonrası yasal koşulların da uygunluğu ile bütünleşmesiyle kitle hareketi kendiliğinden ağırlıklı güçlü bir atılım içine girmiştir. Bu atılımın yasal bağlantısını ikinci atılımda Savran da kabul etmekte ve egemen sınıfların çıkardığı temel dersi, 60'ın getirdiği yasal yapının «bütün olarak ortadan kaldırılması» olarak belirlemektedir. 12 Eylül sonrasında ise yine malum öznel ikileme düşerek «sorun yasal değil siyasaldır» demektedir. Son tahlilde kaydı konularak, esas hedefin mücadele güçlerini ezmek olduğu yargısı elbette ki tartışma götürmez; ancak bizim gibi sermayesi cılız, dış sömürünün de yaşandığı, sınıf çelişkilerinin ise çok keskin olduğu bir ülkede yasal yapının niteliği küçümsenemez bir önem taşır. Üstelik her tartışma bir soyutlama üzerinde değil de başı, sonu, ayrıntıları bilinen bir süreç üzerinde gerçekleştiğinden belirtmeliyiz ki gereksiz bir çaba olmaktadır. Bu noktada 12 Eylül sonrasındaki yeni yasal yapı koşullarında, sınıf çelişkileri ve bilinç daha yüksek olmasına rağmen, 73 sonrası kendiliğinden yükselişin yasaklanmadığı ve hiç kimsenin de (en azından yakın süreç için tabii istisnai atılımlar bir yana bıra-

kılırsa) benzer bir atılımın düşlerine dalmaması gerektiğini hatırlamak gereği duymaktayız. O halde kendi özgülümüzde «bir kez daha sorun yasal değil siyasaldır» yollu ikilemler birer fanteziden öte anlam taşımaz. Maddeci yaklaşım sorunun iki yanını da diyalektik bütünlüğü içinde kavramayı gerektiriyor.

KURUMSAL YAPI KİME HİZMET EDİYOR?

Savran'ın en temel yanılgısı, 60'a gelindiğinde egemen sınıflar içi çelişkiyi, yanısıra o dönem sanayi sermayesinin güç ve insiyatifini aşırı abartması, buna karşılık ülkemiz orta sınıflarının gücünü ve özellikle orta sınıf seçkinciliğinin 12 Mart'a kadar devlet kurumlaşmasındaki dikkate alınmak zorunda olunan varlığını görmezden gelmekte düğümleniyor. Bu noktada bu gücün, çok özgün bir örnek olarak, padişahlık ve hilafete son vererek yarı-feodal bir ülkenin tepesine burjuva siyasal bir üst yapıyı oturtabildiği ve bunu egemen kıldığı gerçeği anımsanmalıdır. Sorunun bu tarihsel-siyasal bağlamda ele alınmaması, Savran'ın, 27 Mayıs'ı yorumlarken içine düştüğü öznelliği tüm ayrıntılara yaymasına neden olmaktadır.

Bu durumu önceki iddialarına oranla nispeten «akla yatkın» görünen, 60'ın yasal kurumlaşmasının doğrudan emekçileri ilgilendirmeyen yanlarına ilişkin yorumunda da görebiliyoruz: «çift meclis, Anayasa Mahkemesi, güçlü Danıştay vb. kurumlar, kırsal çoğunluğa dayalı bir iktidarın yeniden kentsel azınlık üzerinde hakimiyet kurmasına, özel olarak da sanayi burjuvazisinin çıkarlarına aykırı davranmasına engel olmaya yönelik süpaplar (a.g.e. s. 146)» olarak yani sanayi burjuvazisinin öznel önderliği ve planlanmış çıkarları bağlamında bir yorum yaptıktan hemen sonra düştüğü dipnotta temelde katıldığımız, ancak yukarıdaki kendi yorumuyla çelişen yeni bir yorum yapmaktan kendini alamamaktadır. «Sözkonusu kurumlar kuşkusuz doğaları gereği bürokrasinin seçilmiş iktidarlar karşısında gücünü arttırmaktadır, ama bu henüz o aşamada kırsal çoğunluk karşısında kendini çaresiz hisseden sanayi burjuvazisinin de çıkarlarına hizmet etmektedir. (a.g.e.s . 146)» Demek ki 60 sonrasının bu kurumları temelde «bürokrasinin seçilmiş iktidarlar karşısında gücünü arttırmakta» ancak bu arada «burjuvazinin de çıkarlarına hizmet etmektedir». Burdaki durum tıpkı 60 sonrası sanayileşmeye ağırlık veren ekonomi politikasının işbirlikçi sanayi sermayesine hizmet etmesi, onun çıkarlarıyla bütünleşmesine benzemektedir; ancak ekonomik politikada durum çok net olmasına karşın bu noktada sanayicilere hizmet eden çıkarlar o kadar net değildir. Her şeyden önce sanayi sermayesi işbirlikçi ve ticari dönüşümlü yapısı gereği diğer egemen sı-

nıflardan henüz bağımsız olmayıp, çıkarlarını hep olageldiği gibi oligarşik kombinasyon içinde ve bu çelişkili egemen ittifakın siyasal temsilcisi parti-hükümet aracılığıyla gerçekleştirmektedir. Nitekim tali güç olarak DP'nin temsil ettiği ekonomik-siyasal kombinasyon içinde yer alırken, 60 sonrasında tek farkla, bu kez temel bir güç olarak ve ad değişimiyle AP olan yine aynı kombinasyon içinde yer almaktadır ki, bütünsel düzeyde bakıldığında 60 sonrasının sözkonusu kurumlarının hiç de sanıldığı kadar sanayicilerin çıkarları gereği olmadığı görülür. Nitekim Savran'ın da kabullendiği gerçek AP'nin yalnız emekçi çıkarları yönündeki kurumlara değil, aynı şekilde bu ikinci tip kurumlara karşı da mücadele bayrağı açtığıdır. Sözkonusu kurumlar ancak 80 sonrasının yasal bütünlüğü içinde yer almak koşuluyla doğrudan işbirlikçi sanayi sermayesine hizmet ederler; yoksa 60 Anayasası ve o sınıf dengeleri ve insiyatiflerinde, her ne kadar sanayi kesiminin çıkarlarına pek ters düşmüyorlar ise de asıl olarak bürokrasi ve onun temsil ettiği sınıf çıkarlarının gereği olarak gündeme getirilmiş kurumlardır. Kaldı ki nispeten de olsa demokratik anayasa çerçevesinde böylesi güçlü ve yaygın bir denetim mekanizması egemen sınıf çıkarlarına ters düşer; çünkü egemenlerin, yasal görünümün devamı için kendilerini sıkmayıp emekçileri sıkacak kurum ve yasalara gereksinimleri vardır. Nitekim Savran bu noktada da bizi onaylamak durumunda kalmaktadır: «60 sonrası gelişmelerin bir başka boyutu daha vardır ki Anayasa'nın ve siyasal rejimin kırsal çoğunluğun iktidarını sınırlamaya yönelik unsurlarını da sanayi burjuvazisi açısından bir avantaj olmaktan çıkarıp bir yük haline getirmiştir. Bu boyut burjuvazinin siyasal güçlerinin 1960 sonrasında yeniden kümelenmesiyle ilgilidir (a.g.e. s. 148)»

Öyle bir işbirlikçi burjuvazi düşünün ki temel ittifaklarını terkederek işçiler, memurlar, öğrencilerle birlikte ordu hiyerarşisini parçalamak pahasına bir albaylar cuntası tezgahlayıp yaptığı darbeye ve onun getirdiği yapıya karşı eski müttefikleriyle birlikte 20 yıl sürecek kıran kırana bir mücadeleye girişsin ve nihayet onun hakkından gelince de durumu; «şimdiye kadar işçiler güldü, bundan sonra biz güleceğiz (H. Narin)» diyerek kutlasın! Önceki öznellikler bir yana, herkesin dikkatini çekeceği gibi burda oldukça ahmak, çıkarlarına uygun planlama yapamayan bir burjuvazi tablosu çizilmektedir ki, bu düşmanı küçümsemek gibi sakıncaları da beraberinde getirecektir. İnanıyoruz ki Savran arkadaş, çizdiği tablonun öznel niteliğini görecek ve düzeltecektir.

Aynı yaklaşımı Ocak-Bucak örgütlerinin kaldırılması sorununda da tekrarlamak gerekiyor. Bu karar da her ne kadar; en genelde kırsal çıkarlara karşı kentsel çıkarlara, bu anlamda da sanayi burjuva-

zisine hizmet etmekteyse de o günkü güç dengeleri ve ittifaklar çerçevesinde asker-sivil bürokrasinin seçilmiş iktidarlar karşısında gücünü arttırmaya yöneliktir. Aynı durum M.G.K. kurumlaşması içinde ve daha da çok geçerlidir. Tabii bu noktada şu gerçeği teslim etmek zorundayız; o günkü dengelerde oligarşik hükümetlere karşı Kema list geleneğin korunmasına hizmet eden bu, burjuva anlamda antidemokratik olsa da «ilerici» olan bu önlem, takip eden süreçte sermayenin gösterdiği atılıma bağlı olarak bürokrasinin (ordu özelinde NATO bütünleşmesinin derinleşmesi ve OYAK projesiyle birlikte) sınıf karakterindeki kaçınılmaz ve geri dönülmez değişimin tamamlanması çerçevesinde oligarşinin çıkarlarına hizmet eden sonuçlar getirmiştir.

EKONOMİK BUNALIM

Savran planlama ve 58 ekonomik önlemleri sorununa ilişkin de yanlış düşünceler öne sürüyor: «iktisadi faaliyetteki genel yavaşlamayla, 57-58 bunalımıyla ve Ağustos 58 istikrar tedbirleriyle birleştiğinde bu politika yeni gelişmekte olan sanayi sermayesine büyük darbe vuracaktır. (a.g.e. s. 137)»

«...ekonominin bütününün sanayi çıkarlarını temel alan bir planlama yoluyla düzenlenmesine karşı direnişi vb. dolayısıyla, sanayi sermayesinin çıkarlarını, sınıfın öteki dilimlerinin çıkarlarının önüne almaktan uzak durmuştur (a.g.e. s. 137)»

Burda Savran dipnot düşerek tarım kredilerindeki artışa rağmen «enflasyona karşı mücadele adına sanayiye fiyat denetimi, özel bir komisyon aracılığıyla kredi tavanı ve KİT'lerin yatırımlarının kısıtlanması yolunda önlemler» almasından sözeder ki bunlar DP'nin işbirlikçi sanayi sermayesine karşı tavır içinde olması açısından yeterli kanıt oluşturmaz. Tarımsal kredilerdeki artış bir yandan ülkenin temel ihraç potansiyelinin arttırılarak sanayinin kendini yeniden üretimi için gerekli ara ve yatırım mallarının ithali, diğer yandan da iç pazarın genişlemesi yoluyla sanayi mallarının tüketimi olanakları sağlaması anlamında son tahlilde ithal ikameci sanayicilerin çıkarlarına karşılık düşmektedir. Diğer yandan DP'nin kredi komisyonları da gerçekte sanayi genelini sıkboğaz etme olmayıp, işbirlikçi sermaye gruplarının verili dengelerde sınırlı olan kredi olanaklarından diğerleri aleyhine en geniş anlamda yararlanabilmesi olanağının sağlanması olarak yorumlanmalıdır. «Ekonominin bütününün sanayi çıkarlarını temel alan bir planlanmasına» yönelinmemiş oluşu doğrudur; ancak bu durum sözkonusu tek tek işbirlikçi sermaye gruplarının yeterli destekten yoksun bırakıldığı anlamında yorumlanamaz.

Ekonomik-sınıfsal dengelerin o günkü konumunda işbirlikçi sanayicileri de kapsayan oligarşinin partisi olan DP'nin, «sanayi çıkarlarını temel alan bir planlama» ya gitmesini beklemek hayalci bir yaklaşım olurdu. Böyle bir atılımı ancak oligarşi içi dengelere bağımlı olmayan, «millici», kalkınmacı bir perspektife sahip ve cunta gibi özel bir konum elde ederek, oligarşinin üstüne çıkmış bir yönetim gerçekleştirebilirdi. Bu ise, o günün sorunlu ancak cılız sanayi egemenlerinin ufkunu aşan bir durumdu. Egemen sınıfların o günün koşullarında gerek ekonomik gerek siyasal platformda her türden devletçi-planlamacı anlayışa karşı yoğun bir koşullanma içinde olduğu da anımsanırsa bazı adımların niye atılamadığı sorunu da aydınlığa kavuşur. Ancak yine de DP'nin sanayinin sorunlarına karşı kayıtsız kaldığı söylenemez. 58 tedbirleri de gerçekte sanayinin çıkarları bağlamında doğru kavranabilir.

Hasan Polatkan 58 programını anlatırken amacı şöyle açıklamaktadır: «Hükümet, tediye muvazenesi üzerinde kısa zamanda müspet tesirler yapabilecek ve istikbalde Türkiye'nin iktisadi kalkınmasını kendi kaynakları ile yürütebilmesini mümkün kılacak yatırım politikasını esas saymaktadır. Fiyatları dünya fiyatlarına uygun olan, dünya piyasasında kolaylıkla satılabilecek ve artan dahili talepten, büyük ölçüde müteessir olmayacak malların istihsalini tezyid edici yatırımlara priyorite verecektir.

«Doğrudan doğruya ihracatın arttırılmasını istihdaf eden (amaçlayan) yatırımlar yanında, Türk ekonomisinin, hâlâ enfrastrüktür ve ithalata karşı talebi azaltacak, dahili sanayi yatırımları yapmasına ihtiyaç vardır. Bu nevi yatırımların iktisaden en verimli şekilde yapılmasını temin için çeşitli sanayi kollarında iktisadi tetkiklerde bulunulmuştur. Türkiye'nin önümüzdeki 10 yıl zarfında yapacağı yatırımların planlarının koordinasyonu ve rasyonalizasyonu bu tetkikler neticesine istinat eyleyecektir.»

Görüldüğü gibi ithal ikameci sanayileşmeye ağırlık verildiğinin belirtilmesi yanısıra bunun daha rasyonel yürütülmesine yönelik bir planlamaya yönelindiği hükümetin konuya ilişkin birinci adamınca net olarak belirtilmektedir. Yani DP'nin ithal ikameci sanayileşmeye karşı tarımsal ihraç ekonomisinden yana olduğu iddiaları maddi temelden yoksundur. Onun ithalat kısıtlamaları da sanayi burjuvazisinden çok ticaret burjuvazisinin çıkarlarına aykırı bir uygulamadır. Keza 58 istikrar tedbirleri de, Menderes'le sanayiciler arası ipleri koparan önlemler olarak değil, tam tersine onun şehir ağırlıklı halk sınıflarıyla iplerinin kopması ve 60 darbesine karşı kan kaybı olarak anlaşılmalıdır. Sanayi kesimi de dahil oligarşinin tüm kanatlarının partisi olarak DP, verili güç dengelerini de gözeterek gerçekleştirdiği

yönelimle azınlıkta olan sanayi sermayesinin güçlendirilmesini amaçlamaktadır. Sanayinin sorunlarının çözümü ve tarımdan sanayiye kaynak transferi, kırsal destekler korunmaya çalışılarak gerçekleştirilmekte ve sanayinin çıkarlarına yönelik uzun vadeli çalışmalar yürütülmektedir. 60 sonrasının DP'den farkı, sözkonusu bağımlılık ve kaygılardan uzak olarak bu yönelime devlet ve orta kesimi de kapsayan bir perspektif içinde yani sanayileşme genelinde daha köklü yönelimidir. Çünkü o, oligarşi içi dengelere doğrudan bağımlı olmayıp nesnel anlamda bir bütün olarak sanayinin çıkarlarından yana bir tavır içindedir. Dolayısıyla onu yönlendiren salt işbirlikçi sanayinin gereksinimleri de olmayıp, onu aşan ve orta sermaye ve devlet yatırımlarını da içeren kalkınmacı bir perspektiftir. Nitekim onun yöneldiği planlamaya bakıldığında, işbirlikçi sanayi sermayesinin diğer egemenlere karşı daha çok gözetilmesi ve OECD'nin dış ticaret dengesini düzenlemeye yönelik sınırlı plan hedeflerini aşarak Türkiye' nin kalkınması, kendine yeten bir ekonomik yapıya sahip olması şeklinde emperyalizmin de işbirlikçi sermayenin de hedeflemeyip istemediği bir perspektife sahip olduğu rahatlıkla görülebilir. Nitekim 60 sonrası ilk planlı kalkınma döneminde 30'lu yılların planlamasını anımsatan biçimde kamu sektörünün özel sektöre oranla çok daha hızlı gelişmesi ve planlamada Türkiye sanayisinin uzun vadeli ve «millici» bir perspektife geliştirilmesi amacına yönelim rahatlıkla görülebilir.

AP'nin bu dönemdeki işlevi, 60'in tüm kurumlarına karşı olduğu gibi planlamaya da kendi çıkarlarını aşan noktalarda karşı çıkmak olmuştur. Yani egemen sınıflar ilke olarak planı yadsımamakta, ancak onun kendi çıkarlarını aşan boyutlarına muhalefet ederek etkisizleştirmeye ve tabii DPT'deki orta sınıf millici-kalkınması çizgiyi tasfiyeye çalışmaktadırlar. Nitekim işbirlikçi sanayi sermayesinin birinci güç olması dışında aynı egemen sınıf kombinasyonunun temsilcisi olarak DP'nin tarihsel devamı olan AP'nin tavrı bu bağlamda biçimlenmiştir.

27 MAYIS'A NASIL BAKILMALI?

Devrimciler 27 Mayıs'a nasıl bakmalıdır?

Savran sol liberalizmin tipik bir burjuva mantığı içinde 27 Mayıs ile 12 Eylül gibi nitel farklılığa sahip iki darbeyi birbiriyle özdeşleştirmesine haklı olarak karşı çıkarken, kendi mantığındaki yanlışlıklar nedeniyle nasıl bakmak gerektiği sorununa doğru yanıt verememektedir.

Devrimci proletarya açısından sorun, elbette ki soyut planda 27

Mayıs'ın desteklenmesi değildir. O herşeyden önce burjuva bir harekettir. Ancak gerek emekçi hareket ve güçlerin önünü açtığının gerekse de sınıfsal karakteri bağlamında müttefik niteliğinin teslim edilmesi gerekir, bu niteliğiyle, bütünüyle halk karşıtı ve egemen çıkarlara karşılık veren 12 Eylül (ve tabii 12 Mart) ile arasındaki farkın nitel karakterinin altı çizilmelidir. 27 Mayıs burjuva anlamda ilericidir ve ona yönelik egemen sınıf saldırıları karşısında bu yanıyla tıpkı Kemalizmin anti-emperyalist kimliği gibi savunulmalıdır. O, sonuç itibariyle egemen sınıflar içi dengeleri değişime uğratmış ise de egemenler içi çelişkinin ürünü bir egemen gücün diğerine karşı eylemi olmayıp aksine, burjuva ilerici-kalkınmacı güçlerin blok olarak egemenlere karşı bir iktidar kalkışmasıdır. İşte bu sınıfsal niteliğiyle o, sıradan bir darbe olmaktan öte bir **politik devrim girişimidir**. Tarihsel olarak iktidar olma koşullarını yitirmiş orta-sınıf güçlerinin Türkiye özgülündeki tarihsel-siyasal avantajları kullanarak yeniden iktidar olma girişimidir. İktidarı, yeni-sömürgeci kurumlaşmaya bağlı olarak değişime uğrayan ordu hiyerarşisini parçalayarak ele geçirmiş, ancak onu elinde tutup bağımsız bir ekonomik-politikayı devam ettirme koşullarından yoksun olması nedeniyle bir yandan emperyalizm ve sanayi sermayesiyle diğer yandan ise emekçi sınıflar ile birlikte birbirine karşıt sonuçlar ortaya koymuş ve takip edecek süreçte birbirleriyle kıyasıya çatışacak iki temel gücün önündeki engelleri kendi sınıf çıkarlarına uygun düştüğü kadarıyla ortadan kaldırmıştır. Bunu yaparken bir yandan sanayi sermayesinin önüne kendine karşıt bir siyasal-hukuksal yapı çıkarırken, işçi sınıfının önündeki 141-142 gibi engelleri özenle korumuş, şovenizmi beslemiştir. Ancak tarihsel devamı olduğu Kemalist gelenekle kıyaslandığında toplumsal harekete karşı daha olumlu ve onun önünü en geniş anlamda kesme ve yoğun baskılarla bastırma gibi gerici uygulamalardan uzak durmuştur. Diğer yandan 70'in başarısız Kemalist darbecilerinin, onun eksiklerinden ders çıkartmış olan devamcıları olduğu gerçeği anımsanırsa, kendi tarihsel uzantılarının kişiliğinde 60'ta olmayan anti-emperyalist bir bilincin potansiyelini taşıdığı da belirtilmelidir*. Özetle 27 Mayıs hareketi Kemalizmin, «60'lı yılların başında varolan maddi koşullarla uyum sağlamaya çalışmış ve 'sosyal devlet', 'planlı kalkınma', demokratik siyasal yapı' vb. ifadelerle kendini yeniden üreterek tarihsel niteliğini yenilemiş («Öncesi ve Sonrası», A. Bostancıoğlu, **Türkiye Sorunları Dizisi**, Alan Y., s. 36)» halidir. Bu hareket 70'

*) Ancak bu noktada Devrimci Hareket'in her dönemde cuntacı eğilimlerden uzak durduğu, 60'ı ve takipçisi Kemalist cuntacıları ilerici nitelikleriyle müttefik olarak görmekle birlikte cuntacı hayallerden ve onlara alet olmaktan kendini özenle koruduğu gerçeği anımsanmalıdır.

lere başlarken bir kez daha ve son defa olarak, üstelik daha radikal ve anti-emperyalist temelde atılım içine girecek, ancak artık somut saflaşmaya uğramış Türkiye sınıflar mücadelesi ortamında yaşam hakkını politik olarak da yitirişinin sonucu başarısız kalacak ve devlet kurumlaşmasından tümden tasfiye edilecektir. Bir diğer deyişle o güne kadar oligarşiyle Kemalizm arasında süregelen «nispi denge» de ortadan kalkacaktır. Artık siyasal arenanın gündemini belirleyen güçler içinde örgütsel fiili bir güç olarak Kemalizme yer olmayacak, apayrı bir kimlikle egemen sınıf bürokrasisinin elinde aşırı kullanılan bir maske olacaktır.

Savran'ın 27 Mayıs'ın kitle hareketlenmesini engellemek anlamında «üzerine oturduğu» yargısı da öznel bir yargıdır. O burjuva, seçkinci bir hareket olarak zaten daha ötesini yapmak durumunda değildi. Proletarya açısından onun ilerici işlevi kendi önündeki engelleri burjuva sınırlar içinde de olsa temizlemesiydi, ki bunu yapmıştır; bundan sonrası proletaryanın işidir, ki proletarya da bu koşullarda gerekli atılımı göstermekten geri durmamıştır. Bu anlamda darbenin «işçi sınıfını pasif durumda tutan bir hareket» olduğu yargısına katılmanın maddi koşulları yoktur.

DEĞİNMELER

«Fabrika»yı Yeniden Okurken

Osman AKINHAY

«Bi-ada!»

Bi-ada, Rusçada bir yakarış ifadesi. Gladkov'un Fabrika romanında Polya, NEP politikasının uygulamaya konulduğu sıralarda, bir istasyonda karşılaştığı açlık ve sefalet içindeki insanların* yürek parçalayıcı «bi-ada» feryatları karşısında öyle bir dehşete düşer ve bu insanların sefaleti ile NEP politikasıyla sonucu dolup taşan mağazaların ve yeniden palazlanan zenginlerin tablosu zihninde öyle çarpıcı bir karşıtlık oluşturur ki, gördüğü bu manzara kâbusa dönüşüp gece rüyalarına girer ve sanki demir bir kıskaçtaymış gibi ruhunu sıkıştırıp tüketir: «Bi-ada!»

Yakarış, genelde, kadercilik ve bezginlik yansıtan yıkıcı bir ruhsal durum göstergesi. Ama Polya'nın yakarışında tek başına yılgınlık görmemek, bundan başka, toplumsal görev bilincinden kaynaklanan bir suçluluk-sorumluluk duygusu da aramak gerekiyor.

Beyazların yenilgisinden sonra yıkım içindeki ülkenin üretici güçlerini ayağa kaldırmak hedefiyle, geri ama geçici ve atılması zorunlu bir adım olarak öngörülen yeni politikayı (NEP) belirleyen nesnel etmenleri kavrayamayan Polya, içinde bulundukları durumun karmaşıklığından öncelikle kendisini ve kendi statüsündeki insanları sorumlu tutar. Altında ezildiği ağırlığın ve utancın sorumlusu onlardır. Bu ruh hali, Polya'da, zihnindeki tezattan doğan bir psikolojik yıkım biçiminde görünür. Polya öyle bir ruhsal çöküntüye girmiştir ki, romanda baştan sona yükselen yeni tip bürokrat portresinin canlı örneği olarak çizilen Badin'in kendisine «tecavüz»ünü bile utanç verici gerçeklere bağlayıp kabullenir. Dahası Polya, karşı koyacak gücü bulamadığı Badin'in saldırısını, açlık çeken insanlara karşı kendi sürükleyici güç misyonlarını yerine getirememelerinin kefareti olarak değerlendirir. Kefaret, kâbusun devamı olmuştur...

---

*) Bu insanlar, o sırada Volga bölgesinde başgösteren, milyonlarca kişiyi etkileyip tarihin en kötü açlık vakalarından sayılan açlıktan kaçıp gelen insanlardır.

Fabrika (ya da orijinal ve bizde de ilk yayınlandığı adıyla Çimento), ilk çıkışından itibaren parmakla gösterilen bir siyasal roman örneği olarak, Türkiye sol hareketinin, deyim yerindeyse, yazınsal bir parçası oldu. Hatta bir adım daha ileri giderek diyebilirim ki, o zamandan beri ve tabii ki 70'ler sıcağında her düzeyden insan ve özellikle pratikle içiçe yaşayan gençlik arasında yarattığı hararetli tartışmalar ve bu tartışmaların karakteristik yanlar taşımasıyla, sol hareketin tarihine mal olmuş da sayılabilir. Bence **Fabrika** romanına bakış, bir ölçüde, 70'li yıllar ortalama solcusunun ortaya koyduğu tipolojiyi anlamaya yönelik sorgulayıcı yanlar taşımakta.

Yol açtığı tartışmaların izleriyle hatırladığım Fabrika'nın üzerinde gerçekten çok şey söylendi. Ancak romana ilişkin yargılar, çoklukla sığ bir bakış açısını yansıtıyordu. Bu olumsuz bakışın kaynağı ise, romanın parça parça kimi bölümlerinin, dönemin ana özelliklerini belirleyen özün siyasal ortamdan koparılarak kendi başına olgularmış gibi ele alınmasıydı. Hele bir türlü akıl yatırılamayan, Daşa ile Şûra başkanı Badin'in görevli olarak gittikleri köyde geceyi birlikte geçirdikleri bölüm vardı ki, kesinlikle mahkûm edilmesi gereken ve sosyalist ahlâkla bağdaşmayan, affedilmez bir hareketti!..

Oysa şimdi, aradan bunca yıl geçip de gerek 80 öncesi, gerek daha sonra, değişik mekân ve koşullarda, romana ilişkin yaklaşımların ne kadar yüzeysel kaldığını ve eleştirilerin kara çalmaya varan yıkıcı dozunu gözleyip hatıra getirince, insanın aklına, tıpkı romandaki gibi, «bi-adal» çığlığını basmaktan başka bir şey gelmiyor.

Neden «Fabrika?»

İlk yayınlanışının üzerinden yaklaşık iki yüklü on yıl geçtikten sonra ve gündemde yeni tartışmalar ile kitaplar (sözgelimi «Elveda» dizisi gibi!) varken neden yine ve bir kez daha Fabrika?

Bu soruya başlangıç olarak şöyle bir cevap verebilirim: Çünkü **Fabrika**, ele aldığı temel sorunlarla, günümüz sorunları karşısında da ışık tutucu özelliğini yitirmeyen ve ne önceki kuşaklar, ne de 80 sonrası kuşak için demode bir romandır. Tersine, belli başlı yönleriyle, tartışma zenginliğini ve öğreticiliğini korumaktadır. Bunun için de günceldir.

Bence **Fabrika** güncelliğini hâlâ koruyor. Bu savı desteklemek için, ilk akla gelen şu nedenleri sıralayabilirim:

Bir: Geçmişte, hatırlanır, ilginç bir «devrimci» romanlar kümesi vardı. Biz etrafımızda baş döndürücü bir hızla gelişen olaylara ve çözüm aradığımız sorunlara gömülmüşken, sanat ve edebiyat ürünlerine yaklaşımımız belirli bir dar görüşlülüğün izlerini taşıyordu. Aslında, sanat ve edebiyatın karmaşık kuramsal yanlarıyla ilgilenmemekle birlikte, bol bol ro-

man okumaktan geri kalmazlık. Ama bunlar ne tip romanlardı? Elbette ki «devrimci» romanlar. Amaç, koşullara uygun olarak, ajite olmaktı. Günün ihtiyaçları, coşkunun ve inancın hep sağlam ve ayakta tutulmasını, bunun için de beslenmesini gerektiriyordu çünkü. Neredeyse en revaçtakiler ise, «ısmarlama» diye nitelendirdiğim Bulgar romanlarıydı. Tütün gibi nitelikli olarak sayılabilecek bir ikisi dışında, genellikle kolay ve bir gecede okunan, hepsi birbirine benzeyen ve fazla bir edebi değer taşımayan, yalnız iyilerle kötülerin yer aldığı ve doğrudan inancımıza hitap eden romanlardı bunlar. (Şimdi hafızamda yer etmiş bir iki tanesini bile güçlükle sayabiliyorum.)

Fabrika ise, işte bu furya ortasında diğerlerinden farklıydı. Kahramanları tek model değildi. İdealize edilmiş olmaktan uzak tipler, tüm çelişkileri ve zaafları ile birlikte, gerçek, yaşayan kişilikler olarak çizilmişti. Karakterlerin genel toplamı ve eylemleri, yansıttıkları dönem hakkında gerçeğe uygun ve aydınlatıcı bir fikir verebiliyordu. Gladkov'un romanında, insanların kusurları örtbas edilerek herşeyi güllük gülistanlık gösterme yoluna başvurulmuyor, açıkça anlatılan çelişkilerin arka planındaki nesnellik, cilalanmadan, olduğu gibi veriliyordu. Onu hafızalarda bırakan ve diğer «ısmarlama» türü romanlardan değişik kılan da, bu nitelikte az sayıda bulunan örneklerden biri olmasıydı.

İki: Fabrika, aynı zamanda dönemine ilişkin zengin bir başvuru kaynağı. Bir liman kentinde, gündelik yaşam somutunda, yaklaşık üç çeyrek yüzyıl önce adı konmuş bir ütopyayı gerçeklik dünyasına kazandırmaya çalışan basit insanların şiirsel olmayan, ama sonuçlarıyla görkemli bir değişim yaratacak, yeni bir dünyanın kapısını aralayacak öyküsü.

Büyük çalkantılı yıllar sonrası, siyasal atmosferi kısmen durulmuş ama her bakımdan harabeye dönmüş bir ülkede, «tarihin oluşumuna katkıda bulunan mütevazi ve sıradan konumdaki insanlardır Fabrika'nın kahramanları.* Gladkov, tek bir alanla sınırlı kalmadan dönemin karmaşık insan ilişkilerinde gözüken ana eğilimlerini, çelişkilerini, eski ve yeni değerlerin yanyana dizilişini ve çatışmasını, farklı yanaşım ve arayışlar ile o sırada kendini henüz göstermekte olan geleceğin olası tehlikelerini vermeyi başarır bu romanında. Üstelik bunu öyle bir dille yapar, olaylara ve kişilere öyle bir yansızlık ile yaklaşır ki, okur ken-

*) A. Koestler'in *Gün Ortasında Karanlık* romanının kurbanı Robaşov, «biz tarih yapıyorduk» der ve «tarih yapmak» ile «siyaset yapmak» arasına belli bir ayırım çizgisi çekerken, sanırım o günlerin genelliğine ve tek tek bireylerin kendi görevlerine sarılışları ile toplum kuruculuğu arasındaki yakın ilişkinin kişiliklerinde yansıyan bilinç ve ideoloji yüklü eylemliliklerine anlamlı bir dokundurma yapıyordu.

dini edilgenlikten kurtulmuş ve sanki akışa müdahale edebileceği bir konumda hisseder. Basit insanların tarihi bir göreve nasıl içten atılışlarını ve toplumun birkaç yıla sığan o dev hareketliliğini yazarla birlikte okur da yaşar ve tartışır.

İnsanlar, iz bırakmayan kolay kitapları değil, kendilerinin de katıldıklarını hissettikleri kitapları hatırlarlar.

Üç: Bizde 70'li yıllar, toplumsal hareketliliğe denk düşmeyen bir bir teorik kısırlığa işaret eder. Onun içindir ki bu dönem insanları, kendilerini ağırlıkla pratik alanda gerçekleştirdiler. Teorik alanda yapmaları gereken birçok tartışmayı, küçük pratik sorunlar, kolay metinler ve şemalarla ikame ettiler. Profesyonelliği, yirmi dört saat boyunca yapılacak pratik işlerle doldurmak sanıp artizanlık yerine geçirdiler. Bu, teorisi yetersiz ama ölümle kolkola yaşama onur ve yürekliliğine sahip gençler, bu romana dair yargılarında kişilik ve yapılarındaki doğal ve farklı eğilimleri o denli çıplak biçimde dışa vurdular ki, Fabrika izlenimleri, 70'li yıllar solcusunu anlamakta yararlı bir anahtar haline geldi. Nasıl olmasın? Diyelim iç savaş deneyimleri ile yoğrularak katılaşmış bir bilinçli kadın tipi örneği Daşa'nın tavırlarını olumlu ve hoşgörülü bir merak ile izlemek bile, belli bir erdem anlayışı ve olgunluk istiyordu.

Fabrika da geçmişin atılamayan alışkanlıkları ile henüz olgunlaşmamış ama geleceğe ait değerlerin kesişme noktasındaki kişilik çatışmalarında, geçmişten kalana kesin eleştiriler yönelten bir roman. Kimi pasajları ve bölümleriyle, özel olarak insan yanlarımızı tekrar tekrar irdelemeye yönlendirir bizi. Sözgelimi romanın her anılışında Daşa ile Gleb'in gölgesinde kalarak pek akla gelmeyen ve dikkat çekmeyen karakterlerden birisi olan Polya'nın sözlerini okurken, sanki aynada geçmiş günlerimizi görmüş olmuyor muyuz?:

«Biz sadece beraber olduğumuz zaman, sadece işte o zaman tanıyoruz birbirimizi. Ama birer insan olarak öylesine yabancıyız ki. Aslında hayatımızı karartan çelişmelerden biridir bu. Savaşçı gibi yaşıyoruz biz, daha doğrusu belli bir mücadelenin içinde yaşadık hep. Fakat ne zaman insanca bir atılışla birbirimize yaklaşmak istesek beceremiyoruz, körleşiyoruz hemen. En fazla kendi duygularımızdan ürküyoruz çünkü. En çok onlardan ötürü paniğe kapılıyoruz. Hepimiz içimize kapanıyoruz. ... kilit altında tutuyoruz kendimizi: Gündüzleri kendi öz varlığımıza kilit vuruyoruz, geceleri de odalarımıza. Odalarımızla birlikte insanlığımızı da kilitliyoruz.» (s. 165-166)

Belki uzun ama, kanımca kitabın okunmasında yeterli bir dürtü bu pasaj.

Dört: Her kuşak, kendi dinamikleri üzerinde yükselirken, belli başlı her olgu, akım vb.'na ilişkin kendi özgün yargılarını da oluşturur. «Bizi» ve «onları» koşullandıran siyasal ve toplumsal dinamikler birbirinden oldukça farklı. Ta-

rihsel akışın etkilerini izlemekle birlikte, şimdi daha ihtiyatlı, en azından eskisine göre yaşama daha dönük, daha az şematik ve «kitabi» düşünmeye, olaylara daha geniş bakarak derinleri görmeye çalışan bir gençlik var.* Ve bu gençlik, öncelinin ilerisine geçmek için, dünyaya daha gelişkin gözlerle bakarak, bakmayı yetkinleştirmek durumunda. Çünkü, başka türlü, ya kendini bulamamak ya da öncelinin kötü bir kopyası olmaktan başka seçenek bulamaz karşısında. Kaldı ki, önceki yargılar ne olursa olsun, her kuşağın geçmişten gelen birikim ile kendi koşullarının ana eğilimlerini birleştirip yeni bir zenginliğe ulaşması, aynı zamanda bir gereklilik. Bırakın yenilgiyle sonuçlanmış bir dönemi (bu, o dönemin tüm ve esas değerlerinin yanılgı olduğu anlamına gelmez elbette), en şanlı ve şereflisi bile olsa, geçmişe ve geleceğe dair bir «yanılmazlık» ve «ebedilik» iddiası, boş ve zararlı bir fantezi**.

Bu nedenle, bugünkü gençliğin, zamanında ateşli tartışmalar doğurması ve çeşitli ve şaşırtıcı derecede zıt yorumlara konu olmasıyla hatırlanan bir romanı, tartışma gündeminin başlarına olmasa bile, sohbet konularının bir kenarına almalarında yarar olduğunu düşünüyorum.

Fabrika'ya biz hakkettiği değeri veremedik ve derslerinden yeterince yararlanamadık. İsterim ki, aynı hayıflanmaya bir daha düşülmesin.

Büyük Dönüşüm

Roman, daha ilk sayfalarında, kızılordu askeri ve eski çilingir ustası Gleb için şoke edici bir şaşkınlık ve hayal kırıklığı ile başlar. Gerçi üç yıl sonra cepheden dönen Gleb için ne kenti, ne eskiden çalıştığı fabrikayı, ne de tanıdığı insanları bıraktığı gibi bulamamak anormal ve anlaşılmaz bir durum değildir. Ama Gleb'i asıl sarsan, evinde bekleyen ve aklından geçirmeyi bile düşünmediği süpriz-dir.: Karısı Daşa ve yuvası yerinde yoktur!

Tabii doğal bir afet olmamıştır,

*) «'Değişik' bir kuşak diye düşünüyorum. Çeviri kokan uzun paragraflarla konuşmuyorlar. Şu ana kadar da hiçbir ustadan alıntı yapmadılar. El yordamıyla yeni baştan keşfetmek isterler gibi gerçeği.» (Bilgesu Erenus, «Ayrı Bir Kadın Örgütlenmesi Gerekli mi?», *Broy* Dergisi, Haziran 1987, sayı 20.) Sayılan bu birkaç noktada gerçeklik payı olduğunu düşünüyorsak, bu demektir ki, yaklaşımlarda ve üslupta kesin bir değişiklik olmalı, eski ve artık geçersiz alışkanlıklar yenileriyle değiştirilmelidir.

**) Bu düşünceyi «keşfetmek» için iyi bir sosyalist olmaya falan gerek yok. Aydınlanma dönemine bakmak bile yeterli ışığı tutuyor: «Dünya nasıl yönetilirse yönetilsin, onu kim yönetirse yönetsin, kendilerinden sonra gelen yeni kuşakları *sonsuza dek* bağlama ve kontrol etme, ya da onlara sonsuza dek hükmetme hakkına ve gücüne sahip ne bir parlamento, ne bir zümre, ne de bir kuşak olmuştur, olacaktır ve olabilir.» (Thomas Paine, *İnsan Hakları*, Belge Yayınları, İstanbul 1985, s. 62)

Daşa da ev de yerli yerinde durmaktadırlar, tek fiili değişiklik Daşa'nın küçük kızları Niyurka'yı Çocuk Bakımevi'ne yerleştirmiş olmasıdır; ama şimdi karşısında, insan yaşamı için doğal afetlerden bile daha altüst edici ve etkileyici bir olay vardır: Bizzat insan kişiliğindeki büyük değişim.

Yaşadıklarından sonra, Daşa eski Daşa değildir. Yok olup giden, geri gelmeyecek olan ve Gleb'in anlamakta zorluk çektiği, alışmakta ve kavramakta daha da zorluk çekeceği şey, Daşa'nın (ve Daşa'nın kişiliğinde bütün bir kadın cinsinin) yapısındaki —en azından potansiyel— değişiklik ile cephede hep düşünü kurduğu ve hatırladığı eski karı-koca ilişkilerinin mazide kalışıdır. Bu durum, yuvasındaki sıcaklığı, karısının sevecen şefkatini ve kendisini kocasına adamışlığını özleyip de gelir gelmez bulduğu soğukluk, katılık ve uzaklık karşısında yüreği sızlayan Gleb'i öylesine aptala çevirir ki, Gleb, bilinçli kimliğinin en zayıf yanını açığa vuran şu sözlerle dile getirir tepkisini: «Ben ne zamandan beri 'yoldaşım' söylesene! Eğer yanlış eve geldiysem onu da söyle bileyim.» (s. 10) Gleb yanlış eve gelmemişse de, çok yanlış temeller üzerine kurulu eski «yuvası» yıkılmıştır. Bunun için, Daşa'nın Gleb'in anlamamakta inat ettiği bu geri yanını sürekli «budalasın sen!» diye vurgulayarak suçlaması, nedensiz ve yersiz değildir.

Sözkonusu tek değişiklik yalnız Daşa'da görülmez. Daşa, toplumunun ürünüdür. Fabrika, tek tek insanları çok aşan ve hepsini kendi yasallığına boyun eğdiren büyük bir dönüşümü anlatır. Anlatılan bu dönüşüm, tabii isim benzerliği olan bir Polanyi'nin aynı adlı Büyük Dönüşüm'ünden çok farklı bir içerik taşır. Macar asıllı iktisatçı Karl Polanyi'nin kitabının temelini, öz olarak ekonomik liberalizmin kapsamlı, radikal ve özgün bir eleştirisi ile piyasa toplumunun çöküşü oluşturur. Fabrika'da ise bambaşka ve kapsamı daha derin bir dönüşüm vardır. Yalnız ekonomik ilişkilerle sınırlık almayan, toplumun istisnasız bütün bireylerini ve aralarındaki her türlü ilişkiyi derinden sarsıp, değiştirip, yerine 'yeni'yi koyma işini başlatan, bütün bir yaşam tarzının ve insan ilişkilerinin dönüşümü. Bunun ardında da yedi yıllık dev bir tarihsel olaylar dizisi vardır: I. Dünya Savaşı, devrim yılı ve onu hemen izleyen iç savaş.

Evet, iç savaş. Tarih, iç savaş dehşetinden geçmemiş, iç savaş yaşamamış hiçbir büyük dönüşüm görmemiştir ve daha uzun bir süre göremeyecektir. İç savaş, yalnız galip tarafın siyasal üstünlüğüyle belirlenmekle kalmayan, ayrıca ve bundan daha önemlisi, bütün yaşama kurallarıyla da kaybedenlere dikte ettirilen bir siyasal-toplumsal olaydır. Toplumsal yaşamdaki değişiklikler açısından bakıldığında, bir toplumun sınıf ayırımı gözetmeksizin bütün üyelerini tek bir genel olay doğrultusunda etkileyen genel bir savaştan ya da doğal

bir afetten farklı bir durum sözkonusudur. İç savaşın tarafları aynı toplum üyeleridir ve ülkeyi ikiye bölen bu kapışma, kazanana ve kaybedene göre, tarafları farklı farklı etkiler. İç savaş mağlupları, bellerini ya kolay kolay ya hiç doğrultamazlar. Gündemde olan, artık başka bir çehre, altüst oluşla birlikte galip gelen tarafın dayattıklarının yükselişidir.

Romandaki insanlar ve toplum yaşamı, böylesi dev bir olayın üstüne düşer. Bu anlamda, romanı esas olarak iç savaşın kudretinin romanı diye nitelersek, gerçeklikten uzaklaşmış olmayız. Doğurduğu sonuçlarla, toplumun siyasal iktidar bileşiminden tek tek bireylerin gündelik yaşam kesitlerine kadar büyük değişiklikler yaşanmıştır. Onlarca yıllık barışçı evrimin, ardı arkası kesilmek bilmez söylevlerin tasavvur edebileceğinden çok daha şiddetli bir deprem: «Akıllara durgunluk verecek kadar büyük ve değişik bir olayı yaşamışlar demek. Şu karşıdaki koskocaman dağın birdenbire çökmesi kadar müthiş bir şeyi yaşamışlar» (s. 18), böyle dile gelir bu büyük sıçrama Gleb'in düşüncelerinde. Bu değişiklik, onlarca yılın atılımını birkaç yıla sığdırınca da, Şolohov'un unutulmaz kahramanı Davidov'a söylettiği gibi, «o yılların her birini on yıl saymak gerekir.»[1]

Bence Fabrika'da en çok dikkat edilmesi gereken, bu nesnellik ile bu nesnelliğin özgün bileşenleridir. Güzel ve güncel bir ders olarak, toplumu, baştan aşağı etkileyen uzun yılların ardından nostalji tuzağından sıyrılıp, geri gelmeyecek bir eski arayışının peşinde kaybolmamak için Fabrika, uyarıcı bir rehberdir. İlerleyen yaşama ayak uyduramamak, Gleb'in «budalalığının» tipik bir tekrarı olur.

Daşa: Yeni ve Özgür Kadın

Yeni Daşa, bu ebenin ellerinde doğar. Birkaç yıl gibi kısacık bir zaman dilimine sığan bu dönüşümün sonucu, yeni bir insan tipinin temellerinin atılmasıdır. Ve Gladkov, bu sürecin göz alıcılığında, yeni ve özgür kadının yükseliş serüvenini daha bir parlaklık ve ayrı bir özenle resmeder. Cepheden zihnindeki eski Daşa imajıyla dönen Gleb, karısını ve yuvasının dişi kuşunu kaybederken, insanlık yeni bir kadın tipini, Kollantai'ın deyişiyle, «yeni kadın tipinin tohum halindeki örneği»ni selâmlamaktadır...

Gleb, geçmişte kalan düşünceleriyle yeni Daşa'yı ne anlayabilir, ne de kabullenebilir. Daşa, «Katıyım şimdi. Evin kadını değilim. Başka bir insan oldum.» (s. 32) diyerek üstüne basa basa vurgularken; «Daşa'nın içinde yaşayan düşman, bu güçlü düşman kim?» (s. 36) diyen Gleb'in bütün merakı, şiddetli bir hırs görünümünde, Daşa'nın «sadakati», kendisi yokken neler yaptığı ve şimdi neden soğuk

1) Mihail Şolohov, *Don Kıyısında Hasat*, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1985, s. 384.

davrandığı gibi görünür noktalarda toplanmıştır. Daşa ise düşmanını keşfetmiştir: Bu düşman, artık geride kalmış düşünce tarzıdır; geçmişteki ilişki biçimi ve erkek üstünlüğüdür. Daşa'nın öfkesi Gleb'e değil, bu düşmanadır. Gleb artık küçü Daşa'sının yok olduğunu kavramadığı gibi, onun nitelik değişiminde kendisinin hiçbir pratik katkısı bulunmadığı için hırsı ve onunla birlikte çaresizliği ayrıca büyümektedir.

Oysa romandaki Daşa, kesinlikle mükemmel bir tip olarak düşünülmemiştir. Tam tersine Gladkov'un Daşa'sı, insanın bizzat insan ve kadın olması olarak çizilmesiyle, her türlü idealizasyona ve tabular altında yaşamaya karşı bir manifestodur. Bu yüzdendir ki, Y. Küçük'ün Daşa ile 70'lerin genç devrimci kızları arasında kurduğu bağ bana mantıklı görünmemekte[2]. Türkiye'deki genç kızlar Daşalaşmadılar; eğer gerçekten Daşalaşsalardı, 70'li yılların tipolojisi kuşkusuz olduğundan daha gelişkin bir görünüme kavuşurdu...

Daşa eksiksiz ve mükemmel olmayan, evini aşıp toplumsal ideallere kucak açarken zayıflıkları da olan, müthiş bir toplumsal devinimin etkisiyle değişmiş, güzeli ve ileriyi arayan bir kadın. Daşa, döneminin kadını ve katı. Daşa katı ama, neden? Duygusuz olduğundan mı?

Therese Defarge, Dickens'ın iyi bilinen **İki Şehrin Hikâyesi** romanında, isyanların ve barikatların beşiği St. Antoine mahallesinde yaşayan, Eski Rejim'in kötülüklerine karşı nefreti ve kini simgeleyen, eli örgülü bir şarapçı karısı. Tuhaf gelebilir, ama bir noktada Therese Defarge ile Daşa arasında bir paralellik kurulabilir. Therese Defarge'ın ürkütücü kana doymazlığının ardında hiç de kişisel bir sadizm histerisi değil, Fransız devriminin o anki momentinin, Jakobenlere ve Robespierre'e erdemli yaşamaya ulaşmak için tek seçenek olarak giyotini ve terörü bıraktığı bir nesnellik yatar. Öne çıkarılması gereken yurttaş Therese Defarge'ın acımasız kahkahaları değil, 1893 Fransa'sındaki savaşımın sertliğidir.

Benzer biçimde, Daşa'nın katılığı da yaşadığı iç savaş dehşetinin sonucudur. Başından geçen onca acı deney, ona «dünyayı gözleri bir cam hareketsizliği içinde durarak seyretmeyi öğretmişlerdir.» (s. 178) Daşa, merhametin hiçbir türlüsünün görülmediği çetin bir savaşta pişer ve katılaşır. Hırsından kabarmış Gleb'e, «Bugünkü Daşa senin eserin değil.» (s. 79) diyen Motya'nın hatırlattığı gerçeklik, Gleb'in «henüz çözemediği sır» budur.

Böyle bir süreçte katılaşan Daşa, artık «Gleb için yaşamaktan büyük tad alan» (abç. s. 9) evinin kadını da değildir. Yapılması gereken işler, kurulması gereken yeni bir toplum vardır. Daşa'nın savaşı

2) Bkz.: Yalçın Küçük, *Bilim ve Edebiyat*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1985, s. 44.

aynı zamanda kişisel bir savaş, bir bakıma kendi kendine yetme, erkekler karşısında başını dik tutma ve kendi ayakları üzerinde durma savaşıdır.

Salt bu noktadan alındığında, Daşa ile bugünün Türkiye'sinde pek revaçta olan, yayınlanışının üzerinden altı ayı aşkın bir süre geçtiği halde hâlâ liste başlarında gezinen Duygu Asena'nın adı olmayan kadını birbirlerine ne kadar benzerler. Ama yalnız bu noktada ve yalnız biçimsel olarak! Çünkü Asena'nın kadını ne kadar kendi benine dönükse, Daşa da o kadar toplumsal görevlere ve ideallere yönelir. Sözkonusu olan toplumsal kurtuluş olduğunda Daşa kendini ne kadar önemsemezse, Asena da kadının kurtuluşu sözkonusu olduğunda toplumun geniş kadın kesimlerini o kadar görmezlikten gelir. Biri gücünü kabarık banka hesabından alırken, öbürü milyonlarca çalışan insanın ve kadının ortak davasına dayanır. Dıştan bakıldığında ikisinin felsefesi de «her birey kendi hayatını yaşar» felsefesidir ama, ikisi bambaşka dünyaların kadınlarıdırlar. Birisi merkezinde bencil bireyin, diğeri merkezinde hem toplumun hem bireyin, toplumsallaşmış bireyin yer aldığı iki ayrı dünya...

Yeni Arayışlar, Yeni İlişkiler

Arayış güzeldir. Arayış olmadan yeniye varılmadığı gibi, hatasız ve eksiksiz arayış da olmaz. Daşa da, tarihe ilk kez doğan ve kendi değerlerini oluşturmaya, kendini biçimlendirmeye çalışan yeni kadının arayışlarını, dolayısıyla güzelliğini yansıtır: Sancısız ve çelişkisiz hiçbir doğum ve yeniden yaratma sürecine rastlanmıyor.

Romanda en göze çarpan Daşa'dır ve Daşa, zayıflıkları olduğunun, aranış içinde geliştiğinin bilincindedir. Gleb'e «sosyalistsin ama hep hep sana baş eğecek, esirin olacak kadın istiyorsun yanında» (s. 81) derken, birlikte yaşayacağı erkekte artık başka şeyler aramaktadır: «Bundan böyle başka gözlerle bakmalıyız aşka, başka türlü anlamaya çalışmalıyız.» (s. 325) der Gleb'le birlikte oturdukları evden ebediyen ayrılırken. Eski ilişkisini tarihe gömmüştür Daşa.

Daşa, Gleb'e onsuz yaşanılacak insan olamayacağını çünkü dünyada başkasına benzemez ve heskesten üstün eşsiz ve mükemmel insana rastlanamayacağını, tıpkı Rosa'nın çok sevdiği Leo'ya «Siyaset sahnesinde tek elle gösteri yapabilecek kadar bağımsızsam, bu bağımsızlık kendi kendime bir ceket almaya kadar uzanmalı.»[3] dediği gibi, aşkta esas olanın kişisel bağımsızlık olduğunu gösterir; bu anlayışa içerili olarak, insanın kendisini —bu çok sevdiği bir eş dahi olsa— kimseye, tek bir bireye adayamayacağını, kendisini Gleb'e adamış Daşa'nın artık öldüğünü, yaşamın ancak toplumsal görevlerle birlikte, toplum yaşamı içinde anlam kazanacağını, asıl erdemin

---

3) Rosa Luxemburg, *Sevgiliye Mektuplar*, Kaynak Yayınları İstanbul, 1984, s. 104.

bu olduğunu anlatır. Bu ders karşısında da, kolay okuyucunun Gleb ile Daşa'nın trajik ayrılışlarından duydukları hüzün pek hafif kalır.

Daşa yalnız duygusal bağlar değil, başka şeyler, siyasal bir ortaklık, dostluk vb. da aramaktadır. Gleb'in kendi kendine sorduğu gibi, «Daşa kendisinden çok öne geçmiş, ilerlemiş, onu gerilerde bırakıp birlikte yaşanmış bir aşkın yabancısı oluvermiştir.» (s. 10-11). Ancak Gladkov, burada tek yanlılığa düşmekten ustaca sıyrılır. Zaman ilerledikçe, içi sızlasa da Gleb'in düşünceleri de değişmeye başlar. Örneğin, «Yoksa artık Daşa'ya duyduğu yakınlık bir erkeğin karısına duyduğu yakınlığın üstünde bir duygu muydu? Eskiden hiç bilmediği, tanımadığı bu yepyeni ve dost Daşa.» (s. 149) diye düşünür. Yine, «Anlatılmaz bir acı ile kıvrandığı halde ilk defa olarak ona bir kadın olarak değil, çevresindeki insan kalabalığı arasında en yakını olduğu için sonsuz bir sevgiyle bağlanır.» (s. 170) Gladkov'un romanında Gleb, adım adım, bu süreçte Daşa ile birleşemese bile, ileriye yönelik bir gelişim seyrini izlemeye başlar. Ve Gladkov, Daşa ile Gleb'i, yeni dünyaya ait iki insanı hayat yollarında serbest bırakır...

Ne ki, üzücü bir yan da kendini burada gösterir: 70 gençliğinde, Daşa'nın kişiliğinde simgelenen yepyeni bir kadın tipinin yükselişinin kaçınılmaz doğum sancılarına çok katı ve hoşgörüsüz yaklaşımlara rastlandı. Bu, sadece Daşa'yı anlamamak değil, aynı zamanda, tarihin o zamana kadar tanık olduğu en ileri kadın tipinin harcanması anlamına da geldi. Bizde, sosyalist ahlâk normlarının, yaşama tarzının ve insan ilişkisinin siyasal görüşlerimize oranla oldukça geri kalışına ve ileri bir yaşam felsefesinin davranışlarda içselleştirilememesine işaret etti. Olayların akışı içinde görünene, roman tuzağına kapılmaktan kendini kurtaramayan ve gözlerini ya bir «happy end»e, ya da coşku dalgasıyla birlikte kinini bilemeye çeviren kolay okur modelini simgeledi.

Daşa'yı harcayan bakışın, kendi bireysel yaşamına da baskıcı yaklaşması genelin doğal bir parçasıydı. Toplum adına en güzel özveri örnekleriyle taçlanan yaşamlara monte edilen bu acımasızlık sonucu, 70 gençliği çok şeyi çarpık yaşadı, duygularını bastırdı, cinselliğini yadsıdı, «bacı» zırhı altına sığındı, vb. Daşa ise tam tersini yaptı. Özgür bir davranış çizgisi sergiledi. Onun tutumu, çeşitli zırhlar arkasında varoluşunu yok sayan bir kadının değil, kendi yaşamına ve bedenine kendisi yön veren bir kadının kararlılığıdır. O zaman için çok cesur ve bizde hâlâ tam ulaşılamamış bir kişilik bilincidir: «Sanıyor musun ki, bugün istesem, kadınlığımı başka erkeklerle do-

yurmaya karar versem, 'Gleb ne der?' diye düşünürüm.» (s. 159)*

Geçmişte Daşa'nın ahlâkı ve ahlâkından yola çıkarak tiyneti tartışıladursun, anlamlı bir örnek, Daşa'nın iç savaş öncesi klasik tipten ne kadar ilerlediği konusunda kesin ipuçları veren bir tanıklıktan gelir: «İç savaşta en kararlı, en cesur biçimde döğüşen biri, yuvasına döndükten sonra, hergün karısının yakınmalarını dinler ve siyasal bilinçten tümüyle yoksun bu kadında ... verilen savaşımın keskin bir muhalifini görünce; bu savaşçının bu çatışmada bilenmiş inancı bile yıpranabilir, ...başını hiçbir zaman eğmemişken, karısının önünde susup onun zararlı etkisi altına girebilir.»[4] Gleb pekâlâ böyle bir Daşa da bulabilir ve herhalde belki ilk zamanlar aile mutluluğu yaşar görünse bile, çok daha büyük zorluklarla boğuşurdu.

Bu aksi olasılığın tersine yeni Daşa, yaşanan olağandışı olaylar Gleb'le aralarındaki korkunç uçurumu açığa çıkarttıktan sonra, yeni arayışlar içindedir. Gerçi olaya, sanki «Maria'nın Aşkları» filminin ismini çağrıştırırcasına, «Daşa'nın ilişkileri» diye bakmak yanlış olur. Daşa'da henüz istikrarlı ve kalıcı bir ilişki anlayışı da oluşmamıştır çünkü. Eskisi gibi olmama kesin tutumunun ötesinde, tutarlı ve sağlam bir aşk anlayışı bulabilmiş değildir Daşa. Kendisi de bunu açıkça söyler. Tek emin olduğu, kendi yaşamı ve bedenine, kendi özgür istekleri ve yönelişleri ışığında kendisinin yön vereceğidir.

Peki ama Daşa, Badin'le niye yattı? Gleb'e daha anlayışlı davranamaz mıydı?... Hep sorulan sorulardı bunlar ve anlamsız yere birçok zihni abartılı derecelerde işgal etti. Bence bu sorular, üzerinde düşünülmekte yarar olmakla birlikte, genel motiflerin yanında tamamen biçimsel yönler. Bunların içinden, yalnız Daşa'nın Badin'le ilişkisi üzerinde bir parça durmak istiyorum.

Hep Daşa'nın bu hareketi üzerinde duruldu ve kötü bir ahlâk örneği verdiği söylenegeldi de, birçok nokta es geçildi: Birincisi, Daşa'nın Badin'i bir insan olarak yok saymasının temeli yoktur. Badin değerli ve gerekli bir insandır onun gözünde. Dahası yoldaştır. Bu yüzden, genel amaçları düşünürken, ülke ve toplumun geleceği açısından yararlı gördüğü bir insana düşman gibi bakmakta bir neden görmez. Yanlışları doğrularıyla, yeni toplumu birlikte kuracaklardır. İkincisi, Daşa kendi yaşamına kendisi yön veren ve kimseye hesap vermek zorunluluğu duymayan bir kadının serüvenini anlatır. Sevgi ve cinsellik ise, en özel ve kişisel alandır. Kaldı ki, Daşa'nın çetenin elinden kurtulup Badin'in köylüleri coşturduğu yoğun

---

*) Ancak bu noktada, ilişkide belirleyici olan sevgi ve dostluk faktörünün atlanmasının yanlışlığının da altını çizmek gerektir.

4) Vladimir Ilyiç, Akt.: Alexandra Kollantai, *Kadınların Özgürlüğü*, Yarın Yayınları, İstanbul, 1986, s. 72.

bir heyecan dalgasının yaşandığı o gece Daşa için hiçbir zorlama yoktur; tersine zorlamanın olduğu her durumda Daşa Badin'i reddeder ve ayrıca ikinci bir kez tekrarlamayarak sürekli bir ilişki için de Badin örneğini doğrulamaz.* Üçüncüsü ve sonuncusu, her ilişki, süresi ve yoğunluğu ne olursa olsun, başlıbaşına tekil ve benzersiz özgüllüğü içinde ayrı bir çeşitlilik ve zenginlik taşır. Tekil ve benzersizdir; çünkü ilişkinin özneleri tektir, bir başkası olamazlar. Bu yüzden, kesinlikle tek formül yoktur aşkta. Aşk, teorik olarak formüle edilebilecek ve genel sistemler halinde açıklanabilecek en sonuncu insan etkinliğidir. Bu anlamıyla denebilir ki, dünyamızda ne kadar sayısız aşk yaşanmışsa, o kadar da sayısız «aşk kuramı» gelmiş geçmiştir.

Olaya tipik bir ahlâk zabıtası gözüyle yaklaşıp ortada sadece bir ahlâki vaka görerek Daşa'ya haksızlık etmek, bizler için büyük bir ayıp olmalı. Daşa, taşıdığı güçlü ve zayıf yanlarıyla, güzelin ve yeninin timsali olarak algılanmalı. Unutmayalım ki, Daşa ütopyanın bir parçasıdır...

Bürokrasi ve «Tek Bir Amaç» Uğruna

Yıl 1921'dir. Yazarın ülkesi için önemli ve tarihsel olaylarla yüklü bir yıl. Hatta tarihsel dönüm noktalarından biri. İç savaşın kesin biçimde sona erdiği, NEP politikasına geçildiği ve Kronstadt isyanının patladığı bu yılın en bilinen bir olayı da X. Kongre. Nitekim romanda izlenen tasfiyeler ve Polya ile eski menşevik Sergey'in tasfiyesi de, bu kongrede alınan ve başlıca olarak kariyeristlerin, iktidar partisinde diğer eski parti üyelerinden gelenlerin, bozulan bolşeviklerin ve siyasal bakımdan olgun olmayanların atılmasıyla uygulanan kararlar doğrultusunda gerçekleşiyor. O zamandan beri de gerek X. Kongre, gerek bu temizlikler tartışmaya açık kalıyor.

Şöyle bir soruyu hep işittik: Bir sürü çirkin yanı bulunan Badin, Şûra başkanlığı görevinde nasıl tutulur? Badin'in hem bir sürü olumsuz yanı var ve hem de görevinde kalabiliyor; bu mümkün. Oldu da zaten. Dönemin gerçeklerini akla getirmezsek, bu işe akıl sır ermiyor; dönemin gerçeklerinden kırılıp gelen manzaraya bakıldığında da anlaşılmaz gelmiyor.

Çünkü Badin gerçeğinin arkasında iktidara yeni geçen sınıfın bilimsel anlamda deklase olmuşluğu, şûra organlarının öngörülen komün tipi karakterinin bir 1917-8

*) Gladkovda zamanın olgularını perdelemez. Yanlışı açığa vurur ve eleştirir. Kişi olarak kimseyi hedef almaz; Badin örneğinde erkek üstünlüğünü, kadınları cinsellik nesnesi gören «bakışı» eleştirirken, olguyu daha da genelleştirir. Öyle ki, eleştirinin ucu ta bizlere kadar gelir. Bizim toplumumuzun «ileri» insanları için de geçerli olabilecek keskin ve sert suçlamayı dinleriz Polya'dan: «Erkeklerde korkunç bir şey var, Gleb. Bütün erkeklerde birer Badin var yaşayan.» (s. 338)

yıllarına göre büyük oranda zayıfladığı, partinin birkaç potansiyel partiden meydana geldiği, partiyi asıl yönlendirenlerin büyük bir parti kitlesi karşısında sayıca çok az bir kesimden oluştuğu gibi özgün gerçekler yatar. Ayrıca insanlık tarihinin çok ender yaşadığı muhteşem geçiş anlarının dinamizmi, yerini tekrar kuru ve günlük görevlere bırakmaktadır: «Artık açıkça kabul etmesi gereken bir gerçek vardı karşısında: Romantizm ölmüştü... Romantizm çehre değiştirmişti.» (s. 266)

'17 başlarında yaklaşık 25 bin olan üye sayısı, 1919'da çeyrek milyon, 1922'ye gelindiğinde 700 bine çıkar. Zinoviev'e göre, '17 Şubatı öncesi yeraltı mücadelesine katılmış bolşeviklerden kalanların oranı yüzde 2'dir * Sergey ile Poyla'nın da çıkarıldıkları tasfiye ile yaklaşık 200 bin üye atılır. Ama tam ikiyüz bin kişi, yani toplamın üçte biri tasfiye edilirken, acı gerçek, parti neyse yine o kalır. Yönetenler yine aynı insanlardır: «Gözlerini gerçekliğe kapatmak istemeyen bir insan, şu anda, ... partinin proleter karakterinin üye yapısının sınıf bileşimiyle değil, partinin çok ince, 'old guard' olarak nitelenebilecek bir kesiminin korkunç ve bölünmez otoritesiyle belirlendiğini kabul etmek zorundadır.»[5] Üstelik bu Old Guard, Eski Muhafızlar, «hepsi de devrimin güvenilir kıdemlilerinden oluşan birkaç bin kişiydi.»[6] Ve bunlar da, sonradan ya yanılmaz kahraman, ya da hain ve dönek ilan edilmenin tersine, hiçbir şeyden etkilenmez, yanılmaz ve bozulmaz insanlar değillerdi. Bu gerçek gözönünde tutulduğunda, Badin'in kişiliği ile genel doğrular özdeşleştirerek genel karalamalar yoluna başvurmak, tutarlı bir yaklaşım değil. Badin'in üstüne bir çizgi çekip enterne ederek bu gerçekleri silmek mümkün olsaydı, herhalde işler çok kolay olurdu.

Ancak yine de Badin tipinin yükselen bürokrasinin canlı örneği olduğu ve yaşamının son anlarında, bürokrasinin «bürokratizm tehlikesi» olarak devlet mekanizması içinde çok güçlenmesinden endişelenen ve bunun önüne mutlaka geçilmesi gerekliliği üzerinde duranların başında Vladimir İlyiç'in geldiği de iyi bilinir. Bu yazının kapsamı, bir bürokratizm tartışmasına elvermiyor. Sadece bir not halinde belirtmek istiyorum: Muhalefet partilerinin kapatılarak çok partililiğe son verilmesi, (ilkin yalnızca o döneme özgü ve geçici önlem niyeti taşındığı altı çizilerek ilan edilse de) farklı görüşlerin ve grupların yasaklanması ve Krons-

---

*) Bu sayılar ve oranlar, Isaac Deutscher'in *Trotsky: The Prophet Unarmed* (Troçki: Silahsız Peygamber), Oxford Universty Press, 1959, II. cildinden alınmıştır.

5) Vladimir Ilyiç, Akt.: Isaac Deutscher, *Trotsky: The Prophet Unarmed*, Oxford Universty Press, 1959, c. II, s. 19-20.

6) Isaac Deutscher, *a.g.e.*, s. 20.

tadt isyanının kanla bastırılmasından günümüzün Afganistan çıkmazına kadar nasıl gelindiği üzerine eğilmekte, bu bütün bir tarihsel zincirin halkalarını ayrı ayrı ele alıp tartışmakta büyük yarar var. Ancak olaylara ve tarihe tek yanlı teorik ya da salt pratik sonuçlarına göre bakmamak gerek. Olguları tarihsel bağlamı, nesnel mantığı dışa vuran faktörlerin birlikteliği dışında kavramayı denemek, bilindiği gibi, bir yerde siyasal ve giderek teorik körükle eş anlamlı olmalı.

Bunun içindir ki, tıpkı Daşa'nın Gleb'e dediği gibi, sorunlar kişileri aşan sorunlar. Nasıl Gleb ile Daşa'nın ilişkileri nihayetinde ikisinin de farkında olduğu gibi kişisel sorun değil ve haklı ya da haksız olan tek tek şu ya da bu değilse, Badin de kendi kendine Badin olmadı ve Badin kalamazdı. Badin'i doğuran ve dahası varlığını sürdürmesine izin veren bir nesnellik olmasa, Badin Şûra başkanlığında bir gün dahi kalamazdı. Bu nedenle, göze görünen yansımaların cazibesine yakalanıp «işte bürokrasi!» demek de bir çözüm içermiyor. Yalnız romandaki sahil kenti değil, bütün ülkenin her yanındaki yönetici kademelerinde aynı bürokrasi derdinden muzdariplik sökonusu; «Kendi önemlerine inanan bir yığın çalımlı komiser görmenin, eli çantalı ve fiyakalı tavırlı insanları kanıksamanın getirdiği bir düşmanlık olmalı.» (s. 24) Bu, genel bir hisse dönüşmüş durumda...

Ancak başka bir gerçek vardır ki, onun karşısında Badin'ler önemli değildir. Bunu «Yaşadığım hayattan büyük müyüm ben?» (s. 186) şeklinde ifade eden Daşa da önemli değildir. «Üstelik sadece o değildi bu kadar önemsiz olan. Herkes, hepsi önemsizdiler. O büyük bütünün birer zerresiydiler sadece.» (s. 30) diye düşünen Sergey de önemli değildir. «Kendisi geçmişin bir parçası» olmakla birlikte, üretime yakın olmanın içgüdüsüyle ekonomik inşaya omuz vermek zorunda kalan eski dönem yanlısı mühendis Kleist hiç önemli değildir. «Önemli olan kütlelerdir.» (s. 160) Önemli olan tarihin mantığının nesnel ilerleyişi ve gelecektir; Sergey'in düşündüğü gibi, onların istisnasız hepsi «gelecek günler adına gerekliydiler.» (s. 333)

Yaşayan dünyanın gerçekleri öylesine güçlüdür ki, havai hattın ve fabrikanın çalışmaya başlaması, işte bu gerçek gelecek, Kleist dahil istisnasız herkese büyük sevinç verir. Kendilerini hiç yüceltmeyen, olmadık ünvanlar ve payelerle çirkinleştirmeyen insanların doğal kusurları, Gleb'in budalalığı, Daşa'nın katılığı, Badin'in çirkin karakteri, Sergey'in güçsüzlüğü ve Polya'nın çaresizliği, tüm bireysel kusurlar ve kişilik çatışmaları hepsi bir anda silinir ve tek bir amaca yönelir: Yeni bir dünya kurmak!

Gleb'i ihbar eden ve neredeyse ölümüne neden olan, ama daha sonra da Daşa'yı ölümden kurtaran, beyninin zekâ dolu olduğu kadar kalbi de basit insanlara duyduğu hoşgörüyle dolup taşan Kleist

bile «kendi geleceğini yıkan, dünyayı, kurulmuş bir dengeyi bir baştan öbürüne ateşe veren» (s. 82) «onlar»a bağlamak zorunda kalır geleceğini. Herkesi kendisine tabi kılan nesnellik onu da çekim merkezine alır, makinalardan ve fabrikadan kopamayan mühendist Kleist de kendi beceri, bilgi ve yeteneklerini yeni toplumun hizmetine koşar.

Tarih insanların eseri; insanlar da bunu tüm insan nitelikleriyle gerçekleştiriyorlar. Yeni bir toplumu ayakları üstüne dikenler de, sonradan idealize edilmişliğin tersine, insani yanılgılarını da beraberlerinde taşıyorlardı. «Kendi mutlulukları için ellerinde vakit kalmayan» (s. 323) bu insanların sevilesi özverileri kuşaklar boyunca hatırlanacak...

∴

Çoğu insanların zaman zaman dönüp baktıkları çeşitli başucu kitapları vardır. Fabrika da benim başucu kitaplarımdan birisi; bu yüzden, romana ilişkin yorum ve yargılarıma belli bir öznellik katarak büyütmüş olabilirim. Bu olasılığı gözardı etmeden Gladkov'un eskimemiş ve değerini yitirmemiş saydığım romanının bugün de kayıtsızlıkla karşılanmayacağını ve yine verimli tartışmalara yol açacak bir heyecanla okunabileceğini umut ediyorum.

YAYINLAR

Osmanlı İktisat Tarihi Üzerine

Oğuz OYAN

Şevket Pamuk, Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi, 1500-1914, Gerçek Yayınevi, 100 Soruda dizisi no. 55, İstanbul, 1988, 240 sayfa.

Bütün bilimlerde olduğu gibi tarih biliminde de sentez çalışmalarının ikili bir işlevi vardır: 1) Ayrıntılı monografik incelemelerin birikimlerini en önemli bulgu ve sonuçlarını biraraya getirerek toparlamak; 2) Geniş bir okuyucu kitlesine ulaşabilmek için bilimsel bilgi ve çözümlemeleri konunun uzmanı olmayanların da anlayabileceği bir dil ve anlatımla sadeleştirerek sunmak (vülgarizasyon). Gerçek Yayınevi'nin «100 Soruda» dizisiyle yapmak istediği herhalde bu işlevlerden ikincisini öne çıkaran ve yeni tezler getirmekten ziyade var olanları toparlayan ancak yazarının özgün görüşlerine öncelikle yer veren telif sentez çalışmalarını biraraya getirmekti denilebilir. Türkiye'yi eksen alan çalışmalara öncelik veren ve konuların sunuluş biçimini genellikle dipnotsuz soru-cevap yöntemiyle sınırlayan bu dizi ile Fransızların binlerce cilde ulaşan «Que sais-je?» (Ne biliyorum?) dizisi arasında çıkış noktaları itibariyle bazı benzerlikler kurulabilir. Ancak uygulamada, «100 Soruda» dizisi bazı çalışmalar bakımından yayıncının başlangıçta amaçladığının muhtemelen ötesine taşmış ve değindiğimiz iki işlevi uygun dozda harmanlayabilen, hatta monografik incelemelen ötesine taşmış ve değindiğigün yapıtlara da yer vermiştir. (Bu sonunculara, diğerleri yanında, K. Boratav'ın **Türkiye'de Devletçilik** çalışması ile S. Akşin'in **Jön Türkler ve İttihat Terakki'si** örnek verilebilir).

Dizinin 55. ve şimdilik sonuncu kitabı olarak yayınlanan Şevket Pamuk'un **Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi, 1500-1914** başlıklı çalışması da, yer yer, özellikle son üç bölümde, dizinin sınırlarını, sentez çalışmalarının birinci işlevini öne çıkararak, zorluyor. Kitabın son üç bölümünde, 16. yüzyılın ikinci yarısından İmparatorluğun son demlerine kadar Osmanlı ekonomisinin gelişimi, iç ve dış dinamiklerin karşılıklı etkileşimleri dikkate alınarak ve Batı Avrupa'daki kapitalist gelişmeyle eşzamanlı izlenerek okuyucuya sunulmaya çalışılıyor. Bu bütünsel kavrayış Pamuk'un 19. yüzyıl iktisadî tarihi üzerindeki bilinen uzmanlığıyla birleşince, ortaya sadece geniş bir

okur kitlesini değil konunun amatörlerini ve profesyonellerini de ilgilendirebilecek çekicilikte bir çalışma çıkıyor. Bu bölümlerde katılamadığımız bazı yorumlar oluyorsa da, bunlar bu bölümlerin okunmasını aksatmıyor ve esasen asıl geliştirilmeleri ilk iki bölümde yapılmış bulunan bu yorumlara fazla da yer verilmiyor.

Kitabın «Giriş» başlığını taşıyan birinci bölümü iki farklı konuyu biraraya getirmekte. Bunlardan ilki, tarih biliminin tanımından ve kuramsız tarih olamayacağından başlatıyor çalışmayı. Braudel'in, «eğer kuram yoksa tarih de yoktur» özdeyişine yer veren ve belge fetişizminin tarihi bilim yapamayacağı görüşünü işleyen soru-yanıtlara katılmamak mümkün değil. Daha sonra, iktisadî tarihin kavramsal çerçevesinin ve «üretim tarzı», «toplumsal kuruluş» gibi kuramsal çözümleme araçlarının yazarca nasıl anlaşıldığı ve kullanılacağını işleyen sorular (3., 4., 5. sorular) ve yanıtlar yer alıyor. Bunları izleyen üç soruyla Osmanlı toplumunda hakim üretim tarzının ne olduğuna götüren kritik önemdeki açılımlar yapılıyor. Soru 6 ile feodal üretim tarzının (FÜT), soru 7 ile Asyagil üretim tarzının (AÜT) ve buradan da «vergisel üretim tarzı»nın (VÜT) kavramlaştırılmasına gidilmek ve nihayet soru 8 ile Osmanlı toplumunun tarihinin dönemlendirilmesi çerçevesinde bu topluma damgasını vuran üretim tarzının teşhisi yapılmak istenmekte. Bizim yazımızın temel eleştirisi de bu soru-yanıtlar çevresinde dönecek, çünkü ilk iki bölümün kurgusu esas itibariyle bu yanıtlarda benimsenen tavır alışlara dayanıyor; çalışmanın tümüne de aynı bakış açısı açık veya örtük biçimde yol gösteriyor.

Birinci bölümün ikinci konusu, Osmanlı toplumunun oluşma dönemi sayılan 14 ve 15. yüzyılların hızlı bir betimlemesine ayrılmış (9.-13. sorular). Pamuk'un kitabının günlük basının köşe yazarlarınca oldukça yaygın bir biçimde kaynak gösterilmesinin nedeni, bu kısa alt bölümde (özellikle s. 28-32) yapılan saptamaların televizyonda «Kuruluş» dizisinin yayınlandığı dönemle çakışması oldu. Dolayısıyla kitabın muhtemelen daha yaygın bir okuyucu kitlesine ulaşmasının nedeni, bu öngörülmedik derecede uygun yayın zamanlaması olmuştur sanıyoruz[1].

---

1) Gene de aklımıza şöyle bir soru takılıyor: Eğer Ş. Pamuk'un kitabının yayın tarihi biraz gecikseydi veya Pamuk bu konuya üç beş sayfa dahi ayırmamış olsaydı, iyi niyetlerinden kuşku duymadığımız köşe yazarlarımız acaba referans kitabı bulamayacaklar mıydı? Yeni bir yayına destek olma niyeti galebe çalmış olabilir, bunu sevindirici bir gelişme kabul edebiliriz; ancak gene çok yeni olarak piyasaya çıkan «Türkiye Tarihi»nin I. kitabı (Osmanlı Devletine Kadar Türkler, Cem Yayınevi, 1987) ve bunun H. Berktay'ca kaleme alınan ilk bölümü («İktisat Tarihi: Osmanlı Devletinin Yükselişine Kadar Türklerin İktisadî ve Toplumsal Tarihi») bizce özellikle bu konuda gözden kaçırılmaması gereken temel bir başvuru çalışmasıydı.

Kitabın ikinci bölümü «16. yüzyılda ekonomi, toplum ve devlet» başlığını taşıyor ve Osmanlı ekonomik/toplumsal sisteminin bu yüzyılın son çeyreğinde çözülmeye başlamasından önceki görece istikrarlı olgunluk döneminin iktisadi/toplumsal kurumlarını, toplumsal sınıflarını, kırsal ve kentsel yaşamın ekonomik ilişkilerini teorik tahlil araçlarını bir kenara bırakmadan incelemeye çalışıyor. Bizim bu bölümde önemli sorunlarla yüklü gördüğümüz bazı alt bölümler var. Bunlar, timar düzeni çevresinde kurulmuş toplumsal ilişkileri, özellikle timarlılarla reaya arasındaki ilişkileri ele alan sorularla (18., 20. ve 22. sorular), mülkiyet biçimlerini, mülkiyet/üretim ilişkileri ve Osmanlı'nın niçin feodal olmadığını irdeleyen sorular (21., 37.-40. sorular) olarak toparlanabilir. Bunlara genişçe değinmeyi düşünüyoruz. Her ne kadar kitabın içerdiği 100 sorudan sadece 15-16 kadarına (küçük itirazlarımızın olduğu sorularla birlikte belki 23 tanesine) eleştiri yöneltecek olsak da, olayın basit bir yüzde hesabıyla ilişkisi olmadığı herhalde şimdiden anlaşılmıştır. Değineceğimiz sorular kitabın bütün dokusuna hakim olan ve bize göre önemli kuramsal (ve bazen olgusal) sorunlar taşıyan sorulardır.

Bu sorunları tartışmaya girişmeden önce, bir noktaya öncelikle açıklık getirelim. Ş. Pamuk'un kitabına yönelteceğimiz eleştirilerin, tarih biliminin soyut çözümleme araçlarının kullanım biçimleri üzerinde yoğunlaşacak olması, bu tür araçlara çalışmada hiç yer verilmemiş olması durumunda eleştirilecek birşey kalmazdı anlamına gelmez. Böylesi bir çalışma herhalde Türkiye'deki tarih araştırmalarının genel yavanlığının pek dışına çıkmazdı ve işte tam bu nedenle de bir eleştiri konusu olurdu veya hiçbir eleştiriye değer görülmeyebilirdi. Başka deyişle, bir genel sentez çalışmasında olsun, monografik bir incelemede olsun, tarihi bilim yapan kuramsal yöntem ve açılımların açık veya zımni yönlendiriciliği mutlaka rehber alınmalıdır. Dolayısıyla, Pamuk'un giriştiği üretim tarzı tartışmasını, içeriğiyle hemfikir olup olmamak bir yana, böyle bir vülgarizasyon kitabının çapını aşan bir uğraş olarak kesinlikle görmüyoruz. Tam tersine. Tarih bilimini kuramsızlaştırma çabalarının bilinçli olarak yerleştirildiği «tarih» kürsülerinin revaçta olduğu, hatta tarihin ancak her türlü kuramdan arındırıldığı zaman bilim olacağı yolunda fetvalar verildiği bir Türkiye'de —bu fetva sahiplerinin açık ideolojik tavırları ve kaçınılmaz olarak var olan kendi gerici teleolojik yada gizemleştirici kuramları ne olursa olsun— bunun aksi yönündeki her çaba öncelikle saygıyla karşılanmalıdır. Elbette bu kadarıyla yetinmek mümkün değil. Ancak bundan sonrası sağlıklı bir bilimsel tartışmanın açılıp açılmamasıyla ilişkilidir; bu tür bir tartışmanın yapılabileceği maddi te-

mel hiç olmazsa oluşturulmuştur. Ş. Pamuk'un bu bazda bir tartışma açtığını düşünüyoruz ve buna katılıyoruz.

ÜRETİM TARZI ve EKONOMİK/ TOPLUMSAL FORMASYON KAVRAMLARI

Ş. Pamuk, üretim tarzı ve toplumsal kuruluş kavramlarını tanımlamakla işe başlıyor. Hemen arkasından feodal ve asyagil üretim tarzlarının tanımsal çerçevesini çizdikten sonra, bunlardan ikincisinin daha geniş tanımlanması gerektiğini ve Mısırlı iktisatçı Samir Amin'in yolunu izleyerek, «Vergisel Üretim Tarzı» (VÜT) kavramıyla karşılanmasının daha isabetli olacağını belirtiyor. VÜT konusuna topu topu 10 satırı geçmeyen bir paragraf ayrılmışken birdenbire aynı paragrafta karşımıza Osmanlı toplumunun özelliklerini en iyi bu üretim tarzının yansıttığı değerlendirmesini buluyoruz. Bir daha da bu üretim tarzının özellikleri üzerine dönülmediğine göre, bu kararlı tavrın kitapta dayanaksız kaldığını ve etkisinin pek hissedilmediğini düşünebilirsiniz. Dayanaksız kaldığı saptaması genelde doğru olmakla birlikte, ikincisinin (etkisinin hissedilmediğinin) aceleye getirilmiş bir hüküm olduğunu söyleyeceğiz. İki nedenle: Bir: VÜT, AÜT'den türetilmiş ve sadece bazı eklemeler ve çıkarmalarla (esnetmelerle) yaratılmış bir üretim tarzı kavramı olduğu için, yazar «bilindiği» varsayılan AÜT'e zımni gönderme yapmış olmayı yeterli buluyor, ancak VÜT kavramını metnin her köşesinde karşımıza çıkarıyor. İki: Çalışmada kapitalizm öncesinde esas itibariyle iki üretim tarzı —feodal ve vergisel— varsayıldığı için (başka üretim tarzı yoktur anlamında kullanılmasa da), Osmanlı toplumunun feodal olmadığının «kanıtlanmasına» daha fazla yer ve önem veriliyor. Böylece feodal olmadığı «gösterilen» Osmanlı toplumunun, «vergisel» olmaktan başka bir seçeneği de kalmıyor.

Pamuk bu yöntemi izlerken, gerek AÜT'çülerimizle gerekse de üretim tarzı kavramına dehşetli alerjisi olan «biz bize benzerizci» partikülarist Osmanlı tarihçileriyle ister istemez aynı paralele düşüyor. Çünkü bu iki akımın da Osmanlı tahlillerinde öncelik verdikleri ve birleştikleri tema, Osmanlının zinhar feodal olarak nitelenmesinin mümkün olamayacağı noktasında düğümleniyor. Bunun için de öncelikle feodal üretim tarzının çarpık veya hatalı olarak kavranması ve sunulması gerekiyor. Bizi şaşırtan nokta, Barkan'ın 1930'larda kısmen mazur görülebilecek ancak 1970'lerde hiçbir mazeret tanınamayacak olan hipotetik feodal toplum çerçevesinin, nasıl olur da nesiller arasında aktarılan bir miras gibi bugünlere taşınabildiğidir. Pamuk'un da son olarak katıldığını düşündüğümüz bu topluluğun heterojenliği dikkat çekicidir. Barkan'ın ve İnalcık'ın bu konularda benzeşen tavır alışlarını onların izinden hiç sektirmeksizin sürdür-

meye çalışan öğrencilerini (bunlar tarih bölümlerinin öğretim üyeleridir esas olarak ve ufukları ne yazık ki genellikle hocalarına kıyasla bile çok daha dar olduğu için bu tartışmaları bütünüyle es geçmeyi tercih ederler) haydi anlamaya çalışalım. Peki marksist analiz yöntem ve araçlarını kullanma savında olanlara ne diyebiliriz? Bu konuda daha önce şu saptamayı yapmıştık: «AÜT yandaşlarının feodalizm tanımında marksist olmayan yerli/yabancı tarihçilerden feyiz almayı tercih ederken, AÜT üzerine yorumlarını Marx'ın bu konuda sistemli bir bütün oluşturmayan görüşlerine ve Avrupalı marksist tarihçilere dayandırmayı yeğlemiş olmalarının önemli bir paradoks olduğunu düşünüyoruz»[2] Doğrusu bu paradoksun da her şeyi açıklamadığı söylenebilir; çünkü feodalizm konusunda bugün marksist olmayan geniş bir batılı tarihçi yelpazesi de bizdeki feodalizm tanımıyla en ufak bir ilişkisi olmayan ve marksist tarihçilerin çizdiği genel çerçeveyle büyük ölçüde çakışan bir feodalizm anlayışına sahiptirler. Şimdi feodalizmin tanımı üzerine bir tartışmaya girmeden önce üretim tarzı ve ekonomik/toplumsal formasyon kavramları üzerinde biraz duralım.

Üretim tarzı kavramı, toplumsal evrimin aşamalarında, belirli toplumsal gereksinmeleri karşılamaya yönelik mal ve hizmetlerin hangi maddi üretim güçleri temelinde ve ne tür bir toplumsal üretim ilişkisi çerçevesinde üretildiğinin yoğunlaşmış, genel ve soyut bir ifadesi olarak tanımlanabilir. Bu tanımın Ş. Pamuk'un aynı kavram üzerindeki ilk açıklamalarıyla çelişen bir yanı yok. Ancak daha sonra Pamuk, kavrama, iktisadi düzeyin yanı sıra siyasal ve ideolojik düzeyi de yüklüyor ve şuna varıyor: «Bir üretim tarzını bu düzeylerin belirli bir biçimde bir araya gelmesi olarak yorumlamak da mümkündür. Tarihsel gelişme sürecinde iktisadi, siyasal ve ideolojik unsurlardan hangisinin daha ağır basacağını önceden belirlemek mümkün değil. İktisadi unsurların her zaman belirleyici olduğu söylenemez. Ekonomi-dışı unsurların ağırlığını küçümsememek gerekiyor. Bu durumun daha da belirgin olduğu kapitalizm öncesi üretim tarzlarını ise, siyasal, hukuksal ve ideolojik düzeyleri dikkate almadan tanımlayabilmek bile mümkün değildir». Hemen söyleyelim; tartışmayı bu Althusser'vari üretim tarzı kavrayışı üzerinde yoğunlaştırmak istemiyoruz. Daha önemli gördüğümüz teorik ihtilaf noktaları olmasaydı bu konuya hiç değinmeyebilirdik de. Ancak, üretim tarzını iktisadi kertelerin belirlediği kavrayışından bir kez uzaklaşıldı mı, Pamuk'un «toplumsal kuruluş» dediği, aslı «ekonomik ve toplumsal formasyon» olan ve kısaca «ekonomik formasyon» veya «toplumsal formasyon» veyahut «sos-

---

2) O. Oyan, «Behice Boran'ın Feodalizm ve Osmanlı Toplum Yapısı Tahlilleri» Bilim ve Sanat, Aralık 1987, s. 15

yo-ekonomik formasyon» diye de adlandırılan kavramın içi boşaltılmış olmakta ve üretim tarzlarının eklemlenmesi tezi de havada kalmakta veya kaotik bir durumu çağrıştırmaktadır. Sonuç, kavram fakirleştirmesi ve kavram kargaşasıdır.

Biraz daha açalım. Ekonomik ilişkiler ile üretici güçlerin birliğini simgeleyen ekonomik temel (üretim tarzı), siyasal, hukuksal, kültürel, ideolojik kertelerin oluşturduğu kendi üstyapısı ile karmaşık bir bütün oluşturur. Bu karmaşık bileşim artık yeni bir kavramla karşılanmak zorundadır. İşte ekonomik ve toplumsal formasyon kavramının birinci kullanım şekli bu en soyut ve en genel teorik ifadesidir. Bu kavramın ikinci bir düzeyi veya ikinci kullanım şekli, üretim tarzı ile üstyapının somut bir tarihî toplumun bağrında oluşturduğu karmaşık ilişkiler bütünüdür. Bu şekliyle kavram gene soyut karakterini korumakla birlikte, somutla bağları sıkıca örülmüş bir düzeyi simgelemektedir. Bellibaşlı üretim tarzı ile buna tekabül eden birinci düzeydeki ekonomik ve toplumsal formasyon sayısının çok sınırlı olarak kabul edilmesine karşılık, ikinci düzeyi açısından kavrandığında ekonomik ve toplumsal formasyonların somut tarihsel toplumlara denk düştüğünü ve bunların sayısı kadar çok ve çeşitli oldukları söylenebilir. (Bundan böyle, basitlik açısından, ikinci düzeye sadece «toplumsal formasyon» denilecektir). Kavramın bu ikinci düzeyi tarihsel bir toplumu düşündürttüğü ölçüde iki yönlü açılıma imkân verecektir: a) Bir toplumsal formasyonun birden fazla üretim tarzının eklemlenmesi üzerine kurulu olabilmesini ve bunun değişik tarihsel toplumlar açısından büyük bir çeşitlilik gösterebilmesini anlaşılır ve kavramlaştırılabilir kılacaktır. b) Ekonomik temelin yani üretim tarzının üstyapıyı karşılıklı etkileşim içinde belirlemesinin somut toplumlar ve yaşanmışlıklar düzeyinde sonsuz ayrıntılar çeşitliliği yaratacağını ve yarattığını, ancak bunun tarihin genel akışını kavramamamıza engel oluşturmadığını anlaşılır kılacaktır. Somut tarihsel kategoriler olan toplumların varoluş koşulları, içinde yer aldıkları doğal ortamın özellikleri, üretim tarzlarının eklemlenme biçimlerinin özgüllüğü ve iç dinamiklerinin işleyiş biçimleri kadar, farklı gelişmişlik aşamalarındaki diğer toplumlarla olan ilişkilerinin özel biçimlerine göre de son derece büyük bir çeşitlilik gösterececeklerdir. Farklı tarihsel ortamlardaki bu son derece karmaşık tarihsel akışın, her türden düşünce çarpıklıklarını, bu arada bilinemezci (agnosticiste) ve partikülarist tarih anlayışlarını beslemesi şaşırtıcı değildir. Bu tür savrulmaları aşmanın yolu doğrudan doğruya kullanılan tahlil yöntem ve araçlarına bağlıdır veya, daha uygun bir deyişle, doğru yöntem ve araçların doğru kullanımına bağlıdır. Karmaşık tarihsel akışın kavranabilir kılınmasının ilk adı-

mı tarihsel sürecin birlik ve bütünlüğünü kavramlaştırmaktır. Bunun aracı da, işlevsel bir analiz aracı düzeyine yükseltilen ekonomik ve toplumsal formasyon kavramının en soyut, en genel ve en dinamik şekliyle analize katılmasıdır[3]. Üretim tarzı ile somut toplumsal formasyon arasında köprüyü kuran bu kavramı statik değil, tarihsel gelişmenin kesintisizliğini olduğu kadar kesintilerini de yansıtan dinamik bir kavram olarak kullanmak gerekir. Bu yüzden, kavramı, bir toplumun formasyon (oluşum) süreci anlamında kullanmayı tercih ediyoruz. Kavram, toplumsal yaşamın yapısal ve üstyapısal bütün alanlarını, yani ekonomik, teknik, siyasal, kültürel ve ideolojik alanları, onların özgüllük ve görece özerkliklerini bozmadan birleştirdiği için tarihsel sürecin bütünlüğü ve birliğini kavramanın vazgeçilmez rehberidir. Bu bağlamda, tarihsel gelişmenin büyük aşamalarını simgeleyen bellibaşlı birkaç ekonomik ve toplumsal formasyon kategorisiyle tarihsel toplumsal çözümleme yapmanın sakıncaları ortadan kalkmaktadır. Yeter ki çözümlemeyi bu düzeyde dondurmayalım... Nitekim, tarihsel hammaddenin karmaşıklığını bu tür bir üst-kavramla düzene soktuktan sonra, somut toplumların teorik açıklanmasına girişilebilir. Bunun için ikinci bir adım atarak, tarihsel gelişmenin iki yönünü, ana mecra olan sürecin birliği ve bütünlüğü yanında farklılığını da kuramsal olarak göz önüne almak gerekir. Somut toplumların kuramsal açıklanmasına ilişkin güçlükleri yenmenin yolu, farklılığı, çeşitliliği, birleştirici kavram kategorileri arkasına atarak ihmal etmek değil, tam tersine özgüllükleri sistematik bir inceleme konusu yapmaktır. Örneğin belirli bir üretim tarzının başat olduğu toplumlarda, siyasal/ideolojik üstyapıların da tamamen birbirinin aynı olacağı veya olması gerektiği önermesiyle yola çıkmak, sosyo-ekonomik formasyon kavramının birinci ve ikinci düzeyleri arasında hiçbir ayırım yapmamak demektir. Her iki düzey açısından da üstyapıyı son çözümlemede belirleyen ekonomik temel veya üretim tarzı olmakla birlikte, bunlardan birincisinde hem üretim tarzı hem de buna denk düşen üstyapı en temel çizgileriyle geniş anlamda tanımlanırken, ikincisinde belirli bir üretim tarzının belirlediği üstyapıların ortak özellikleri yanında toplumlara rengini veren somut tarihsel zenginliklerle donanmış ve farklılaşmış biçimiyle göz önüne alınması gerekecektir.

Ş. Pamuk'un kullandığı «toplumsal kuruluş» kavramı buradaki

3) Bu konuda çığır açıcı bir makale E. Sereni'nin önce **«Quaderni di Critica Marxista»** (no. 4, 1970) dergisinde yayınlanan, sonra CERM çevresinde üzerinde geniş bir tartışma açılarak tümü **La Pensée** dergisinin Ekim 1971 (no. 159) yayınlanan «De Marx à Lénine: La Catégorie de 'Formation Economique et Sociale» başlıklı makalesi olmuştur.

sosyo-ekonomik formasyon kavramının ikinci düzeyine denk düşüyor, yani salt somut tarihsel toplumlara işaret ediyor ve sadece bir «toplumsal kuruluş»ta birden fazla üretim tarzının bir arada bulunabileceğini göstermek için kullanılıyor. Pamuk'un toplumsal formasyon için seçtiği bu dar kalıbı yadırgamamak gerek; çünkü bir defa üretim tarzı kavramını üstyapıyı da içerecek şekilde aşırı yükleyince, ekonomik ve toplumsal formasyon kavramına yer kalmıyor. Böylece yaratılan kavram kargaşası ve fakirleşmesi sonucunda üretim tarzı ile toplumsal kuruluş kavramları arasında sağlam köprüler kurulamıyor. Gerçi bu, Pamuk'u, herbir somut topluma özgü ayrı birer üretim tarzı önerme aşırılığına götürmüyor (analizinin boşlukları buna da götürebilirdi), ama buna «karşılaştırmalı tarih açısından anlamlı bir yaklaşım olarak gözükmediği» (s. 24) için tevessül etmez görünüyor. Bu tavır, karşılaştırmalı tarih anlayışının önemini bilen bir iktisat tarihçisinden sırf bu nedenle gelen zayıf bir tepki olarak gözüküyor. Pamuk, karşılaştırmalı tarih anlayışından vazgeçmek istemiyor ama bu tür bir anlayışın teorik analiz araçlarından kendisini mahrum bıraktığı için ister istemez bu sonuca gidiyor.

Öte yandan, hatalı kavramlaştırmalar yüzünden, Ş. Pamuk'un çok benimsediği «eklemleme» tezi de hiç yerini bulmuyor. Her üretim tarzının üstyapı kertelerini de, içerdiği, üstelik bir üretim tarzında «iktisadi, siyasal ve ideolojik unsurlardan hangisinin daha ağır basacağını önceden belirlemenin mümkün olmadığı» ve «iktisadi unsurların her zaman belirleyici olduğunun söylenemeyeceği» (s. 17) türünden bir kavramlaştırmada, birden çok üretim tarzının bir araya gelmesinin üstyapıda yaratacağı kargaşayı düşünebiliyor musunuz? Böyle bir kaotik dünyanın en azından analiz edilmesinin pek mümkün olamayacağını söyleyeceğiz. Nitekim Ş. Pamuk da bunu başaramıyor. Osmanlı tarihinin dönemlendirilmesine giriştiği 8. soruda, vergisel ve feodal üretim tarzları arasındaki «mücadele»nin 15. yüzyıl sonuna kadar sürdüğünü ve 16. yy. sonu ile 19. yy. başı arasında, taraflar bir miktar değişse de, aynı çekişmenin tekrar başladığını öğreniyoruz. Diğer dönemlerde ise, klasik dönem bir doruk olmak üzere, vergisel tarz öne çıkıyor. Şöyle ifadeler kullanıyor Pamuk: «Yerel aristokrasinin temsil ettiği feodal üretim tarzı ile devşirme devlet memurlarının temsil ettiği vergisel üretim tarzı arasındaki mücadele 15. yüzyıl sonlarına kadar yoğun bir biçimde sürdü» (s. 25). S. Yerasimos'un AÜT ile FÜT arasındaki çekişme senaryosunu, tarafları hiç değiştirmeden VÜT ile FÜT arasına taşıyan bu «transplantation»u her bakımdan yadırgamamak mümkün değil. «Yerel aristokrasi» ile «devşirme devlet memurları» denilen toplumsal kategorilerin, farklı üretim iliş-

kilerini dahi temsil etme özellikleri bulunmaz ve hepsi aynı tür (bize göre feodal) ilişkilerin unsurları iken, nasıl olur da farklı üretim tarzlarının temsilcileri olarak görüldüğünü anlamamız mümkün olmuyor. İnsan iradesiyle üretim tarzlarının bozulup kurulduğu veya dengelendiği bu fantastik dünyaya daha sonra tekrar dönmemiz gerekecek.

Bu konuyu bitirmeden şuna da değinelim: Bize göre toplumsal formasyonlarda birden çok üretim tarzının birarada bulunmasından daha çok üzerinde durulması gereken nokta, bir üretim tarzında veya bir sosyo-ekonomik formasyonda birden çok üretim ilişkisinin —birisi başat olmak üzere— yan yana bulunmasıdır. Üretim tarzlarının birbirine eklemlenmesi veya bir arada bulunması daha ziyade geçiş (bir üretim tarzından diğerine, bir ekonomik ve toplumsal formasyondan diğerine geçiş) dönemlerinin özgüllükleri içinde önem kazanmaktadır. Üretim ilişkisi kavramının önemi ise küçümsenmemelidir. Üretim tarzlarına olduğu kadar ekonomik ve toplumsal formasyonlara da asıl karakterini veren üretim ilişkileridir.

«Eklemlenme» yaklaşımının kötü kullanımının yol açabileceği sakıncalardan da sakınmak gerekir. Bir toplumsal formasyonda başat olan üretim tarzının duruma göre «eski» veya «yeni» üretim tarzlarıyla eklemlenmesi tasarlandığında, eski üretim tarzının artakalan biçimlerinin oldukları gibi değil ama yeni bir içerik kazanarak varlıklarını sürdükleri; hâkim üretim tarzının gerileme aşamasında uç veren «yeni» ilişkilerin doğrudan doğruya aynı özelliklerle geleceğin toplumuna taşınmayıp kendi yıkımlarıyla gerçek yeniliklere zemin hazırladıkları çoğu kez gözden kaçırılmaktadır. (Örneğin, «modern kapitalistler doğrudan doğruya Ortaçağın «kapitalistlerinden» değil ama onların yıkımından geliyorlardı».)[4]

Sonuç olarak, bilinen kavramlar açıklayıcı ve dinamik özelliklerini yitirmemiş, üstelik yaygın bir kullanıma ulaşmışken, «vergisel üretim tarzı» türünde netlikten uzak yeni kavramlar ortaya atmanın veya benimsemenin; mevcut kavramlar sistemini, teorik bir gereksinme zorlamaksızın, gevşek ve keyfi yorumlamalarla esnetmenin yaratacağı kavram çekişmesinin, enerji kaybından, kafa karıştırmaktan başka birşeye hizmet etmeyeceği görüşündeyiz[5].

Şimdi kapitalizm öncesinin üre-

4) K. Takahashi, «Contribution à la Discussion», M. Dobb ve P. M. Sweezy, **Du Féodalisme au Capitalisme: Problèmes de la Transition**, c. 1, Paris, F. Maspéro, 1977 içinde s. 127 not 56.

5) Osmanlı toplumunun feodal olmadığı yaklaşımının savunucularından birisi olan M. A. Kılıçbay, Ş. Pamuk'un kitabını bu açıdan övdüğü yazısında, yeni bir üretim tarzları şeması da sunmaktadır: «Bilimsel Bir İktisat Tarihine Doğru», **Yayın Dünyasında Çerçeve**, 29 Şubat 1988, s. 31.

tim tarzlarına daha yakından bakmaya çalışalım.

VERGİSEL ÜRETİM TARZI

Kapitalizm öncesinin toplumlarını incelemek için, Pamuk, feodal ve vergisel üretim tarzları kavramlarını kullanıyor. Vergisel tarzı bize tam tanıtmamakla birlikte bunun AÜT'den türediğini ve ona göre daha genel bir kavram olduğunu kabullendiği için kısaca AÜT üzerinde durup vergisel üretim tarzına atlamakta sakınca görmüyor. Şimdi Pamuk'u izleyerek VÜT'ü anlamaya çalışalım.

Asyatik üretim tarzının, feodalizmden, üretici güçlerin gelişmişlik düzeyi bakımından değil üretim ilişkileri bakımından farklılaştığını söyleyen Pamuk, AÜT'ün farklılıklarını şöyle sıralıyor:

1) «Tüm toprakların mülkiyeti devlete ya da devleti temsil eden hükümdara aittir» (başka deyişle toprakta özel mülkiyet yoktur ve sömürü kollektiftir).

2) «Artığın tarımsal üreticilerden alınması, yerel olarak güçlü bir feodal beyler sınıfı aracılığıyla değil, güçlü bir merkezi devlet aracılığıyla olur. Topraktaki devlet mülkiyetine koşut olarak dolaysız üreticilerden toprak kirası karşılığında ürün veya nakit olarak vergi toplanır. Savaşçı-yönetici sınıf da bu artığa devlet adına, devlet memurları olarak el koyar. Temel toplumsal sınıflar da bu başat üretim ilişkisi çevresinde devlet memurları ve tarımsal üreticiler olarak belirlenir.» Temel çelişki devletle toprağa dayalı beyler arasında olduğundan, üretim tarzının varlığını sürdürmesi merkezi devletin gücüne sıkı sıkıya bağlıdır.

3) Kendi kendine yeterli köy topluluklarının, köylülüğün temel varoluş tarzını simgelemesi, kır-kent farklılaşmasının zayıflığını, ekonominin ticarileşme ve paralaşma düzeyinin düşüklüğünü göstermektedir. (M. Godelier[6], buna şunu da ekler: «Bireyin devlet memuruna bağımlılığı dolaylıdır ve kendi öz topluluğunun memurun temsil ettiği devlete bağımlılığından geçer»)

4) «Toprakta devlet mülkiyetinin ardındaki neden, devletin sulama gibi büyük çaplı alt-yapı projelerine girişmesi zorunluluğudur» (Marx, devletin ve giderek bu üretim tarzının ortaya çıkışının dahi, çorak bölgelerde, büyük sulama projeleri gerçekleştirme zorunluluğuna bağlar[7].

Pamuk, bu son iki özelliğe, ilk iki özelliğin geçerli olduğu toplumların sınırlı bir bölümünde rastlandığını; üçüncüsünün FÜT'e göre daha ilkel bir gelişme aşamasını temsil ettiğini, dördüncüsünün ise toprakta devlet mülkiyetinin olmayışını açıklayan zorunlu bir önko-

---

6) M. Godelier, «La Nation de 'Mode de Production Asiatique' et les Schémas Marxistes d'Evolution des Sociétés», in Sur le 'Mode de Production Asiatique', CERM, 1974, s. 71

7) K. Marx ve F. Engels, Textes Sur Le Colonialisme, E. M., 1963, s. 37-38.

şul olmadığını belirterek bunlardan vazgeçilmesini ve böylece daha genel ve geçerli bir üretim tarzı kavramına (VÜT'e) varılmasını öneriyor. Böylece, vergisel üretim tarzı diye adlandırılacak «söz konusu üretim tarzını, toprakta devlet mülkiyeti, vergi-kira, gelişmiş kentler ve meta üretimine elverişli bir yapı gibi unsurlarla sınırlı tutmak yerinde olacaktır» sonucuna varıyor. Bunların ayrı bir üretim tarzını tanımlamaya yetip yetmeyeceğini tartışmayan yazar, AÜT'çülerin köy cemaati yaşamına uygun olarak getirdiği «özgür köylü» imajını da, kitabında doğrudan AÜT'le ilişkilendirmeksizin Osmanlı köylüsü için yer yer kullanıyor.

Şimdi, bir kere, Asyatik Üretim tarzının yeniden gözden geçirilerek, eklenti veya çıkarmalarla yeni bir AÜT tanımına varılması hem çok erkenden yapılmaya başlanmıştır hem de çok yaygın olarak yapılmıştır (neredeyse her araştırmacının kendi inceleme nesnesine uygun bir AÜT oluşturulmasına kadar götürülmüştür bu iş!). Burada zikredilmeyen, «despotik (ceberrut) devlet» ile «durağan toplum ve ekonomi» özellikleri de uzun tartışmalara konu olmuş, sonunda her araştırmacı bunları analizi gerektiriyorsa kullanmıştır. Keza, sulama yatırımlı (hidrolik) devlet ve AÜT ile hidrolik olmayan AÜT ayırımları, köy komünoteleri (toplulukları) olan veya olmayan AÜT ayırımları, mutlak devlet mülkiyeti veya kısmî devlet mülkiyeti, köylünün özgürlüğünün derecesi, yerel beylerin güçsüzlüğünün derecesi, artığın doğrudan merkezileşip merkezileşmemesi, kentlerin ve ticaretin gelişmişlik dereceleri vb. açılardan bugüne kadar yapılmış AÜT tanımlarına «özgün katkılar» yapmak doğrusu çok zor görünmektedir. Nitekim S. Amin'in «katkısı» da, esas itibariyle, bir isim değişikliği ve AÜT'ün esnek ve genel bir tanımından başka birşey olmamıştır. (Ş. Pamuk'un bütün bunlara kendisinden kattığı hiçbir yenilik olmadığını eklemeye herhalde gerek yoktur eğer Osmanlı toplumuna «asyatik» demek yerine «vergisel» demek bir yenilik sayılmazsa; kaldı ki S. Amin bunu da ileri sürmüştür[8]). Kabul etmek gerekir ki, bütün bu esnetmeler, AÜT'ün sıkı (rigide) bir üretim tarzı tanımına sığmayan, ele avuca gelmeyen, üst yapıyı devreye sokmadan tanımlanamayan kaypak yapısından kaynaklanmaktadır. Kısaca AÜT şimdiye kadar bir üretim tarzı kavramına yükselememiştir. Aynı şeyi VÜT için de söylemeliyiz.

Her iki «üretim tarzı»na yönelik başka itirazlarımız da var:

a) Bir üstyapı kurumu olarak devlet işin içine sokulmadan tanımlanamayan sadece üretim tarzı değildir; üretim ilişkileri de aynı konumdadır. (Feodal üretim tar-

8) S. Amin, «Présentation», in K. Vergopoulos, **Le Capitalisme Difforme et la Nouvelle Question Agraire. L'Exemple de la Grèce Moderne**, Paris, F. Maspéro, 1977, s. 21

zıyla olan farklılık üretim ilişkileri düzeyinde kurulduğuna göre bu beklenen bir sonuçtur). Devleti analize katmadan üretim ilişkilerinin çerçevelenememesi, üretim sürecinde taraf olan toplumsal sınıfların (Osmanlı'da reaya ile timarlı ve diğer toprak beylerinin) arasındaki bireysel sömürü ilişkilerinin yok sayılmasına götürmekte veya oradan kaynaklanmaktadır. Hakim sınıf için geliştirilen sınıf-devlet imajı ve «kollektif sömürü» yaklaşımıyla üretim ilişkileri anonimleştirilmekte ve artık ürüne el koyan hakim sınıf temsilcileri üretim birimlerine zaman zaman uğrayan bir posta memuru veya vergi tahsildarı statüsüne indirgenmektedirler. Aynı yaklaşım, blok halinde kollektif sömürüyü örgütlediği varsayılan hakim sınıf içi çekişmeleri ve çatışmaları da açıklayamamakta veya anlaşılmaz kılmaktadır. Nitekim bu çekişmeler aynı üretim tarzı içinde kalınarak açıklanamamakta ve Pamuk'un Yerasimos'tan tevarüs ettiği biçimiyle iki üretim tarzının hakim sınıfları arası çatışmalar olarak, hatta bu sınıflar aracılığıyla üretim tarzları arasında egemenlik savaşımı olarak sunulmaktadır. Böylece, belirli bir üretim tarzının salt kendi üstyapısıyla egemen olduğu belirli bir ekonomik ve toplumsal formasyonda, hakim sınıf ve zümreler arası çatışmalar olanaksızlık çizgisine getirilmekte ve mutlaka başka bir üretim tarzının devreye sokulması gerekmektedir. Oysa, feodal toplumda en azından 10. yy. dan 16. yy. sonuna kadar hakim sınıf içi çekişmeleri hiç kimse —hiçbir tarihçi— köleci veya kapitalist üretim tarzlarını ve bunların farazi temsilcilerini devreye sokarak «açıklamaya» kalkışmamaktadır! Aksi takdirde, feodal ekonomik ve toplumsal formasyonun kendi iç dinamikleri nasıl hesaba katılabilirdi? Söz gelişi 14. ve 15. yüzyıllarda merkezi devletle feodal beyler arası sıcak kapışmalara varan savaşımda taraflardan birisi (devlet) kapitalist üretim tarzını mı temsil ediyordu acaba?

b) Her iki üretim tarzı yaklaşımında da, mülkiyet biçimleri ile mülkiyet ilişkileri eş düzeyde tutulabilmekte, birbirine karıştırılmakta, belirli bir mülkiyet ilişkisinin birden çok mülkiyet biçimini içerebileceği gözardı edilmekte, üretim ilişkilerinin neredeyse tek belirlendiği düzey mülkiyet ilişkileri olarak görülebilmekte ve devlet mülkiyetinin kısmi ve göreli karakteri göz önüne alınmamaktadır. Bütün bu kavram kargaşasının arkasında ise, feodal mülkiyet ilişkilerinin doğru kavranamaması, bir feodal mülkiyet biçimi olan feodal fieflerin mutlak anlamda özel ve bireysel mülk olarak algılanması ve Avrupa-dışı toplumlardaki mülkiyet biçimlerinin buna bakarak ters yönde abartılması bulunmaktadır. Pamuk'un asıl dayanak noktalarından birisi de Osmanlı'da temel mülkiyet biçim ve ilişkisinin hiçbir şekilde feodal nitelik taşımadığı üzerinde düğümlenmektedir. Bu nedenle buna tek-

rar döneceğiz. Ancak şimdilik şu kadarını söyleyelim ki, feodal mülkiyetinin ikili karakterini, üstün ve fiili mülkiyet düzeylerini, hiçbir şekilde konu etmeyen Pamuk'un bu mülkiyet biçimini ve buna bağlı mülkiyet ilişkilerini doğru şekilde sunması beklenemezdi. Bu yüzden, «özel mülkiyete dayalı feodal üretim tarzı» (Pamuk, s. 94) türünden garip formülasyonları, feodal mülkiyetin anlaşılamamış olmasına ve Barkan-İnalcık rehberliğinin dışına çıkılamamasına bağlıyoruz.

c) Kapitalizm öncesinin bütün toplumsal formasyonlarında ekonomik artığın temel karakteri tarımsal nitelikli oluşudur. Bu tarımsal artığın sağılması emek-rant, ürün-rant ve para-rant biçimlerini alabilir. Bunların her biri ayrı bir üretim tarzına tekabül etmez. Feodal üretim tarzında her üçü de yan yana bulunabilir ve birbirleri arasında yer değiştirme (ikame) sanıldığından daha yoğundur ve zikzaklıdır. Bu karmaşık geçişmeye rağmen, feodal üretim tarzının olgunluk döneminde ürün-rant ve para-rant ikilisinin belirgin bir ağırlık kazanmaları somut toplumlar örneklerine bakarak kuramsallaştırılabilir. Ürün-rant ve para-rantın merkezileşme dereceleri, feodal rantla örtüşme özellikleri ne olursa olsun geniş anlamda vergi tanımına sokulabilirler. Emek-rant (bedensel yükümlülük) dahi, ayni veya nakdi yükümlülüğe tahvil edilebilmesine bağlı olarak vergisel bir biçim alabilir. Demek ki, tüm proto-feodal ve feodal toplumların asli unsurlarından birisi vergi niteliğindeki mekanizmalarla tarımsal artığın sağılmasıdır. Bu artığın tümünün fiziki olarak merkezileştirilmesi ise, özellikle ayni vergilerin hakim olduğu toplumlarda, genel olarak da ticarileşme ve parasallaşmanın bugüne kıyasla çok geri olduğu tüm İlkçağ ve Ortaçağ toplumlarında teknolojik ve ekonomik olarak çok güç hatta imkânsızdır. İşte bu nedenle hakim sınıflarca artığa yerel olarak el konulması ve sarfedilmesi, devletin gücü ne olursa olsun, bir zorunluluktur. Bunun çeşitli yollarla çözüme kavuşturulmasına çalışılmıştır. En yaygın usullerden birisi de dirlik/fief dağıtılması ve bundan yararlananların hak ve yükümlülüklerinin duruma göre sıkı veya gevşek bir biçimde oranlanmasıdır. Sorunun diğer çözüm yollarından birisi de, merkezi devletin taşradaki memur ve askerlerinin maaşlarının ayni veya nakdi olarak kendi bölgelerinde karşılanmasıdır; bunun için ya yerel toprak beylerinin aracılığından ya da iltizam sisteminden yararlanılır. Kısaca hangi yola başvurulursa vurulsun, tarımsal artığın önemli ölçüde yerel olarak kullanılması zorunluluğu göz önüne alınacaktır. Antikitenin köleci devletleri açısından da farklı bir durum yoktur. Bu çerçevede vergi çözümü, bugünkü toplumlardaki kadar sistemli ve ağırlıklı olmasa da, genellikle diğer ara çözümlerle birlikte uygulandı ve devlete ulaşan tüm toplumların ortak

özelliği oldu. Dolayısıyla «vergisel» olup olmama, toplumları birbirinden ayıran temel bir ölçüt olmaktan uzaktır. Nitekim, Pamuk'un (s. 108) 17. yy. sonuna kadar henüz feodalizmin başat olduğu bir Batı Avrupa resmi çizmesi, keza S. Amin'in[9] Sanayi Devrimi'ne kadar feodal üretim tarzının egemenliğinden sözetmesi (ki bunlara esas olarak katılıyoruz), aynı toplumsal formasyonun kendi geçmişiyle karşılaştırılmasında dahi sorunlar çıkacağını göstermektedir: 17. ve 18. yy.'larda artık merkezi nitelik kazanan, hatta bu yüzyılların Osmanlı devletinden daha «vergisel» olan Batı Avrupa feodal sisteminin, Amin ve Pamuk'un ölçütlerine göre tam tekamül etmiş bir «vergisel formasyon» sayılması icabederdi.

Kabul etmek gerekir ki S. Amin'in sorunsalı daha farklıdır ve kendi içinde «tutarlıdır». Amin'e göre[10], kapitalizm öncesi formasyonların merkezindeki hakim biçim «vergisel formasyon»dur; köleci, feodal ve ticari formasyonlar bunun «çevre»sinde yer alırlar. Bununla birlikte, feodal üretim tarzı, vergisel üretim tarzının bir varyantıdır; ancak Eski Mısır, Çin ve bunlara sonradan katılan Hindistan gibi erkenden tamamlanmış merkez formasyonlarına kıyasla B. Avrupa ve Japonya toplumsal formasyonları çevrenin geri ve tamamlanmamış vergisel formasyonlarıdır. Sınıflı topluma en yaygın ve genel geçiş, bir istisna ve çevre üretim tarzı oluşturan köleci tarzla değil, vergisel üretim tarzıyla olmuştur. Bununla birlikte, tarihsel olarak formasyonların birbirini izlemesi tek bir çizgiye bağlı değildir. Asıl olan temel çizgide, komünoter formasyonları vergisel formasyonlar izler; ancak bu esas çizgi daha sonradan tıkanır. İkincil çizgi marjinaldir ve burada komünoter formasyonları, ticari bir ara vurguyla (köleci-tüccar ve/veya köleci olmayan basit ticari tarz) feodal formasyonlar izler. Bu çizgi esas çizgiye göre özgündür yani çevresel karakterdedir; burada üretici güçlerin gelişmesi yeniden toplumsal ilişkilerle çatışmaya girer ve kapitalist formasyonlara götürür. Başka deyişle, vergisel formasyon esas itibariyle kendi içsel dinamizmine dayalıdır; bu anlamda kendi içine dönüktür ve olağan evrim yolunu temsil eder. Kapitalizm öncesinin çevresel formasyonları ise, içsel dinamizmleri ile tamamlanmış (olgun) vergisel formasyonların etkilerinin karşılıklı etkileşimiyle açıklanabilir. Bu anlamda, kendi içlerine dönük değildirler ve istisnai yolları oluştururlar. Olgun vergisel formasyon merkezleri (Mısır, Çin, Hindistan) çevresin-

9) S. Amin, **Le Développement Inégal. Essai sur les Formations Sociales du Capitalisme Périphérique**, Paris, Les Editions de Minuit, 1973; S. Amin ve K. Vergopoulos, **La Question Paysanne et le Capitalisme**, Paris, Editions Anthropos-İdep, 1974.

10) Aslına tamamen sadık bu özet S. Amin (1973)'ün ilk bölümünden derlenmiştir: s. 9-48.

de öbekleşen Akdeniz, Avrupa (Eski Yunan, Roma, Arap ve Osmanlı dünyası), Kara Afrika vo Japonya periferilerinden birisinden, Avrupa'dan, kapitalizm doğacaktır. S. Amin, buradan, üçüncü dünyacı tezlerine istediği dayanağı bulacaktır: Kapitalizm büyük antik vergisel uygarlıkların içsel dönüşümünden değil, bu uygarlıkların çevresinden doğmuştur. Bugünkü kapitalist dünyanın esas çelişkisi de gelişmiş merkezi ile geri kalmış çevresi arasındadır ve bir kez daha kapitalist dünyanın kesin ve köklü dönüşümü ancak çevreden başlayabilir.

Amin'in bugüne ilişkin çıkarsamalarını tartışmayacağız. Ancak, önce Amin'in Osmanlı toplumu üzerine düşüncelerinin Pamuk'unkilere kıyasla farklı olduğuna değinelim. Şöyle diyor Amin: «Bizans İmparatorluğu ve sonradan onun, mirasçısı Osmanlı İmparatorluğu da vergisel sistemin çevresel formasyonlarını —daha doğrusu formasyonlar bütününü— oluştururlar. Gerçekte, vergisel tarz burada tamamlanmış bir şekilde yeşeremiyor»[11]. Amin bunu ikna edici bir biçimde açıklayamıyor. Daha sonraki bir yazısında ise[12], «ne Bizans İmparatorluğu ne de izleyicisi Osmanlılar, Batı'nın feodal toplumları gibi örgütlenmemişlerdi» demesine karşın biraz ilerde de «Osmanlı vergisel üretim tarzı» deyimini bulabiliyorsunuz. Amin'in kavram sistemi çok gevşek bir şekilde oluşmuş görünüyor. Buna bir başka örnek de, geri nitelikte gördüğü feodal toplum üzerine söyledikleri: Feodalleşmeyi merkezi iktidarın çözülmesine bağlaması bir şeydir, 17. yy. merkezi feodalitesini feodal sayması ayrı bir şey. Birinci önermesiyle, feodal ilişkileri büyük bir hatayla siyasal düzeyinde kavramakta, ikincisinde buna da uymamaktadır. Amin'e göre[13], «toplum sadece çöküş dönemlerinde, merkezi iktidar zayıfladığında feodalleşir ve bu feodalleşme de ideal modele göre bir gerilemedir, bir sapmadır; köylü ayaklanmaları, feodallerin yıkımıyla, onların «keyfiliklerine» son vererek devletçi merkezileşmeyi yeniden inşa eder, böylece vergisel düzeni geri getirir». Bu kavram kargaşasını tartışmak zor görünüyor: «İdeal model» nedir ve niçin idealdir; köylüler niçin merkezi sömürüyü tercih ederler, «üretim tarzı tercihlerini» hangi volontarist dünyada oluştururlar ve eğer Avrupa, Sanayi Devrimine kadar feodal ise bunu somut olarak nerede gerçekleştirirler? Öte yandan, Amin'in Batı Avrupa'da 12. yy.'a kadar, en azından Yukarı Ortaçağda artığın fief dışına pek çıkmadığını iddia etmesi yani kendi içine kapalı üretim birimleri tarif etmesi kadar, feodal üretim tarzının çözülmesinde uzak ticaretin belirleyici önemini vurgulaması da Pirenne'in izlerini ta-

11) ibid, s. 46
12) Amin (1977), s. 21
13) Amin (1973), s. 26-27

şır ve bu anlamda Batı Avrupa Ortaçağ tarihçiliğinin gündeminden düşmüş görüşleri yansıtır[14].

Amin'in görüşlerine genel olarak katılamıyoruz. Ancak, insanlığın ilkel üretim tarzından çıkıştan kapitalizme kadar uzanan uzun serüveninde proto-feodal ve feodal üretim tarzlarının esas çizgiyi, köleci (antik) üretim tarzının, Akdeniz havzası özelinde, bu çizgideki geçici bir kırılmayı oluşturduğu; Ortaçağın feodal okyanusunda Batı Avrupa ve Japonya'nın üretim tarzları bakımından değil ama toplumsal formasyonlarının üst yapıları bakımından görece istisnai yapılar meydana getirdikleri biçiminde bir genel açıklamayı benimseyebiliriz[15]. «Feodal» teriminin bu üretim tarzının üst yapısını çağrıştırdığı için terkedilmesine ise karşıyız; bu yerleşmiş kavramın ekonomik temeli esas alacak şekilde kullanılması bir terim değil, yöntem ve bakış açısı sorunudur. Ama mutlaka yeni kavramlar önermek isteyeceklerin, «vergisel» gibi gene kısmen bir üstyapı kurumunu çağrıştıran bir kavram yerine, dolaysız üreticiyi ve olağan varoluş koşullarını öne çıkaracak «bağımlı köylü üretim tarzı» türünden bir kavramlaştırmayı denemeleri daha yerinde olurdu. Osmanlı toplumsal formasyonunun bu çerçevede açıklanması hiç olmazsa verimli bir başlangıç noktası olabilirdi.

FEODALİZM VE OSMANLI TOPLUMU

Osmanlı toplumunu Batı Avrupa feodalizmiyle karşılaştırmalı olarak inceleme savında olan bir araştırmacı ilk önce herhalde iki karşılaştırma nesnesinin ne ölçüde zamandaş olduğunu dikkate almalıdır. Bizde Osmanlı toplumu en çok Batı feodalizmiyle karşılaştırılmasına karşın, çağ farklılıklarını göz önüne alan araştırmacı sayısı nedense pek azdır. 15.-16. yüzyılların Osmanlı toplumunu genellikle erken Ortaçağın (5.-10. yy. arası) mayalanma halindeki feodal yapılarıyla karşılaştırmak önüne geçilmez bir tutku gibi sürekli yinelenmektedir. Karşılaştırma temeli, erken Ortaçağın kendini her yerde kabul ettirememiş klasik malikâne ekonomisi (villa ekonomisi veya domanial/manorial rejim) ve buna bağlı olarak belirleyici bir ağırlığa sahip olamamış angarya yükümlülüğü ağır basan bir serf tipi üzerinde inşa edilmekte, bun-

---

14) Ibid., s. 23-24. H. Pirenne'in tezleri konusunda bkz. O. Oyan, «Batı Avrupa Feodalizmi ve Pirenne'in Tezleri», Bilim ve Sanat, Ekim 1983.

15) S. Amin de, Avrupa-merkezci bakış açılarının tam aksi kutbuna yerleştirmek istediği tezlerini oluştururken, yer yer şaşırtıcı bir netlikle, feodalizmin evrensel bir kuramsallaştırmasına varacak gibi gözükmektedir: «Eski Mısır, kendiliğinden gerçek bir feodalizm tipine doğru evriliyor. Çin'inkine benzer olan bu feodalizm —ki bunu gelişmiş vergisel formasyon olarak adlandırmayı tercih ediyoruz— Batı feodalizminden sadece devlet merkeziyetçiliği bakımından, artığı toplayan yönetici sınıfın organizasyonu bakımından farklılaşmaktadır» (Amin, 1973, s. 36).

lara uygun erken Ortaçağ üstyapısı ise siyasal ve hukuksal açıdan henüz yeterince adem-i merkezi kabul edilmediği için de, orta Ortaçağın (11. yy. başı ile 13. yy. sonu) üstyapı kurumları «ödünç alınarak» manorial rejime yamalanmaktadır. Bu tarih dışı feodalizm anlayışı onyıllardır tarihçi ve iktisat tarihçilerimize, tarihle egzersiz yapan iktisatçılarımıza rehber olmayı sürdürmektedir. Keza, Osmanlı'da ticari ve kentsel yaşamın feodaliteden ne denli gelişmiş ve farklı olduğunu vurgulamak için de erken Ortaçağ eşiği aşılmamaktadır. Şimdi, Osmanlı toplumunun ekonomik temelinin erken Ortaçağ Batı Avrupa'sından oldukça farklı olması ile Osmanlı devlet yapılarının orta Ortaçağın ufalanmış siyasal erkine kıyasla önemli ölçüde merkezi görülmesi olağandır. **Çünkü o bir geç zaman Ortaçağ devletidir.** 14. yy. eşiğinde tarih sahnesine çıkmaya hazırlanan, 14. ve 15. yüzyıllarda kuruluş dönemini tamamlayan, bu arada tek bir meydan savaşıyla, Ankara kapışmasıyla, siyasal varlığının sona ermesine ramak kalan, büyük devletlerin oluştuğu ve her zaman tehdit altındaki Anadolu, Balkanlar ve Ortadoğu 16. yüzyılın ateşli silahlar teknolojisinde doruğa varan bir Akdeniz İmparatorluğuna, Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu'vari siyasal olarak ufalanmış bir «devlet» yapısı düşünebiliyor musunuz? Elbette hayır. Ama bu imparatorluğun feodal üretim ilişkileri temeli üzerinde oluşmasına hiçbir engel yoktur. Tam tersine; **zaten** başka bir seçeneği yoktur. Böyle bir devletin siyasal düzlemde görece güçlü olması ise, mümkün olduğu kadar merkezin denetiminde tutulmaya çalışılacak bir feodal örgütlenmede görülmüştür. Küçük dirlik dağıtımı ve hak ve yükümlülüklerin oldukça sıkı bir şekilde oranlanmasına çalışılan timar sistemi aracılığıyla bir yandan feodal sistemin sakıncaları (merkezkaç eğilimleri) hafifletilmeye, öte yandan hızlı bir genişlemeye imkân verecek sınıf ittifakları ve dengeleri oluşturulmaya çabalanmıştır. Osmanlı devleti, bir politik kargaşa ve boşluk ortamında, feodal temeller üzerinde yükselmiş, ancak gecikmiş feodalizmi çok geçmeden, 17. yy.'dan itibaren, çağının gerisine düşmeye başlamıştır. Oysa, 10. yy. ortasından itibaren hiçbir dış tehdit altında kalmayan Batı Avrupa coğrafyasındaki feodal formasyonların siyasi olarak ufalanma lüksüne sahip olmaları (ve bu sürecin dahi 13. yy. sonundan itibaren tersine çevrilmeye başlaması) doğru değerlendirilmelidir. Şimdi Frank-Fransız feodalitesi örneğini izleyerek farklı dönemlerin bazı özelliklerine daha yakından bakmaya çalışalım.

Öncelikle, Batı Avrupa feodalizmi üzerine bir genelleme yapılacağı zaman temel alınan modelin, bütün aşamaları, özellikle kuruluş aşaması oldukça derinliğine incelenebilen Frank-Fransız feodalizmi olduğunu belirtelim. Cermanya'nın kaderi de 10. yüzyıla kadar Frank

toplumundan esasen ayrı düşünülemez; İngiliz feodalizminin bilinen özellikleriyle (biraz gecikerek) iyice yerleşmesinde de Norman ve dolaylı olarak kıta Avrupasının etkisi hesaba katıldığında, İngiliz tarihçilerinin de diğer nedenler yanında niçin bu örneği tercih ettikleri daha iyi anlaşılır. Pamuk'un ise İngiltere örneğine fazlaca bağlı kaldığını sanıyoruz.

Avrupa feodalizminin değişik gelişme aşamalarında doğrudan üreticilerin niteliği kadar toprak beylerinin sömürüsünün özgül karakteri de önemli dönüşümlere uğramıştır. Avrupa'da feodalizmin şekillenme aşamasının başlarında bazı bölgelerde henüz köy cemaatleri varlıklarını kısmen korumakta ve kabile türü örgütlenme birçok çizgisini sürdürmektedir. Birçok yörede ise köle kullanımı henüz silinmemiştir. Demesne (réserve) ve köylü çiftleri arasında organik ve yakın ilişkilerin kurulduğu «klasik» tabir edilen malikâne rejimi Loire ve Ren nehirleri arasındaki dar bir bölgeye sıkışmış ve ancak 9. yy.'da belirli bir etkiye sahip olmuştur. Bu malikânelerde dahi özgür kökenli ve yılda birkaç günden fazla angarya yükümlülüğü olmayan serf kategorisi hâkim durumdadır. Ancak serf statüsü doğrudan üreticiliğin genel varoluş biçimini henüz tam olarak simgelememekte, özgür köylülük ve mutlak mülk tipi alleu henüz ihmal edilmeyecek boyutlarda varlığını sürdürmektedir. Üstyapıda ise politik iktidar 9. yüzyıl ortalarına kadar henüz parçalanmamış niteliğini korumakta, yüksek devlet ricali kontlar Aşağı Roma İmparatorluğundaki gibi henüz bir kamusal otoritenin temsilcisi konumlarını sürdürmekte, toprak üzerindeki haklar henüz büyük ölçüde askeri yükümlülüklere bağlı kalmaktadır. Hatta bu yükümlülükler de manse (çift) sayısına göre tesbit edilmeye çalışılmaktadır.

Bu feodalitenin serpilme/olgunluk aşamasını ele aldığımızda ise (11.-13. yüzyıllar), domanial örgütlenme biçiminden réserve'in küçüldüğü ve ürün-rant ile para-rantın hakim olduğu senyorial denilen ölgütlenme biçimine doğru bir geçiş olduğu, serf çiftlerinin sayıca artıp giderek sürekli ve kalıtsal bir nitelik kazandığı, ama ortak bir statüye doğru evrilen serflerin artık senyörden çok toprağa bağlandığı ve 12. yüzyılda «hiçbir toprak senyörsüz ve hiçbir senyör topraksız olmaz» hukuksal çerçevesi içinde serbest mülklerin (alleu) silindiği, özgür köylülerin iyice önemsizleştiği görülmektedir. Hiç kuşkusuz feodalizmin gerçek yükseliş ve egemenlik dönemi bu zaman aralığında yaşanmaktadır Batı Avrupa'da. Gelişen üretici güçler temelinde önceki (köleci) üretim tarzıyla kopuş ve ayırım noktaları iyice belriginleşmekte, teknolojinin, toprak açmaların, nüfus artışının ve feodal model temelinde gelişen kentlerin serpilmesiyle feodal üretim ilişkileri o zamana dek görülmeyen bir yaygınlığa kavuşmaktadır. Devlet gücünün büyük ölçü-

de ufalandığı bir ortamda yerel güç odakları politik anarşiyi düzene koyucu bir rolü üstlenerek koruyuculuk karşılığında yöresel kumanda (ban) haklarını ele geçirmekte ve bunu ekonomik yaşamın kendi çıkarlarına uygun düzenlenmesinde kullanmaktadırlar. Toprak genişliği ve bağımlı vasal sayısına göre belirlenen feodal hiyerarşik doku bu dönemde çok daha katı ve kurallara bağlı hâkimiyet-tâbiyet ilişkilerine dayanarak billurlaşmaktadır; Feodalizmin kurumsal hukuksal üst yapısı da bu dönemde en mükemmel biçimini almaktadır. Bununla birlikte, 13. yüzyılda doruk noktasını yaşayan ve kastlaşan feodal toplumda merkezi politik otorite yeniden güç kazanmaya başlamakta ve izleyen dönemde yerel iktidar odaklarının aleyhine gelişecek olan feodal monarşilerin temelleri atılmaktadır.

14. yüzyıl ortalarından sonra üretici güçlerin gelişmesine köstek olmaya başlayan feodal sistemin bunalım yüzyılları yaşanmaktadır. Toprak açmaların sınırına varıldığı, kraliyet vergilerinin senyörlük vergilerinin (özellikle koruma hakları karşılığı alınan taille-avarız) üstüne bindiği veya yerine geçtiği ve bir bütün olarak feodal hakim sınıfın mali bunalımının bağımlı köylülük üzerine bindirilmeye çalışıldığı, ulusal devletler biçimini alan feodal monarşiler arasındaki bitmez tükenmez savaşların (Yüz yıl savaşları gibi: 1337-1453) ve artık sık sık görülen kıtlık, açlık ve salgın hastalıkların kırsal üreticileri tükettiği ve bunların tepkilerinin (köylü savaşları) ve karşı tepkilerinin şiddetlendirdiği (çok sayıda köyün ve toprağın boşaltıldığı, terkedildiği) bir genel bunalım ortamında köylülüğün toplumsal varoluş koşullarının pek iyileştiği söylenemez. Bağımlı köylü kitlelerin üzerindeki feodal sömürü kıskacının daraltılmasında somutlaşan feodal sistemin bunalım ve gerileme evresi köylülüğün içinde yeni toplumsal farklılaşma ve tabakalaşma oluşumlarıyla bir arada gitmiştir. 15. yüzyıl sonlarından itibaren oluşan yeni dünya konjonktürü ve üretici güçlerin yeni atılımı çerçevesinde kırsal üreticilerin evrildiği yeni geçiş statüleri (ortakçılık, kiracılık, henüz tam bağımsızlaşmamış küçük üreticilik) belirginleşmektedir. Ticari sermayenin etki alanını genişlettiği bu geçiş evresinde, niteliği değişmekle birlikte feodal senyörler hâlâ toprakların büyük çoğunluğu üzerinde yüksek mülkiyet haklarına dayalı denetimlerini ve diğer feodal haklarını korumakta, köylülerin sığınağı komünal haklar ve yükümlülükler (açık tarla sistemi) kırsal örgütlenmeyi derinden etkilemeye devam etmektedir. Büyük ticari ve tefeci sermaye, bir arada mültezimler ve bankerler güçlenen feodal mutlak monarşinin politik üstyapısıyla uzlaşma içinde, merkezileşen feodal sömürü mekanizmalarına ortak olmaya veya ülke içi ve dışında kendi gelişmesi önündeki engelleri merkezi feodal monarşinin desteğiyle aşmaya çalışmaktadır.

Çizilen bu tablo kaçınılmaz

olarak şematiktir. Ancak şu soruyu sormamıza dayanak olabilir: Batı Avrupa feodalizminin temel kurucu unsurlarını ayırdetmek gerektiğinde, onun belirli bir aşamasını ve bunun özelliklerini saf/katıksız kabul edip feodalizm tanımımızı bununla mı sınırlandıracağız, yoksa çeşitli aşamalarının bir arada bulunması olanaksız görece özerk özelliklerinin keyfî bir bileşimini mi seçip alacağız ve nihayet, tüm bu aşamalara ortak olan ekonomik temeli mi çekip çıkarmaya çalışacağız? Bizce gerçek bilimsel yol üçüncüsüdür. Birinci yol, Batı tarihçiliğinin yakın zamanlara kadar içine düştüğü partikülarizm ve dar hukukçu yaklaşıma zemin hazırlamıştır. İkinci yol en kötüsüdür ve tarih dışı bir feodalizm tanımına götürür. Ne yazık ki bizde şimdiye kadar bilinçli/bilinçsiz olarak en revaçtaki yöntem bu olmuştur. Pamuk da bundan kurtulamamaktadır.

Pamuk'un en zayıf noktalarından birisi de mülkiyet ilişkileri konusudur. Feodal üretim tarzını özel mülkiyete dayalı bulan Pamuk (s. 94), Osmanlı için de sürekli olarak devlet mülkiyeti-özel mülkiyet ayırımı yapmakta ancak bugünkü anlamıyla özel mülkiyet kavramının Ortaçağda bulunmadığından hiç söz etmemektedir. Feodal mülkiyetin bir özel ya da mutlak mülk türü olmayıp tam tersine çok dereceli bir mülkiyet biçimi olduğu açıktır. Feodal ilişkilerde temel üretim aracı olan toprak genelde hiç kimsenin özel ve mutlak mülkünü oluşturmamaktadır. En güçlülerin, piramidin zirvesindeki hükümdarın, geniş alanlar üzerindeki fiili olmayan üstün (çıplak) mülkiyet hakları, büyük-küçük toprak beylerinin daha doğrudan ama çeşitli yükümlülüklere bağlı olduğu için gene mutlak olmayan mülkiyet haklarıyla çakışmaktadır. Bu mülkiyet hakları hiyerarşisinin erekliliği (finalitesi), sonuçta elbette toprağı işleyen ve artık-emek kaynağı olan doğrudan üreticiler ve onların emeğinin ürünleridir. Dolayısıyla, üretici köylünün de mutlaka bu mülkiyet haklarıyla bir ucundan ilgilendirilmesi gerekir. Nitekim, doğrudan üretici de en azından bir yararlanma hakkına, genellikle de babadan oğula geçen fiili bir tasarruf hakkına sahiptir. Üretici sınıfın kendisini yeniden üretmesi açısından da zorunlu olan bu tasarruf hakkı, hem üretim teknolojisinin, hem gelenek ve göreneğin, hem de toplumsal güç ilişkilerinin sınırlamaları altında belirlenecek ve genelde keyfi bir yoruma konu olmayacaktır.

Şimdi Osmanlı açısından bakarsak, miri toprak rejiminde devletin mutlak değil üstün mülkiyet hakkını koruduğunu, yararlanma/tasarruf haklarını timarlılara ve reayaya bıraktığını (bazen başka katılanlar da olur) görürüz. Devletin hem çıplak hem de fiili mülkiyeti birlikte elinde bulundurduğu mülkiyet biçiminin örneği padişah haslarıdır ve bu ayırım çok nettir. Devletin hiçbir mülkiyet hakkına sahip olmadığı mülk veya vakıf

topraklar da bulunmakta ve bunların kuruluş dönemindeki önemi bilinmektedir. Devletin üstün mülkiyete sahip olmayıp fiili mülkiyete ortak olduğu målikåne-divanî denilen mülkiyet biçimi bize feodal mülkiyet anlayışını en iyi anlatan örneklerden bir başkasıdır. Keza, alınır-satılır mülklerden olup askeri hizmet yükümlülüğüne bağlanmış mülk timar, hizmetin yerine getirilmemesi durumunda tarımsal ürüne el konulmasına (mülk timara el konulamamakta) ta) götüren niteliğiyle, feodal rant ile vergi arasındaki geçişmeleri iyi anlatmaktadır. Eşkinci timarları olsun, diğer mülkiyet biçimleri olsun, bunlarda kurulan üretim ilişkilerinin birbirinden köklü farklılıklar taşıdığını düşünmemek gerekir. Bu da bize, mülkiyeti yalnızca hukuksal düzeyinde yani görünürdeki ilişkilere bakarak kavramanın mümkün olmadığını gösterir. Gerçek temellük (appropriation) ilişkilerini kavramadan mülkiyet ve buradan da üretim ilişkilerini kavramanın mümkün olmadığına itirazımız yoksa, Pamuk'un padişah haslarındaki üretim ilişkilerini diğer mülkiyet biçimlerindekinden «çok farklı» olarak tanımlamasına ve buradaki ortakçı kul statüsündeki doğrudan üreticileri «kölelikle reaya arasında bir ara tabaka» (s. 58) olarak görmesine (Barkan dahi ortakçı kulları serf tipinin Osmanlıdaki sınırlı bir örneği olarak göstermeye çalışırken, Pamuk'un yaklaşımı şaşırtıcıdır) itirazımız olacaktır.

Feodal üretim ilişkilerinin bir yüzünün, feodal sınıf açısından en önemli üretim aracı olan toprak üzerinde kısmî mülkiyet haklarını (üstün veya çıplak mülkiyet hakkı) titizlikle korumak olduğunu gördük. Oysa bu yeterli değildir: Tarımsal toprak fiilen köylü ailesinin tasarrufunda olduğu için, işte tam bu nedenle köylünün kişiliği üzerinde de sınırlı bir mülkiyet hakkı, bir tahakküm kurulması zorunlu olmaktadır. Tarımsal iş araçlarının da esas itibariyle köylünün mülkiyetinde olması feodal sınıf açısından bu zorunluluğu daha da pekiştirmektedir. Çünkü köylünün kişiliği üzerinde kurulan ve özgürlüğünü sınırlayan bu sınırlı mülkiyet (köleci tarzdaki mutlak mülkiyet hakkıyla sadece bir derece farkı değil bir nitelik farkı söz konusudur) olmaksızın, geçinme imkân ve vasıtalarını üretebilecek her türlü maddi koşula (bilgi ve beceri dahil) sahip olan köylüden kişisel hizmet yükümlülükleri talep etmek, toprak kirasının karşılığı olmayan türlü vergi, harç ve ayni ödemeler istemek, onu toprağa bağlamak mümkün olmazdı. Feodal üretim ilişkilerinin yeniden üretiminde iktisat-dışı zor unsurlarının rolünü işte bu çerçeve içinde değerlendirmek gerekir. Osmanlı toplumsal formasyonundaki gerek mülkiyet ilişkileri gerekse üretim sürecinde tarafları oluşturanların karşılıklı konumları açısından, hem toprak hem de doğrudan üretici üzerinde kısmî mülkiyet haklarının titizlikle korunmak

istendiği yolundaki kanıtlar ihmal edilemez düzeydedir. Bunun için öncelikle timar sahibinin ikili niteliğini, «sahib-i arz» (toprak sahibi) ve «sahib-i raiyyet» sayılmasını göz önüne almak, daha sonra Osmanlı şer'i ve örfi (raiyyet) vergilerini mali ve görünür hukuki düzeylerinin ötesinde iktisadi (toplumsal üretim ilişkileri) düzeylerinde kavramak gerekir. Şer'i vergilerin asıl ayırdedici özelliği dinsel olmaktan ziyade, toprak üzerindeki üstün mülkiyet haklarının (toprağın kirasının) karşılığı sayılmasıdır. Örfi vergiler ise, köylünün kişiliği üzerinde timar beyinin sahip olduğu hakların karşılığıdır. Örfi vergilere aynı zamanda raiyyet vergileri denmesinin bir nedeni de budur. Örfi vergilerin bu niteliğini daha iyi anlamak için, çiftini bırakıp kaçan ve 10 yıllık geri getirilebilme süresi içinde bulunamayan reayanın, bu süre sonunda bulunması halinde «sahib-i raiyyetine» çiftbozan tazminatı ödemeye devam etmek zorunda olması anımsatılabilir. Keza, timar beyiyle anlaşıp yerine bir başka üreticiyi bırakarak göçen köylü reayanın, çift bozan tazminatı vermemekle birlikte çift resmi ödemeye devam etmesi çok anlamlı bir örnektir. (Örfi vergilerin en önemlisi sayılan bu vergiyi, Pamuk'un yaptığı gibi bir arazi vergisiyle özdeşleştirmek ve bunu «devlet mülkiyetindeki toprağın kullanım hakkı karşılığı» (s. 51) olarak göstermek mümkün değildir; toprağı olmayan raiyyetten de alınan, gayrimüslimlerde tipik bir baş vergisi özelliğini daha da pekiştiren, kökeni itibariyle kişisel hizmet yükümlülüklerinden oluşan ve diğer bir adı da kulluk vergisi olan çift resminin ve türevlerinin, kişilik üzerindeki haklardan alınan bir vergi olma niteliği bizce tartışılmazdır). Başka bir örnek de timar sistemi dışından verilebilir. Malikâne-divani denilen ve mâlikâne kısmına bağımsız toprak beyinin üstün mülkiyet hakları ve kısmen yararlanma haklarıyla sahip olduğu, buna karşılık divani kısmına divan adına timarlı sipahinin bir yararlanma hakkıyla tasarruf ettiği çift başlı mülkiyet biçiminde, şer'i ve örfi vergilerin taraflara tahsis şeklinin özelliği —toprak sahibine şer'i vergiler, divani tarafa raiyyet vergileri— bize kalırsa son derece öğreticidir.

Bu uzun eleştiri yazısına uzun bir sonuç gerekmiyor. Sonucumuz tek bir cümleyle özetlenebilir. Eğer bu öngördüğümüzden çok uzun olan yazımız Şevket Pamuk'un yeni kitabının okunması ve tartışılmasına hizmet ederse görevini yerine getirmiş olacaktır. Ancak, konu tarih olunca, herhangi bir tavır alışın, bir eleştirel tutumun, çok sayıda başka kaynağa ve yeni okumalara götürmeden yapılabileceğini sanmıyoruz. Umarız Pamuk'un kitabının ve bizim eleştirimizin böyle bir katkısı olsun. Biz şimdiden, yeni yayınlanmaya başlanan «Türkiye Tarihi» dizisinin (Cem Yayınevi) birinci ve ikinci kitaplarını böyle bir başlangıç için önermek isteriz.

new perspectives turkey

ARTICLES

REVIEW ARTICLE

BOOK REVIEWS

No: 1 **Fall 1987**

Yıllık abone ücreti (2 sayı): 6.00 ABD doları karşılığı Türk lirası Fatma Gök, Boğazici Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi, 80815 Bebek İstanbul adresine posta havalesi olarak gönderilmelidir. Diğer yazışmalar için adres: Haldun Gülalp, SUNY-Binghamton, Department of Sociology, Binghamton, NY 13901.